

Punjabi-II

DPBI201

L OVELY
P ROFESSIONAL
U NIVERSITY

LOVELY
PROFESSIONAL
UNIVERSITY

ਪੰਜਾਬੀ-II

PUNJABI-II

Copyright © 2012
All rights reserved with publishers

Produced & Printed by
USI PUBLICATIONS
2/31, Nehru Enclave, Kalkaji Extn.,
New Delhi-110019
for
Lovely Professional University
Phagwara

ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਪੰਜਾਬੀ- II

ਉਦੇਸ਼

- ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀ ਨਾਲ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਬਾਰੇ ਵਿਗਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰ ਕਰਨਾ।
- ਕੁੱਝ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਸਾਰ/ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਬਾਰੇ ਵਿਗਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰ ਕਰਨਾ।
- ਸ਼ਬਦ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਧੁਨੀ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਾਰੇ ਵਿਗਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰ ਕਰਨਾ।

Sr. No.	Content
1	ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲ ਮੁਢਲੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ
2	ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਨਾਲ ਮੁਢਲੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ
3	ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ-ਪ੍ਰਸੰਗ ਸਹਿਤ ਵਿਆਖਿਆ, ਸਾਰ/ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ
4	ਮੇਰੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਕਹਾਣੀਆਂ -ਸਾਰ, ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ
5	ਦਫ਼ਤਰੀ ਚਿੱਠੀ ਪੱਤਰ
6	ਸ਼ਬਦ:ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਵਰਗੀਕਰਨ
7	ਸ਼ਬਦ ਰਚਨਾ - ਸੰਕਲਪ, ਰੂਪ, ਅਰਥ ਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਤੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਧੀ
8	ਪੰਜਾਬੀ ਧੁਨੀ-ਪ੍ਰਬੰਧ-ਸਥਾਪਤੀ ਦੇ ਆਧਾਰ
9	ਸਵਰ: ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਆਧਾਰ
10	ਵਿਅੰਜਨ: ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਆਧਾਰ

ਵਿਸ਼ਾ-ਸੂਚੀ (CONTENTS)

ਇਕਾਈ	ਪੰਨਾ ਨੰਬਰ
1 ਕਵਿਤਾ-ਰੂਪਾਕਾਰ: ਪਛਾਣ	1
2 ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲ ਮੁੱਢਲੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ	8
3 ਕਹਾਣੀ-ਰੂਪਾਕਾਰ-ਪਛਾਣ	20
4 ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਨਾਲ ਮੁੱਢਲੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ	29
5 ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ: ਪ੍ਰਸੰਗ ਸਹਿਤ ਵਿਆਖਿਆ	42
6 ਸਾਰ/ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ	79
7 ਮੋਰੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣਿ ਕਹਾਣੀਆਂ-ਸਾਰ	92
8 ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ	103
9 ਦਫ਼ਤਰੀ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ	113
10 ਸ਼ਬਦ- ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਵਰਗੀਕਰਨ	128
11 ਮਿਸ਼ਰਤ ਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਬਣਤਰ	134
12 ਵਧੇਤਰ: ਅਗੇਤਰ ਅਤੇ ਪਿਛੇਤਰ	139
13 ਸ਼ਬਦ ਰਚਨਾ-ਸੰਕਲਪ, ਰੂਪ, ਅਰਥ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਤੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਧੀ	146
14 ਪੰਜਾਬੀ ਧੁਨੀ-ਪ੍ਰਬੰਧ: ਉਚਾਰਨ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਨਿਯਮ	157
15 ਸਵਰ: ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਆਧਾਰ	176
16 ਪੰਜਾਬੀ ਸਵਰਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ	182
17 ਪੰਜਾਬੀ ਸਵਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਉਚਾਰਨ ਦੇ ਨਿਯਮ	186
18 ਵਿਅੰਜਨ: ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਆਧਾਰ	195
19 ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਅੰਜਨ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ	202
20 ਵਿਅੰਜਨ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਉਚਾਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਤੇ ਸਥਾਨ	208

ਇਕਾਈ	ਪੰਨਾ ਨੰਬਰ
21 ਪੰਜਾਬੀ ਧੁਨੀ -ਪ੍ਰਬੰਧ: ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਅਖੰਡੀ ਧੁਨੀਆਂ	217
22 ਬਲ, ਨਾਸਿਕਤਾ: ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਸਾਰਥਿਕਤਾ	225
23 ਸੁਰ ਅਤੇ ਵਾਕ-ਸੁਰ: ਸਥਾਪਤੀ ਅਤੇ ਆਧਾਰ	230
24 ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਰ-ਪ੍ਰਬੰਧ	236

ਇਕਾਈ-1: ਕਵਿਤਾ-ਰੂਪਾਕਾਰ: ਪਛਾਣ

ਨੋਟ

ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ

ਉਦੇਸ਼

ਜਾਣਕਾਰੀ

1.1 ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿਛੋਕੜ

1.2 ਕਵਿਤਾ ਬਾਰੇ ਮੱਤ

1.3 ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ

1.4 ਕਵਿਤਾ-ਰੂਪਾਕਾਰ

1.5 ਸਾਰ ਅੰਸ਼

1.6 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼

1.7 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1.8 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ

ਉਦੇਸ਼

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ:

- ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿਛੋਕੜ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਾ।
- ਕਵਿਤਾ ਬਾਰੇ ਮੱਤ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨਾ।
- ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨੀ।
- ਕਵਿਤਾ-ਰੂਪਾਕਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ।

ਜਾਣਕਾਰੀ

ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸੱਭਿਅਤਾ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ‘ਕਲਚਰ ਅਤੇ ‘ਸਿਵਲਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ’ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੇਨ ਅਡਮਜ਼ ਨੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਜੀਵਨ-ਜਾਂਚ ਦੇ ਪਰਯਾਇ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਂਦਰੇ ਮੌਲਰੋ ਨੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ (ਕਲਾ, ਦਰਸ਼ਨ, ਸਾਹਿਤ, ਧਰਮ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਆਦਿ ਸਾਰੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ‘ਤੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਜਮ੍ਹਾਂ) ਫਲ ਜਾਂ ਜੋੜਫਲ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਸਪੈਂਗਲਰ ਅਨੁਸਾਰ, “ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਤਾਂ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਇਤਿਹਾਸ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਸੀ ਪਰਿਪੇਖ ਤੋਂ ਮੁਰਾਦ ਕਿਸੇ ਖਿੱਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਬਣਤਰ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸੰਗ ਅਧਿਐਨ ਅਧੀਨ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਕਾਲ-ਖੰਡ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪ ਆਰੰਭ ਹੋਏ ਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਏ।

1.1 ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿਛੋਕੜ

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਇਸਦਾ ਸਾਹਿਤ ਲੰਬੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਅੱਜ ਵਾਲੇ ਵਿਕਸਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚਿਆ ਹੈ। ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਇਸ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਕਦੋਂ ਤੇ ਕਿਸਨੇ ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਇਸ ਧਰਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਜੋਂ ਨਿਵੇਕਲੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਦੋਂ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਬਣੀ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਵਾਲਾਂ ਦਾ ਮੁਕੰਮਲ ਜਵਾਬ ਅਜੇ ਤੱਕ ਖੋਜ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਇਸਦੇ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਾਮ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਜਿਥੇ ਕਈ ਸ਼ੰਕੇ ਉਭਰਦੇ ਹਨ, ਹੁਣ ਇਹ ਤੱਥ ਪ੍ਰਵਾਣ

ਨੋਟ

ਕੀਤੇ ਜਾ ਚੁਕੇ ਹਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਹੋਂਦ 1000 ਈ. ਤੋਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ। ਮੂਲ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਦੌਰਾਂ ਨੂੰ ਆਦਿ-ਕਾਲ, ਮੱਧ-ਕਾਲ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ-ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

1.1.1 ਆਦਿ-ਕਾਲ

ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਲਈ, ਉਸ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ, ਰਚਨਹਾਰਿਆਂ, ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ, ਉਸ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਣੀ ਵੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਪਰ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਆਰੰਭ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਨੂੰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ 1931 ਈ. ਵਿੱਚ ਡਾ. ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ ਦੀ ਖੋਜ ਨੇ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮੁੱਢ ਅੱਠਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬੱਝ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਬਾਹਰਵੀਂ ਤੇਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਸ਼ਕਰਗੰਜ ਦੀ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਵਿਦਵਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਕਾਲ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨਾ ਕਾਫ਼ੀ ਕਠਿਨ ਕੰਮ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਬਾਰੇ ਮੱਤ ਭੇਦ ਵੀ ਹਨ। ਪਰ ਕੁੱਝ ਵਿਦਵਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਆਦਿ-ਬਿੰਦੂ 983 ਈ. ਜਾਂ 1000 ਈ. ਮੰਨਣ ਦੇ ਹਾਮੀ ਹਨ। ਪਰ ਡਾ. ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ ਤੇ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਖੰਡ ਦਾ ਸਮਾਂ 800 ਤੋਂ 1500 ਈ. ਤੱਕ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਰਚੇ ਗਏ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਕੋਈ ਤਸੱਲੀਬਖ਼ਸ਼/ਨਿਰਣਾਜਨਕ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਮੁੱਢਲੇ ਕਾਲ ਦਾ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰਾ ਨਾਮਕਰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਆਦਿ-ਕਾਲ, ਪੁਰਵ ਨਾਨਕ ਕਾਲ, ਨਾਥ-ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ ਸਮਾਂ, ਪੂਰਵ-ਮੁਗਲ ਕਾਲ ਜਾਂ ਤੁਰਕ-ਪਠਾਣਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆਦਿ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਿ ਗੋਰਖਨਾਥ ਨੇ ਸਿਧਾਂ-ਜੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪਾਖੰਡ ਤੇ ਭੇਦ ਦੇ ਬੁਰੇ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਰੋਕ ਕੇ ਸੱਚ, ਸੰਜਮ ਤੇ ਨੇਕ ਅਮਲਾਂ ਦੇ ਰਾਹ ਪਾਇਆ। ਜੋਗ-ਸਾਧਨਾ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਜਮ ਤੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਖਾਣ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ:

ਖਾਣੇ ਝਰੈ, ਸਲੂਣੇ ਜਰੈ, ਮੀਠੇ ਉਪਜੈ ਰੋਗੁ,
ਕਹੇ ਗੋਰਖ ਸੁਨਹੁ ਸਿੱਧਹੁ, ਅੰਨਿ ਫਾਨੀ ਜੋਗ।

ਖਾਇਆ ਵੀ ਮਰੇ, ਅਣਖਾਇਆ ਭੀ ਮਰੇ,
ਗੋਰਖ ਕਹੇ ਪੂਤਾ, ਸੰਜਮੀ ਤਰੇ।

1.1.2 ਮੱਧ-ਕਾਲ

ਮੱਧ ਕਾਲ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਭਾਵ 1173 ਈ. ਤੋਂ 1900 ਈ. ਤੱਕ ਦੇ ਕਾਲ ਨੂੰ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਮੱਧ ਕਾਲ ਦੇ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਦੋ ਖੰਡ ਕੀਤੇ ਹਨ- ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਕਾਲ, ਜੋ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਨਾਲ (1839 ਈ.) ਤੱਕ ਚਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਾਲ, ਜੋ 1840 ਤੋਂ 1900 ਈ. ਤੱਕ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਾਹਿਤ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨੇ ਮੱਧ ਯੁਗ ਨੂੰ (1) ਇਸਲਾਮੀ ਤੇ ਸੂਫ਼ੀ ਚੇਤਨਾ ਕਾਲ (1000 ਤੋਂ 1500 ਈ.), (2) ਮੁੱਢਲਾ ਮੁਗਲ ਕਾਲ (1799 ਤੋਂ 1849 ਈ.), (3) ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਕਾਲ (1850 ਤੋਂ 1900 ਈ.) ਤੱਕ ਨੂੰ ਮੱਧ ਯੁਗ ਦਾ ਨਾਂ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਇਹ 1000 ਈ. ਤੋਂ ਲੈਕੇ 1849 ਈ. ਤੱਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਹੂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

ਜੇ ਰੱਬ ਮਿਲਦਾ ਤੀਰਥ ਨ੍ਹਾਇਆ, ਮਿਲਦਾ ਡੱਢੂਆਂ ਮੱਛੀਆਂ ਹੂ।
ਬਾਹੂ ਰੱਬ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ, ਨੀਤਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਛੀਆਂ ਹੂ।

ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਹੇਠ ਆਦਿ-ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਸ਼ਕਰਗੰਜ 112 ਸਲੋਕ ਤੇ 4 ਸ਼ਬਦ 92 ਰਾਗ ਆਸਾ ਤੇ 2 ਰਾਗ ਸੂਹੀ)

ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਿਉਂਕਿ ਆਪ, ਮੁਹੰਮਦ ਬਖ਼ਸ਼ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, ਇੱਕ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਤੇ ਵਲੀ ਔਲੀਆ ਪਦਵੀਆਂ ਰੱਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਤੁੱਲ ਪਦਵੀ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਆਦਿ-ਗ੍ਰੰਥ ਦੀਆਂ ਕਈ ਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਧੁਨਾਂ 'ਤੇ ਗਾਉਣ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੰਕੇਤ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖਤ ਹਨ:

ਨੋਟ

ਕ੍ਰਮਾਂਕ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਵਾਰ	ਲੋਕ ਵਾਰ
1. ਰਾਗ ਗਾਉੜੀ ਦੀ ਵਾਰ, ਮ.5	ਰਾਇ ਕਲਾਮ ਦੀ ਮੌਜ ਦੀ ਵਾਰ
2. ਰਾਗ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ, ਮ.1	ਟੁੰਡੇ ਅਸਰਾਜੇ ਦੀ ਵਾਰ
3. ਰਾਗ ਗੁਜਰੀ ਦੀ ਵਾਰ, ਮ.3	ਸਿਕੰਦਰ ਇਬਰਾਹਿਮ ਦੀ ਵਾਰ
4. ਰਾਗ ਮਲਾਰੂ ਦੀ ਵਾਰ, ਮ.1	ਰਾਣੇ ਕੈਲਾਸ ਦੇਵ ਮਾਲਦੇਵ ਦੀ ਵਾਰ
5. ਰਾਗ ਕਾਨੜਾ ਦੀ ਵਾਰ, ਮ	ਮੂਸੇ ਦੀ ਵਾਰ

1.1.3 ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ

ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ 1901 ਈ. ਤੋਂ ਅੱਜ ਤੱਕ ਦੇ ਕਾਲ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਦਾ ਆਰੰਭ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਇਥੋਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਸਹਿਜ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਹ ਬਸਤੀਵਾਦ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਉੱਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲੈਣ ਨਾਲ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਥੇ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦੇਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਫੌਜੀ ਪੱਖ ਤੋਂ ਰਾਤੋ ਰਾਤ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਜਸੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਧੀਨ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਧਰਤੀ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਰਾਤੋ ਰਾਤ ਬਦਲਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨਾਲ ਇੱਕ ਅਹਿਮ ਮੋੜ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਸਮੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੁਤੰਤਰ ਉਪਰੰਤ ਪੁਰਾਤਨ ਢੰਗ ਦਾ ਮੱਧਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਲਿਖਿਆ ਜਾਣਾ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਵੇਂ ਆਧੁਨਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਧਾਗਤ ਮਰਿਯਾਦਾਵਾਂ ਸਿਰਜ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਜ਼ਾਦੀ ਉਪਰੰਤ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇੱਛਤ ਹਾਲ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦਾ ਹੈ।

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਦੇ ਰੂਪ ਹਨ:

‘ਸੁਪਨੇ ਵਿੱਚ ਤੁਸੀਂ ਮਿਲੇ ਅਸਾਨੂੰ ਅਸਾਂ ਧਾ ਗਲਵੱਕੜੀ ਪਾਈ,
ਨਿਰਾ ਨੂਰ ਤੁਸੀਂ ਹੱਥ ਨਾ ਆਏ, ਸਾਡੀ ਕੰਬਦੀ ਰਹੀ ਕਲਾਈ,
ਫਿਰ ਲੜ ਫੜਨੇ ਨੂੰ ਉੱਠ ਚੌੜੇ, ਪਰ ਲੜ ਓ ਬਿਜਲੀ ਲਹਿਰਾ,
ਉਡਦਾ ਜਾਂਦਾ ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਛੂਹ ਸਾਨੂੰ ਗਿਆ ਲਾਈ।’

1.2 ਕਵਿਤਾ ਬਾਰੇ ਮੱਤ

ਕਵਿਤਾ ਕੀ ਹੈ? ਇਸਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਅਨੇਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੱਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁੱਝ ਕੁ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਣਾ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ।

ਜਾਨਸਨ ਦੇ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ, “ਕਵਿਤਾ ਇੱਕ ਛੰਦ-ਬੱਧ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਲਪਨਾ ਅਤੇ ਤਰਕ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਆਨੰਦ ਅਤੇ ਸੋਚ ਦਾ ਸੰਯੋਗ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ।”

ਕਾਰਲਾਇਲ ਨੇ ਸੰਗੀਤ-ਪੂਰਣ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

ਹੈਜ਼ਲਿਟ ਅਨੁਸਾਰ, “ਕਵਿਤਾ ਕਲਪਨਾ ਅਤੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ।”

ਕਾਲਰਿਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੈ ਕਿ, “ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਕਵਿਤਾ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਤਤਕਾਲੀ ਮੰਤਵ ਸੱਚ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਆਨੰਦ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

ਨੋਟ

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰਾਂ ਵੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਉਪਲਬਧ ਹਨ। ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੁੱਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ 'ਕਲਾ ਕਲਾ ਲਈ ਹੈ' ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕਵਿਤਾ ਲਈ ਹੋਣਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ 'ਕਵਿਤਾ ਜੀਵਨ ਲਈ ਹੈ' ਮੰਨ ਕੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੀ ਹੋਂਦ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਆਚਾਰੀਆ ਨੇ ਰਸਾਤਮਕ ਵਾਕ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਅਰਥ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?

ਸਟੱਫਰ ਨੇ ਘੋਖ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਬਾਰੇ ਇਹ ਨਿਰਣੇ ਲਿਖੇ ਹਨ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਸਦੇ ਇਹੋ ਲਫਜ਼ ਅੰਤਿਮ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਕੋਈ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸੀਮਤ ਦਾਇਰੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਬੰਨ੍ਹ ਸਕਦਾ।

1.3 ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ

ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਸਰਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਵਰਣਨ ਤੋਂ ਪਰੇ ਦੀ ਵਸਤੂ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰਾਬਰਟ ਹਲੇਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਛੋਹ ਨਾਲ ਹਰ ਵਸਤੂ ਅਮਰ, ਚਿਰਜੀਵੀ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਹਿਣ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਕੜ ਕੇ ਅਜਿਹੇ ਰੂਪ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮੂਲ ਰੂਪ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਸਥਾਈ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੋਣ ਲਗਦੇ ਹਨ।

ਕਵਿਤਾ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਪਸਰੀ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਕਾਵਿਕ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਆਪਣੇ ਯੁਗ ਨਾਲ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨਾਲ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਜੀਵਨ ਦੀ ਬਹੁਪੱਖੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੀ ਹੈ। “ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇੱਕ ਖਾਸ ਲੱਛਣ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਜੀਵਨ ਦਾ ਜੋ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਸਾਡੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ‘ਤੇ ਆਵੇਗਾ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਕਲਪਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਵਿਹਾਰਕ ਰੂਪ ਪਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਭਾਵੁਕ ਤੇ ਕਾਲਪਨਿਕ ਗੁਣਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਾਪਰੀ ਘਟਨਾ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰਣ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਸਗੋਂ ਸਾਡੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਵੀ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ।”

ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਪਿਆਰ ਵਿੱਚ ਮੋਏ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਮਿੱਠੇ ਬਚਨ ਕਵਿਤਾ ਹਨ। ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਰੰਗ ਆਪ ਮੁਹਾਰਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਨੰਦ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਘੁਲਿਆ ਕੋਈ ਅਲਾਪ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਇੱਕ ਅਚੰਭਾ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀ, ਸੁਤਿਆਂ ਦੀ ਰੂਹ ਜਗਾਉਣ ਵਾਲੀਕੋਈ ਇਲਾਹੀ ਸੁਰ ਦੀ ਛੇੜ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਦਿਲ ਨੂੰ ਖਿਚ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਝਟਕਾ ਦੇ ਕੇ ਸੁਰਤਿ ਨੂੰ ਮਾਮੂਲੀ ਧਰਤ ਤੋਂ ਉਠਾਕੇ ਉਚਾ ਕਰਕੇ ਅਣਡਿੱਠੇ ਗਗਨਾਂ, ਉੱਚੇ ਚਮਕਦੇ ਗਗਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਨੈਣਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਪਨੇ ਲਟਕਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਨ ਭਾਵੁਕਤਾ-ਪੂਰਣ ਹੈ। ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਇੱਕ ਸੂਖਮ ਕਲਾ ਹੈ ਜੋ ਮੁੱਢ ਕਦੀਮ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਆਈ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਸਰੋਤੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਪਰਾਂ ਉੱਤੇ ਉੱਡਣ ਵਾਲੀ ਉਹ ਸਿਰਜਣਾ ਹੈ ਜੋ ਅਦਿਸ਼ ਜਗਤ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਮਨ ਦੀਆਂ ਸੁੱਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਕਵਿਤਾ ਸੁਣਨ ਜਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਅੰਗੜਾਈ ਲੈਕੇ ਜਾਗ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਆਨੰਦ ਦੇਸ਼, ਕਾਲ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਅਤੇ ਸਥਾਈ ਹੈ।

ਟਾਸਕ

ਕਵਿਤਾ ਕੀ ਹੈ?

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ

ਨੋਟ

1. ਦੱਸੋ ਕਿ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਬਿਆਨ 'ਸਹੀ' ਹਨ ਜਾਂ 'ਗਲਤ':

- (i) ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਨ ਭਾਵੁਕਤਾ-ਪੂਰਨ ਹੈ।
- (ii) ਆਦਿ-ਕਾਲ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਭਾਵ 1173 ਈ. ਤੋਂ 1900 ਈ. ਤੱਕ ਦੇ ਕਾਲ ਨੂੰ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।
- (iii) ਹੈਜ਼ਲਿਟ ਅਨੁਸਾਰ, "ਕਵਿਤਾ ਕਲਪਨਾ ਅਤੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ।"

1.4 ਕਵਿਤਾ-ਰੂਪਾਕਾਰ

ਕਵਿਤਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਕ ਮਹਤਵਪੂਰਨ ਅੰਗ ਹੈ। ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਹੋਰ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪਾਂ ਤੋਂ ਰੂਪਾਕਾਰ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਵਾਰਤਕ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਇੱਕ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਇਸਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਬੇਸ਼ੱਕ ਹਰ ਇੱਕ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਕਵਿਤਾਮਈ ਜਜ਼ਬੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਵਿਤਾ ਕਵੀ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਫੁਟਦੀ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਮਨਨੋਭਾਵਾਂ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਮੇਂ ਬੁੱਧੀ ਤੱਤ, ਭਾਵ ਤੱਤ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਤੱਤ, ਅਲੰਕਾਰ ਰਸ, ਪ੍ਰਤੀਕ ਰਸ, ਬਿੰਬ ਤੇ ਛੰਦ ਆਦਿ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਕਾਵਿ ਭਾਸ਼ਾ ਆਦਿ ਦਾ ਵੀ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕਾਵਿ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਰੂਪ ਪੱਖੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਰੂਪ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਏ। ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਛੰਦਾ-ਬੰਦੀ ਘਟਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਰਚੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਚਾਹੇ ਤੁਕਾਂਤ ਦਾ ਮੇਲ ਪੰਕਤੀਆਂ ਬਾਅਦ ਹੋਵੇ। ਕਈ ਵਾਰ ਵਿਚਾਰ ਅਧੂਰਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਠਕਾਂ ਖੁਦ ਉਸਨੂੰ ਸਮਝਣ। ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਬਹੁਤ ਛੋਟੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਹਰ ਪਾਠਕ ਆਪਣੀ ਬੁੱਧੀ ਮੁਤਾਬਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲੇ ਵਿਚਾਰ ਸਮਝ ਸਕੇ। ਬਿੰਬਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵਧੇਰੇ ਡੂੰਘਾਈ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸੁਭਾਅ (ਸਰੂਪ) ਵੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਰੂਪਾਕਾਰ ਹੈ। ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਲੱਛਣ ਵਿੱਚ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਇਨਸਾਨ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਮਾਣਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਹਰੇਕ ਇਸਦਾ ਰੂਪ ਉਲੀਕਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਜੇਮਜ਼ ਰੀਵਜ਼ ਦਾ ਇਹ ਖਿਆਲ ਢੁਕਵਾਂ ਹੈ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਵਿਆਖਿਆ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਇੱਕ ਭੇਤ ਹੈ, ਰਹੱਸ ਹੈ।

ਰਾਬਰਟ ਹਿੱਲਰ ਦਾ ਕਥਨ ਵੀ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਬੇਅੰਤ ਅਰਥਾਂ ਤੇ ਰਮਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸੋਮਾ ਹੈ।

ਡੋਨਾਲਡ ਏ. ਸਟੱਫਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਦਾ ਨੇਚਰ ਆਫ਼ ਪੋਇਟਰੀ' ਵਿੱਚ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦੀਆਂ ਸੱਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੱਸੀਆਂ ਹਨ:

ਕਵਿਤਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ, ਉਤੇਜਤ, ਸਾਰਥਕ, ਸਮੂਰਤ, ਗੁੰਝਲਦਾਰ, ਲੈਆਤਮਕ ਅਤੇ ਰੂਪਾਤਮਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸਟੱਫਰ ਨੇ ਘੋਖ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਬਾਰੇ ਇਹ ਨਿਰਣੇ ਲਿਖੇ ਹਨ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਸਦੇ ਇਹੋ ਲਫਜ਼ ਅੰਤਿਮ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਕੋਈ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸੀਮਤ ਦਾਇਰੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਬੰਨ੍ਹ ਸਕਦਾ।

ਸਾਰੀਆਂ ਲਲਿਤ ਕਲਾਵਾਂ ਦੇ ਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਸਦਾ ਹੀ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਪੂਰ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਉਂਗਲ ਫੜ ਕੇ ਰਵਾਂ-ਰਵੀਂ ਤੁਰਦੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਨੇ ਕਈ ਪਲਟੇ ਖਾਏ, ਕਈ ਯੁਗ ਹੰਢਾਏ, ਕਈ ਭੇਸ ਬਦਲੇ। ਕਦੇ ਉਹ ਆਜਤੀ ਸੀ, ਕਦੇ ਕ੍ਰਿਸਾਣੀ ਸੀ ਅਤੇ ਕਦੇ ਸਨਅਤੀ। ਪਰ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਸੱਭਿਅਤਾ ਵਿੱਚ ਕਵਿਤਾ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦੀ ਆਈ ਹੈ। ਕਾਰਣ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ ਗਮੀ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿੱਚ, ਹਾਕਮ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਮਜ਼ਦੂਰ, ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਅਣਪੜ੍ਹ, ਜੰਗ ਦਾ ਸਮਾਂ

ਨੋਟ

ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਅਮਨ ਦਾ, ਪਿਆਰ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਨਫ਼ਰਤ, ਕਵਿਤਾ ਹਰ ਹਾਲਤ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਬਦ-ਕਲਾ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਅੱਜ ਭਾਵੇਂ ਬੌਧਿਕ ਯੁੱਗ ਹੈ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਘੋਰ ਬੁੱਧੀਵਾਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵਹਿਣ ਲਗਾਤਾਰ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਬੌਧਿਕ ਅੰਸ਼ ਆ ਗਏ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਅੱਜ ਕਵਿਤਾ ਮਰ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਯੁੱਗ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਯੁੱਗ ਹੈ, ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਕਵਿਤਾ ਸਗੋਂ ਅੱਗੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਪਸਰ ਗਈ ਹੈ, ਅੱਗੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਛੰਦ-ਬੱਧ ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਹੈ, ਛੰਦ-ਮੁਕਤ ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਹੈ, ਨਿੱਜੀ ਵੀ ਹੈ, ਅਨਿੱਜੀ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹਰ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਪਸਰ ਗਈ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ, ਨਾਵਲ, ਨਾਟਕ ਸਾਰਿਆਂ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਕਵਿਤਾ ਰਮ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੁੱਛ ਦਰਿਆ ਦੀ ਦੋਸਤੀ (ਨਾਵਲ: ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ), ਮੂਕ ਸੰਸਾਰ (ਨਾਵਲ: ਕੇ. ਐਸ. ਘੁੰਮਣ), ਬਿਮਾਰ ਸਦੀ (ਕਾਵਿ : ਨਾਟਕ : ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ), ਦੁੱਧ ਦਾ ਛੱਪੜ (ਕਹਾਣੀ : ਵਿਰਕ) ਸਾਰੇ ਸਿਰਲੇਖ ਕਾਵਿਮਈ ਹਨ। ਸਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਵਿਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਜ਼ਾਦ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਵਿਆਪਕ ਸ਼ੁਲੀਅਤ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਚਿਰੰਜੀਵੀ ਹੈ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ

2. ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ:

- (i) ਜੇਨ ਅਡਮਜ਼ ਨੇ ..... ਨੂੰ ਜੀਵਨ-ਜਾਂਚ ਦੇ ਪਰਯਾਇ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ..... ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- (ii) ਜਾਨਸਨ ਦੇ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ, “ਕਵਿਤਾ ਇੱਕ ..... ਰਚਨਾ ਹੈ।
- (iii) ਕਵਿਤਾ ਕਵੀ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਫੁਟਦੀ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ..... ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।
- (iv) ..... ਅਨੁਸਾਰ ਪਿਆਰ ਵਿੱਚ ਮੋਏ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਮਿੱਠੇ ਬਚਨ ਕਵਿਤਾ ਹਨ।

1.5 ਸਾਰ ਅੰਸ਼

- ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਇਸਦਾ ਸਾਹਿਤ ਲੰਬੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਅੱਜ ਵਾਲੇ ਵਿਕਸਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚਿਆ ਹੈ। ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਇਸਦੇ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਾਮ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਜਿਥੇ ਕਈ ਸ਼ੰਕੇ ਉਭਰਦੇ ਹਨ, ਹੁਣ ਇਹ ਤੱਥ ਪ੍ਰਵਾਣ ਕੀਤੇ ਜਾ ਚੁਕੇ ਹਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਹੋਂਦ 1000 ਈ. ਤੋਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ।
- ਮੂਲ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਦੌਰਾਂ ਨੂੰ ਆਦਿ-ਕਾਲ, ਮੱਧ-ਕਾਲ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ-ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- ਜਾਨਸਨ ਦੇ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ, “ਕਵਿਤਾ ਇੱਕ ਛੰਦ-ਬੱਧ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਲਪਨਾ ਅਤੇ ਤਰਕ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਆਨੰਦ ਅਤੇ ਸੋਚ ਦਾ ਸੰਯੋਗ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ।”
- ਭਾਰਤੀ ਆਚਾਰੀਆ ਨੇ ਰਸਾਤਮਕ ਵਾਕ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਅਰਥ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।
- ਕਾਲਰਿਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੈ ਕਿ, “ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਕਵਿਤਾ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਤਤਕਾਲੀ ਮੰਤਵ ਸੱਚ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਆਨੰਦ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”
- ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।
- ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।
- ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਮੇਂ ਬੁੱਧੀ ਤੱਤ, ਭਾਵ ਤੱਤ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਤੱਤ, ਅਲੰਕਾਰ ਰਸ, ਪ੍ਰਤੀਕ ਰਸ, ਬਿੰਬ ਤੇ ਛੰਦ ਆਦਿ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਕਾਵਿ ਭਾਸ਼ਾ ਆਦਿ ਦਾ ਵੀ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1.6 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼

ਨੋਟ

- ਆਧੁਨਿਕ : ਮੌਜੂਦਾ, ਵਰਤਮਾਨ
- ਮਨੋਭਾਵ : ਮਨ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ
- ਮੰਤਵ : ਉਦੇਸ਼

1.7 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿਛੋਕੜ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
2. ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਕੀ ਅਰਥ ਹੈ?
3. ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਕਵਿਤਾ ਕੀ ਹੈ?
4. ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਦ ਹੋਇਆ?
5. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਕਾਲ-ਵੰਡ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

ਉੱਤਰ: ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ

1. (i) ਸਹੀ (ii) ਗ਼ਲਤ (iii) ਸਹੀ
2. (i) ਸਭਿਅਤਾ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ (ii) ਛੰਦ-ਬੱਧ
(iii) ਆਵਾਜ਼ (iv) ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ

1.8 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ

ਬੁਕਸ

1. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ : ਡਾ. ਧਰਮ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਹਿਰਦੇਜੀਤ ਸਿੰਘ ਭੋਗਲ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਵਿਭਾਗ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।
2. ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰੂਪ : ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।
3. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (ਭਾਗ ਦੂਜਾ): ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ, ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਡਾਇਰੈਕਟਰ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ।

ਨੋਟ

ਇਕਾਈ-2: ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲ ਮੁੱਢਲੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ
ਉਦੇਸ਼
ਜਾਣਕਾਰੀ
2.1 ਕਾਵਿ ਦੀ ਵਿਉਤਪਤੀ
2.2 ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ
2.3 ਕਾਵਿ ਤੱਤ
2.4 ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ
2.5 ਕਾਵਿ ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨ
2.6 ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਕਾਰ
2.7 ਸਾਰ ਅੰਸ਼
2.8 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼
2.9 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ
2.10 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ

ਉਦੇਸ਼

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ:

- ਕਾਵਿ ਦੀ ਵਿਉਤਪਤੀ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨੀ।
- ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਕਾਵਿ ਤੱਤ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨੀ।
- ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨਾ।
- ਕਾਵਿ ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਅਤੇ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣਾ।

ਜਾਣਕਾਰੀ

ਕਵਿਤਾ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਹਜ ਚੇਤਨਾ (Aesthetic Sensibility) ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਕਲਾ ਸੁਹਜ ਦੇ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਹੁਨਰੀ ਰੂਪ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਕਵਿਤਾ (ਕਾਵਿ) ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸਿਰ ਕੱਢਵਾਂ ਰੂਪ ਹੈ। ਕਲਾ-ਸੁਹਜ ਦੇ ਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਲਲਿਤ-ਕਲਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤ, ਸੰਗੀਤ, ਨਿ੍ਤ, ਸ਼ਿਲਪ, ਬੁੱਤ-ਤਰਾਸ਼ੀ ਅਤੇ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਕਲਾ ਦੇ ਨਾਤੇ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਸਮੁੱਚਾ ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਬਦ-ਕਲਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਬੋਝੇ ਸ਼ਬਦ ਬਹੁਤ ਕੁੱਝ ਕਹਿਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ, ਅਤਿਅੰਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ।

2.1 ਕਾਵਿ ਦੀ ਵਿਉਤਪਤੀ

ਵਿਉਤਪਤੀ ਤੋਂ ਸਾਡਾ ਭਾਵ ਕਾਵਿ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਬਣਤਰ, ਉਸਦੀ ਨੀਂਹ, ਉਸਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਅਰਥ ਤੇ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਬਾਰੇ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪਰਿਯਾਇ Poetry ਹੈ। ਕਵੀ Poet ਹੈ, ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਕਾਵਿ ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ। ਫੋਏਟਰੇ

ਗ੍ਰੀਕ (ਯੂਨਾਨੀ) ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਵਿਉਤਪਤ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਕਾਵਿ (ਕਵਯ) ਕਵੀ ਦਾ ਕਰਮ ਹੈ ਭਾਵ ਕਵੀ ਦੁਆਰਾ ਜਿਹੜਾ ਕਰਮ ਜਾਂ ਕਾਰਜ ਸੰਪੂਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਕਾਵਿ ਹੈ। ਕਵੀ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਧਾਤੂ 'ਕ' ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਵਿਆਪਕਤਾ, ਆਕਾਸ਼ ਫਲਸਰੂਪ ਕਵੀ ਸਰਬੱਗ (ਸਰਬ ਜਾਨਣਹਾਰ) ਹੈ, ਦਾਨਾਬੀਨਾ ਹੈ। ਸੁਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਆਲੋਚਕ ਦਰਾਈਡੇਨ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ, "A Poet is maker as the word signifies" ਇਥੇ ਕਵੀ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਕਰਤਾ ਵਿਧਾਤਾ, ਖ਼ਾਲਿਕ, ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਕਵੀ ਦੀ ਕਰਤਾਰੀ-ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਵੀ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸਰਬ-ਸੁਆਮੀ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਕਰਤਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸੁਆਮੀ ਕਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

2.2 ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

ਕਵਿਤਾ ਇੱਕ ਵਚਿਤਰ ਆਨੰਦ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਇਸ ਇਸ ਦੇ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦੇ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਉਪਰਲੇ ਹੁੰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਨਿਖੇੜ ਕੇ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਦੀ, ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਅਰਸਤੂ ਤੋਂ ਲੈਕੇ, ਆਈ. ਏ. ਰਿਚਰਡ ਤੱਕ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਭਰਤਮੁਨੀ ਤੇ ਲੈਕੇ ਜਗਨ ਨਾਥ ਤੱਕ ਕੋਈ ਢਾਈ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਲੰਮੇ ਅਰਸੇ ਵਿੱਚ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ-ਬੱਧ ਕਰਨ ਦੇ ਜਤਨ ਹੋਏ ਹਨ। ਪਰ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸਰਬ ਪ੍ਰਵਾਣਿਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਜੇ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ-ਢਾਈ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਪਾਸੇ ਜਿਹੜੇ ਯਤਨ ਹੋਏ ਹਨ, ਕਾਵਿ ਸਰੂਪ ਦੀ ਵਾਕਫ਼ੀ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰਨਾਂ ਵਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਹੋਵੇਗਾ।

ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਪੱਛਮੀ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਾਵਿ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨਿਰਧਾਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਕਈ ਆਲੋਚਕ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਵੈ-ਪੂਰਨ, ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰ, ਨਿਵੇਕਲਾ, ਸੰਸਾਰ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਇਸਨੂੰ ਇੱਕ ਮਾਧਿਅਮ, ਇੱਕ ਪੜਾਅ ਜਾਂ ਵਸੀਲਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਨਾਂ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਵੱਖਰੀਆਂ-ਵੱਖਰੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 'ਕਲਾ ਕਲਾ ਲਈ' ਸਿਧਾਂਤ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਮਸ਼ਹੂਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਕਲਾ ਜਾਂ ਕਾਵਿ ਦਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਮਨੋਰਥ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਦੇ ਵੱਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਖੂਬਸੂਰਤ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਇੱਕ ਸੁਹਜ ਹੈ, ਸੌਦਰਯ ਦਾ ਇੱਕ ਬਿੰਬ ਹੈ। ਇਸ ਕਲਾਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਕੁੱਝ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈਆਂ ਹਨ:

ਜਗਨ ਨਾਥ: ਰਮਣੀਯਾਰਥ ਪੁਤਿਪਾਦਕਰ ਸ਼ਬਦਕ ਕਾਵਯ ਰਮਣੀਕ ਅਰਥਾਤ ਖੂਬਸੂਰਤ ਅਰਥ ਦਾ ਧਾਰਣੀ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਕਾਵਿ ਹੈ। ਪੋ ਤੇ ਬਰੈਡਲੇ ਤਰਤੀਬਰਵਾਰ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਸੁਹਜ ਸੁਦੰਰਤਾ ਅਤੇ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰੀ ਦੀ ਆਸ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਕਾਵਿਮਈ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਹੈ:

ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਉੱਤੇ ਨਛੱਤੀ-ਵਸਦੀ
ਆਪਣੇ ਸੰਗੀਤ ਲਹਿਰੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਲਸਦੀ।
(ਕਾਵਿ-ਰੰਗ ਸੁੰਦਰਤਾ)

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਿਆਰ ਵਿੱਚ ਮੋਏ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਮਿੱਠੇ ਬਚਨ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਹਨ।

ਪੱਛਮ ਦੇ ਕਈ ਹੋਰ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਵਿਤਾ ਨਿਰਾ ਸੁਹਜ ਜਾਂ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਨਹੀਂ ਇਹ ਕਿਸੇ ਉਦੇਸ਼ ਦਾ ਵਸੀਲਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ, ਅਖਲਾਕੀ ਸਿੱਖਿਆ, ਨੈਤਿਕਤਾ (ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿੱਚ 'ਸ਼ਿਵਮ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ) ਜਾਂ ਫਿਰ ਯਥਾਰਥ ਹੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ।

ਵਿਸ਼ਵ ਨਾਥ : ਵਕਯੰ, ਰਸਤਾਮਕੰ, ਕਵਯੰ (ਰਸਮਈ, ਵਾਕ, ਹੀ ਕਾਵਿ ਹੈ)

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਤਕੜੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਦੀ ਕਲਾ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਵਰਡਵਰਥ ਇਸਦਾ ਮੋਢੀ ਹੈ:

Words Worth : Poetry is spontaneous overflow of powerful feelings.

ਨੋਟ

Milton : Poetry should be simple, sensuous and passionate.

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਤੇ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਭਾਰਤੀ ਆਲੋਚਨਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ ਦੀਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ:

ਪਹਿਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ

ਦੂਜੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ

(1) ਜਿਹੜੇ ਅਲੰਕਾਰ, ਰੀਤੀ, ਵਰਤੋਕਤੀ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।	ਜਿਹੜੇ ਧੁਨੀ (ਰਮਜ਼, ਸੂਝਪਨ) ਜਾਂ ਰਸ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਨਾਲ ਕਲਾਤਮਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਆਖਦੇ ਹਨ।
(2) ਦੰਡੀ, ਭਾਮਹ ਪਹਿਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਸਮਰੱਥਕ ਹਨ।	ਭਰਤ, ਮੰਮਟ, ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ, ਆਨੰਦਵਰਧਨ ਦੂਜੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਆਲੋਚਕ ਹਨ।
(3) ਪਹਿਲੇ ਰੂਪਵਾਦੀ ਜਾਂ ਸੁਹਜਵਾਦੀ ਹਨ।	ਦੂਜੇ ਆਤਮਵਾਦੀ ਜਾਂ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਕਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚਾਰਾਂ (ਪੱਛਮੀ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ), ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਯਤਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ ਕਰਕੇ, ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸਰਵ-ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅੰਕਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ। ਸਾਰਿਆਂ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਸਹਜਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦੀ ਕਲਾ ਹੈ।

2.3 ਕਾਵਿ ਤੱਤ

ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਤੋਂ ਭਾਵ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਬਣਤਰੀ ਤੱਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਕਸਾਰਤਾ ਤੋਂ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਮੁਕੰਮਲ ਘਾੜਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਇਮਾਰਤ ਦੇ ਇੱਟਾਂ-ਰੋੜੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਬੂਟੇ ਦੇ ਫਲ-ਫੁੱਲ ਤੇ ਪੱਤੇ। ਪਰ ਕਾਵਿ ਦੇ ਤੱਤ ਇੱਟਾਂ-ਰੋੜਿਆਂ ਵਾਂਗੂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਖੜਵੇਂ ਤੇ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਵਿ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਬੜਾ ਗੂੜ੍ਹਾ ਤੇ ਅਨਿਖੜ ਅੰਤਰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਤੇ ਅਭਿੱਜ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਕਵਿਤਾ ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਵਿਕਾਰ ਤੱਤ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਨੁਸਾਰ ਇੱਕ ਥਾਂ ਆਕੇ ਇੱਕਦੂਜੇ 'ਤੇ ਇਕਮਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਫਿਰ ਇੱਕ ਸਮੁੱਚਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪੜ੍ਹਣ ਸਮੇਂ ਅਸੀਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਕਿ ਫਲਾਣੀ ਜਾਂ ਫਲਾਣੀ ਗੱਲ ਕਵਿਤਾ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਅੱਡੋ-ਫਾਂਟੀ ਭਾਵਨਾ ਭੁੱਲ ਕੇ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਸਰੋਤੇ ਬਣ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਲਈ ਕਾਵਿ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਲਈ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਂਝ ਕਵਿ ਦੇ ਮਸ਼ੁੱਚੇ ਅਨੁਭਵ ਲਈ ਕਾਵਿ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਨਿਖੇੜ ਸੰਭਵ ਹੈ।

ਰਵਾਇਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੋ ਮੋਟੇ ਹਿੱਸੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਪੱਖ ਤੋਂ ਦੂਜਾ ਹੈ ਰੂਪ ਪੱਖ, ਪਰ ਇਹ ਤੱਤ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਿੱਸਿਆਂ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਤੁਰਦੀ ਹੈ। ਹਡਸਨ ਨੇ ਇਹ ਕਾਵਿ ਤੱਤ ਚਾਰ ਮੰਨੇ ਹਨ- ਬੁੱਧੀ ਤੱਤ, ਭਾਵ ਤੱਤ, ਕਲਪਨਾ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਤੱਤ। ਪਰ ਪਿਛੋਂ ਆਏ ਕਾਵਿ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਡੂੰਘਾਈ ਨਾਲ ਘੋਖਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਤੱਤ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ:

- (1) ਵਿਚਾਰ: ਵਿਚਾਰ (ਬੁੱਧੀ ਤੱਤ) ਕਾਵਿ ਦੀ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਫਿਲਾਸਫੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਕਾਵਿਤਾ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਨਾ ਲੋੜਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਵਿਚਾਰ ਉਹ ਸੂਝ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਕਵੀ ਬੜੀ ਸੋਚ ਸਮਝ ਨਾਲ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਤੱਤ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਗਰਲਾ ਵਿਚਾਰ ਕਵੀ ਦਾ ਸਹਾਇਕ ਹੈ। ਪਰ ਗੱਲ ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਹੈ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਖਾਲਸ ਫਿਲਾਸਫੀ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਵਿਚਾਰ ਏਥੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

- (2) ਭਾਵ: ਭਾਵ ਜਾਂ ਜ਼ਜ਼ਬਾ ਕਵੀ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਉਹ ਨਿੱਜੀ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਮਨੋਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਮਨ ਵਿੱਚ ਪਿਆਰ, ਕਰੋਧ, ਘਿਰਣਾ, ਭੈਮ ਉਤਸ਼ਾਹ, ਹੈਰਾਨੀ, ਹਾਸਾ, ਸ਼ੋਕ, ਵੈਰਾਗ ਦੇ ਮਨੋਭਾਵ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਵਾਂ ਜ਼ਜ਼ਬਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਦਾ ਆਸਰਾ ਹਨ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।
- (3) ਕਲਪਨਾ: ਕਵੀ ਦੀ ਮਨਇੱਛਤ ਘੜਨ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਕਲਪਨਾ ਹੈ। ਮਨ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਣਡਿੱਠੀ ਦੂਰਵਰਤੀ, ਨਿਰਾਕਾਰ ਵਸਤੂ ਦੀ ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਕਲਪਨਾ ਹੈ। ਕਲਪਨਾ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਕਵਿ ਬੀਤੇ ਦੀਆਂ ਅਣਦੇਖੀਆਂ, ਦੂਰ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਇਉਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਉਸਨੇ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖੀਆਂ ਹੋਣ।
- (4) ਰਸ: ਕਾਵਿ ਦੀ ਸਹਜਤਾਮਕ ਸੁਆਦ ਜਾਂ ਆਨੰਦ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਨੂੰ ਰਸ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਾਵਿ ਰਸ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਪਾਠਕ-ਦਰਸ਼ਕ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪੜ੍ਹਣ ਸਮੇਂ ਜਾਂ ਨਾਟਕ ਵੇਖਣ ਸਮੇਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਹਸਤੀ ਭੁੱਲ ਕੇ ਕਵਿਤਾ ਜਾਂ ਨਾਟਕੀ ਵਿਸ਼ੇ (ਪਾਤਰਾਂ) ਨਾਲ ਇੱਕ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤੇਰ-ਮੇਰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਸ ਨੂੰ ਹਨ:
- (ੳ) ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ
 (ਅ) ਹਾਸਾ ਰਸ
 (ੲ) ਕਰੁਣਾ ਰਸ
 (ਸ) ਰੌਣਕ ਰਸ
 (ਹ) ਵੀਰ ਰਸ
 (ਕ) ਭਿਆਨਕ ਰਸ
 (ਖ) ਅਦਭੁੱਤ ਰਸ
 (ਗ) ਵੀਭਤਸ ਰਸ
 (ਘ) ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ
- (5) ਅਲੰਕਾਰ: ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਗਹਿਣੇ ਅਲੰਕਾਰ ਹਨ। ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਅਰਥ ਨੂੰ ਚਮਤਕਾਰੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਅਲੰਕਾਰ ਕਵੀ ਦੀ ਇੱਕ ਜੁਗਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਲੰਕਾਰ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
- (ੳ) ਸ਼ਬਦ ਅਲੰਕਾਰ
 (ਅ) ਅਰਥ ਅਲੰਕਾਰ
 (ੲ) ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਅਲੰਕਾਰ
- (6) ਪ੍ਰਤੀਕ: ਸਿੰਬਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਵਰਣਨਯੋਗ ਵਸਤੂ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ-ਜੁਲਦੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਜੋ ਵਿਸ਼ੇ ਅਧੀਨ ਵਸਤੂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਦੀ ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ। ਕਈ ਵਾਰ ਪ੍ਰਤੀਕ ਨੂੰ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਚਿੰਨ੍ਹ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਿੱਚ ਫਰਕ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਹਰ ਪ੍ਰਤੀਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਹਰ ਚਿੰਨ੍ਹ ਪ੍ਰਤੀਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।
- (7) ਬਿੰਬ: ਕਵੀ ਵੀ ਬਿਆਨੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਉਹ ਨਿੱਕੀਆਂ-ਨਿੱਕੀਆਂ ਸ਼ਬਦਮਈ ਤਸਬੀਹਾਂ ਬਿੰਬ ਹਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿ ਪ੍ਰਤੱਖ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਮਾਣਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਚਿੱਤਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਵੀ ਮੈਦਾਨੇ ਜੰਗ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਚਿੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਬਿੰਬ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਨੋਟ

- (8) ਛੰਦ: ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਬਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜਾ ਤੋਲ-ਵਜ਼ਨ ਤੇ ਲੈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਛੰਦ ਹੈ। ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਛੰਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਛੰਦ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ-
  - (ੳ) ਵਰਣਿਕ
  - (ਅ) ਮਾਤਰਿਕ
  - (ੲ) ਗਣਿਕ
- (9) ਸੰਗੀਤ: ਸੰਗੀਤ ਛੰਦ ਦਾ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਛੰਦ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਪਿੜ ਹੈ। ਕਾਰਕਾਇਲ ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤਮਈ ਖਿਆਲ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਸੱਤਰਾਂ, ਚਰਨਾਂ, ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਸਮਤੋਲ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਇਹ ਧੁਨੀ ਹੀ ਸੰਗੀਤ ਹੈ, ਜੋ ਤੋਲ, ਤੁਕਾਂਤ, ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ, ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- (10) ਕਾਵਿ ਭਾਸ਼ਾ: ਕਵੀ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਜਾਂ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਕਵੀ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਆਖਦਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਭਾਵੇਂ ਆਮ ਬੋਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਵੀ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਤੇ ਤਰਜੀਹ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਚਿੱਤਰਮਈ, ਅਪ੍ਰੋਖ, ਵਿੰਗਮਈ, ਹੁਨਰੀ ਤੇ ਉਤੇਜਿਤ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ।
- (11) ਕਾਵਿ ਸ਼ੈਲੀ: ਸ਼ੈਲੀ ਸਟਾਇਲ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਹਰ ਆਦਮੀ ਦੀ ਤੁਰਨ ਦੀ ਰਫਤਾਰ ਤੇ ਗੁਫਤਾਰ (ਵਾਰਤਾਲਾਪ) ਦਾ ਇੱਕ ਸਟਾਇਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਵੇਂ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵੀ ਇੱਕ ਸਟਾਇਲ ਹੈ। ਸ਼ੈਲੀ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਚੋਣ, ਤਰਤੀਬ, ਪ੍ਰਬੰਧ, ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਦੀ ਜੜਤ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੇਕਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

2.4 ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ

ਕਵਿਤਾ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਕਾਵਿ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵੰਡ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

- (1) ਵਸਤੂ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ
- (2) ਕਲਾ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ
- (3) ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ

ਪੱਛਮੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਮੋਟੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਰ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ:

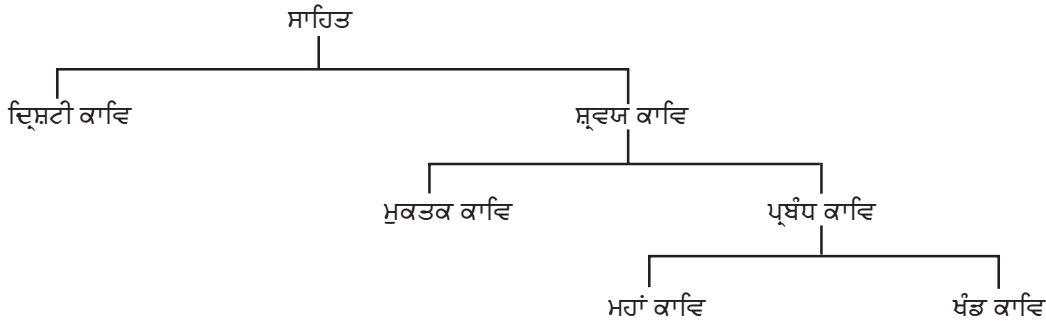
- (1) ਨਿੱਜੀ ਕਵਿਤਾ
- (2) ਅਨਿੱਜੀ ਕਵਿਤਾ

ਫਿਰ ਕਾਵਿ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਕਿਸਮਾਂ ਉਲੀਕੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ

- (1) ਸਰੋਦੀ ਗੀਤ
- (2) ਸੰਬੋਦਨ ਗੀਤ
- (3) ਸਾਨੈਟ
- (4) ਸ਼ੋਕ ਗੀਤ
- (5) ਮਹਾਂ-ਕਾਵਿ
- (6) ਬੀਰ ਕਥਾ-ਕਾਵਿ
- (7) ਵਿਅੰਗ ਗੀਤ
- (8) ਪੱਤਰ ਗੀਤ

ਭਾਰਤੀ ਅਲੋਚਨਾ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਵਸੀਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਦੋ ਭੇਦ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਆਰੇਖ ਕਰਕੇ ਹੇਠ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਵਾਰਤਕ ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਮਿਲੇ ਜੁਲੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਚੰਪੂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਇਹ ਮੁੱਖ ਭੇਦ ਹਨ।

ਪਰ ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਰੀਸੋ-ਰੀਸ ਕਈ ਹੋਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵੀ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹਨ, ਭਾਵ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਕੁੱਝ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ:

- (1) ਨਿੱਕੀ ਕਵਿਤਾ
- (2) ਵਾਰਤਕਮਈ ਕਵਿਤਾ
- (3) ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ
- (4) ਚਿੱਠੇ
- (5) ਲੋਕ ਗੀਤ
- (6) ਬਾਣੀ
- (7) ਵਾਰ
- (8) ਜੰਗਨਾਮਾ

ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ

- (1) ਸਰੋਂਦੀ ਕਾਵਿ
- (2) ਬਿਰਤਾਂਤ ਕਾਵਿ
- (3) ਨਾਟਕੀ ਕਾਵਿ

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ?

ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸ਼ਬਦ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦ 'ਮਾਡਰਨ' ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਅਜੇ ਤੱਕ ਇਸਦੇ ਠੀਕ ਅਰਥ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇ।

2.5 ਕਾਵਿ ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨ

ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਮਨੋਰਥ ਜਾਂ ਮੰਤਵ। ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਤੇ ਸਰੂਪ ਦੋਵੇਂ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਸਰੂਪ ਦੀ ਵਾਕਫੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰੂਪ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਤੇ

ਨੋਟ

ਸਰੂਪ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਉਪਯੋਜ ਤੋਂ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਉਜਾਗਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਕਾਵਿ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਇੱਕ ਲੰਮਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਕਾਵਿ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਪਲੈਟੋ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਮੁੜ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿੱਚ ਕਈ ਖਿਆਲ ਵੇਖੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਸਿਧਾਂਤ ਬਣ ਗਏ ਹਨ। ਹੋਰੋਸ ਨੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਰਸੀਲੀ ਤੇ ਉਯੋਗੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਦੋ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

- (1) ਇੱਕ ਇਹ ਕਿ 'ਕਲ ਕਲਾ ਲਈ, ਅਤੇ
- (2) ਦੂਜਾ ਹੈ 'ਕਲਾ ਜੀਵਨ ਲਈ'

ਪਹਿਲੇ ਨੂੰ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਲਾਵਾਦ ਐਤ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਉਪਯੋਗਵਾਦ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਕਲਾਵਾਦੀ ਅਲੋਚਨਕ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਨੋਰਥ ਮੰਨ ਕੇ ਇਸ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹਸਤੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਪਯੋਗਵਾਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਖਲਾਕੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਪ੍ਰਤੱਖ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਗਿਣੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਹੈ ਕਿ ਨੀਤੀ-ਉਪਦੇਸ਼ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਪਰਮ ਮਨੋਰਥ ਹੈ।

ਸੱਚ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਉਲੇਖਯੋਗ ਹਨ। ਫ੍ਰਾਇਡ, ਜੰਗ, ਐਲਡਰ ਨੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਮਨੋਤੱਤ ਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਨੀਂਹ 'ਸੂਰੱਈਆਜ਼ਿਮ, ਦਾਦਾਇਜ਼ਮ ਆਦਿ ਕਵਿਤਾ-ਸਿਧਾਂਤ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਐਂਡਰੇ ਬੋਰਟਨ ਜਿਹੇ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਕਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਦਿਮਾਗ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਰੋਗਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਉਸ ਪਰਮ-ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਆਨੰਦਮਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੀ ਵੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਉੱਚਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਅਰਸਤੂ ਦਾ 'ਕਥਾਰਸਿਸ' ਸਿਧਾਂਤ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਰਸਤੂ ਅਨੁਸਾਰ, ਕਾਵਿ ਜਾਂ ਨਾਟਕ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਵਾਧੂ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਚਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਓੜਕ ਨੂੰ ਇੱਕ ਖਾਲਸ ਮਾਨਸਿਕ ਆਨੰਦ ਰਸ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਕਈ ਮਨੋਰਥ ਹਨ।

2.6 ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਕਾਰ

ਡਾ. ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਧੀਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਕਾਰ' ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ 26 ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਦੇ ਰੂਪਾਕਾਰਾਂ ਅਤੇ 27 ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਰੂਪਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ-

1. ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ	15. ਬਿਤੀ
2. ਅਲਾਹੁਣੀਆਂ	16. ਦਿਨ ਰੈਣਿ
3. ਸਤਵਾਰਾ/ਅਠਵਾਰਾ	17. ਤੁਰਿਆਈ/ਰੁਬਾਈ
4. ਸੱਦ	18. ਦੋਹੜਾ
5. ਸ਼ਲੋਕ	19. ਪਉੜੀ
6. ਸੀਹਰਵੀ	20. ਪੱਟੀ
7. ਸੋਹਲਾ	21. ਪਦਾ
8. ਕਾਫ਼ੀ	22. ਬਾਰਾਂ ਮਾਹ
9. ਕਾਵਿ-ਨਿਬੰਧ	23. ਬਾਵਨ-ਅੱਖਰੀ
10. ਕਿੱਸਾ	24. ਮਾਝ
11. ਗੀਤ	25. ਮਾੜ੍ਹੇ

12. ਛੰਤ	26. ਰੁਤੀ	ਨੋਟ
13. ਡੱਖਣੇ	2.7 ਵਾਰ	
14. ਤੂਤੀਆਂ		

ਇਹ ਕਾਵਿ ਸੂਚੀ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ (ਮਹਾਂ ਕਾਵਿ, ਖੰਡ ਕਾਵਿ) ਫ਼ਾਰਸੀ (ਗਜ਼ਲ) ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ (ਸੋਨਿਟ) ਜਪਾਨੀ (ਹਾਇਕੂ) ਤੇ ਉਧਾਰੇ ਲਏ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਰੂਪ ਪੱਖੋਂ ਬੜੀ ਭਿੰਨਤਾ ਅਤੇ ਅਮੀਰੀ ਹੈ।

ਕਾਵਿ-ਜੋਤ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ 50 ਕਾਵਿ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰੀਏ ਤਾਂ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ, ਛੰਦ ਬੱਧ ਕਵਿਤਾ, ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਕਵਿਤਾ, ਗੀਤ ਅਤੇ ਗਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵੰਡੀਆ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਕਵਿਤਾ, ਗੀਤ ਅਤੇ ਗਜ਼ਲ ਨੂੰ ਪਛਾਣਕੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਬੱਧ ਕਰਨਾ ਸੌਖਾ ਹੈ ਪਰ ਛੰਦ ਬੱਧ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਅੱਗੋਂ ਕਈ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ (ਸਮੇਤ ਗੀਤ ਅਤੇ ਗਜ਼ਲ) ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਛੰਦ ਬਾਧ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਛੋਟੀ ਆਧੁਨਿਕ ਤੌਲ-ਤੁਕਾਂਤ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਹੈ।

(ੳ) ਆਦਿ ਕਾਲ ਦੇ ਉੱਘੇ ਕਵੀ ਤੇ ਸਾਹਿਕਾਰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਨ:

(1) ਨਾਥ-ਜੋਗੀ

- (i) ਗੌਰਖ ਨਾਥ
- (ii) ਚਰਪਟ ਨਾਥ
- (iii) ਚੌਰੰਗੀ ਨਾਥ
- (iv) ਰਤਨ ਨਾਥ, ਆਦਿ।

(2) ਭਗਤ ਕਵੀ

- (i) ਨਾਮਦੇਵ
- (ii) ਭਗਤ ਜੈ ਦੇਵ
- (iii) ਭਗਤ ਕਬੀਰ
- (iv) ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ
- (v) ਭਗਤ ਪੰਨਾ
- (vi) ਭਗਤ ਸੂਰਦਾਸ, ਆਦਿ।

(3) ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ

- (i) ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ
- (ii) ਸਰਫ਼ ਦੀਨ ਬੁ ਅਲੀ ਕਲੰਦਰ
- (iii) ਸ਼ੇਖ਼ ਸ਼ਰਫ਼ਦੀਨ ਯਹੀਆ ਮੁਨੇਰੀ
- (iv) ਅਬਦੁਲ ਕੰਦੂਸ
- (v) ਗੰਗੋਹੀ, ਆਦਿ।

(4) ਵਾਰ ਤੇ ਕਿੱਸਾ

- (i) ਪੁਸ਼ਯ
- (ii) ਮਸਊਦ
- (iii) ਮੁਲਾ ਦਾਊਦ

(5) ਫੁਟਕਲ

ਨੋਟ

- (i) ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ
  - (ii) ਕਮਾਲ
  - (iii) ਉਹ ਕਵੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ।
- (ਅ) ਮੱਧ ਕਾਲ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ:
- (1) ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ
- (i) ਬਾਬ ਫ਼ਰੀਦ ਸ਼ਕਰਗੰਜ
  - (ii) ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ
  - (iii) ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਹੂ
  - (iv) ਸ਼ਾਹ ਸਰਫ਼ ਬਟਾਲਵੀ
  - (v) ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ
  - (vi) ਅਲੀ ਹੈਦਰ
  - (vii) ਫ਼ਰਦ ਫ਼ਕੀਰ
  - (viii) ਗੁਲਾਮ ਜੀਲਾਨੀ ਰੋਹਤਕੀ
  - (ix) ਹਾਜ਼ਿਮ, ਆਦਿ
- (2) ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ
- (i) ਦਮੋਦਰ
  - (ii) ਪੀਲੂ
  - (iii) ਹਾਫ਼ਿਜ਼ ਬਰਖੁਦਾਰ
  - (iv) ਅਹਿਮਦ
  - (v) ਵਾਰਿਸ਼ ਸ਼ਾਹ
  - (vi) ਹਾਜ਼ਿਮ
  - (vii) ਅਹਿਮਦਯਾਰ, ਆਦਿ
- (3) ਵੀਰ ਕਾਵਿ ਤੇ ਵਾਰਤਕ
- (i) ਪੀਰ ਮੁਹੰਮਦ
  - (ii) ਕਾਦਰਯਾਰ
  - (iii) ਮੌਲਵੀ ਅਹਿਮਦ ਯਾਰ ਮਗਲਵੀ
  - (iv) ਹਾਫ਼ਿਜ਼ ਬਰਖੁਦਾਰ
  - (v) ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ ਮੁਕਬਲ
  - (vi) ਈਮਾਮ ਹੁਸੈਨ
  - (viii) ਸੇਵਾ ਦਾਸ ਉਦਾਸੀ
  - (ix) ਭਾਈ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ
- (4) ਭਗਤੀ ਕਾਲ:
- (i) ਕਬੀਰ
  - (ii) ਨਾਮਦੇਵ
  - (iii) ਰਵਿਦਾਸ

ਨੋਟ

(iv) ਹਿਰਦੇ ਨਾਮ

(v) ਵਲੀ ਰਾਮ

(vi) ਭਗਤ ਧਰਮਦਾਸ

(vii) ਬਾਬਾ ਹੰਦਾਲ

(viii) ਦਯਾ ਦਾਸ

(x) ਅਹਿਮਦਯਾਰ

(xi) ਮੀਆਂ ਮਹਿਬੂਬ ਆਲਮ

(ੲ) ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਨ:

(1) ਲਾਲਾ ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਕ

(2) ਡਾ. ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਕਾਲੇਪਾਣੀ

(3) ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ

(4) ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ

(5) ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ

(6) ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਸਰੀਫ਼

(7) ਦੇਵਿੰਦਰ ਸਤਿਆਰਥੀ

(8) ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਧੀਰ

(9) ਚੰਣਨ ਸਿੰਘ ਜੇਠੂਵਾਲੀਆ

(10) ਅਜਾਇਵ ਚਿਤਰਕਾਰ

(11) ਪ੍ਰੋ. ਹਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ

(12) ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ

(13) ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਅਰਸ਼ੀ

(14) ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ

(15) ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਮੁਸਾਫ਼ਰ

ਉਪਰੋਕਤ ਕਵੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਨਾਮ ਵੀ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹਨ:

(1) ਜਗਤਾਰ ਸਿੰਘ

(2) ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ

(3) ਮੁਨੀਰ ਨਿਆਜ਼ੀ, ਆਦਿ

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ

1. ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ:

- (i) ..... ਤੋਂ ਸਾਡਾ ਭਾਵ ਕਾਵਿ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਬਣਤਰ, ਉਸਦੀ ਨੀਂਹ, ਉਸਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਅਰਥ ਤੇ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਬਾਰੇ ਹੈ।
- (ii) ਸੰਗੀਤ ..... ਦਾ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਹੈ।
- (iii) ..... ਨੇ ਇਹ ਕਾਵਿ ਤੱਤ ਚਾਰ ਮੰਨੇ ਹਨ- ਬੁੱਧੀ ਤੱਤ, ਭਾਵ ਤੱਤ, ਕਲਪਨਾ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਤੱਤ।

ਨੋਟ

2.7 ਸਾਰ ਅੰਸ਼

- ਵਿਉਤਪਤੀ ਤੋਂ ਸਾਡਾ ਭਾਵ ਕਾਵਿ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਬਣਤਰ, ਉਸਦੀ ਨੀਂਹ, ਉਸਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਅਰਥ ਤੇ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਬਾਰੇ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪਰਿਯਾਇ Poetry ਹੈ। ਕਵੀ Poet ਹੈ, ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਕਾਵਿ ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ। Poetry ਗ੍ਰੀਕ (ਯੂਨਾਨੀ) ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਵਿਉਤਪਤ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਕਾਵਿ (ਕਵਯ) ਕਵੀ ਦਾ ਕਰਮ ਹੈ ਭਾਵ ਕਵੀ ਦੁਆਰਾ ਜਿਹੜਾ ਕਰਮ ਜਾਂ ਕਾਰਜ ਸੰਪੂਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਕਾਵਿ ਹੈ।
- ਕਲਾਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਕੁੱਝ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈਆਂ ਹਨ:
  - (1) ਜਗਨ ਨਾਥ: ਰਮਣੀਯਾਰਥ ਪੁਤਿਪਾਦਕਹ ਸ਼ਬਦਹ ਕਾਵਯ ਰਮਣੀਕ ਅਰਥਾਤ ਖੂਬਸੂਰਤ ਅਰਥ ਦਾ ਧਾਰਣੀ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਕਾਵਿ ਹੈ।
  - (2) ਵਿਸ਼ਵ ਨਾਥ: ਵਕਯੰ, ਰਸਤਾਮਕੰ, ਕਵਯੰ (ਰਸਮਈ, ਵਾਕ, ਹੀ ਕਾਵਿ ਹੈ)
- ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਤੋਂ ਭਾਵ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਬਣਤਰੀ ਤੱਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਕਸਾਰਤਾ ਤੋਂ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਮੁਕੰਮਲ ਘਾੜਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਇਮਾਰਤ ਦੇ ਇੱਟਾਂ-ਰੋੜੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਬੂਟੇ ਦੇ ਫਲ-ਫੁੱਲ ਤੇ ਪੱਤੇ। ਪਰ ਕਾਵਿ ਦੇ ਤੱਤ ਇੱਟਾਂ-ਰੋੜਿਆਂ ਵਾਂਗੂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਖੜਵੇਂ ਤੇ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਵਿ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਬੜਾ ਗੂੜ੍ਹਾ ਤੇ ਅਨਿਖੜ ਅੰਤਰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਤੇ ਅਭਿੱਜ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਤੱਤ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ:
  - (1) ਵਿਚਾਰ (ਬੁੱਧੀ ਤੱਤ)
  - (2) ਭਾਵ
  - (3) ਕਲਪਨਾ
  - (4) ਰਸ
  - (5) ਅਲੰਕਾਰ
  - (6) ਪ੍ਰਤੀਕ
  - (7) ਬਿੰਬ
  - (8) ਛੰਦ
  - (9) ਸੰਗੀਤ
  - (10) ਕਾਵਿ ਭਾਸ਼ਾ
  - (11) ਕਾਵਿ ਸ਼ੈਲੀ
- ਕਵਿਤਾ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਕਾਵਿ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵੰਡ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
  - (1) ਵਸਤੂ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ
  - (2) ਕਲਾ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ
  - (3) ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ
- ਹੋਰੇਸ ਨੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਰਸੀਲੀ ਤੇ ਉਯੋਗੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਦੋ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:
  - (1) ਇੱਕ ਇਹ ਕਿ 'ਕਲ ਕਲਾ ਲਈ, ਅਤੇ
  - (2) ਦੂਜਾ ਹੈ 'ਕਲਾ ਜੀਵਨ ਲਈ'

2.8 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼

ਨੋਟ

- ਫਿਲਾਸਫੀ : ਦਰਸ਼ਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ
- ਨਿਖੇੜਣਾ : ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਦੂਸਰੀ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰਨਾ।

2.9 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਕਵਿਤਾ ਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ? ਇਸਦੀ ਰਚਨਾ ਸਮੇਂ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ?
2. ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਪੱਖ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰੋ।
3. ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਰਸ ਅਤੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?
4. ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਾਓ।

ਉੱਤਰ: ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ

1. (i) ਵਿਉਂਤਪਤੀ (ii) ਛੰਦ (iii) ਹਡਸਨ

2.10 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ

ਬੁਕਸ

1. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ: ਡਾ. ਧਰਮ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਹਿਰਦੇਜੀਤ ਸਿੰਘ ਭੋਗਲ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਵਿਭਾਗ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।
2. ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰੂਪ: ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।
3. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (ਭਾਗ ਦੂਜਾ): ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ, ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਡਾਇਰੈਕਟਰ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ।

ਨੋਟ

ਇਕਾਈ-3: ਕਹਾਣੀ-ਰੂਪਾਕਾਰ-ਪਛਾਣ

ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ

ਉਦੇਸ਼

ਜਾਣਕਾਰੀ

3.1 ਕਹਾਣੀ

3.2 ਕਹਾਣੀ ਰੂਪਾਕਾਰ

3.3 ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਗੁਣ

3.4 ਵਰਤਮਾਨ ਸਥਿਤੀ

3.5 ਕਹਾਣੀ ਨਾਲੋਂ ਦੂਜੇ ਰੂਪਾਕਾਰਾਂ ਦਾ ਅੰਤਰ

3.6 ਸਾਰ ਅੰਸ਼

3.7 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼

3.8 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

3.9 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ

ਉਦੇਸ਼

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ:

- ਕਹਾਣੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਾ
- ਕਹਾਣੀ ਰੂਪਾਕਾਰ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨਾ।
- ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨੀ।
- ਵਰਤਮਾਨ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣਾ।
- ਕਹਾਣੀ ਨਾਲੋਂ ਦੂਜੇ ਰੂਪਾਕਾਰਾਂ ਦਾ ਅੰਤਰ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਾ।

ਜਾਣਕਾਰੀ

ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਨ ਤੇ ਸੁਣਾਉਣ ਦੀ ਭੁੱਖ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਰੰਭ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਹੈ। ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਦਾ ਅਤੇ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਆਇਆ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ 'ਸ਼ਾਰਟ ਸਟੋਰੀ' ਵਾਸਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸ਼ਬਦ 'ਕਹਾਣੀ' ਹੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਕੁੱਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਡਾ. ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਫਰੈਂਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਮੀਖਿਆ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ' ਵਿੱਚ 'ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ' ਸ਼ਬਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ 'ਸ਼ਾਰਟ ਸਟੋਰੀ' ਦੀ ਤਰਜਮਾ ਉੱਤੇ ਹੀ ਲਿਆ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵੀ ਨਾਵਲ, ਨਾਟਕ, ਇਕਾਂਗੀ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇੱਕ ਨਿਵੇਕਲਾ ਰੂਪ ਹੈ।

3.1 ਕਹਾਣੀ

ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਨ ਤੇ ਸੁਣਾਉਣ ਦੀ ਭੁੱਖ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਰੰਭ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਹੈ। ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਦਾ ਅਤੇ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਆਇਆ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ 'ਸ਼ਾਰਟ ਸਟੋਰੀ' ਵਾਸਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸ਼ਬਦ 'ਕਹਾਣੀ' ਹੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਕੁੱਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਡਾ. ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਫਰੈਂਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਮੀਖਿਆ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ' ਵਿੱਚ 'ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ' ਸ਼ਬਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ 'ਸ਼ਾਰਟ ਸਟੋਰੀ' ਦੀ ਤਰਜਮਾ ਉੱਤੇ ਹੀ ਲਿਆ ਹੈ।

ਕਹਾਣੀ ਵੀ ਨਾਵਲ, ਨਾਟਕ, ਇੱਕਾਂਗੀ ਐਤ ਕਵਿਤਾ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇੱਕ ਨਿਵੇਕਲਾ ਰੂਪ ਹੈ।

19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸੈਂਕੜੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਸਾਹਿਤ-ਰੂਪਾਕਾਰ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਹਾਣੀ ਵਿਧਾ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਂਦ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਕੁੱਝ ਸਫਲਤਾ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਜਿਹੀ ਨਹੀਂ ਜਿਸਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਆਕਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਬੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਐਂਡਰਗ ਐਲਨ ਪੋ. ਅਨੁਸਾਰ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਗੱਦ ਬਿਰਤਾਂਤ ਅਜਿਹੀ ਵੰਨਗੀ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਪੜ੍ਹਣ ਲਈ ਅੱਧੇ ਘੰਟੇ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਘੰਟੇ ਦਾ ਸਮਾਂ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ 'ਵਿਲੱਖਣ ਤੇ ਬੱਝਵਾਂ' ਹੋਵੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਸਮੁੱਚਤਾ' ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਲ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤ ਨੂੰ 'ਲਚਕੀਲਾ', 'ਸੂਖਮ' ਅਤੇ 'ਬਹੁਮੁਖੀ' ਕਿਹਾ। ਕਹਾਣੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਥੀਮ ਉੱਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਜੀਵਨ ਦ੍ਰਿਸ਼, ਕਿਸੇ ਕਾਂਢ, ਕਿਸੇ ਅਨੁਵਾਨ, ਕਿਸੇ ਕਾਰਜ, ਕਿਸੇ ਪਾਤਰ ਆਦਿ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਸੰਭਵ ਹੈ।

3.1.1 ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਹਾਣੀ

ਸਮੁੱਚੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਝੁਕਾਅ ਪਹਿਲੀ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਸੋਚਣੀ ਤੋਂ ਉਲਟ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੇਂਡੂ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੇਖਣ ਦੀ ਪਿਰਤ ਪਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਜੀਵਨ ਮੱਧ ਵਰਗ ਦਾ ਜੀਵਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਹਰ ਛੋਟੀ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਸਮੱਸਿਆ ਮੱਧ ਵਰਗੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਸੰਤੁਲਨ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸਰਨਾ ਦੀ 'ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੀ ਸੀਮਾ', ਦਵਿੰਦਰ ਦੀ 'ਇੱਕ ਪਲ ਦਾ ਮਸੀਹਾ', 'ਦੋ ਕਿਨਾਰੇ', 'ਖੁਸ਼ਬੋ', ਗੋਲਵੰਤ ਫ਼ਾਰਗ ਦੀ 'ਚਾਂਦੀ ਦਾ ਪੁਲ' ਆਦਿ ਵਰਣਨਯੋਗ ਪੁਸਤਕਾਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸਤਰੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਕਹਾਣੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ, ਅਜੀਤ ਕੌਰ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਂ ਵੀ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਿਰੋਲ ਰੁਮਾਂਸਵਾਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਕਹਾਣੀਆਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਪਰੀਪਾਟੀ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਕੁੱਝ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਹਨ, ਪਰ ਟਿਵਾਣਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਵਾਂਗ ਇਸਤਰੀ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਜੀਤ ਕੌਰ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ 'ਚ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਦੀ (ਪੀੜ ਪਰਾਈ), ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਜੌਲੀ (ਚੀਕਾਂ, ਇੱਕ ਰਾਤ ਪਰਭਾਤ, ਪ੍ਰੀਤ ਮਿਲਣੀ, ਆਦਿ) ਲੋਚਣ ਸਿੰਘ ਬਖ਼ਸ਼ੀ (ਪਾਪ ਪੁੰਨ ਤੋਂ ਪਰੇ), ਵਰੇ ਤੇ ਸਰਾਪ, ਭਰੇ ਮੇਲੇ 'ਚ) ਆਦਿ ਸਫਲ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਪਰਲੀ ਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਦੰਡ ਤੋਂ ਪਰਦਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਉਸਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਕੌੜੀ ਹਕੀਕਤ ਨੂੰ ਨੰਗਾ ਕਰਨ ਦੀ ਦਲੇਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।

3.1.2 ਨਵ-ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਜਾਂ ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਹਾਣੀ

ਇਸ ਝੁਕਾਅ ਅਧੀਨ ਅਸੀਂ ਅਮਰ ਸਿੰਘ (ਕਬਰ ਪੁੱਟ ਤੇ ਸਿੱਖ ਸਾਗਰ), ਨਵਤੇਜ ਸਿੰਘ (ਦੇਸ਼ ਵਾਪਸੀ, ਨਵੀਂ ਰੁੱਤ, ਬਾਸਮਤੀ ਦੀ ਮਹਿਕ ਦੇ ਚਾਨਣ ਦੇ ਬੀਜ), ਰਘਵੀਰ ਢੰਡ (ਬੋਲੀ ਧਰਤੀ) ਆਦਿ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਨਵਤੇਜ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਵੀ ਮਿੱਸ ਹੈ। ਚੇਤਨਾ ਭਾਵੇਂ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਸਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦੀ ਵੀ ਝਲਕ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਚੇਤਨਾ ਭਾਵੇਂ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਸਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦੀ ਵੀ ਝਲਕ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਚੇਤੰਨਤਾ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕੁੱਝ ਕੁ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਉਹ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਘਵੀਰ ਢੰਡ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਬੋਲੀ ਧਰਤੀ' ਵੀ ਇਸੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ। ਇਹ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਅਤੇ ਰੂਪ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਨਿਪੁੰਨ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹਨ। ਕਹਾਣੀ ਕਲਾ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸਫਲ ਕਹੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਨੋਟ

3.1.3 ਹਾਸਰਸ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀਆਂ

ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਕਹਾਣੀ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਪਰੰਪਰਾ ਹਾਸਰਸੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਚੱਲੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਅਧੀਨ ਸੂਬਾ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਤੀਰ, ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾਤਾ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਤੀਰ ਰਚਿਤ 'ਹਸਦੀ ਦੁਨੀਆ', 'ਮਿੱਠੀਆਂ ਪੀੜਾਂ', 'ਗੁੜ੍ਹਤੀ' ਅਤੇ 'ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਦੀਆਂ ਹਾਕਾਂ', ਆਦਿ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਬੜੇ ਨਾਟਕੀ ਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਕਈ ਕੌੜੇ ਸੱਚਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਅੰਗਮੀ ਚੋਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਾਹਰੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਭਾਵੇਂ ਹਾਸੇ ਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਡੂੰਘੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਵੇਦਨਾ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਸੂਬਾ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ 'ਅੱਗ ਤੇ ਪਾਣੀ' ਵਿਚਲੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਯਥਾਰਥ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸਦਾ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਪਰਿਪਕ ਹੈ ਤੇ ਹਾਸਰਸੀ ਸ਼ੈਲੀ ਕਿਤੇ ਵੀ ਬੌਧਿਕਤਾ ਦੀ ਪੁੱਠ ਤੋਂ ਸੱਖਣੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾਤਾ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਤਰਜ਼ ਜ਼ਰੂਰ ਹੌਲੀ ਤੇ ਮਨੋਰੰਜਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਾਧਾਰਨ ਤੋਂ ਸਾਧਾਰਨ ਪਾਠਕ ਵੀ ਰਸ ਮਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਹੌਲਾਪਣ ਕਿਤੇ ਵੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਘਟੀਆ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ। 'ਐਪ੍ਲ ਫੂਲ', 'ਮਾਂਗਵੇ ਖੰਡ', 'ਮੇਰੀ ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰੀਤ' ਆਦਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਕੁ ਵਰਣਨਯੋਗ ਕਿਰਤਾਂ ਹਨ।

3.2 ਕਹਾਣੀ ਰੂਪਾਕਾਰ

ਕਹਾਣੀ ਰੂਪਾਕਾਰ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਹੱਦ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕੁੱਝ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਉਭਰਿਆ ਹੈ ਪਰ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਤਸੱਲੀਬਖਸ਼ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਿਆ। ਫਿਰ ਵੀ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੇ ਗੁਣ-ਲੱਛਣ ਜ਼ਰੂਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕਹਾਣੀ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਸਾਹਿਤ-ਰੂਪਾਕਾਰ ਜਾਪਦੀ ਹੈ।

ਇਹ ਗੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ 'ਸ਼ਾਰਟ ਸਟੋਰੀ' ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਸ਼ਬਦ 'ਸ਼ਾਰਟ' ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਕੇ ਕੇਬਲ ਆਕਾਰ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਨਾਵਲ, ਨਾਵਲਿਟ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਭਾਵ ਕੇਵਲ ਛੋਟੀਆਂ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਇਸ ਦੇ ਇਕਹਿਰੇ ਥੀਮ, ਸੀਮਤ ਖੇਤਰ, ਤੇਜ਼ ਬਿਰਤਾਂਤ ਗਤੀ, ਨਾਟਕੀ ਬਣਤਰ, ਥੋੜ੍ਹੇ ਪਾਤਰਾਂ ਅਤੇ ਸੰਕੇਤਕ ਅੰਤ ਜਿਹੇ ਲੱਛਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਨਾਵਲ ਵਾਂਗ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਵਿਸਤਰਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸਜੋਂ ਇਹ ਸੰਕੇਤਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਓਥਾਨ ਦਾ ਸੰਜਮ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਲੱਛਣ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਹਾਣੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪਾਕਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਣਲੋੜੀਂਦੇ ਏਕ ਵੇਰਵੇ ਨੂੰ ਸਮਾਉਣ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰੂਸੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਐਂਤਨ ਚੈਖੋਵ ਨੇ ਠੀਕ ਹੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਕੰਧ 'ਤੇ ਬੰਦੂਕ ਲਟਕਦੀ ਦਿਖਾਈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਚੱਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਹਰੇਕ ਵੇਰਵੇ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਕਾਰਜ, ਵਾਤਾਵਰਨ, ਚਰਿਤਰ ਚਿਤਰਣ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਵੇਰਵਾ ਮਹਿਜ਼ ਸਜਾਵਟੀ, ਨਿਰਕਿਰਿਆ ਜਾਂ ਗਤੀਹੀਣ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਇਸਨੂੰ ਬਣਤਰ ਦੇ ਹੋਰ ਰੂਪਾਕਾਰ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅਸੀਂ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ 'ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ' ਦੀ। ਭਾਵੇਂ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਆਰੰਭ ਮਨੁੱਖੀ ਸੱਭਿਆਤਾ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਪਰ ਉਸ ਕਹਾਣੀ ਤੇ ਅਜੋਗੀ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਜਮੀਨ-ਅਸਮਾਨ ਦਾ ਫ਼ਕਰ ਹੈ। ਪਹਿਲੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਘਟਨਾ ਦੇ ਪਿਆਰ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਤੇ ਭੂਪਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਕਹਾਣੀਆਂ ਰਾਜੇ-ਰਾਣੀਆਂ ਤੇ ਰਾਜ-ਕੁਮਾਰੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਨਵੀਨ ਯੁੱਗ ਦਾ ਆਗਮਨ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਅਜੋਕਾ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਤੇ ਆਕਾਰ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਇਸ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਨੂੰ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆ। ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਾ, ਗੋਂਦ, ਪਾਤਰ, ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਆਦਿ ਤੱਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਆਦਿ, ਮੱਧ ਤੇ ਅੰਤ ਵੀ ਬੜੀ ਮਹੱਤਤਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਅਜੋਕੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸਿਖਰ ਤੇ ਅੰਤ ਨੇੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਇਕਾਂਗੀ ਦੀ ਭੈਣ ਆਖਿਆ

ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਆਕਾਰ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਇੱਕ ਬੈਠਕ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਤੇ ਖੇਡੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿੱਥੇ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਇਕਾਂਗੀ ਸਟੇਜ 'ਤੇ ਖੇਡ ਕੇ ਵਿਖਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸਗੋਂ ਇਹ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਦਾ ਸਾਰ ਮੰਨਣਾ ਬਿਲਕੁਲ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ। ਜਿਹੜੀ ਗੱਲ ਕਿਸੇ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਉਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਇਕਹਿਰਾਪਨ, ਮੰਤਵ, ਦੀ ਹੋਂਦ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਏਕਤਾ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੱਛਣ ਹਨ।

ਪੱਛਮੀ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਆਲੋਚਕ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ, “ਕਹਾਣੀ ਘੋੜ-ਦੋੜ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੋੜ-ਦੋੜ ਦਾ ਆਦਿ ਤੇ ਅੰਤ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਆਦਿ ਤੇ ਅਮਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।” ਐਡਗਰ ਐਲਨ ਪੋ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ, “ਕਹਾਣੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਨਿੱਕੀ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਇੱਕ ਬੈਠਕ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾ ਸਕੇ ਤੇ ਪਾਠਕਾਂ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਤਿੱਖਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾ ਸਕੇ।”

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਪੱਖ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਭਾਵੁਕ ਚਿਤਰਨ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਵੇਗ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਉਸ ਪੱਖ ਦੀ ਪੂਰੀ ਡੂੰਘਾਈ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਾਂ-

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ?

ਪ੍ਰਿੰ. ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ‘ਸੱਚੀਆਂ ਝੂਠੀਆਂ’ ਦੇ ਮੁੱਖ ਬੰਦ ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਲਿਖਿਆ: “ਸਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਧਾਰਨਤਾ ਨੂੰ ਛੋਟੀ ਕਹਾਣੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਉਸ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਮਹਾਨ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਭਰਦੀ ਜਾਂ ਸਿੱਧ ਕਰਦੀ।”

3.3 ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਗੁਣ

ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ:

- (1) ਨਿੱਕਾ ਆਕਾਰ: ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਆਕਾਰ ਵਿੱਚ ਨਿੱਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਦੀ ਮਨੁੱਚਤਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਸਗੋਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕੇਬਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਹੀ ਤੀਖਣ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ‘ਬੱਚੇ ਦੀ ਸ਼ਰਾਰਤ’ ਨੂੰ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੁਆਰਾ ਮੈਡਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ-ਪੱਤਰ ਦੀ ਸ਼ਰਾਰਤ ਦੀ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕੀਮਤ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।
- (2) ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਇਕਸਾਰਤਾ : ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਇੱਕਸਾਰਤਾ ਹੋਣੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਛਿਨ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਮਨ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨਣ ਦੀ ਗਲਤੀ ਵੀ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਖ਼ਾਸ ਮਹਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਕਹਾਣੀ ਪ੍ਰਭਾਵਹੀਣ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
- (3) ਕਲਾਤਮਕਤਾ : ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕਲਾਤਮਕਤਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸਿੱਧੀ ਬਿਆਨਬਾਜ਼ੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਸਿਰਫ ਇੱਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਜਿਹੀ ਬਣਕੇ ਰਹਿ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕਲਾਤਮਕਤਾ ਹੋਣੀ ਬੜੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ।
- (4) ਰੋਚਿਕਤਾ : ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਰੋਚਿਕਤਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਬੜਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਰੋਚਿਕਤਾ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਤਾਂ ਹਰ ਇੱਕ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ

ਨੋਟ

ਫਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਰੋਚਿਕਤਾ ਦੀ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਕੁੱਝ ਛਿਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪਕੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਕਿਰਿਆ ਸਮੇਂ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਕੋਲ ਚੋਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵੱਧ ਰੋਚਿਕ ਛਿਨਾਂ ਨੂੰ ਫੜ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਗਟਾਅ-ਮਾਧਿਅਮ ਵਾਰਤਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਔਕੜ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਰੋਚਿਕਤਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਬੇਹੱਦ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

- (5) ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ : ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਚਾਲ ਨਾਵਲ ਵਾਂਗ ਸੁਸਤ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਤੇਜ਼ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲਮਕਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਨਾਲ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿੱਚ ਸਥਿਰਤਾ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਕਹਾਣੀ ਬੋਰਸ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਕਹਾਣੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਆਧੁਨਿਕਤਮ ਰੂਪ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਹੇਠ ਉਪਜੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਇਸਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਕਾਫ਼ੀ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਵੇਲੇ ਬਹੁਤ ਹਰਮਨ-ਪਿਆਰਾ ਰੂਪ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤਾਂ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਸਾਹਿਤ ਉੱਤੇ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਹਰਮਨ-ਪਿਆਰਾ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਮਸ਼ੀਨੀ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਵਿਹਲ ਦੀ ਕਮੀ ਦਾ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਵੀ ਲੰਮੇ-ਲੰਮੇ ਨਾਵਲ, ਕਿੱਸੇ ਤੇ ਮਹਾਂਕਾਵਿ ਪੜ੍ਹਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਕਹਾਣੀ, ਮਿੰਨੀ ਕਹਾਣੀ, ਇਕਾਂਗੀ ਤੇ ਨਿਭੰਧ ਆਦਿ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਵਧੇਰੇ ਹਰਮਨ-ਪਿਆਰੇ ਹਨ। ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਰਸ ਲੈਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਇਹ ਕੰਮ ਨਾਵਲ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪਾਠਕਾਂ ਉੱਪਰ ਆਪਣਾ ਅਦਭੁੱਤ ਤੇ ਸਦੀਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਆਕਾਰ ਛੋਟਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸਨੂੰ ਅਖਵਾਰਾਂ ਤੇ ਰਸਾਲਿਆਂ ਵਾਲੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲਈ ਛਾਪਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਪਾਠਕਾਂ ਤੱਕ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਤੇ ਨਿਵੇਕਲੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਪੈਸੇ ਖਰਚ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਉਪਰੰਤ ਪੰਜਾਬੀ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਈਆਂ:

- (ੳ) ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ
- (ਅ) ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ
- (ੲ) ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ

ਹੋਰ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਵਾਂਗ 1960 ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਏ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਪੌਚ ਦੇ ਲੇਖਕ ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ, ਕਰਤਾਰ ਦੁੱਗਲ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਆਦਿ ਵੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਨਵੇਂ ਲੇਖਕ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸਰਨਾ, ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਦੀ, ਗੁਲਵੰਤ ਫਾਰਗ, ਗੁਰਬਖਸ਼ ਬਾਹਵਲੀ, ਅਜੀਤ ਸੈਣੀ, ਰਘਵੀਰ ਮੋਮੀ, ਬਲਦੇਵ ਬਲ, ਰਾਜ ਸ਼ਰਮਾ, ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ, ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ, ਗੁਰਮੁਖ ਜੀਤ, ਮੋਹਨ ਭੰਡਾਰੀ ਤੇ ਰਗਵੀਰ ਢੰਡ ਆਦਿ ਨੇ ਕਹਾਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਕਹਾਣੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਝੁਕਾਅ ਪੈਦਾ ਹੋਏ।

ਨੋਟਸ

“ਛੋਟੀ ਕਹਾਣੀ ਕਿਸੇ ਸੰਖੇਪ ਘਟਨਾ ਦਾ ਗੱਦ-ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਾਟਕੀ ਭਾਂਤ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਸਾਖਿਆਤ ਨਾਟਕ ਨਹੀਂ।”

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ

1. ਦੱਸੋ ਕਿ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਬਿਆਨ ‘ਸਹੀ’ ਹਨ ਜਾਂ ‘ਗ਼ਲਤ’:

- (i) ਕਹਾਣੀ-ਰੂਪਾਕਾਰ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਨੇੜਲੇ ਬਿਰਤਾਂਤ-ਰੂਪਾਕਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(ii) ਇਸਤਰੀ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ, ਅਜੀਤ ਕੌਰ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਂ ਵੀ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹਨ।

ਨੋਟ

(iii) ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਨਾਵਲਿਟ ਅਤੇ ਨਾਵਲ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਤਾ ਥਾਪਣਾ ਕੁੱਝ ਗੁੰਜਲਦਾਰ ਅਤੇ ਔਖਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੈ।

3.4 ਵਰਤਮਾਨ ਸਥਿਤੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਉਪਰੋਕਤ ਝੁਕਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਪੋਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਜਿਸਨੇ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਆਧਾਰ ਦਿੱਤੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਿਆਮ ਸੰਧੂ, ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਗੁਰਪਾਲ ਲਿਟ, ਕੁਲਜੀਤ ਕੌਰ ਬੱਲੀ, ਬਚਿੰਤ ਕੌਰ, ਬਲਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਬਰਾੜ, ਸੁਖਵੰਤ ਕੌਰ ਮਾਨ, ਜਸਬੀਰ ਭੁੱਲਰ, ਪ੍ਰੇਮ ਗੋਰਖੀ, ਅਤਰਜੀਤ, ਕਿਰਪਾਲ ਕਜ਼ਾਕ, ਦਲਜੀਤ ਚੇਤਨ, ਆਦਿ ਨਾਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇੱਕ ਹੋਰ ਪੋਚ ਬਲਵਿੰਦਰ ਨਸਰਾਲੀ, ਭਗਵੰਤ ਰਸੂਲਪੁਰੀ, ਅਜਮੇਰ ਸਿੱਧੂ, ਸੁਖਜੀਤ, ਤਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਧਾਲੀਵਾਲ, ਗੁਰਮੀਤ ਕੜਿਆਲਵੀ ਆਦਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਵਾਸ ਵਿੱਚ ਹਰਜੀਤ ਅਟਵਾਲ, ਵੀਨਾ ਵਰਖਾ, ਰਾਣੀ ਨਗੋਂਦਰ, ਸ਼ਿਵਚਰਨ ਜੱਗੀ ਕੁੱਸਾ ਆਦਿ ਲੇਖਕ ਉਭਰੇ ਹਨ। ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਾਲੇ ਪਾਸਿਓਂ ਨਵਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਲੀਆਸ ਘੁੰਨਣ ਨੇ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਿਆ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਸਥਿਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਜਟਿਲਤਾ ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀਆਂ ਜੁਗਤਾਂ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਵਿਚੋਂ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸੰਪਣਤਾ ਤੇ ਗਹਿਣਤਾ ਆਕਾਰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਇੱਕ ਰੂਪਾਕਾਰ ਵਜੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੀ ਹੈ।

3.5 ਕਹਾਣੀ ਨਾਲੋਂ ਦੂਜੇ ਰੂਪਾਕਾਰਾਂ ਦਾ ਅੰਤਰ

ਕਹਾਣੀ-ਰੂਪਾਕਾਰ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਨੇੜਲੇ ਬਿਰਤਾਂਤ-ਰੂਪਾਕਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨੀ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੀਵਨੀ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਕਲਪਨਾ ਅਤੇ ਕਥਾਨਕ ਦਾ ਦਖਲ ਵੀ ਮਾਮੂਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੂਪਾਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਧਿਆਨ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਉੱਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦਕਿ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕਲਪਨਾ ਅਤੇ ਕਥਾਨਕ ਰਾਹੀਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਬਿਰਤਾਂਤ ਸਿਰਜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਪਾਤਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਜਾਂ ਰੇਖਾਂ-ਚਿਤਰ ਆਦਿ ਰੂਪਾਕਾਰ ਨੇੜੇ ਵਿਚਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਇਸਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਹ ਆਪਣੇ ਕਲਪਨਾ ਅਤੇ ਕਥਾਨਕ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੂਪਾਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਅੱਡਰੀਆਂ ਦਿਸ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਫ਼ਰਨਾਮਿਆਂ ਅਤੇ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਗੱਦ ਦੇ ਹੋਰ ਰੂਪਾਕਾਰ-ਡਾਇਰੀ, ਗਦ, ਲਲਿਤ ਨਿਬੰਧ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਵੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪਾਤਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਤੋਂ ਫਿਰ ਵੀ ਵੱਖਰੇ ਰੂਪਾਕਾਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਗਦ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੂਪਾਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਵਰਣਨ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਥਾਨਕ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਬਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੂਪਾਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਰਤਾਂਤ ਗਤੀ ਵੀ ਕਹਾਣੀ ਵਾਂਗ ਚੁਸਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਨਾਵਲਿਟ ਅਤੇ ਨਾਵਲ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਤਾ ਥਾਪਣਾ ਕੁੱਝ ਗੁੰਜਲਦਾਰ ਅਤੇ ਔਖਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਾਵਲ ਵਾਂਗ ਹੀ ਵੱਡੇ ਪਸਾਰੇ ਵਾਲੀਆਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਜਾਂ ਅਤਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਪਰ ਇਸਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਹ ਨਾਵਲਿਟ ਜਾਂ ਨਾਵਲ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਦੇ ਇੱਕ ਪੱਖ, ਇੱਕ-ਦੋ ਪਾਤਰਾਂ ਅਤੇ ਇਕਹਿਰੇ ਥੀਮਕ ਸੰਗਠਨ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਵੀਂ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮੁੱਖ ਪਲਾਟ ਦੇ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਸਬ-ਪਲਾਟਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਗੁੰਦਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਬ-ਪਲਾਟਾਂ ਦਾ ਨਾਵਲ ਵਿਸਤਰਿਤ ਸਬ-ਪਲਾਟਾਂ ਨਾਲੋਂ ਫਰਕ ਦਿਸ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਪਾਤਰ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਧੇਰੇ ਵੇਰਵੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੇਰਵਿਆਂ

ਨੋਟ

ਦੇ ਪ੍ਰੋਕਰਾਂ ਦਾ ਪਸਾਰਾ ਸਮਾ ਸਮਦਾ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਕਹਾਣੀ ਕਾਹਣੀ ਇਸਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ। ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਇੱਕ ਮੁੱਖ ਘਟਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਸਹਾਇਕ ਬਨਣ ਵਾਲੀਆਂ ਉਪ-ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਮਾਤਰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਹੁਣ ਮਿੰਨੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਪਰਚੱਲਿਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਹੋਰ ਵੀ ਕਠਿਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੀ ਇਸ ਗਲਪ ਟੋਟਕੇ (ਮਿੰਨੀ ਕਹਾਣੀ) ਨੂੰ ਕਹਾਣੀ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਅਜੇ ਅਣਸੁਲਝਿਆ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ।

ਕਹਾਣੀ ਅਤੇ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲਾ ਰੂਪਾਕਾਰ ਨਾਵਲਿਟ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਹਾਣੀ ਅਤੇ ਨਾਵਲ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਗੁਣ-ਲੱਛਣ ਠੀਕ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਤਾਂ ਇਹ ਵੱਖਰਾ ਰੂਪਾਕਾਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਹ ਨਾਵਲ ਜਾਂ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਦੇ ਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਜਾ ਡਿੱਗਦਾ ਹੈ।

ਸਾਰੰਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੇ ਹੋਰ ਰੂਪਾਕਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਕੁੱਝ ਲੱਛਣ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਇਸਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਘਣਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਸਦੀ ਹੋਂਦ ਵੱਖਰੀ ਹੈ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ

2. ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ:

- (i) ਕਹਾਣੀ ਅਤੇ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲਾ ਰੂਪਾਕਾਰ ..... ਹੈ
- (ii) ਹੋਰ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਵਾਂਗ ..... ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਏ ਹਨ।
- (iii) ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ..... ਵਾਸਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸ਼ਬਦ 'ਕਹਾਣੀ' ਹੀ ਹੈ
- (iv) ਅਜੀਤ ਕੌਰ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ..... ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ।

3.6 ਸਾਰ ਅੰਸ਼

- ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਨ ਤੇ ਸੁਣਾਉਣ ਦੀ ਭੁੱਖ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਰੰਭ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਹੈ। ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਦਾ ਅਤੇ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਆਇਆ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ 'ਸ਼ਾਰਟ ਸਟੋਰੀ' ਵਾਸਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸ਼ਬਦ 'ਕਹਾਣੀ' ਹੀ ਹੈ।
- ਡਾ. ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਫਰੋਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਮੀਖਿਆ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ' ਵਿੱਚ 'ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ' ਸ਼ਬਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ 'ਸ਼ਾਰਟ ਸਟੋਰੀ' ਦੀ ਤਰਜ਼ ਉੱਤੇ ਹੀ ਲਿਆ ਹੈ।
- ਕਹਾਣੀ ਵੀ ਨਾਵਲ, ਨਾਟਕ, ਇੱਕਾਂਗੀ ਐਤ ਕਵਿਤਾ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇੱਕ ਨਿਵੇਕਲਾ ਰੂਪ ਹੈ।
- ਐਂਡਰਗ ਐਲਨ ਪੋ. ਅਨੁਸਾਰ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਗੱਦ ਬਿਰਤਾਂਤ ਅਜਿਹੀ ਵੰਨਗੀ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਪੜ੍ਹਣ ਲਈ ਅੱਧੇ ਘੰਟੇ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਘੰਟੇ ਦਾ ਸਮਾਂ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ 'ਵਿਲੱਖਣ ਤੇ ਬੱਝਵਾਂ' ਹੋਵੇ।
- ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਹਾਣੀ ਜੀਵਨ ਮੱਧ ਵਰਗ ਦਾ ਜੀਵਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਹਰ ਛੋਟੀ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਸਮੱਸਿਆ ਮੱਧ ਵਰਗੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਸੰਤੁਲਨ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸਰਨਾ ਦੀ 'ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੀ ਸੀਮਾ', ਦਵਿੰਦਰ ਦੀ 'ਇੱਕ ਪਲ ਦਾ ਮਸੀਹਾ', 'ਦੋ ਕਿਨਾਰੇ', 'ਖੁਸ਼ਬੋ', ਗੋਲਵੰਤ ਫ਼ਾਰਗ ਦੀ 'ਚਾਂਦੀ ਦਾ ਪੁਲ' ਆਦਿ ਵਰਣਨਯੋਗ ਪੁਸਤਕਾਂ ਹਨ।
- ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਕਹਾਣੀ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਪਰੰਪਰਾ ਹਾਸਰਸੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਚੱਲੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਅਧੀਨ ਸੂਬਾ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਤੀਰ, ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾਤਾ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਤੀਰ ਰਚਿਤ 'ਹਸਦੀ ਦੁਨੀਆ', 'ਮਿੱਠੀਆਂ ਪੀੜਾਂ', 'ਗੁੜ੍ਹਤੀ' ਅਤੇ 'ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਦੀਆਂ ਹਾਕਾਂ', ਆਦਿ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਬੜੇ ਨਾਟਕੀ ਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਕਈ ਕੌੜੇ ਸੱਚਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਅੰਗਮੀ ਚੋਟ ਕਰਦੇ ਹਨ।
- ਕਹਾਣੀ ਰੂਪਾਕਾਰ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਹੋਂਦ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕੁੱਝ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਉਭਰਿਆ ਹੈ ਪਰ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਤਸੱਲੀਬਖਸ਼ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਿਆ। ਫਿਰ ਵੀ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੇ ਗੁਣ-ਲੱਛਣ ਜ਼ਰੂਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕਹਾਣੀ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਸਾਹਿਤ-ਰੂਪਾਕਾਰ ਜਾਪਦੀ ਹੈ।

ਨੋਟ

- ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਾ, ਗੋਂਦ, ਪਾਤਰ, ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਆਦਿ ਤੱਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਆਦਿ, ਮੱਧ ਤੇ ਅੰਤ ਵੀ ਬੜੀ ਮਹੱਤਤਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਅਜੋਕੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸਿਖਰ ਤੇ ਅੰਤ ਨੇੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਇਕਾਂਗੀ ਦੀ ਭੈਣ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਆਕਾਰ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਇੱਕ ਬੈਠਕ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਤੇ ਖੇਡੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿੱਥੇ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਹੋ, ਉਥੇ ਇਕਾਂਗੀ ਸਟੇਜ 'ਤੇ ਖੇਡ ਕੇ ਵਿਖਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸਗੋਂ ਇਹ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਹੈ।
- ਨਿੱਕਾ ਆਕਾਰ: ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਆਕਾਰ ਵਿੱਚ ਨਿੱਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਇਕਸਾਰਤਾ: ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਇਕਸਾਰਤਾ ਹੋਣੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।
- ਕਲਾਤਮਕਤਾ: ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕਲਾਤਮਕਤਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
- ਰੌਚਿਕਤਾ: ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਰੌਚਿਕਤਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਬੜਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਰੌਚਿਕਤਾ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਤਾਂ ਹਰ ਇੱਕ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਫਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
- ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ: ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਚਾਲ ਨਾਵਲ ਵਾਂਗ ਸੁਸਤ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਤੇਜ਼ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
- ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਉਪਰੰਤ ਪੰਜਾਬੀ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਈਆਂ:
(ਬ) ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ
(ਭ) ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ
(ਡ) ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ
- ਹੋਰ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਵਾਂਗ 1960 ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਏ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਪੌਚ ਦੇ ਲੇਖਕ ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ, ਕਰਤਾਰ ਦੁੱਗਲ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਆਦਿ ਵੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਨਵੇਂ ਲੇਖਕ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸਰਨਾ, ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਦੀ, ਗੁਲਵੰਤ ਫਾਰਗ, ਗੁਰਬਖਸ਼ ਬਾਹਵਲੀ, ਅਜੀਤ ਸੈਣੀ, ਰਘਵੀਰ ਮੋਮੀ, ਬਲਦੇਵ ਬਲ, ਰਾਜ ਸ਼ਰਮਾ, ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ, ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ, ਗੁਰਮੁਖ ਜੀਤ, ਮੋਹਨ ਭੰਡਾਰੀ ਤੇ ਰਗਵੀਰ ਢੰਡ ਆਦਿ ਨੇ ਕਹਾਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਕਹਾਣੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਝੁਕਾਅ ਪੈਦਾ ਹੋਏ।

3.7 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼

- ਇਕਸਾਰਤਾ : ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਵਿੱਚ ਇਕਸਾਰ ਜਾਂ ਏਕਤਾ ਹੋਣੀ।
- ਬੱਝਵਾਂ : ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ।

3.8 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਇਸ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਦਾ ਸਾਰ ਮੰਨਣਾ ਬਿਲਕੁਲ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ ਕਰੋ।
2. ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪਾਕਾਰ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
3. ਇਸਤਰੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਨਾਮ ਲਿਖੋ।
4. ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
5. ਕਹਾਣੀ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ ਕਰੋ।

ਨੋਟ

ਉੱਤਰ: ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ

1. (i) ਗਲਤ	(ii) ਸਹੀ	(iii) ਗਲਤ
2. (i) ਨਾਵਲਿਟ	(ii) 1960	(iii) ਸ਼ਾਰਟ ਸਟੋਰੀ
(iv) ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ		

3.9 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ

ਬੁਕਸ

1. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ : ਡਾ. ਧਰਮ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਹਿਰਦੇਜੀਤ ਸਿੰਘ ਭੋਗਲ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਵਿਭਾਗ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।
2. ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰੂਪ : ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।
3. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (ਭਾਗ ਦੂਜਾ) : ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ, ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਡਾਇਰੈਕਟਰ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ।

ਇਕਾਈ-4: ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਨਾਲ ਮੁਢਲੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

ਨੋਟ

ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ

ਉਦੇਸ਼

ਜਾਣਕਾਰੀ

4.1 ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

4.2 ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਉਭਰੇ ਮੁੱਖ ਨੁਕਤੇ

4.3 ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿਛੋਕੜ

4.4 ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ

4.5 ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਤੱਤ

4.6 ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਘਟਨਾ ਅਤੇ ਪਲਾਟ ਦੀ ਬਣਤਰ

4.7 ਸਾਰ ਅੰਸ਼

4.8 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼

4.9 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

4.10 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ

ਉਦੇਸ਼

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ:

- ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਸਮਝਾਉਣਾ।
- ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਉਭਰੇ ਮੁੱਖ ਨੁਕਤਿਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨਾ।
- ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿਛੋਕੜ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨਾ।
- ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨੀ।
- ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨਾ।
- ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਘਟਨਾ ਅਤੇ ਪਲਾਟ ਦੀ ਬਣਤਰ ਬਾਰੇ ਸਮਝਾਉਣਾ।

ਜਾਣਕਾਰੀ

ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਨ ਤੇ ਸੁਣਾਉਣ ਦੀ ਭੁੱਖ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਰੰਭ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਹੈ। ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਦਾ ਅਤੇ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਆਇਆ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ‘ਸ਼ਾਰਟ ਸਟੋਰੀ’ ਵਾਸਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸ਼ਬਦ ‘ਕਹਾਣੀ’ ਹੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਕੁੱਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਡਾ. ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਫਰੈਂਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਮੀਖਿਆ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ’ ਵਿੱਚ ‘ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ’ ਸ਼ਬਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ‘ਸ਼ਾਰਟ ਸਟੋਰੀ’ ਦੀ ਤਰਜਮਾ ਉੱਤੇ ਹੀ ਲਿਆ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵੀ ਨਾਵਲ, ਨਾਟਕ, ਇੱਕਾਂਗੀ ਐਂਡ ਕਵਿਤਾ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇੱਕ ਨਿਵੇਕਲਾ ਰੂਪ ਹੈ।

19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸੈਂਕੜੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਸਾਹਿਤ-ਰੂਪਾਕਾਰ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਹਾਣੀ ਵਿਧਾ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਂਦ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਕੁੱਝ ਸਫਲਤਾ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਜਿਹੀ ਨਹੀਂ ਜਿਸਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਆਕਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕਹਾਣੀ

ਨੋਟ

ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਬੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਐਂਡਰਗ ਐਲਨ ਪੋ. ਅਨੁਸਾਰ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਗੱਦ ਬਿਰਤਾਂਤ ਅਜਿਹੀ ਵੰਨਗੀ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਪੜ੍ਹਣ ਲਈ ਅੱਧੇ ਘੰਟੇ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਘੰਟੇ ਦਾ ਸਮਾਂ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ 'ਵਿਲੱਖਣ ਤੇ ਬੱਝਵਾਂ' ਹੋਵੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਸਮੁੱਚਤਾ' ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਲ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤ ਨੂੰ 'ਲਚਕੀਲਾ', 'ਸੂਖਮ' ਅਤੇ 'ਬਹੁਮੁਖੀ' ਕਿਹਾ। ਕਹਾਣੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਥੀਮ ਉੱਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਜੀਵਨ ਦ੍ਰਿਸ਼, ਕਿਸੇ ਕਾਂਢ, ਕਿਸੇ ਅਨੁਵਾਨ, ਕਿਸੇ ਕਾਰਜ, ਕਿਸੇ ਪਾਤਰ ਆਦਿ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਸੰਭਵ ਹੈ।

4.1 ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਨ ਤੇ ਸੁਣਾਉਣ ਦੀ ਭੁੱਖ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਰੰਭ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਹੈ। ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਦਾ ਅਤੇ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਆਇਆ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ 'ਸ਼ਾਰਟ ਸਟੋਰੀ' ਵਾਸਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸ਼ਬਦ 'ਕਹਾਣੀ' ਹੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਕੁੱਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਡਾ. ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਫਰੈਂਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਮੀਖਿਆ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ' ਵਿੱਚ 'ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ' ਸ਼ਬਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ 'ਸ਼ਾਰਟ ਸਟੋਰੀ' ਦੀ ਤਰਜਮਾ ਉੱਤੇ ਹੀ ਲਿਆ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵੀ ਨਾਵਲ, ਨਾਟਕ, ਇੱਕਾਂਗੀ ਐਂਡ ਕਵਿਤਾ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇੱਕ ਨਿਵੇਕਲਾ ਰੂਪ ਹੈ।

19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸੈਂਕੜੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਸਾਹਿਤ-ਰੂਪਾਕਾਰ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਹਾਣੀ ਵਿਧਾ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਂਦ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਕੁੱਝ ਸਫਲਤਾ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਜਿਹੀ ਨਹੀਂ ਜਿਸਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਆਕਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਬੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਐਂਡਰਗ ਐਲਨ ਪੋ. ਅਨੁਸਾਰ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਗੱਦ ਬਿਰਤਾਂਤ ਅਜਿਹੀ ਵੰਨਗੀ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਪੜ੍ਹਣ ਲਈ ਅੱਧੇ ਘੰਟੇ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਘੰਟੇ ਦਾ ਸਮਾਂ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ 'ਵਿਲੱਖਣ ਤੇ ਬੱਝਵਾਂ' ਹੋਵੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਸਮੁੱਚਤਾ' ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਲ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤ ਨੂੰ 'ਲਚਕੀਲਾ', 'ਸੂਖਮ' ਅਤੇ 'ਬਹੁਮੁਖੀ' ਕਿਹਾ। ਕਹਾਣੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਥੀਮ ਉੱਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਜੀਵਨ ਦ੍ਰਿਸ਼, ਕਿਸੇ ਕਾਂਢ, ਕਿਸੇ ਅਨੁਵਾਨ, ਕਿਸੇ ਕਾਰਜ, ਕਿਸੇ ਪਾਤਰ ਆਦਿ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਸੰਭਵ ਹੈ।

ਕੁੱਝ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਗਤੀ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਕੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਘੋੜ-ਦੋੜ ਨਾਲ ਤੁਣਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਇੱਕ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੱਕ ਦੌੜਦੀ ਰੇਲ ਗੱਡੀ ਨਾਲ ਇਸਨੂੰ ਤੁਲਣਾਇਆ ਹੈ। ਕਈਆਂ ਨੇ ਐਥਲੈਟਿਕ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਰਾਹੀਂ ਇਸਦੀ ਗਤੀ ਵਾਲੇ ਪੱਖ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਅਸੀਂ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਦਰਮਿਆਨੀ ਦੂਰੀ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨ ਲਈਏ ਤਾਂ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਸੌ ਜਾਂ ਦੋ ਸੌ ਮੀਟਰ ਦੇ ਤੁਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਧਾਰਨਾ ਉੱਤੇ ਸ਼ੱਕ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕੀਤਾ ਗਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕੁੱਝ ਬਹੁਤ ਲੰਮੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ (ਜਿਹੜੀਆਂ ਦਰਮਿਆਨੇ ਨਾਵਲਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਡੀਆਂ ਹੋਣ) ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਛੋਟੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੇਵਲ ਆਕਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਰੂਪਾਕਾਰ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਨਹੀਂ ਉਘਾੜੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਕਹਾਣੀ-ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਇੱਕ ਪੱਖ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪੱਖ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਅਜੇ ਤੱਕ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਆਈ ਜਿਸਨੂੰ ਸਰਵ-ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕੇ।

4.2 ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਉਭਰੇ ਮੁੱਖ ਨੁਕਤੇ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜੇ ਮੁੱਖ ਨੁਕਤਿਆਂ ਉਭਾਰਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ:

ਕਹਾਣੀ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਧੇਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੇ ਮੱਤ ਵੀ ਪੱਛਮੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਨਾਲ ਇੱਕਸੁਰ ਹੀ ਹਨ।

ਨੋਟ

ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਐਸ.ਐਸ. ਉੱਪਲ, ਡਾ. ਟੀ.ਆਰ. ਵਿਨੋਦ, ਡਾ. ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਫਰੈਂਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਲਾਲ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਵਿਧਾਗਤ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੇਣਾ ਤਾਂ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਇਸ ਲਈ ਸਿਰਫ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁੱਖ ਨੁਕਤਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਜਿਹੜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਭਾਰੇ ਹਨ। ਡਾ. ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਫਰੈਂਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਮੀਖਿਅਕ ਪੁਸਤਕ ‘ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ’ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀ-ਸਮੀਖਿਅਕਾਂ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਬੱਝਵੇਂ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਤੇਜ਼ ਗਤੀ ਅਤੇ ਚਮਤਕਾਰੀ ਅੰਤ ਜਿਹੇ ਰੂਪਕਾਰਕ ਲੱਛਣਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਹੀ ਸਵਿਕਾਰਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਥੀਮ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਨੇ ‘ਸਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਧਾਰਨਤਾ’ ਵਾਲਾ ਨੁਕਤਾ ਉਭਾਰਿਆ। ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ‘ਸੱਚੀਆਂ ਝੂਠੀਆਂ’ ਦੇ ਮੁੱਖ ਬੰਦ ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਲਿਖਿਆ:

“ਸਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਧਾਰਨਤਾ ਨੂੰ ਛੋਟੀ ਕਹਾਣੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਉਸ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਮਹਾਨ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਭਰਦੀ ਜਾਂ ਸਿੱਧ ਕਰਦੀ।”

ਸੇਖੋਂ ਦੀ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਡਾ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਉਭਾਰਿਆ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਰਵ-ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਸਿਰਫ ਡਾ. ਫਰੈਂਕ ਨੇ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ:

ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਨਾ ਮਹਾਨ ਹੈ, ਨਾ ਲਘੂ, ਇਹ ਸਭ ਸਾਖੇਪਕ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਹਨ, ਸਧਾਰਨ ਦਿਸਦਾ ਮਨੁੱਖ ਵੀ ਮਹਾਨ ਕਾਰਨਾਮੇ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਘਟੀਆਪਣ ਅਤੇ ਨੀਚਤਾ ਦਿਖਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਫਰੈਂਕ ਨੇ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਰੂਪ ਬਾਰੇ ਪੇਸ਼ ਧਾਰਨਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ “ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਇੱਕ ਬੰਬ ਦੀ ਸਰਬੰਗੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ।”

ਪਰ ਡਾ. ਫਰੈਂਕ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਵਿੱਚ ਤਰਕ ਇਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਠੋਸ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸੇਖੋਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੂਲੋਂ ਹੀ ਰੱਦ ਕਰ ਸਕੇ। ਸੇਖੋਂ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਜੇ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ:

“ਛੋਟੀ ਕਹਾਣੀ ਕਿਸੇ ਸੰਖੇਪ ਘਟਨਾ ਦਾ ਗੱਦ-ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਾਟਕੀ ਭਾਂਤ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਸਾਖਿਆਤ ਨਾਟਕ ਨਹੀਂ।”

ਨੋਟ

ਐਡਗਰ ਐਲਨ ਪੋ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ, “ਕਹਾਣੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਨਿੱਕੀ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਇੱਕ ਬੈਠਕ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾ ਸਕੇ ਤੇ ਪਾਠਕਾਂ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਤਿੱਖਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾ ਸਕੇ।”

4.3 ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿਛੋਕੜ

ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਕਲਾ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਨਮੂਨੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਕਹਾਣੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਧਾਰਨਤਾ ਨੂੰ ਸਧਾਰਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਰ ਅਸਧਾਰਨ ਵੰਗ ਨਾਲ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਜ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸੁਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਾਹਿਤਕ ਵੰਨਗੀ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਤੇਤੀ-ਚੌਤੀ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵੰਨਗੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੋਈ ਹੈ।

1947 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ, ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਲੇਖਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸਨ, ਪਰ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਨੀਂਹ ਵੀ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਤੇ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਰਾਹੀਂ ਰੱਖੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। 1947 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਕਹਾਣੀ ਤਾਂ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੋਈ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਤਜਰਬੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਸਫਲ ਕਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ, ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਧੀਰ ਆਦਿ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕੇ ਆਦਰਸ਼ ਥਾਪੀ ਰੱਖਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ, ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ, ਨਵਤੇਜ, ਸੁਖਵੀਰ ਅਤੇ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ

ਨੋਟ

ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਨਵੇਕਲਾ ਤੇ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਾ ਰੰਗ ਭਰਿਆ ਹੈ। ਦੁੱਗਲ ਵਿਅਕਤੀ-ਵਾਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸਮਰੱਥਕ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਨਾਟਕ ਦੀਆਂ ਆਤਮਾਵਾਂ ਆ ਸੰਯੁਕਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਚਿੱਤ੍ਰਤਾ ਨੂੰ ਉਘਾੜ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਰਵੋਦੇਵਾਦ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਰਕ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਛੇਤੀ ਨਾ ਫੜੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸੂਖਮ ਅਤੇ ਅਤਿ ਸੁੰਦਰ ਤਰਲਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹੋ ਹੀ ਉਸਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਅਧੁਨਿਕਤਮ ਹੋਣ ਦਾ ਸਬੂਤ ਹੈ। ਨਵਤੇਜ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਵਾਦ ਦਾ ਰੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਕਾਇਮਈ ਛੁਹਾ ਨਾਲ ਓਤਪਤ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸਰਨਾ ਤੇ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਤਜ਼ਰਬੇ ਕਲਾ ਪੱਖ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸੰਸਾਯੋਗ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਰਨਾ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਪੁਨੀ ਉਸ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟੀਵਾਣਾ ਤੇ ਹੋਰ ਇਸਤਰੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਾਰੀ ਆਤਮਾ ਉੱਤੇ ਪਰ ਭਾਵੁਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਚਾਣਨਾ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ, ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਜੌਲੀ ਤੇ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸੂਰੀ, ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਦੀ, ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਮੋਮੀ, ਗੁਰਵੇਲ ਪੁਨੂੰ ਤੇ ਗੁਲਜਾਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ, ਰਾਜ ਸ਼ਰਮਾ ਨੇ ਵੀ ਕਹਾਣੀ ਕਲਾ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਮਹਾਜਨੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਖੋਖਲੇਪਣ ਦਾ ਪਾਜ ਉਘਾੜਨ ਵਿੱਚ ਬੜੇ ਸਫਲ ਹੋਏ ਹਨ। ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ ਦਾ 'ਚੇਤਨਾ-ਪ੍ਰਵਾਹ' ਸ਼ੈਲੀ 'ਤੇ ਵੀ ਅਧਿਕਾਰ ਸਥਾਪਤ ਹੋਇਆ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕ ਰੰਗ ਹੋਰ ਹਨ, ਜੋ ਦਵਿੰਦਰ ਸਤਿਆਰਥੀ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਅਤੇ ਡਾਕਟਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ, ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦਿਲਬਰ ਦੀ ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨੂੰ ਅਤਿ-ਭਾਵੁਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਿੱਤਰ ਸਕਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ, ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾਤਾ, ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਤੀਰ ਅਤੇ ਸੂਬਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨੌਰੰਗ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੀਤ, ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ, ਗੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਫਾਰਗ, ਐਚ ਐਸ. ਨੀਰ, ਗੁਰਬਖਸ਼ ਬਾਹਵਲੀ ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਕਈ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੇ ਰੰਗਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ।

ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਪੋਚਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਤਹਿਤ ਪਹਿਲੇ ਪੋਚ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵੈਦ ਅਤੇ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ ਦੇ ਨਾਂ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸੁਧਾਰਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਟ੍ਰੈਕਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਲਿਖੇ ਅਤੇ ਜਿਹੜੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਚਮਤਕਾਰ' ਅਤੇ 'ਸ਼੍ਰੀ ਕਲਗੀਧਰ ਚਮਤਕਾਰ' ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹੀ ਹਨ। ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵੈਦ ਨੇ 'ਰੰਗ ਬਰੰਗੇ ਫੁੱਲ' ਤੋਂ ਛੁੱਟ 'ਹੀਰੇ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ' ਅਤੇ 'ਕਿਸਮਤ ਦਾ ਚੱਕਰ' ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ 'ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਧਰਾਂ' ਨਾਂ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਾਵਲੀ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨਾਲੋਂ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਲਈ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਕੰਮ ਇਹ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਮਾਸਕ ਪੱਤਰ 'ਫੁੱਲਵਾੜੀ' ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰੋ. ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਢਲੇ ਤਜ਼ਰਬੇ ਕਰਨ ਲਈ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ।

ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪੋਚ ਵਿੱਚ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ, ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਮ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਨਾ ਤਾਂ ਪਹਿਲੇ ਪੋਚ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਆਗ ਸਕੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਪੋਚ ਵਾਂਗ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਤਕਨੀਕ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਸਕੇ। ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ 'ਹੱਸਦੇ ਹੰਝੂ' ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਪਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅੰਗ ਅਤੇ ਚੋਟ ਹੈ। ਉਸਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਆਕਾਰ ਵੀ ਕਾਫੀ ਛੋਟਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਮਰੀਕਤ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ 'ਪਿਆਰ ਕਬਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਪਹਿਚਾਣ ਹੈ' ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਖੂਬ ਪਰਚਾਇਆ ਹੈ। ਜਦਕਿ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਹਾਣੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੁੱਝ ਕਾਰਜ ਨੇਪੜੇ ਚਾੜ੍ਹਿਆ ਹੈ। 'ਸੱਧਰਾਂ ਦੇ ਹਾਰ', 'ਤਸਵੀਰ ਦੇ ਦੋ ਪਾਸੇ', 'ਸਿੱਧੇ ਹੋਏ ਫੁੱਲ', 'ਹੰਝੂਆਂ ਦੇ ਹਾਰ' ਆਦਿ ਉਸਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹਨ। ਉਸਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸਥਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਨਾਵਲੀ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ। ਉਸਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਕਲਾ ਪੱਖ ਤੋਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਸਫਲ

ਨਹੀਂ ਹਨ।

ਨੋਟ

4.4 ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ

ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਆਧਾਰ ਮੰਨ ਕੇ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਕਈ ਭੇਦ ਮੰਨੇ ਹਨ।

(ੳ) ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਅੱਠ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

(1) ਪਾਤਰ ਪ੍ਰਧਾਨ	(2) ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਧਾਨ
(3) ਘਟਨਾ ਪ੍ਰਧਾਨ	(4) ਭਾਵ ਪ੍ਰਧਾਨ
(5) ਕਲਪਨਾ ਪ੍ਰਧਾਨ	(6) ਹਾਸ ਪ੍ਰਧਾਨ
(7) ਕਾਵਿਆਤਮਕ	(8) ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ

(ਅ) ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਪੰਜ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਰਗ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ:

(1) ਉੱਤਮ ਪੁਰਖ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਹਾਣੀ	(2) ਅਨਯ ਪੁਰਖ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਹਾਣੀ
(3) ਪੱਤਰ ਪੱਧਤੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਕਹਾਣੀ	(4) ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਪੱਧਤੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਕਹਾਣੀ
(5) ਡਾਇਰੀ ਪੱਧਤੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਕਹਾਣੀ	

(ੲ) ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਵਰਗ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ:

(1) ਧਾਰਮਿਕ ਕਹਾਣੀ	(2) ਸਮਾਜਿਕ ਕਹਾਣੀ
(3) ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਹਾਣੀ	(4) ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਕਹਾਣੀ
(5) ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਕਹਾਣੀ	

(ਸ) ਰਚਨਾ-ਉਦੇਸ਼ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਵਰਗ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ:

(1) ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ	(2) ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ
(3) ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਮੁਖੀ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ	

(ਹ) ਸਰੂਪ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਚਾਰ ਭੇਦ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ:

(1) ਨਿਰਮਾਣ-ਕਾਲੀਨ	(2) ਪ੍ਰਯੋਗ-ਕਾਲੀਨ
(3) ਵਿਕਾਸ-ਕਾਲੀਨ	(4) ਉੱਨਤੀ-ਕਾਲੀਨ

4.5 ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਤੱਤ

ਡਾ. ਟੀ.ਆਰ. ਵਿਨੋਦ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ: ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਮਲ, ਬਿਰਤਾਂਤ ਅਤੇ ਤਣਾਓ/ਟਕਰਾਓ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਅਜਿਹੇ ਤੱਤ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਹੋਂਦ-ਵਿਧੀ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਤੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਇਹ ਸਾਂਝੇ ਤੱਤ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਤਾਂ ਕਾਰਣ ਹੀ ਕੋਈ ਰਚਨਾ ਕਹਾਣੀ ਅਖਵਾਉਣ ਦੀ ਹੱਕਦਾਰ ਬਣੀ ਹੈ।

ਕਹਾਣੀ ਆਪਣੇ ਤੱਤਾਂ ਕਰਕੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਵੰਨਗੀਆਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਭਿੰਨ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੀ ਇਹੀ ਤੱਤ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਡਰ. ਵਿਨੋਦ ਦੀ ਟਿੱਪਣੀ ਬੜੀ ਵਜ਼ਨਦਾਰ ਹੈ।

ਆਧੁਨਿਕ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਆਪਣੇ ਵਿਰਸੇ ਨਾਲੋਂ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਾਰਣ ਵੱਖਰੀ ਨਹੀਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੀਆਂ ਜੁਗਤਾਂ ਕਾਰਣ ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਗਲਪ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਵਾਂਗ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਹੀ ਸਾਰੇ ਤੱਤ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਸਿਰਫ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਵੱਖਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਰੂਪਕਾਰ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਸਿਰਫ ਉਸਦੇ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਾਰਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਡਾ. ਵਿਨੋਦ ਨੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਹੈ:

ਕਹਾਣੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਜੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ। ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚਾਲੇ ਸੰਬੰਧ ਕਾਰਣ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਬੰਧ

ਨੋਟ

ਦੀ ਆਧਾਰਸ਼ੀਲਤਾ ਤੋਂ ਜਿਹੜੇ ਕਹਾਣੀ ਤੱਤ ਬਣਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ:

1. ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ
2. ਘਟਨਾ
3. ਵਾਤਾਵਰਨ
4. ਭਾਸ਼ਾ
5. ਪਲਾਟ
6. ਪਾਤਰ
7. ਬਿੰਬ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ
8. ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ.....ਆਦਿ।

ਡਾ. ਟੀ.ਆਰ. ਵਿਨੋਦ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮੂਹ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸੂਤਰਕ ਸ਼ੈਲੀ ਰਾਹੀਂ ਤਿੰਨ ਤੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਦੱਸੇ ਕੇਵਲ ਬਿਰਤਾਂਤ ਤੱਤ ਵਿਚ ਹੀ ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੇ ਤੱਤ ਸਮਾਂ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਸਨੇ ਆਪ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ:

“ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਅਮਲ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਮੱਗਰੀ, ਤਣਾਓ/ਟਕਰਾਓ ਹੋਂਦ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਪ੍ਰਗਟਾਓ ਵਿਧੀ ਹੈ।”

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਤਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵੀ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਤੱਤ ਹਨ, ਜੋ ਕਹਾਣੀ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਵਰਣਨ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ:

(ੳ) ਕਥਾ-ਵਸਤੂ : ਕਥਾ-ਵਸਤੂ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਤੱਤ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਪਲਾਟ ਜਾਂ ਗੋਂਦ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਹਰ ਇੱਕ ਘਟਨਾ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਕਥਾ-ਵਸਤੂ ਬਣਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਣਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕਿਉਂਕਿ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪੱਖ ਜਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪੱਖ ‘ਤੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਹਾਣੀ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਛੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਉਤਮਲ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਰਥਹੀਣ ਛਿਨਾਂ ਦਾ ਵੀ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਰੋਚਿਕਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਕਹਾਣੀ ਸਾਡੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰੇ, ਜੋ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵੀ ਹੋਣ ਅਤੇ ਸਧਾਰਨ ਵੀ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ‘ਕੁਲਫੀ’ ਵਿੱਚ ਬੱਚੇ ਦੀ ਕੁਲਫੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਗ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ੋਸ਼ਿਤ ਵਰਗ ਦੀ ਹੋ ਰਹੀ ਲੁੱਟ ਦਾ ਯੋਗ ਹੱਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਕਥਾਨਕ ਸੰਖੇਪ ਤੇ ਸਰਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਆਮ ਕਰਕੇ ਬੜਾ ਨਾਟਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀ ਪਹਿਲੇ ਵਾਕ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਕਹਾਣੀ ਮਘਦੇ ਕਾਰਜ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸਿਖਰ ਵੱਲ ਵੱਧਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਅੰਤ ਝਟਪਟਾ, ਸੁਝਾਊ ਤੇ ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਹੁਤਾ ਕੁੱਝ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਤੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਗੋਂਦ ਪੀਡੀ ਤੇ ਚੁਸਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਨਾਵਲ ਵਾਂਗ ਵਿੱਲੀ ਤੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਕਥਾਨਕ ਸੰਜਮ ਅਤੇ ਸੰਖੇਪਤਾ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

(ਅ) ਪਾਤਰ ਚਿੱਤਰਨ : ਪਾਤਰ ਚਿੱਤਰਨ ਦਾ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਘਟਨਾਵਾਂ ਕਦੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਹੀਂ ਵਾਪਰ ਸਕਦੀਆਂ। ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੇਣ ਲਈ ਹੀ ਉਹ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਪਾਤਰ-ਚਿੱਤਰਨ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦੇ ਆਦਾਰ ‘ਤੇ ਹੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਆਕਾਰ ਛੋਟਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਵਿੱਚ ਗੱਟ ਪਾਤਰ ਹੀ ਸਮਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਵਧੇਰੇ ਪਾਤਰ ਆਪਣੇ ਚਰਿਤਰ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਪਰਗਟਾਵਾ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ

ਨੋਟ

ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਘੱਟ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਸਿਰਫ਼ ਖ਼ਾਸ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਚਰਿਤਰ ਨੂੰ ਹੀ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਨਿਖਾਰਿਆ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਜੋ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਆਕਾਰ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇੱਕ ਸਜੀਵ ਬਿੰਬ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।

- (ੳ) ਵਾਰਤਾਲਾਪ : ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦਾ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਥਾਨਕ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਅਤੇ ਪਾਤਰ-ਚਿਤਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਹੀ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦੁਆਰਾ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਚਿਤਰਨ ਵਿੱਚ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਅਤੇ ਸੁਭਾਵਿਕਤਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਵਰਣਨ ਵੀ ਰੋਚਿਕ ਤੇ ਰਵਾਨੀ ਭਰਪੂਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਲੋੜੀਂਦੀ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਾਰਤਾਲਾਪਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਉਸਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸੁਭਾਵਿਕਤਾ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਗੁਣ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਚੁਸਤ, ਸੁਭਾਵਿਕਤਾ ਅਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਮਨੋ-ਦਸ਼ਾ, ਗੁਣਾਂ-ਔਗੁਣਾਂ, ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਣਾ ਵੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਲੰਮੇ-ਸਮੇਂ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਅਤੇ ਸੁਸਤ ਗਤੀ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ-ਚਿਤਰਨ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਘਟਾਉਂਦਾ ਹੈ।

- (ਸ) ਵਾਤਾਵਰਨ : ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵਾਤਾਵਰਨ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼-ਚਿਤਰਨ ਦਾ ਵੀ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਕਿਉਂਕਿ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਘਟਨਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਦਾ ਭਾਵੁਕ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੇ ਚਿਤਰਨ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਯਥਾਰਥਿਕਤਾ ਅਤੇ ਸੁਭਾਵਿਕਤਾ ਦਾ ਗੁਣ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦ੍ਰਿਸ਼-ਚਿਤਰਨ ਦਾ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਧੀਰ, ਵਰਿਆਮ ਸੰਪੂ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੇਮ ਗੌਰਖੀ ਤੇ ਮੁਖਤਿਆਰ ਗਿੱਲ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਚਿਤਰਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

- (ਹ) ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ : ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਸ਼ਬਦ ਸਜੀਵ, ਰੋਚਿਕ, ਸੰਕੇਤਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਸਮੇਂ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਨੂੰ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਅਤੇ ਅਖਾਉਤਾਂ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਾਨਿਕ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾ, ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ, ਵਿੱਦਿਆ ਪੱਧਰ ਅਤੇ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦੀਆਂ ਵਰਣਨਯੋਗ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਹਨ- ਕਥਾਨਕ ਸ਼ੈਲੀ, ਆਪਮ-ਕਥਾ ਸ਼ੈਲੀ, ਪੱਤਰਾਤਮਕ ਸ਼ੈਲੀ, ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਡਾਇਰੀ ਸ਼ੈਲੀ, ਪਰ ਬਹੁਤੇ ਕਥਾਨਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਹੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ।

- (ਕ) ਉਦੇਸ਼ : ਹਰ ਕਹਾਣੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਲਿਖੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਇੱਕ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਮ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸੱਚ ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜਾਂ ਆਰਥਿਕ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਚਰਿਤਰ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੰਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਨ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ, ਪਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਪੱਖ ‘ਤੇ ਇੱਕ ਖ਼ਾਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਅਸਲ ਮੰਤਵ (ਉਦੇਸ਼) ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰੇ।

- (ਖ) ਸਿਰਜਣ-ਵਿਧੀ : ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣ ਜਾਂ ਸਿਰਜਣ ਲਈ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਵਿਧੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਲੇਖਕ ਦੀ ਆਪਣੀ ਰੁਚੀ ‘ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਹੁਣ ਤੱਕ ਲਿਖੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਪਰਖ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੁੱਝ ਕੁ ਅਜਿਹੇ ਨਿਯਮ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਕਿਸੇ ਨਾ

ਨੋਟ

ਕਿਸੇ ਸੀਮਾ ਤੱਕ ਅਪਣਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਬਣਤਰ ਨੂੰ ਚਾਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ-ਆਰੰਭ, ਮੱਧ, ਸਿਖਰ ਅਤੇ ਅੰਤ।

(1) ਆਰੰਭ : ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਨੂੰ ਆਰੰਭ ਜਾਂ ਮੁੱਢ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਝੱਟ-ਪੱਟ, ਨਾਟਕੀ ਅਤੇ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਚੰਗੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਵਾਕ ਹੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਜਾਂ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਨਾਲ ਕੁੱਝ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਬਦਲ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਰੰਭ ਦਾ ਸੁਆਦਲਾ, ਰੋਚਕ ਜਾਂ ਆਕਰਸ਼ਕ ਹੋਣਾ ਕਿਸੇ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਅੰਤ ਤੱਕ ਪੜ੍ਹਣ ਲਈ ਪਾਠਕ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਇੱਕ-ਸੁਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਲੰਮਾ ਜਾਂ ਉਲਝਿਆ ਹੋਇਆ ਆਰੰਭ ਪਾਠਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਕਹਾਣੀ ਪ੍ਰੀਤ ਅਰੁਚੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਿ ਅਰੁਚੀ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣਦੀ ਹੈ।

ਐਲਰੀ ਸੈਜਵਿਕ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਕਹਾਣੀ ਇੱਕ ਘੋੜ-ਦੌੜ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਆਰੰਭ ਅਤੇ ਅੰਤ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।

(2) ਮੱਧ : ਇਸ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਵਸਤੂ ਦਾ ਬਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਹੀ ਘਟਨਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਹਿਜੇ ਸਿਫਰ ਵੱਲ ਵੱਧਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਅਤੇ ਵਿਸਤਾਰ ਵਾਲਾ ਭਾਗ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਸਰੂਪ ਉਘਾੜਨ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਸਥਿਤੀਆਂ ਹੋਰ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਥੇ ਹੀ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਰਚਨਾ-ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਗੁੰਝਲ ਪੀਡੀ ਹੋ ਕੇ ਸਿਖਰ ਵੱਲ ਵਧਦੀ ਹੈ। ਮੱਧ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਸਿਖਰ ਵੱਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਗੁੰਝਲ ਦੀ ਹਰ ਉਲਝੀ ਹੋਈ ਤੰਦ ਨੂੰ ਇੱਕ ਇੱਕ ਕਰਕੇ ਖੋਲ੍ਹਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਸਾਵਧਾਨੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਖਿੰਡ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀ ਰਚਨਾ-ਮਨੋਰਥ ਅਸਫਲ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।

ਇੱਕ ਸੁਘੜ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਪਾਸ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਪਾਤਰ, ਨਾਟਕੀਅਤਾ ਆਦਿ ਅਜਿਹੇ ਸੰਦ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹੀ ਅਤੇ ਢੁਕਵੀਂ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੰਤਵ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(3) ਸਿਖਰ : ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਤੀਜਾ ਅੰਗ ਹੈ। ਮੱਧ ਭਾਗ ਵਿਚਲੀ ਸਾਰੀ ਸਮੱਗਰੀ ਅਤੇ ਗੁੰਝਲ ਕੁੱਲ੍ਹਣ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਅਚਾਨਕ ਪਾਠਕ ਦੀ ਸੋਚ ਜਾਂ ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਝਟਕਾ ਜਿਹਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਸਫੋਟ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਾਠਕ ਲਈ ਵਿਸਮਾਦੀ ਅਵਸਥਾ ਪਸਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਸਰੂਰ ਜਿਹਾ, ਨਸ਼ਾ ਜਿਹਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿਖਰ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਗੁੰਝਲ ਖੁੱਲ੍ਹ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜੀਵਨ ਦਾ ਰਹੱਸ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿਖਰ ਦਾ ਕਲਾਤਮਕ ਨਾ ਹੋਣਾ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਤਣਾਉ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਕਹਾਣੀ ਪ੍ਰਭਾਵਹੀਣ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸਿਖਰ ਅੰਤ ਦੇ ਕਾਫ਼ੀ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੇ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਇੱਕ ਹਲੂਣਾ ਦੇ ਕੇ ਗੱਲ ਮੁਕਾਉਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਫਰ ਸੁਭਾਵਿਕ ਘਟਨਾ-ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚੋਂ ਉਘਾੜਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਪ੍ਰਸੰਘਿਕ ਜਾਂ ਅਸੰਬੰਧਿਤ ਸਿਖਰ ਇੱਕ ਚੰਗੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ।

ਅਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਦੇ ਕੁੱਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਇਸ ਸਿਰਜਣਾ-ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਬਦਲੇ ਹਾਲਾਤ ਅਨੁਸਾਰ ਉਚਿਤ ਨਾ ਸਮਝ ਕੇ ਬੌਧਿਕ ਅੰਸ਼ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਅੱਜ ਦੇ ਪਾਠਕ ਲਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਪਯੋਗੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਸਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਪੀਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੀਤ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਕਿਰਤ ਦੀ ਵਸਤੂ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨੀ ਵੀ ਬਲਵਾਨ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਜੇ ਉਸਦੀ ਬਣਤਰ

ਨੋਟ

ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਦੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਬਣਤਰ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵੰਨਗੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਨਿਖੇੜਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਲਾ ਨਿਰਾਧਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਹਾਣੀ ਸਾਹਿਤ ਵੰਨਗੀ ਵਿੱਚ ਸੁਚੱਜੀ ਬਣਤਰ ਪਹਿਲੀ ਮੰਗ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਹਾਣੀ ਬਣਦੀ ਹੈ।

(4) ਅੰਤ : ਸਿਖਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤ ਦਾ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਕੇ ਜਦੋਂ ਗੁੰਝਲ ਖੁੱਲ੍ਹਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਹਲੂਣਾ ਜਿਹਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਦੋਂ ਤੁਰੰਤ ਇੱਕ ਦੋ ਵਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅੰਤ ਦਾ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਨਾਲ ਇੱਕ ਖ਼ਾਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਵਸਤੂ ਰੂਪੀ ਤੰਦ ਦੇ ਦੋ ਸਿਰੇ ਹਨ, ਜੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੋਕੇ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਹਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਗੱਲ ਦਾ ਕੋਈ ਆਰੰਭ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਆਰੰਭ ਦੇ ਝਟਪਟੇ ਹੋਣ ਦੀ ਲੋੜ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਹੈ, ਉਥੇ ਅੰਤ ਦੇ ਤੁਰੰਤ ਆ ਜਾਣ ਅਤੇ ਇੱਕ ਦੋ ਵਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦੇਣ ਦੀ ਵੀ ਆਪਣੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਹੈ। ਸਿਖਰ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਲਮਕਾਉਣਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਡਾ. ਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਉਪਲ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿਖਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਅੰਤ ਇੱਕ ਦੋ ਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੋ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦੇ ਪੱਲੇ ਉਹ ਕੁੱਝ ਪਏਗਾ, ਜੋ ਉਸ ਅਲੜ੍ਹ ਸਵਾਣੀ ਦੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਮੱਖਣ ਆ ਜਾਣ 'ਤੇ ਵੀ ਦਵਾ-ਦਵ ਮਧਾਣੀ ਮਾਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

(ਗ) ਸਿਰਲੇਖ : ਇਹਨਾਂ ਭਾਗਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸਿਰਲੇਖ ਦਾ ਵੀ ਖ਼ਾਸ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਸਿਰਲੇਖ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਸਾਰੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪਸਰਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਘਟਨਾ ਇਸਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਗਤੀਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਿਰਲੇਖ ਕਿਸੇ ਪਾਤਰ, ਕਿਸੇ ਘਟਨਾ-ਸਥਲ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਚੰਗਾ ਸਿਰਲੇਖ ਉਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰੀ ਨੁਕਤੇ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਕੁ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਮੇਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਸਿਰਲੇਖ ਦਾ ਆਕਰਸ਼ਕ ਹੋਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਸੱਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਸਿਰਲੇਖ ਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਕਲਪਨਾ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕੁੱਝ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਕਿਸੇ ਸਿਰਜਣਾ ਦੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਦੇ ਵਸ ਹੋ ਕੇ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖ ਚੁੱਕਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿਰਲੇਖ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਚੰਗਾ ਸਿਰਲੇਖ ਤਾਂ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਆਕਰਸ਼ਕ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੋਵੇ।

ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁੱਝ ਨਵੇਂ ਤਜਰਬੇ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸਦਾ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੀ ਕਲਾਤਮਕ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਨਵੇਂ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਿਤਰਨਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਵੇਂ ਤਜਰਬਿਆਂ ਨਾਲ ਕਹਾਣੀਆਂ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਹਾਣੀ ਬਣਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਖੜੋਤ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਡਾ. ਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਉਪਲ ਹੋਰਾਂ ਨੇ ਠੀਕ ਹੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਇੱਕ ਸਮੁੰਦਰ ਹੈ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕਤਾ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਉਹ ਦਰਿਆ ਹਨ, ਜੋ ਇਸ ਵਿੱਚ ਨਵਾਂ ਤੇ ਤਾਜ਼ਾ ਪਾਣੀ ਲਿਆਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਇਹ ਸੁੱਕਣ ਤੇ ਬੁਸਣ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਰਹੇ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਫਲ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੇ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਤੱਤ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਜਾਂ ਕਮੀ ਨਾਲ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਸਫਲ ਹੋਂਦ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਸੋ ਕਹਾਣੀ ਇੱਕ ਸਫਲ ਕਿਰਤ ਤਾਂ ਹੀ ਬਣਦੀ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਉਸ ਵਿੱਚ ਉਪਰੋਕਤ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਢੁਕਵਾਂ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਹੋਵੇ।

ਨੋਟ

ਟਾਸਕ   ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਪਲਾਟ ਤੋਂ ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਅਰਥ ਹੈ ?

4.6 ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਘਟਨਾ ਅਤੇ ਪਲਾਟ ਦੀ ਬਣਤਰ

ਕਹਾਣੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਧੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬਾਕੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਘਟਨਾ ਅਤੇ ਪਲਾਟ ਦੇ ਤੱਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਵੱਖਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਨਾਵਲ ਵਾਂਗ ਬਹੁਤ ਸਬ-ਪਲਾਟ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਜਿਵੇਂ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਬੁਢਾਪੇ ਤੱਕ ਦੇ ਸਭ ਵੇਰਵੇ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦੇਣੇ ਸੰਭਵ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਪਾਤਰ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਘਟਨਾ ਜਾਂ ਇੱਕ ਦੋ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਉਹ ਵੇਰਵੇ ਸਮਾਉਣੇ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਲੰਮੇ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਫੈਲੇ ਹੋਣ। ਸਥਾਨ ਦੇ ਪੱਖਾਂ ਵੀ ਇੱਕ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਸੀਮਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸਦਾ ਕਾਰਜ ਬਹੁਤ ਲੰਮੇ ਚੌੜੇ ਸਥਾਨ ਵਿੱਚ ਵਾਪਰਦਾ ਨਹੀਂ ਵਿਖਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਸਗੋਂ ਇੱਕ-ਦੋ ਸੀਮਤ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਹੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਕਈ ਘਟਨਾ ਚੋਣ ਸਮੇਂ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਮੇਂ ਵੀ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕਹਾਣੀ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਲੰਮੇ ਕਾਲ ਅਤੇ ਵਿਸਤਰਿਤ ਸਥਾਨ ਵਿੱਚ ਫੈਲੀਆਂ ਹੋਣ ਤਾਂ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਵਾਸਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਢਾਲਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਖੱਪੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਕਾਰਜ-ਕਾਰਣ ਦਾ ਸੂਤਰ ਵੀ ਭੰਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਦਾ ਦਖਲ ਵੱਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਘੜੇ-ਦੁਘੜੇ ਕਥਾਨਕ ਵਾਲੀ ਕਹਾਣੀ ਬੱਝਵਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣ ਲਈ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਹਾਣੀ ਨਾਵਲ ਇੱਕ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਰੂਪਕਾਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਥਾਨਕ ਸਿਰਜਣ ਦੇ ਬੇਅੰਤ ਤਰੀਕੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਆਕਾਸ਼ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਹਰੇਕ ਵਿਸ਼ਾ ਇਸਦੀ ਰਚਨਾ-ਵਸਤੂ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਹਰੇਕ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀ-ਵਿਧਾ ਦੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਬੱਝ ਕੇ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਬੋਝੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸੰਗਠਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧਾਤਮਕ ਅੰਤਰ, ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਬੱਝ ਕੇ ਨਾਟਕੀਅਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋਣ ਅਤੇ ਲੋੜੀਂਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਸਤੇ ਆਦਿ, ਮੱਧ ਅਤੇ ਅੰਤ ਦੇ ਸੂਤਰ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦੀਆਂ ਹੋਣ ਤਾਂ ਉਹ ਸਫਲ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਕਥਾਨਕ ਸਿਰਜਣ ਲਈ ਢੁਕਵੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ

1. ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ:

- (i) ..... ਪੌਚ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵੈਦ ਅਤੇ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ ਦੇ ਨਾਂ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹਨ।
- (ii) ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੇ ..... ਪੌਚ ਵਿੱਚ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ, ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਮ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।
- (iii) ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ..... ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- (iv) ਸਰੂਪ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਭੇਦ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

4.7 ਸਾਰ ਅੰਸ਼

- ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਨ ਤੇ ਸੁਣਾਉਣ ਦੀ ਭੁੱਖ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਰੰਭ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਹੈ। ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਦਾ ਅਤੇ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਆਇਆ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ 'ਸ਼ਾਰਟ ਸਟੋਰੀ' ਵਾਸਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸ਼ਬਦ 'ਕਹਾਣੀ' ਹੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਕੁੱਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਹੈ।

ਨੋਟ

- ਐਂਡਰਗ ਐਲਨ ਪੋ. ਅਨੁਸਾਰ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਗੱਦ ਬਿਰਤਾਂਤ ਅਜਿਹੀ ਵੰਨਗੀ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਪੜ੍ਹਣ ਲਈ ਅੱਧੇ ਘੰਟੇ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਘੰਟੇ ਦਾ ਸਮਾਂ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ 'ਵਿਲੱਖਣ ਤੇ ਬੱਝਵਾਂ' ਹੋਵੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਸਮੁੱਚਤਾ' ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਲ ਦਿੱਤਾ।
- ਕਹਾਣੀ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਧੇਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੇ ਮੱਤ ਵੀ ਪੱਛਮੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਨਾਲ ਇੱਕਸੁਰ ਹੀ ਹਨ। ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਐਸ.ਐਸ. ਉੱਪਲ, ਡਾ. ਟੀ.ਆਰ. ਵਿਨੋਦ, ਡਾ. ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਫਰੈਂਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਲਾਲ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਵਿਧਾਗਤ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੇਣਾ ਤਾਂ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਇਸ ਲਈ ਸਿਰਫ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁੱਖ ਨੁਕਤਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਜਿਹੜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਭਾਰੇ ਹਨ। ਡਾ. ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਫਰੈਂਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਮੀਖਿਅਕ ਪੁਸਤਕ 'ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ' ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀ-ਸਮੀਖਿਅਕਾਂ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।
- ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਸੱਚੀਆਂ ਝੂਠੀਆਂ' ਦੇ ਮੁੱਖ ਬੰਦ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ "ਸਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਧਾਰਨਤਾ ਨੂੰ ਛੋਟੀ ਕਹਾਣੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਉਸ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਮਹਾਨ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਭਰਦੀ ਜਾਂ ਸਿੱਧ ਕਰਦੀ।"
- "ਛੋਟੀ ਕਹਾਣੀ ਕਿਸੇ ਸੰਖੇਪ ਘਟਨਾ ਦਾ ਗੱਦ-ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਾਟਕੀ ਭਾਂਤ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਸਾਖਿਆਤ ਨਾਟਕ ਨਹੀਂ।"
- ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ, ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਧੀਰ ਆਦਿ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕੇ ਆਦਰਸ਼ ਥਾਪੀ ਰੱਖਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ, ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ, ਨਵਤੇਜ, ਸੁਖਵੀਰ ਅਤੇ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਨਵੇਕਲਾ ਤੇ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਾ ਰੰਗ ਭਰਿਆ ਹੈ।
- ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਪੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਤਹਿਤ ਪਹਿਲੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵੈਦ ਅਤੇ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ ਦੇ ਨਾਂ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹਨ।
- ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ, ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਮ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।
- ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਆਧਾਰ ਮੰਨ ਕੇ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਕਈ ਭੇਦ ਮੰਨੇ ਹਨ।

(ੳ) ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਅੱਠ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

(1) ਪਾਤਰ ਪ੍ਰਧਾਨ	(2) ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਧਾਨ
(3) ਘਟਨਾ ਪ੍ਰਧਾਨ	(4) ਭਾਵ ਪ੍ਰਧਾਨ
(5) ਕਲਪਨਾ ਪ੍ਰਧਾਨ	(6) ਹਾਸ ਪ੍ਰਧਾਨ
(7) ਕਾਵਿਆਤਮਕ	(8) ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ

(ਅ) ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਪੰਜ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਰਗ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ:

(1) ਉੱਤਮ ਪੁਰਖ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਹਾਣੀ	(2) ਅਨਯ ਪੁਰਖ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਹਾਣੀ
(3) ਪੱਤਰ ਪੱਧਤੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਕਹਾਣੀ	(4) ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਪੱਧਤੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਕਹਾਣੀ
(5) ਡਾਇਰੀ ਪੱਧਤੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਕਹਾਣੀ	

(ੲ) ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਵਰਗ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ:

(1) ਧਾਰਮਿਕ ਕਹਾਣੀ	(2) ਸਮਾਜਿਕ ਕਹਾਣੀ
(3) ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਹਾਣੀ	(4) ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਕਹਾਣੀ

ਨੋਟ

(5) ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਕਹਾਣੀ

(ਸ) ਰਚਨਾ-ਉਦੇਸ਼ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਵਰਗ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ:

- (1) ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ (2) ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ
(3) ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਮੁਖੀ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ

(ਹ) ਸਰੂਪ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਚਾਰ ਭੇਦ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ:

- (1) ਨਿਰਮਾਣ-ਕਾਲੀਨ (2) ਪ੍ਰਯੋਗ-ਕਾਲੀਨ
(3) ਵਿਕਾਸ-ਕਾਲੀਨ (4) ਉੱਨਤੀ-ਕਾਲੀਨ

• ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਤੱਤ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ:

1. ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ
2. ਘਟਨਾ
3. ਵਾਤਾਵਰਨ
4. ਭਾਸ਼ਾ
5. ਪਲਾਟ
6. ਪਾਤਰ
7. ਬਿੰਬ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ
8. ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ.....ਆਦਿ।

4.8 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼

- ਸਰੂਪ : ਸੁਭਾਅ
- ਸ਼ੈਲੀ : ਢੰਗ

4.9 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਕਹਾਣੀ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?
2. ਕਹਾਣੀ ਦੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
3. ਕਹਾਣੀ ਦੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਮੁੱਖ ਨੁਕਤੇ ਉਭਰੇ ਹਨ?
4. ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ?
5. ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ ਕਰੋ।

ਉੱਤਰ: ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਨ

1. (i) ਪਹਿਲੇ (ii) ਦੂਜੇ (iii) ਅੱਠ (iv) ਚਾਰ

4.10 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ

ਬੁਕਸ

1. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ : ਡਾ. ਧਰਮ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਹਿਰਦੇਜੀਤ ਸਿੰਘ ਭੋਗਲ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਵਿਭਾਗ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

2. ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰੂਪ : ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਨੋਟ
ਪਟਿਆਲਾ।
3. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (ਭਾਗ ਦੂਜਾ) : ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ, ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਡਾਇਰੈਕਟਰ,
ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ।

ਨੋਟ

ਇਕਾਈ-5: ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ : ਪ੍ਰਸੰਗ ਸਹਿਤ ਵਿਆਖਿਆ

ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ

ਉਦੇਸ਼

ਜਾਣਕਾਰੀ

5.1 ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ : ਪ੍ਰਸੰਗ ਸਹਿਤ ਵਿਆਖਿਆ

5.2 ਸਾਰ ਅੰਸ਼

5.3 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼

5.4 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

5.5 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ

ਉਦੇਸ਼

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ:

- ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ : ਪ੍ਰਸੰਗ ਸਹਿਤ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨੀ।

ਜਾਣਕਾਰੀ

‘ਕਲਾ ਕਲਾ ਲਈ’ ਸਿਧਾਂਤ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਮਸ਼ਹੂਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਕਲਾ ਜਾਂ ਕਾਵਿ ਦਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਮਨੋਰਥ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਦੇ ਵੱਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਖੂਬਸੂਰਤ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਇੱਕ ਸੁਹਜ ਹੈ, ਸੰਦਰਭ ਦਾ ਇੱਕ ਬਿੰਬ ਹੈ। ਇਸ ਕਲਾਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਕੁੱਝ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈਆਂ ਹਨ:

ਜਗਨ ਨਾਥ: ਰਮਣੀਯਾਰਥ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਕ ਸ਼ਬਦ ਕਾਵਯ ਰਮਣੀਕ ਅਰਥਾਤ ਖੂਬਸੂਰਤ ਅਰਥ ਦਾ ਧਾਰਣੀ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਕਾਵਿ ਹੈ। ਪੋ ਤੇ ਬਰੈਡਲੇ ਤਰਤੀਬ ਵਾਰ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਸੁਹਜ ਸੁਦਰਤਾ ਅਤੇ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰੀ ਦੀ ਆਸ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਕਾਵਿਮਈ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਹੈ:

ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਉੱਤੇ ਨਛੱਤੀ-ਵਸਦੀ

ਆਪਣੇ ਸੰਗੀਤ ਲਹਿਰੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਲਸਦੀ।

(ਕਾਵਿ-ਰੰਗ ਸੁੰਦਰਤਾ)

ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਤੋਂ ਭਾਵ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਬਣਤਰੀ ਤੱਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਕਸਾਰਤਾ ਤੋਂ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਮੁਕੰਮਲ ਘਾੜਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਤੱਤ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ:

ਵਿਚਾਰ (ਬੁੱਧੀ ਤੱਤ), ਭਾਵ, ਕਲਪਨਾ, ਰਸ, ਅਲੰਕਾਰ, ਪ੍ਰਤੀਕ, ਬਿੰਬ, ਛੰਦ, ਸੰਗੀਤ, ਕਾਵਿ ਭਾਸ਼ਾ, ਕਾਵਿ ਸ਼ੈਲੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਤੱਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਰਚਿਤ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਦੀ ਅਸੀਂ ਇਸ ਇਕਾਈ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸਹਿਤ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਕੇ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ ਕਰਾਂਗੇ।

5.1 ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ : ਪ੍ਰਸੰਗ ਸਹਿਤ ਵਿਆਖਿਆ

5.1.1 ਮੂਲ-ਮੰਤਰ (ਪਾਉੜੀ ਪਹਿਲੀ)

(ਉ)

ੴ ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖੁ ਨਿਰਬੰਧੁ ਨਿਰਵੈਰੁ।

ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ ਅਜੂਨੀ ਸੈਭੰ ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥

ਪ੍ਰਸੰਗ :

ਨੋਟ

ਇਹ ਕਾਵਿ-ਟੋਟਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ 'ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ' ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ 'ਕਵਿਤਾਂਜਲੀ' ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਬਾਣੀ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਇਹ ਮੂਲ-ਮੰਤਰ 'ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਰਾਗ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਇਸ਼ਟ ਦੇ ਸਰੂਪ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਢੰਗ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ:

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਇੱਕ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਨਾਮ 'ਹੋਂਦ ਵਾਲਾ' ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਜਗਤ ਦਾ ਰਚਣਹਾਰਾ ਹੈ, ਜੋ ਸਭ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੈ, ਭੈ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ, ਵੈਰ-ਰਹਿਤ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਸਰੂਪ ਕਾਲ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਹੈ, ਬਾਵ ਜਿਸਦਾ ਸਰੀਰ ਅਮਰ ਹੈ ਤੇ ਜੋ ਜੂਨਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ, ਜਿਸਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

- (ਅ) ਆਦਿ ਸਚੁ ਜੁਗਾਦਿ ਸਚੁ ॥ ਹੈ ਭੀ ਸਚੁ ਨਾਨਕ ਹੋਸੀ ਭੀ ਸਚੁ ॥
 ਸੋਚੈ ਸੋਚਿ ਨ ਹੋਵਈ ਜੇ ਸੋਚੀ ਲਖ ਵਾਰ ॥
 ਚੁਪੈ ਚੁਪ ਨ ਹੋਵਈ ਜੇ ਲਾਇ ਰਹਾ ਲਿਵ ਤਾਰ ॥
 ਭੁਖਿਆ ਭੁਖ ਨ ਉਤਰੀ ਜੇ ਬੰਨਾ ਪੁਰੀਆ ਭਾਰ ॥
 ਸਹਸ ਸਿਆਣਪਾ ਲਖ ਹੋਹਿ ਤ ਇਕ ਨ ਚਲੈ ਨਾਲਿ ॥
 ਵਿ ਸਚਿਆਰਾ ਹੋਇਐ ਕਿਵ ਕੁੜੈ ਤੁਟੈ ਪਾਲਿ ॥
 ਹੁਕਮਿ ਰਜਈ ਚਲਣਾ ਨਾਨਕ ਲਿਖਿਆ ਨਾਲਿ ॥

ਪ੍ਰਸੰਗ :

ਇਹ ਕਾਵਿ-ਟੋਟਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ 'ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ' ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ 'ਕਵਿਤਾਂਜਲੀ' ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਬਾਣੀ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਇਸ ਪਹਿਲੀ ਪਾਉੜੀ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਸ਼-ਰਹਿਤ ਸਰੂਪ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਾਲ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਹੈ ਤੇ ਇਸਨੂੰ ਸੰਸਾਰਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਰਜਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :

ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਮੁਢ ਕਦੀਮ ਤੋਂ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਜੁਗਾਂ ਤੋਂ ਵਿਦਵਾਮ ਹੈ, ਇਸ ਵੇਲੇ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਅੱਗੋਂ ਵੀ ਰਹੇਗਾ, ਅਜਿਹੇ ਕਾਲ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਸਾਰਿਕ ਸਾਧਨ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਲੱਖਾਂ ਵਾਰ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਕੇ ਸੁੱਚ ਧਾਰਨ ਕਰੀਏ ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਮਨ ਦੀ ਸੁੱਚਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨਾ ਮੌਨ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਸਮਾਧੀਆਂ ਲਾਈਏ ਤਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਮਨ ਤੋਂ ਚੁੱਪ ਨਹੀਂ ਕਰਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਵਰਤ ਰੱਖ ਕੇ, ਭੁੱਖ ਰਹਿ ਕੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਮਨ ਵਿੱਚੋਂ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ। ਭਾਵ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਭੁੱਖ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅੱਗੇ ਚਲਾਕੀਆਂ ਤੇ ਚਤੁਰਾਈਆਂ ਵੀ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀਆਂ, ਸਭ ਨਿਰਥਕ ਲਾਗਦੀਆਂ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਕਿੰਨੀਆਂ ਵੀ ਚਲਾਕੀਆਂ ਕਿਉਂ ਨਾ ਕਰ ਲਵੇ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਗਾਂ ਨੂੰ ਨਕਾਰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਜੀ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੀਵ ਨੂੰ ਕਿਹੜਾ ਰਸਤਾ ਅਪਣਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੋਂ ਸੰਸਾਰਕ ਮੋਹ ਦਾ ਪਰਦਾ ਹਟੇ। ਫਿਰ ਇਸ ਸਭ ਦੇ ਇਲਾਜ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਰਜਾ ਵਿੱਚ ਚੱਲਣ ਦਾ ਰਸਤਾ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਗੱਲ ਧੁਰ ਦਰਗਾਹੋਂ ਹੀ ਆਈ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਰਜਾ ਵਿੱਚ ਰਹੇਗਾ ਤਾਂ ਹਉਮੈ ਤੋਂ ਪਾਰ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇਗਾ।

ਨੋਟ

5.1.2 ਗੁਲਾਬ ਦਾ ਫੁੱਲ

ਡਾਲੀ ਨਾਲੋਂ ਤੋੜ ਨਾ ਸਾਨੂੰ, ਅਸਾ ਹੱਟ ਮਹਿਕ ਦੀ ਲਾਈ।
ਲੱਖ ਗਾਹਕ ਜੇ ਸੁੰਘ ਕੇ ਲੰਘੇ, ਖਾਲੀ ਇੱਕ ਨਾ ਜਾਈ।
ਤੂੰ ਜੇ ਇੱਕ ਤੋੜ ਕੇ ਲੈ ਗਿਉਂ, ਇੱਕ ਜੋਗਾ ਰਹਿ ਜਾਸਾਂ।
ਉਹ ਵੀ ਪਲਕ ਝਲਕ ਦਾ ਮੇਲਾ, ਰੂਪ ਮਹਿਕ ਨੱਸ ਜਾਈ।

ਪ੍ਰਸੰਗ:

ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ 'ਸੁਖਨ ਦੇ ਸੂਰਜ' ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਗੁਲਾਬ ਦਾ ਫੁੱਲ ਤੋੜਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ' ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਨੇ ਗੁਲਾਬ ਦੇ ਫੁੱਲ ਦਾ ਮਾਨਵੀਕਰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਸਾਰੀ ਕਵਿਤਾ ਉਸਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਅਖਵਾਈ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਕਵੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਗੁਲਾਬ ਦਾ ਫੁੱਲ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਮਾਣਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ:

ਕਵੀ ਗੁਲਾਬ ਦਾ ਫੁੱਲ ਤੋੜਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਡਾਲੀ ਨਾਲੋਂ ਨਾ ਤੋੜ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਮਹਿਕਾਂ ਦੀ ਹੱਟੀ ਲਾਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਸ ਹੱਟੀ 'ਤੇ ਲੱਖਾਂ ਗਾਹਕ ਵੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਲੈਣ ਆਉਣ, ਤਾਂ ਇੱਕ ਵੀ ਖਾਲੀ ਨਹੀਂ ਜਾਵੇਗਾ, ਪਰ ਜੇਕਰ ਤੂੰ ਇਕੱਲਾ ਮੈਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਕੇਵਲ ਤੇਰੇ ਜੋਗਾ ਰਹਿ ਜਾਵਾਂਗਾ ਅਤੇ ਮਹਿਕ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਾਂਗਾ, ਸਗੋਂ ਘੜੀਆਂ ਪਲਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮੁਰਝਾ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਮੇਰੀ ਸਾਰੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ।

5.1.3 ਕੋਈ ਆਇਆ ਸਾਡੇ ਵਿਹੜੇ

(ੳ) ਨੀ ਅੱਜ ਕੋਈ ਆਇਆ ਸਾਡੇ ਵਿਹੜੇ,
ਤੱਕਣ ਚੰਨ ਤੇ ਸੂਰਜ ਢੁੱਕ-ਢੁੱਕ ਨੇੜੇ।
ਲਸੇ ਨੀ ਉਸ ਦਾ ਮੱਥਾ ਤਾਰਿਆਂ ਵਾਗੂੰ,
ਆਇਆ ਨੀ ਖੋਰੇ ਅੰਬਰ ਘੁੰਮ-ਘੁੰਮ ਕਿਹੜੇ।
ਆਇਆ ਨੀ ਲੱਖ ਨਾਲ ਬਹਾਰਾਂ ਲੈਕੇ,
ਭਰੇ ਸੂ ਸਾਡੇ ਅੰਗ-ਅੰਗ ਦੇ ਵਿੱਚ ਖੇੜੇ।
ਚੁੰਮੋ ਨੀ ਏਹਦੇ ਹੱਥ ਚੰਬੇ ਦੀਆਂ ਕਲੀਆਂ।
ਧੋਵੋ ਨੀ ਏਹਦੇ ਪੈਰ ਮੱਖਣ ਦੇ ਪੇੜੇ।
ਰੱਖੋ ਨੀ ਏਹਨੂੰ ਚੁੱਕ ਚੁੱਕ ਚਸਮਾ ਉੱਤੇ,
ਕਰੋ ਨੀ ਏਹਨੂੰ ਘੁੱਟ-ਘੁੱਟ ਜਿੰਦ ਦੇ ਨੇੜੇ।

ਪ੍ਰਸੰਗ :

ਇਹ ਕਾਵਿ-ਟੋਟਾ 'ਸੁਖਨ ਦੇ ਸੂਰਜ' ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲਿਖੀ ਕਵਿਤਾ 'ਕੋਈ ਆਇਆ ਸਾਡੇ ਵਿਹੜੇ' ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਗੀਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੀਤ ਨਾਇਕਾ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਖੁਸ਼ੀ ਭਰੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :

ਪ੍ਰੀਤ ਨਾਇਕਾ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਹੇ ਮੇਰੀਓ ਸਖੀਓ! ਅੱਜ ਕੋਈ ਸਾਡੇ ਵਿਹੜੇ ਆਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਇੰਨੀ ਮਨਮੋਹਣੀ ਹੈ ਕਿ ਸੂਰਜ ਤੇ ਚੰਨ ਵੀ ਨੇੜੇ ਹੋ-ਹੋ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਦੇਖ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਸਦਾ ਮੱਥਾ ਤਾਰਿਆਂ ਵਾਂਗ ਚਮਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਉਹ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਅੰਬਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਘੁੰਮਦਾ ਹੋਇਆ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਇਆ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਲੱਖਾਂ ਬਹਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਅੰਗ-ਅੰਗ ਵਿੱਚ

ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਭਰ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਉਸਦੇ ਚੰਬੇ ਦੀਆਂ ਕਲੀਆਂ ਵਰਗੇ ਹੱਥਾਂ ਅਤੇ ਮੱਖਣ ਦੇ ਪੇੜਿਆਂ ਵਰਗੇ ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਚੁੰਮੋ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਚੁੱਕ-ਚੁੱਕ ਕੇ ਅੱਖਾਂ 'ਤੇ ਬਿਠਾਓ। ਉਸਨੂੰ ਘੁੱਟ-ਘੁੱਟ ਕੇ ਆਪਣੀ ਤਪਦੀ ਹਿੱਕ ਨਾਲ ਲਾ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਠਾਰੋ।

ਨੋਟ

- (ਅ) ਬੰਨ੍ਹੋ ਨੀ ਕੋਈ ਪਹਾੜ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪੈਰੀਂ,
ਡੱਕੋ ਨੀ ਕੋਈ ਰਾਤ ਦਿਵਸ ਦੇ ਗੋੜੇ।
ਪੁੱਛੋ ਨਾ ਇਹ ਕੌਣ ਤੇ ਕਿਥੋਂ ਆਇਆ,
ਤੱਕੋ ਨੀ ਏਹਦਾ ਰੂਪ ਭੁਲਾ ਸਭ ਝੋੜੇ।
ਨੀ ਅੱਜ ਕੋਈ ਆਇਆ ਸਾਡੇ ਵਿਹੜੇ,
ਤਕਣ ਚੰਨ ਸੂਰਜ ਢੁੱਕ-ਢੁੱਕ ਨੇੜੇ।

ਪ੍ਰਸੰਗ :

ਇਹ ਕਾਵਿ-ਟੋਟਾ 'ਸੁਖਨ ਦੇ ਸੂਰਜ' ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲਿਖੀ ਕਵਿਤਾ 'ਕੋਈ ਆਇਆ ਸਾਡੇ ਵਿਹੜੇ' ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਗੀਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੀਤ ਨਾਇਕਾ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਖੁਸ਼ੀ ਭਰੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :

ਪ੍ਰੀਤ ਨਾਇਕਾ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਹੇ ਮੇਰੀਓ ਸਖੀਓ! ਅੱਜ ਕੋਈ ਸਾਡੇ ਵਿਹੜੇ ਆਇਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਰੱਜ-ਰੱਜ ਕੇ ਉਸਦਾ ਪਿਆਰ ਮਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹੇ ਸਹੇਲੀਓ! ਜੇਕਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਪਹਾੜ ਬੰਨ੍ਹ ਦੇਵੋ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਤੁਰ ਨਾ ਸਕੇ ਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੁਸੀਂ ਰਾਤ ਦਿਨ ਦੇ ਗੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕ ਦੇਵੋ। ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੀ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਠਹਿਰਨ ਦਾ ਵਕਤ ਬੀਤ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਉਹ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਚਲਾ ਜਾਵੇ। ਹੇ ਸਹੇਲੀਓ! ਤੁਸੀਂ ਮੈਥੋਂ ਇਹ ਨਾ ਪੁੱਛੋ ਕਿ ਇਹ ਕੌਣ ਹੈ ਤੇ ਕਿਥੋਂ ਆਇਆ ਹੈ? ਦੇਖੋ, ਇਸ ਦੇ ਰੂਪ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੇ ਸਾਰੇ ਝਗੜੇ ਮੁਕਾ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਹੇ ਸਖੀਓ! ਅੱਜ ਮੇਰਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਮੇਰੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਇੰਨੀ ਬਿੱਚ ਭਰੀ ਹੈ ਕਿ ਚੰਦ ਤੇ ਸੂਰਜ ਵੀ ਨੇੜੇ ਢੁੱਕ-ਢੁੱਕ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਦੇਖ ਰਹੇ ਹਨ।

5.1.4 ਅਨਤ ਨ ਭਰਮੋ (ਰਾਗ ਭੈਰੋ)

- (ੳ) ਅਨਤ ਨ ਭਰਮੋ ਸਿਧਾ ਤੇਰੀ ਕਇਆ ਮਥੇ ਸਾਰ।
ਬੋਲਤੇ ਨਾ ਖੋਜ ਕਰਨਾ। ਜੀਨ ਤੇ ਹੀ ਉਲਤ ਮਾਰਨਾ।
ਸਹਿਜ ਹੀ ਅਕਾਸ ਚੜ੍ਹਨਾ। ਕਾਹੇ ਜਮ ਕਾ ਦੰਡ ਭਰਨਾ।
ਉਤਰ ਪੜਨਾ ਪਾਰ।

ਪ੍ਰਸੰਗ : ਇਹ ਕਾਵਿ-ਟੋਟਾ 'ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ' ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਗੌਰਖ ਨਾਥ ਦੀ ਬਾਣੀ 'ਅਨਤ ਨ ਭਰਮੋ' (ਰਾਗ ਭੈਰੋ) ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਗੌਰਖ ਨਾਥ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਨਿਮਰਤਾ ਨੂੰ ਧਾਰ ਕੇ ਤੇ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਹੀ ਉੱਚੀ ਆਤਮਿਕ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ : ਗੌਰਖ ਨਾਥ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੇ ਸਿੱਧਾ, ਤੈਨੂੰ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਨਿਮਰਤਾ-ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਨਹੀਂ ਵਿਚਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਨਿਮਰਤਾ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਹੀ ਤੇਰੀ ਕਾਇਆ ਬ੍ਰਹਮ-ਤੱਤ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਤੂੰ ਆਪਣੀ ਹਉਮੈ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬਚਨ ਬੋਲ ਕੇ ਬ੍ਰਹਮ-ਤੱਤ ਦੀ ਖੋਜ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਜੇਕਰ ਉਸ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਜਿਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਆਪੇ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਰੱਖਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੂੰ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਸਮਾਧੀ ਦੁਆਰਾ ਗਗਨ ਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਰਾਹੀਂ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਵੇਗਾ ਤੇ ਫਿਰ ਤੈਨੂੰ ਜਮਦੂਤ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਭੁਗਤਣੀ ਪਵੇਗੀ ਤੇ ਤੇਰਾ ਪਾਰ-ਉਤਾਰਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।

ਨੋਟ

- (ਅ) ਸਹਿਜ ਕੀ ਜਬ ਖ਼ਬਰ ਪਾਈ। ਸੋਧ ਲੀਨੇ ਪ੍ਰਾਨ ਥਾਈ।
ਭਇਆ ਪਰਚਾ ਮਿਟੀ ਥਾਈ। ਬਿਨਾ ਮੂਰਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਆਈ।
ਅਲਖ ਅਗਮ ਅਪਾਰ।

ਪ੍ਰਸੰਗ:

ਇਹ ਕਾਵਿ-ਟੋਟਾ 'ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ' ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਦੀ ਬਾਣੀ 'ਅਨਤ ਨ ਭਰਮੋ (ਰਾਗ ਭੈਰੋ)' ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਸਿੱਧ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਨਿਮਰਤਾ ਨੂੰ ਧਾਰ ਕੇ ਤੇ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਹੀ ਉੱਚੀ ਆਤਮਿਕ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :

ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਸਿੱਧ ਸਹਿਜ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਸੋਝੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਨੂੰ ਦਸਵੇਂ ਦੁਆਰ ਥਾਂ 'ਤੇ ਟਿਕਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸਨੂੰ ਆਤਮ-ਤੱਤ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਆਵਾਗਵਨ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਅਲਖ, ਅਪਹੰਚ ਤੇ ਬੇਅੰਤ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਨਿਰਾਕਾਰ ਮੂਰਤ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲਾਗਦੀ ਹੈ।

- (ੲ) ਸਿਖਰ ਭਰਿਤ ਨਾਦ ਬਾਜੈ, ਜਗ ਮਿਰਤ ਉਪਾਧਿ ਭਾਜੈ।
ਸੁੰਨ ਸੋ ਧੁਨਿ ਡੋਰੀ ਲਾਗੈ, ਤਤੁ ਸਬਦੁ ਝੁੱਠਕਾਰ।
ਬਿਖੇ ਦੀਨ ਜਗਤ ਬਾਸੀ, ਅਗਮ ਗੜੁ ਬਸਿਓ ਸੰਨਿਆਸੀ।
ਭੈਣ ਗੋਰਖ ਸੁਣਉ ਉਦਾਸੀ। ਚੇਤਿਆ ਨਿਰੰਕਾਰ।

ਪ੍ਰਸੰਗ :

ਇਹ ਕਾਵਿ-ਟੋਟਾ 'ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ' ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਦੀ ਬਾਣੀ 'ਅਨਤ ਨ ਭਰਮੋ' (ਰਾਗ ਭੈਰੋ) ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਸਿੱਧ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਨਿਮਰਤਾ ਨੂੰ ਧਾਰ ਕੇ ਤੇ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਹੀ ਉੱਚੀ ਆਤਮਿਕ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :

ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਜੋਗ ਸਹਿਜ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਟਿਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਦਸਵੇਂ ਦੁਆਰ ਵਿੱਚ ਅਨਹਦ ਨਾਦ ਵਜਦੇ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਦੁਨੀਆ ਨੂੰ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਮੌਤ ਦਾ ਉੱਪਦਰ ਉਸ ਤੋਂ ਦੂਰ ਭੱਜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਲਿਵ ਨਿਰੰਤਰ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਜੁੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਤੱਤ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਝੁਣਕਾਰ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਨਿਆਸੀ ਸਿਧ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਅਪਹੰਚ ਨਿਵਾਸ-ਗੜੁ ਵਿੱਚ ਜਾ ਟਿਕਦਾ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਵਿਚਾਰੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਫਸੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਹੇ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਉਦਾਸਹੀਣ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਧੋ ਸੁਣੋ, ਨਿਰੰਕਾਰ ਦਾ ਨਾਮ ਯਾਦ ਕਰਨ ਨਾਲ ਜੋਗੀ ਇਸ ਉੱਚੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

5.1.5 ਜਿਮੀ ਪੁਛੈ ਅਸਮਾਨ

- (ੳ) ਬੋਲੈ ਸੇਖ ਫਰੀਦੁ ਪਿਆਰੇ ਅਲਹ ਲਗੇ ॥
ਇਹ ਤਨੁ ਹੋਸੀ ਖਾਕ ਨਿਮਾਣੀ ਗੋਰ ਘਰੇ ॥
ਆਜੁ ਮਿਲਾਵਾ ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਟਾਕਿਮ ਕੂੰਜੜੀਆ ਮਨਹੁ ਮਚਿੰਦੜੀਆ ॥

ਪ੍ਰਸੰਗ :

ਇਹ ਕਾਵਿ ਟੋਟਾ 'ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ' ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ 'ਜਿਮੀ ਪੁਛੈ ਅਸਮਾਨ' ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਜੀਵ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਦੱਸੇ ਰਸਤੇ ਉਪਰ ਤੁਰਨ, ਨੇਕ ਕਰਮ ਕਰਨ ਤੇ ਰੱਬ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ

ਸੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਉਸਨੂੰ ਰੱਬ ਨਾਲ ਜੁੜਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਇੰਦਰੀਆਂ 'ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਨੋਟ

ਵਿਆਖਿਆ :

ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਫ਼ਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੇ ਪਿਆਰੇ ਜੀਵ! ਤੈਨੂੰ ਰੱਬ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਤੈਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਕਿ ਇਸ ਸਰੀਰ ਨੇ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਇਹ ਨਿਮਾਣੀ ਕਬਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਘਰ ਬਣਾ ਕੇ ਮਿੱਟੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਹੇ ਜੀਵ! ਤੇਰੇ ਇਸ ਮਨੁੱਖ-ਜਨਮ ਵਿੱਚ ਹੀ ਤੇਰਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਤੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਮਚਾ ਕੇ ਰੱਬ ਦੇ ਰਾਹ ਤੋਂ ਭਟਕਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਇੰਦਰੀਆਂ 'ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

- (ਅ) ਜੇ ਜਾਣਾ ਮਰਿ ਜਾਇਐ ਘੁਮਿ ਨਾ ਆਈਐ ॥
 ਝੂਠੀ ਦੁਨੀਆ ਲਗਿ ਨ ਆਪੁ ਵਢਾਇਐ ॥
 ਬੋਲੀਐ ਸਚੁ ਧਰਮੁ ਝੂਠੁ ਨਾ ਬੋਲੀਐ ॥
 ਜੋ ਗੁਰੁ ਦਸੈ ਵਾਟ ਮੁਰੀਦਾ ਜੋਲੀਐ ॥

ਪ੍ਰਸੰਗ :

ਇਹ ਕਾਵਿ ਟੋਟਾ 'ਪੰਜਾਵੀ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ' ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ 'ਜਿਮੀ ਪੁਛੈ ਅਸਮਾਨ' ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਜੀਵ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਦੱਸੇ ਰਸਤੇ ਉਪਰ ਤੁਰਨ, ਨੇਕ ਕਰਮ ਕਰਨ ਤੇ ਰੱਬ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਉਸਨੂੰ ਰੱਬ ਨਾਲ ਜੁੜਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਇੰਦਰੀਆਂ 'ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ:

ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਇਹ ਫ਼ਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਮੌਤ ਜ਼ਰੂਰ ਆਉਣੀ ਹੈ ਤੇ ਅਸੀਂ ਮੁੜ ਕੇ ਇੱਥੇ ਨਹੀਂ ਆਉਣਾ, ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਦੁਨੀਆ ਨਾਲ ਪ੍ਰੀਤ ਪਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਗੁਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਸਗੋਂ ਦੁਨਿਆਵੀ ਮੋਹ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਸੱਚ ਬੋਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸੱਚ ਬੋਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਝੂਠ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬੋਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਜਿਹੜਾ ਰਸਤਾ ਗੁਰੂ ਦੱਸੇ, ਉਸ ਉਪਰ ਸੱਚੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਵਾਂਗ ਤੁਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਪਣੇ ਜਨਮ ਨੂੰ ਸਫਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

- (ੳ) ਫ਼ੈਲ ਲੰਘਦੇ ਪਾਰਿ ਗੋਗੀ ਮਨਧੀਰਆ ॥
 ਕੰਚਨ ਵੰਨੇ ਪਾਸੇ ਕਲਵੰਤਿ ਚੀਰਆ ॥

ਪ੍ਰਸੰਗ :

ਇਹ ਕਾਵਿ ਟੋਟਾ 'ਪੰਜਾਵੀ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ' ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ 'ਜਿਮੀ ਪੁਛੈ ਅਸਮਾਨ' ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਜੀਵ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਦੱਸੇ ਰਸਤੇ ਉਪਰ ਤੁਰਨ, ਨੇਕ ਕਰਮ ਕਰਨ ਤੇ ਰੱਬ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਮੌੜਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੰਤ-ਜਨਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ:

ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਇਹ ਫ਼ਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਿਸੇ ਦਰਿਆ ਤੋਂ ਬਾਕੇ ਫ਼ੈਲ-ਫ਼ਬੀਲੇ ਗੱਭਰੂਆਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਲੰਘਦੇ ਦੇਖ ਕੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਮਨ ਵੀ ਹੌਂਸਲਾ ਫੜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਦਰਿਆ ਲੰਘਣ ਦਾ ਹੀਆ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਇਸੇ

ਨੋਟ

ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੰਤ-ਜਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਸਮੁੰਦਰ ਪਾਰ ਲੰਘਾਇਆਂ ਦੇਖ ਕੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਦਿਲ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵੀ ਹੌਂਸਲਾ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੇ ਜੀਵ! ਤੈਨੂੰ ਸੰਤ-ਜਨਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਨਰੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਵੇਖ, ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨਿਰੇ ਸੋਨੇ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਭਾਵ ਮਾਇਆ ਜੋੜਨ ਵੱਲ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਆਰਿਆਂ ਨਾਲ ਚੀਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਭਾਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

- (ਸ) ਸੇਖ਼ ਹੈਯਾਤੀ ਜਾਗਿ ਨ ਕੋਏ ਥਿਰੁ ਰਹਿਆ ॥
ਜਿਸ ਆਸਨਿ ਹਮ ਬਠੇ ਕੇਤੇ ਬੈਸਿ ਗਇਆ ॥

ਪ੍ਰਸੰਗ:

ਇਹ ਕਾਵਿ ਟੋਟਾ 'ਪੰਜਾਵੀ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ' ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਸ਼ੇਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ 'ਜਿਮੀ ਪੁਛੈ ਅਸਮਾਨ' ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਜੀਵ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਦੱਸੇ ਰਸਤੇ ਉਪਰ ਤੁਰਨ, ਨੇਕ ਕਰਮ ਕਰਨ ਤੇ ਰੱਬ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਮੌੜਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੰਤ-ਜਨਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ:

ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਇਹ ਫ਼ਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਸਦਾ ਦੀ ਉਮਰ ਨਹੀਂ ਭੋਗ ਸਕਿਆ। ਵੇਖੋ, ਧਰਤੀ ਦੇ ਜਿਸ ਥਾਂ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਬੈਠੇ ਹਾਂ, ਇਸ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਸਾਥੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਈ ਬਹਿ-ਬਹਿ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ ਹਨ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਸਦਾ ਲਈ ਇੱਥੇ ਬੈਠੇ ਰਹਿਣਾ ਨਸੀਬ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਅਸੀਂ ਵੀ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਕੂਚ ਕਰ ਜਾਣਾ ਹੈ।

- (ਹ) ਕਤਿਕ ਕੂੰਜਾਂ ਚੇਤਿ ਡਉ ਸਾਵਣਿ ਬਿਜੁਲੀਆਂ ॥
ਸੀਅਲੇ ਸੋਹੰਦੀਆਂ ਪਿਰ ਗਲਿ ਬਾਹੜੀਆਂ ॥
ਚਲੇ ਚਲਣਹਾਰ ਵਿਚਾਰਾ ਲੇਰਿ ਮਨੋ ॥
ਗੰਢੇਦਿਆਂ ਛਿਅ ਮਾਹ ਤੁੜੰਦਿਆਂ ਹਿ ਖਿਨੋ ॥

ਪ੍ਰਸੰਗ :

ਇਹ ਕਾਵਿ ਟੋਟਾ 'ਪੰਜਾਵੀ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ' ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਸ਼ੇਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ 'ਜਿਮੀ ਪੁਛੈ ਅਸਮਾਨ' ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਜੀਵ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਦੱਸੇ ਰਸਤੇ ਉਪਰ ਤੁਰਨ, ਨੇਕ ਕਰਮ ਕਰਨ ਤੇ ਰੱਬ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਮੌੜਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੰਤ-ਜਨਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਗਤੀ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :

ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਇਹ ਫ਼ਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕੱਤਕ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿੱਚ ਕੂੰਜਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਚੇਤਰ ਵਿੱਚ ਜੰਗਲਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ; ਸਾਉਣ ਵਿੱਚ ਬਿਜੁਲੀਆਂ ਚਮਕਦੀਆਂ ਹਨ; ਸਿਆਲ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਆਪਣੇ ਪਤੀਆਂ ਦੇ ਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ੌਭਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ; ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਗਤ ਦੀ ਸਾਰੀ ਕਾਰ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਹੋ ਕੇ ਤੁਰੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਗਤ ਤੋਂ ਤੁਰ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਜੀਵ ਵੀ ਆਪੋ-ਆਪਣਾ ਸਮਾਂ ਲੰਘਾ ਕੇ ਤੁਰੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਹੇ ਮਨ! ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਦੇਖ ਜਿਸ ਸਰੀਰ ਦੇ ਬਣਨ ਵਿੱਚ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ, ਉਸਦੇ ਨਾਸ਼ ਹੋਣ ਲੱਗਿਆਂ ਇੱਕ ਪਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ।

(ਕ) ਜਿਮੀ ਪੁਛੈ ਅਸਮਾਨ ਫ਼ਰੀਦਾ ਖੇਵਟ ਕਿੰਨਿ ਗਏ ॥ ਨੋਟ
ਜਾਲਣ ਗੋਰਾਂ ਨਾ ਉਲੁਮੇ ਜੀਅ ਸਹੇ ॥

ਪ੍ਰਸੰਗ :

ਇਹ ਕਾਵਿ ਟੋਟਾ ‘ਪੰਜਾਵੀ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ’ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ‘ਜਿਮੀ ਪੁਛੈ ਅਸਮਾਨ’ ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਜੀਵ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਦੱਸੇ ਰਸਤੇ ਉਪਰ ਤੁਰਨ, ਨੇਕ ਕਰਮ ਕਰਨ ਤੇ ਰੱਬ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨੇਕ ਕੰਮ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :

ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਇਹ ਫ਼ਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜ਼ਮੀਨ ਅਤੇ ਅਸਮਾਨ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਗਵਾਹ ਹਨ ਕਿ ਬੇਅਮਤ ਉਹ ਇਥੋਂ ਚਲੇ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਆਗੂ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਤਾਂ ਕਬਰਾਂ ਵਿੱਚ ਗਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੀਤੇ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਔਖ-ਸੌਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਿੰਦ ਸਹਾਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਨੇਕ ਅਮਲ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦੇ ਮਰਨ ਮਗਰੋਂ ਉਸਦਾ ਸਰੀਰ ਦਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸਦੇ ਕਰਮ ਦੁਨੀਆ ਨੂੰ ਯਾਦ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

5.1.6 ਕੰਡਿਆਲੀ ਥੋਰੁ

(ੳ) ਮੈਂ ਕੰਡਿਆਲੀ ਥੋਰੁ ਵੇ ਸੱਜਣਾ! ਉੱਗੀ ਵਿੱਚ ਉਜਾੜਾ।
ਜਾਂ ਉੱਡਦੀ ਬਦਲੋਟੀ ਕੋਈ, ਵਰੁ ਗਈ ਵਿੱਚ ਪਹਾਵਾਂ।
ਜਾਂ ਉਹ ਦੀਵਾ ਜਿਹੜਾ ਬਲਦਾ, ਪੀਰਾਂ ਦੀ ਦੇਹਰੀ ਤੇ।
ਜਾਂ ਕੋਈ ਕੋਇਲ ਕੰਠ ਜਿਦ੍ਹੇ ਦੀਆਂ, ਸੂਤੀਆਂ ਜਾਵਣ ਨਾੜਾਂ।
ਜਾਂ ਚੰਬੇ ਦੀ ਡਾਲੀ ਕੋਈ, ਜੋ ਬਾਲਣ ਬਣ ਜਾਏ।
ਜਾਂ ਮਰੂਏ ਦਾ ਫੁੱਲ ਬਸੰਤੀ, ਜੋ ਟੁੰਗ ਜਾਣ ਗੁਟਾਰਾਂ।
ਜਾਂ ਕੋਈ ਬੋਟ ਕਿ ਜਿਸ ਦੇ ਹਾਲੇ, ਨੈਣ ਨਹੀਂ ਸਨ ਖੁੱਲ੍ਹੇ,
ਮਾਰਿਆ ਮਾਲੀ ਕੱਸ ਗੁਲੇਲਾ, ਲੈ ਦਾਖਾਂ ਦੀਆਂ ਆੜਾਂ।

ਪ੍ਰਸੰਗ :

ਇਹ ਕਾਵਿ ਟੋਟਾ ‘ਸੁਖਣ ਦੇ ਸੂਰਜ’ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਬਟਾਲਵੀ ਦੀ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਗੀਤ ‘ਕੰਡਿਆਲੀ ਥੋਰੁ’ ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਨਿਰਾਸਤਾ ਤੇ ਬਿਰਹੋਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਗੀਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਨੇ ਇੱਕ ਬਿਰਹਨ ਦੀ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਦੁੱਖਾਂ ਤੇ ਨਿਰਾਸਤਾ ਭਰੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਰੁਣਾ ਨਾਲ ਗੜ੍ਹਚ ਭਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :

ਬਿਰਹਨ ਕਹਿ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਹੇ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰੀਤਮ! ਤੇਰੇ ਵਿਛੋੜੇ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਜਾੜਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਗੀ ਇੱਕ ਕੰਡਿਆਲੀ ਥੋਰੁ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸਮਝਦੀ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਦੀ ਕੋਈ ਬਾਤ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛਦਾ। ਜਾਂ ਮੈਂ ਕੋਈ ਬਲਟੋਹੀ ਹਾਂ, ਜੋ ਪਹਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰੁ ਕੇ ਖਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਜਾਂ ਮੈਂ ਉਸ ਦੀਵੇ ਸਮਾਨ ਹਾਂ, ਜੋ ਪੀਰਾਂ ਦੀ ਦੇਹਲੀ ‘ਤੇ ਬਲਦਾ ਹੈ। ਜਾਂ ਮੈਂ ਉਸ ਕੋਇਲ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹਾਂ, ਜਿਸਦੇ ਕੰਠ ਦੀਆਂ ਨਾੜਾਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਸੂਤ ਲਈਆਂ ਹਨ। ਜਾਂ ਮੈਂ ਚੰਬੇ ਦੀ ਕੋਈ ਡਾਲੀ ਹਾਂ, ਜਿਹੜੀ ਸੁੱਕ ਕੇ ਬਾਲਣ ਬਣ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਜਾਂ ਮੈਂ ਮਰੂਏ ਦਾ ਉਹ ਬਸੰਤੀ ਫੁੱਲ ਹਾਂ, ਜਿਸਨੂੰ ਗੁਟਾਰਾਂ ਨੇ ਟੁੰਗ ਲਿਆ ਹੈ। ਜਾਂ ਮੈਂ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਬੋਟ ਹਾਂ, ਜਿਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮਾਲੀ ਨੇ ਦਾਖਾਂ ਦੀ ਆੜ ਲੈ ਕੇ ਗੁਲੇਲ ਮਾਰ

ਨੋਟ

ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

- (ਅ) ਮੈਂ ਕੰਡਿਆਲੀ ਥੋਰੂ ਵੇ ਸੱਜਣਾ! ਉੱਗੀ ਕਿਤੇ ਕੁਰਾਹੇ।
ਨਾ ਕਿਸੇ ਮਾਲੀ ਸਿੰਜਿਆ ਮੈਨੂੰ, ਨਾ ਕੋਈ ਸਿੰਜਣਾ ਚਾਹੇ।
ਯਾਦ ਤੇਰੀ ਦੇ ਉੱਚੇ ਮਹਿਲੀ, ਮੈਂ ਬੈਠੀ ਰੋਵਾਂ,
ਹਰ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਲੱਗਾ ਪਹਿਰਾ, ਆਵਾਂ ਕਿਹਵੇ ਰਾਹ?

ਪ੍ਰਸੰਗ :

ਇਹ ਕਾਵਿ ਟੋਟਾ 'ਸੁਖਣ ਦੇ ਸੂਰਜ' ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਬਟਾਲਵੀ ਦੀ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਗੀਤ 'ਕੰਡਿਆਲੀ ਥੋਰੂ' ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਨਿਰਾਸਤਾ ਤੇ ਬਿਰਹੇ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਗੀਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਨੇ ਇੱਕ ਬਿਰਹਨ ਦੀ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਦੁੱਖਾਂ ਤੇ ਨਿਰਾਸਤਾ ਭਰੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਰੁਣਾ ਨਾਲ ਗੜ੍ਹਚ ਭਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :

ਹੇ ਪ੍ਰੀਤਮ! ਤੇਰੇ ਵਿਛੋੜੇ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਕੰਡਿਆਲੀ ਥੋਰੂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸਮਝਦੀ ਹਾਂ, ਜਿਹੜੀ ਕਿਸੇ ਕੁਰਾਹੇ ਵਿੱਚ ਉੱਗੀ ਹੋਵੇ। ਨਾ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਮਾਲੀ ਨੇ ਸਿੰਜਿਆ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਸਿੰਜਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਤੇਰੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉੱਚੇ ਮਹਿਲਾਂ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹ-ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਰੋਂਦੀ ਹਾਂ। ਮਹਿਲਾਂ ਦੇ ਹਰ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਉੱਪਰ ਜਦੋਂ ਪਹਿਰਾ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਮੈਂ ਕਿਹੜੇ ਰਾਹਾਂ ਥਾਈਂ ਲੰਘ ਕੇ ਤੇਰੇ ਪਾਸ ਆ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਭਾਵ ਤੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਆਉਣ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਰਿਹਾ।

- (ੲ) ਮੈਂ ਉਹ ਚੰਦਰੀ ਜਿਸਦੀ ਡੋਲੀ, ਲੁੱਟ ਲਈ ਆਪ ਕੁਹਾਰਾ,
ਬੰਨ੍ਹਣ ਦੀ ਥਾਂ ਬਾਬਲ ਜਿਸ ਦੇ ਆਪ ਕਲੀਰੇ ਲਾਹੇ।
ਕੂਲੀ ਪੱਤ ਉਮਰ ਦੀ ਚਾਦਰ ਹੋ ਗਈ ਲੀਰਾਂ ਲੀਰਾਂ
ਤਿੜਕ ਗਏ ਵੇ ਢੋਵਾਂ ਵਾਲੇ ਪਲੰਘ ਵਾਸਲ ਲਈ ਡਾਹੇ।

ਪ੍ਰਸੰਗ :

ਇਹ ਕਾਵਿ ਟੋਟਾ 'ਸੁਖਣ ਦੇ ਸੂਰਜ' ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਬਟਾਲਵੀ ਦੀ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਗੀਤ 'ਕੰਡਿਆਲੀ ਥੋਰੂ' ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਨਿਰਾਸਤਾ ਤੇ ਬਿਰਹੇ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਗੀਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਨੇ ਇੱਕ ਬਿਰਹਨ ਦੀ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਦੁੱਖਾਂ ਤੇ ਨਿਰਾਸਤਾ ਭਰੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਰੁਣਾ ਨਾਲ ਗੜ੍ਹਚ ਭਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :

ਹੇ ਪ੍ਰੀਤਮ! ਤੇਰੇ ਵਿਛੋੜੇ ਕਾਰਣ ਮੇਰੀ ਹਾਲਤ ਉਸ ਚੰਦਰੀ ਮੁਟਿਆਰ ਵਰਗੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਡੋਲੀ ਨੂੰ ਕੁਹਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਲੁੱਟ ਲਿਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਬਾਬਲ ਨੇ ਕਲੀਰਿਆ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹਣ ਦੀ ਥਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪ ਲਾਹ ਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਤੇਰੇ ਵਿਛੋੜੇ ਦੇ ਦੁੱਖ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਰੋਸ਼ਮ ਵਰਗੀ ਉਮਰ ਦੀ ਕੂਲੀ ਚਾਦਰ ਲੀਰਾਂ-ਲੀਰਾਂ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਸਲ ਲਈ ਡਾਹੇ ਹੋਏ ਢੋਵਾਂ ਵਾਲੇ ਪਲੰਘ ਤਿੜਕ ਗਏ ਹਨ।

- (ਸ) ਮੈਂ ਕੰਡਿਆਲੀ ਥੋਰੂ ਵੇ ਸੱਜਣਾ! ਉੱਗੀ ਵਿੱਚ ਜੋ ਬੇਲੇ।
ਨਾ ਕੋਈ ਮੇਰੀ ਛਾਵੇਂ ਬੈਠੇ, ਨਾ ਪੱਤ ਖਾਵਣ ਲੇਲੇ।
ਮੈਂ ਰਾਜੇ ਦੀ ਬਰਦੀ ਅੜਿਆ, ਤੂੰ ਰਾਜੇ ਦਾ ਜਾਇਆ,
ਤੁਹੀਉਂ ਦੱਸ ਵੇ ਮੋਹਰਾਂ ਸਾਹਵੇਂ ਮੁੱਲ ਕੀ ਖੋਵਣ ਪੇਲੇ?

ਪ੍ਰਸੰਗ :

ਇਹ ਕਾਵਿ ਟੋਟਾ 'ਸੁਖਣ ਦੇ ਸੂਰਜ' ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਬਟਾਲਵੀ ਦੀ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਗੀਤ 'ਕੰਡਿਆਲੀ ਥੋਰ੍ਹ' ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਨਿਰਾਸਤਾ ਤੇ ਬਿਰਹੋਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਗੀਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਨੇ ਇੱਕ ਬਿਰਹਨ ਦੀ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਦੁੱਖਾਂ ਤੇ ਨਿਰਾਸਤਾ ਭਰੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਰੁਣਾ ਨਾਲ ਗੜੱਚ ਭਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਵਿਆਖਿਆ :

ਹੇ ਪ੍ਰੀਤਮ! ਤੇਰੇ ਵਿਛੋੜੇ ਦੇ ਦੁੱਖ ਦੀ ਮਾਰੀ ਹੋਈ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਕੰਡਿਆਲੀ ਥੋਰ੍ਹ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸਮਝਦੀ ਹਾਂ, ਜੋ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਉੱਗੀ ਹੋਈ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਦੀ ਛਾਂ ਹੇਠ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਬੈਠਦਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਲੇਲੇ ਉਸਦੇ ਪੱਤੇ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਹੇ ਪ੍ਰੀਤਮ! ਮੈਂ ਰਾਜੇ ਦੀ ਗੋਲੀ ਹਾਂ ਤੇ ਤੂੰ ਰਾਜੇ ਦੀ ਔਲਾਦ ਹੈਂ ਤੇ ਤੂੰ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਹੈਂ। ਫਿਰ ਤੂੰ ਆਪ ਹੀ ਦੱਸ ਕਿ ਮੋਹਰਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਧੋਲਿਆਂ ਦਾ ਕੀ ਮੁੱਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਮੇਰੇ ਪਿਆਰ ਦਾ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ ਪਿਆ।

- (ਹ) ਸਿਖਰ ਦੁਪਹਿਰਾਂ ਜੇਠ ਦੀਆਂ ਸਾਉਣ ਕਿਵੇਂ ਮੈਂ ਆਖਾਂ,
ਚੋਹੀਂ ਕੁੰਟੀ ਭਾਵੇ ਲੱਗਣ, ਲੱਖ ਤੀਆਂ ਦੇ ਮੇਲੇ।
ਤੇਰੀ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰੀਤ ਵੇ ਅੜਿਆ, ਉਹੀਉਂ ਹਾਲ ਸੋ ਹੋਇਆ,
ਜਿਉਂ ਚਕਵੀਂ ਪਹਿਚਾਨ ਨ ਸਕੇ ਚੰਦ ਚੜਿਆ ਦਿਹੂੰ ਵੇਲੇ।

ਪ੍ਰਸੰਗ :

ਇਹ ਕਾਵਿ ਟੋਟਾ 'ਸੁਖਣ ਦੇ ਸੂਰਜ' ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਬਟਾਲਵੀ ਦੀ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਗੀਤ 'ਕੰਡਿਆਲੀ ਥੋਰ੍ਹ' ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਨਿਰਾਸਤਾ ਤੇ ਬਿਰਹੋਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਗੀਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਨੇ ਇੱਕ ਬਿਰਹਨ ਦੀ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਦੁੱਖਾਂ ਤੇ ਨਿਰਾਸਤਾ ਭਰੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਰੁਣਾ ਨਾਲ ਗੜੱਚ ਭਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ : ਹੇ ਪ੍ਰੀਤਮ! ਤੇਰੇ ਵਿਛੋੜੇ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਭੁੱਜ ਰਹੀ ਹਾਂ। ਬਿਰਹੋਂ ਜੇਠ ਦੀ ਸਿਖਰ ਦੁਪਹਿਰ ਵਾਂਗ ਤਪ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਵਣ ਕਿਵੇਂ ਆਖ ਦਿਆਂ, ਭਾਵੇਂ ਚਹੂੰ ਕੁੰਟੀ ਤੀਆਂ ਦੇ ਮੇਲੇ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਭਾ ਦੀ ਤਾਂ ਅੱਗ ਬਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਹੇ ਪ੍ਰੀਤਮ! ਤੇਰੀ ਤੇ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰੀਤ ਦਾ ਉਹੋ ਹਾਲ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਚੜ੍ਹੇ ਚੰਨ ਨੂੰ ਚਕਵੀਂ ਪਹਿਚਾਣ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਭਾਵ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿਨ ਨੂੰ ਚਕਵੀਂ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਚੰਨ ਨੂੰ ਦੇਖ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰੀਤ ਪਾ ਕੇ ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਮਾਣ ਸਕੀ।

- (ਕ) ਮੈਂ ਕੰਡਿਆਲੀ ਥੋਰ੍ਹ ਵੇ ਸਜਣਾ! ਉੱਗੀ ਵਿੱਚ ਜੋ ਬਾਗਾਂ।
ਮੇਰੇ ਮੁੱਢ ਬਣਾਈ ਜੇ ਵਰਮੀ, ਕਾਲੇ ਫਨੀਅਰ ਨਾਗਾਂ।
ਮੈਂ ਮੁਰਗਾਈ ਮਾਨਸਰਾਂ ਦੀ, ਜੋ ਫੜ ਲਈ ਕਿਸੇ ਸ਼ਿਕਾਰੇ,
ਜਾਂ ਕੋਈ ਲਾਲੀ ਪੈਰ ਸੰਧੂਰੀ, ਨੋਚ ਲਏ ਜਿੰਦੇ ਕਾਗਾਂ।

ਪ੍ਰਸੰਗ :

ਇਹ ਕਾਵਿ ਟੋਟਾ 'ਸੁਖਣ ਦੇ ਸੂਰਜ' ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਬਟਾਲਵੀ ਦੀ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਗੀਤ 'ਕੰਡਿਆਲੀ ਥੋਰ੍ਹ' ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਨਿਰਾਸਤਾ ਤੇ ਬਿਰਹੋਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਗੀਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਨੇ ਇੱਕ ਬਿਰਹਨ ਦੀ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਦੁੱਖਾਂ ਤੇ ਨਿਰਾਸਤਾ ਭਰੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਰੁਣਾ ਨਾਲ ਗੜੱਚ ਭਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :

ਹੇ ਪ੍ਰੀਤਮ! ਤੇਰੇ ਵਿਛੋੜੇ ਦੇ ਦੁੱਖ ਦੀ ਮਾਰੀ ਹੋਈ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਕੰਡਿਆਲੀ ਥੋਰ੍ਹ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸਮਝਦੀ ਹਾਂ, ਜੋ ਬਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਗੀ ਹੋਈ ਹੋਵੇ ਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਮੁੱਢ ਫਨੀਅਰ ਸੱਪਾਂ ਨੂੰ ਵਰਮੀ ਬਣਾ ਲਈ ਹੋਵੇ। ਜਾਂ ਮੈਂ

ਨੋਟ

ਮਾਨਸਰੋਵਰ ਝੀਲ ਦੀ ਉਹ ਮੁਰਗਾਬੀ ਸਮਾਨ ਹਾਂ ਜਿਸਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਨੇ ਫੜ ਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਜਾਂ ਮੈਂ ਅਜਿਹੀ ਲਾਲੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹਾਂ, ਜਿਸਦੇ ਸੰਪੂਰੀ ਪੈਰ ਕਾਵਾਂ ਨੇ ਖੋਹ ਲਏ ਹੋਣ।

- (ਖ) ਜਾਂ ਸੱਸੀ ਦੀ ਭੈਣ ਵੇ ਦੂਜੀ, ਕੰਮ ਜਿਦ੍ਹਾ ਬੱਸ ਰੋਣਾ,
ਲੁੱਟ ਖੜਿਆ ਜਿਦ੍ਹਾ ਪੁਨੂੰ ਹੋਤਾਂ, ਪਰ ਆਈ ਨਾ ਜਾਗਾਂ।
ਬਾਗਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਤੇਰੇ ਬਾਗੀ, ਹਣਿ ਜੀ ਨਹੀਉਂ ਲਗਦਾ,
ਖਲੀ ਖਲੋਤੀ ਮੈਂ ਵਾੜਾਂ ਵਿੱਚ ਸੌ ਸੌ ਦੁਖੜੇ ਝਾਗਾਂ।

ਪ੍ਰਸੰਗ :

ਇਹ ਕਾਵਿ ਟੋਟਾ 'ਸੁਖਣ ਦੇ ਸੂਰਜ' ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਬਟਾਲਵੀ ਦੀ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਗੀਤ 'ਕੰਡਿਆਲੀ ਥੋਰ੍ਹ' ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਨਿਰਾਸਤਾ ਤੇ ਬਿਰਹੋਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਗੀਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਨੇ ਇੱਕ ਬਿਰਹਨ ਦੀ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਦੁੱਖਾਂ ਤੇ ਨਿਰਾਸਤਾ ਭਰੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਰੁਣਾ ਨਾਲ ਗੜ੍ਹਚ ਭਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :

ਹੇ ਪ੍ਰੀਤਮ! ਤੇਰੇ ਵਿਛੋੜੇ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਬੁਰੀ ਹਾਲਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸੱਸੀ ਦੀ ਦੂਜੀ ਭੈਣ ਹੋਣਾਂ, ਜਿਸਦੇ ਪੁਨੂੰ ਨੂੰ ਹੋਤ ਲੁੱਟ ਕੇ ਲੈ ਗਏ ਹਨ, ਪਰ ਬੇਖਬਰ ਸੱਸੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ ਤੇ ਸੱਸੀ ਦੇ ਪੱਲੇ ਕੇਵਲ ਰੋਣਾ-ਧੋਣਾ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੇ ਬਾਗਾਂ ਵਾਲਿਆ! ਹੁਣ ਤੇਰੇ ਬਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਵਾੜਾਂ ਵਿੱਚ ਫਸੀ ਹੋਈ ਸੌ-ਸੌ ਦੁਖੜੇ ਝੱਲ ਰਹੀ ਹਾਂ।

5.1.7 ਰੁੱਖ

- (ੳ) ਕੁੱਝ ਰੁੱਖ ਮੈਨੂੰ, ਪੁੱਤ ਲਗਦੇ ਨੇ
ਕੁੱਝ ਰੁੱਖ ਲਗਦੇ ਮਾਵਾਂ
ਕੁੱਝ ਰੁੱਖ ਨੂੰਹਾਂ ਧੀਆਂ ਲਗਦੇ
ਕੁੱਝ ਰੁੱਖ ਵਾਂਗ ਭਰਾਵਾਂ।
ਕੁੱਝ ਰੁੱਖ ਮੇਰੇ ਬਾਬੇ ਵਾਕਣ
ਪੱਤਰ ਟਾਵਾਂ ਟਾਵਾਂ
ਕੁੱਝ ਰੁੱਖ ਮੇਰੇ ਦਾਦੀ ਵਰਗੇ
ਚੂਰੀ ਪਾਵਣ ਕਾਵਾਂ

ਪ੍ਰਸੰਗ :

ਇਹ ਕਾਵਿ ਟੋਟਾ 'ਸੁਖਣ ਦੇ ਸੂਰਜ' ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਬਟਾਲਵੀ ਦੀ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਗੀਤ 'ਰੁੱਖ' ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਗੀਤ ਵਿੱਚ ਉਹ ਰੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮਾਂ, ਪੁੱਤ, ਭਰਾ, ਬਾਬਾ, ਦਾਦੀ, ਯਾਰ ਤੇ ਮਹਿਬੂਬਾ ਦੀ ਮਹੱਬਤ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ। ਉਹ ਰੁੱਖ ਦੀ ਜੂਨ ਵਿੱਚ ਪੈ ਕੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਅਪਾਣੇ ਗੀਤ ਸੁਣਾਉਣੇ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਹੋਰਨਾਂ ਸਾਰੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਬੰਧ ਮਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਰੁੱਖਾਂ ਦੀ ਛਾਂ ਉਸਨੂੰ ਮਾਂ ਦੀ ਮਮਤਾ ਦੀ ਛਾਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :

ਕਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁੱਝ ਰੁੱਖ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਾਂ ਵਰਗੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕੁੱਝ ਮਾਵਾਂ ਵਰਗੇ। ਕੁੱਝ ਰੁੱਖ ਉਸਨੂੰ ਨੂੰਹਾਂ, ਧੀਆਂ ਤੇ ਭਰਾਵਾਂ ਵਰਗੇ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਕੁੱਝ ਟਾਂਵੇਂ-ਟਾਂਵੇਂ ਪੱਤਿਆਂ ਵਾਲੇ ਰੁੱਖ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਾਬੇ ਵਰਗੇ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਕੁੱਝ ਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚੂਰੀ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀ ਦਾਦੀ ਵਰਗੇ।

(ਅ)	ਕੁੱਝ ਰੁੱਖ ਯਾਰਾਂ ਵਰਗੇ ਲਗਦੇ ਚੁੰਮਾਂ ਤੇ ਗਲ ਲਾਵਾਂ ਇਕ ਮੇਰੀ ਮਹਿਬੂਬਾਂ ਵਾਕਣ ਮਿੱਠਾ ਅਤੇ ਦੁਖਾਵਾਂ ਕੁੱਝ ਰੁੱਖ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਏ ਮੋਢੇ ਚੁੱਕ ਖਿਡਾਵਾਂ ਕੁੱਝ ਰੁੱਖ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਏ ਚੁੰਮਾਂ ਤੇ ਮਰ ਜਾਵਾਂ	ਨੋਟ
-----	--	-----

ਪ੍ਰਸੰਗ :

ਇਹ ਕਾਵਿ ਟੋਟਾ 'ਸੁਖਣ ਦੇ ਸੂਰਜ' ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਬਟਾਲਵੀ ਦੀ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਗੀਤ 'ਰੁੱਖ' ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਗੀਤ ਵਿੱਚ ਉਹ ਰੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮਾਂ, ਪੁੱਤ, ਭਰਾ, ਬਾਬਾ, ਦਾਦੀ, ਯਾਰ ਤੇ ਮਹਿਬੂਬਾ ਦੀ ਮਹੱਬਤ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਰੁੱਖਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਆਪਣੇ ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਰੁੱਖ ਦੀ ਜੂਨ ਵਿੱਚ ਪੈ ਕੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਅਪਾਣੇ ਗੀਤ ਸੁਣਾਉਣੇ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਹੋਰਨਾਂ ਸਾਰੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਬੰਧ ਮਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਰੁੱਖਾਂ ਦੀ ਛਾਂ ਉਸਨੂੰ ਮਾਂ ਦੀ ਮਮਤਾ ਦੀ ਛਾਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੀਤ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਰੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸਿਰਜਦਾ ਹੋਇਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੇ ਮੋਹ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :

ਕਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁੱਝ ਰੁੱਖ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਯਾਰਾਂ ਵਰਗੇ ਲਗਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਚੁੰਮਦਾ ਤੇ ਗਲ ਨਾਲ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਰੁੱਖ ਉਸਦੀ ਮਹਿਬੂਬਾ ਵਰਗਾ ਮਿੱਠਾ ਪਰ ਦੁੱਖ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਰੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸਦਾ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੋਢਿਆਂ 'ਤੇ ਚੁੱਕ ਕੇ ਖਿਡਾਵੇ। ਕੁੱਝ ਰੁੱਖ ਅੰਜਹੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸਦਾ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਚੁੰਮੇ ਤੇ ਮਰ ਜਾਵੇ।

(ੳ)	ਕੁੱਝ ਰੁੱਖ ਜਦ ਵੀ ਰਲ ਕੇ ਝੂਮਣ ਤੇਜ਼ ਵਗਣ ਜਦ ਵਾਵਾਂ ਸਾਵੀ ਬੋਲੀ ਸਭ ਰੁੱਖਾਂ ਦੀ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਲਿਖ ਜਾਵਾਂ ਮੇਰਾ ਵੀ ਇਹ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਏ ਰੁੱਖ ਦੀ ਜੂਨੇ ਆਵਾਂ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰਾ ਗੀਤ ਹੈ ਸੁਣਨਾ ਮੈਂ ਰੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਗਾਵਾਂ ਰੁੱਖ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਵਰਗੇ ਨੇ ਜੀਉਣ ਰੁੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਛਾਵਾਂ।
-----	--

ਪ੍ਰਸੰਗ :

ਇਹ ਕਾਵਿ ਟੋਟਾ 'ਸੁਖਣ ਦੇ ਸੂਰਜ' ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਬਟਾਲਵੀ ਦੀ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਗੀਤ 'ਰੁੱਖ' ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਗੀਤ ਵਿੱਚ ਉਹ ਰੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮਾਂ, ਪੁੱਤ, ਭਰਾ, ਬਾਬਾ, ਦਾਦੀ, ਯਾਰ ਤੇ ਮਹਿਬੂਬਾ ਦੀ ਮਹੱਬਤ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ। ਉਹ ਰੁੱਖ ਦੀ ਜੂਨ ਵਿੱਚ ਪੈ ਕੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਅਪਾਣੇ ਗੀਤ

ਨੋਟ

ਸੁਣਾਉਣੇ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਹੋਰਨਾਂ ਸਾਰੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਬੰਧ ਮਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਰੁੱਖਾਂ ਦੀ ਛਾਂ ਉਸਨੂੰ ਮਾਂ ਦੀ ਮਮਤਾ ਦੀ ਛਾਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :

ਕਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁੱਝ ਰੁੱਖ ਅਜਿਹੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਤੇਜ਼ ਹਵਾਵਾਂ ਦੇ ਵਗਣ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਝੁੰਮਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਲਿਖ ਲਵੇ। ਉਸਦਾ ਆਪਣਾ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਰੁੱਖ ਦੀ ਜੂਨ ਵਿੱਚ ਪੈ ਜਾਵੇ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਹ ਉਸ ਤੋਂ ਕਈ ਗੀਤ ਸੁਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਹ ਰੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਗਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਆਕੇ ਉਸਤੋਂ ਗੀਤ ਸੁਣ ਲੈਣ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਰੁੱਖ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਵਰਗੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੁੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਛਾਵਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਕਾਇਮ ਰਹਿਣ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮਾਂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਵਾਲਾ ਰਸ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਟਾਸਕ

ਹੀਰ-ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ ਕਹਾਣੀ ਬਾਰੇ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਕਵੀ ਨੇ ਕਿੱਸੇ ਲਿਖੇ ਹਨ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਬਿਆਨ ਕਰੋ।

5.1.8 ਤ੍ਰੇਤਾਯੁਗ

ਸਾਧੂ ਸਤਿਯੁਗ ਬੀਤਿਆ, ਅਧ ਸੀਲੀ ਤ੍ਰੇਤਾ ਆਇਆ।
 ਨੱਚੀ ਕਲਿ ਸਰੋਸਰੀ, ਤੇ ਨਾਰਦ ਡਉਰ ਵਾਇਆ ॥
 ਅਭਿਮਾਨ ਉਤਾਰਨ ਦੇਵਤਿਆਂ, ਮਹਿਖਾਸੁਰ ਸੰਭੂ ਉਪਾਇਆ ॥
 ਜੀਤ ਲਏ ਤਿਨ ਦੇਵਤੇ, ਤਿਹ ਲੋਕੀ ਰਾਜ ਕਮਾਇਆ ॥
 ਵੱਡਾ ਬੀਰ ਅਖਵਾਇਕੇ, ਸਿਰ ਉਪਰਿ ਛਤ੍ਰ ਫਿਰਾਇਆ ॥
 ਦਿਉਤ ਇੰਦ੍ਰ ਨਿਕਾਲ ਕੈ, ਤਿਨਿ ਗਿਰ ਕੈਲਾਸੁ ਤਕਾਇਆ ॥
 ਡਰਿ ਕੈ ਹੱਥੋਂ ਦਾਨਵੀ, ਦਿਲ ਅੰਰਦਿ ਤ੍ਰਾਸ ਵਧਾਇਆ ॥
 ਪਾਸ ਦੁਰਗਾ ਦੇ ਇੰਦ੍ਰ ਆਇਆ ॥

ਪ੍ਰਸੰਗ :

ਇਹ ਕਾਵਿ ਟੋਟਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ‘ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ’ ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ‘ਸਪਤਾਹਿਕਾ’ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ‘ਤ੍ਰੇਤਾਯੁਗ’ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਰ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਦੁਰਗਾ ਦੇਵੀ ਤੇ ਰਾਕਸ਼ਾਂ ਦੇ ਯੁੱਧ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦੁਰਗਾ ਦੇਵੀ ਜੇਤੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਾਰ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਰਵਾਇਤੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦੋ ਪਉੜੀਆਂ ਮੰਗਲਾਚਰਨ ਵਜੋਂ ਲਿਖਣ ਮਗਰੋਂ ਇਸ ਪਾਉੜੀ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵਾਰ ਦੇ ਅਸਲ ਵਿਸ਼ੇ ਵਾਲ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪਾਉੜੀ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਦੁਰਗਾ ਦੇਵੀ ਤੇ ਰਾਕਸ਼ਾਂ ਦੇ ਯੁੱਧ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਬਿਆਨ ਕਰਦਿਆਂ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਤੋਗਣੀ ਸਤਯੁਗ ਦੇ ਬੀਤਣ ਮਗਰੋਂ ਅਧਸੀਲੀ ਤ੍ਰੇਤਾ ਯੁਗ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦੇਵਤੇ ਅਭਿਮਾਨੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਵੱਲੋਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਅਭਿਮਾਨ ਤੋੜਣ ਲਈ ਮਹਿਖਾਸੁਰ ਤੇ ਸ਼ੁੰਭ ਵਰਗੇ ਰਾਕਸ਼ ਸਰਦਾਰ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਇੰਦਰ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿੱਚੋਂ ਕਾਢ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਰਾਕਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਡਰਿਆ ਹੋਇਆ ਇੰਦਰ ਦੇਵਤਾ ਉਜੈਨ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦੀ ਧੀ ਦੁਰਗਾ ਦੇਵੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਪੁੱਜਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਤੋਗੁਣੀ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲੇ ਸਤਯੁਗ ਤੇ ਬੀਤਣ ਮਗਰੋਂ ਅੱਧ-ਬੁਰੇ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲਾ ਤ੍ਰੇਤਾ ਯੁਗ ਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਤੇ ਪਵਿਤਰਤਾ ਸਤਯੁਗ ਨਾਲੋਂ ਅੱਧੀ ਰਹਿ

ਨੋਟ

ਗਈ। ਕਲਯੁਗੀ ਸੁਭਾਅ ਵਿੱਚ ਕਲ ਤੇ ਨਾਰਦ ਨੇ ਆਪਣਾ ਡੋਰੂ ਵਜਾਇਆ ਅਤੇ ਹਰ ਕੋਈ ਝਗੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝ ਗਿਆ। ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਦੇਵਤੇ ਬਹੁਤ ਹੰਕਾਰ ਗਏ ਤੇ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਹੰਕਾਰ ਤੋੜਨ ਲਈ ਮਹਿਖਾਸੁਰ ਤੇ ਸੁੰਭ ਵਰਗੇ ਰਾਕਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਕਸ਼ਾਂ ਨੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲਿਆ ਅਤੇ ਤਿੰਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਧਾਂਕ ਜਮਾ ਲਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਿਖਾਸੁਰ ਦੈਂਤ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ‘ਵੱਡਾ ਯੋਧਾ’ ਅਖਵਾਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਦਾ ਛਤ੍ਰ ਝੁਲਾਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਇੰਦਰ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਦੇਵ ਭੂਮੀ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸ (ਇੰਦਰ) ਨੇ ਕੈਲਾਸ਼ ਪਹਾੜ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਓਟ ਲੈ ਲਈ। ਦੈਂਤਾਂ ਤੋਂ ਡਰ ਕੇ ਇੰਦਰ ਬਹੁਤ ਘਬਰਾ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਦੁਰਗਾ ਕੋਲ ਪੁੱਜਾ।

5.1.9 ਅਠਵਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ (ਮੰਗਲਵਾਰ)

ਮੰਗਲ ਮੈਂ ਗਲ ਪਾਣੀ ਆਏ, ਰਿਹਾ ਲਬਾ ਤੇ ਆਵਨ ਹਾਰ।
 ਮੈਂ ਘੁਮਨ ਘੇਰਾਂ ਘੇਰੀਆਂ, ਉਹ ਵੇਖੇ ਖਲਾ ਕਿਨਾਰ।
 ਮੰਗਲ ਬੰਦੀਵਾਨ ਦਿਲਾਂ ਦੇ, ਛੁੱਟੇ ਸ਼ਹੁ ਦਰਿਆਵਾਂ ਜਾਂਦੇ,
 ਕੱਪਰ ਕੜਕ ਦੌਪਹਿਰੀ ਖਾਂਦੇ, ਵਲਵਲ, ਗੌਤਿਆਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਆਂਦੇ,
 ਮਾਰੀ ਯਾਰ ਦੀ।
 ਕੰਢੇ ਵੇਖੇ ਖਲਾ ਤਮਾਸ਼ਾ, ਸਾਡੀ ਮਰਗ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਾਸਾ,
 ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਆਇਓਂ ਹਾਸਾ, ਵੇਖਾਂ ਦੇਸੀ ਕਦੋਂ ਦਿਲਾਸਾ,
 ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਦੇ।

ਪ੍ਰਸੰਗ :

ਇਹ ਕਾਵਿ ਟੋਟਾ ‘ਸਪਤਾਹਿਕਾ’ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਰਚਨਾ ‘ਅਠਵਾਰਾਂ’ ਵਿਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਰਚਨਾ ਕਵੀ ਨੇ ਹਫਤੇ ਦੇ ਸੱਤਾਂ ਦਿਨਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਕੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਬਿਰਹਨ ਇਤਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਥਮ ਮੁਰਸ਼ਦ ਸ਼ਾਹ ਅਨਾਇਤ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਦੇ ਦੁੱਖ ਤੇ ਉਸਦੇ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਬੜੇ ਤੀਬਰ ਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਵਿ-ਬੰਦ ਮੰਗਲਵਾਰ ਦੇ ਦਿਨ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਉਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :

ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਇੱਕ ਬਿਰਹਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਛੋੜੇ ਕਾਰਣ ਮੇਰੇ ਗਲ-ਗਲ ਤੱਕ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਚੜ੍ਹ ਆਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ‘ਤੇ ਉਹੰਚ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਡੋਬ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੈ ਮੈਂ ਤਾਂ ਦੁੱਖਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਛੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਫਸੀ ਹੋਈ ਹਾਂ, ਪਰ ਉਹ ਲਾਂਭੇ ਕੰਢੇ ‘ਤੇ ਖੜਾ ਤਮਾਸ਼ਾ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਦੇ ਬੰਦੀਵਾਲ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਛੁੱਟ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਦੁੱਖਾਂ ਦੇ ਦਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਿਖਰ ਦੁਪਹਿਰੇ ਹੀ ਦੁੱਖਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀਆਂ ਦੀਆਂ ਛੱਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡਰਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਮੈਂ ਯਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਮਾਰੀ ਹੋਈ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਕੇ ਗੋਤੇ ਖਾਣ ਲਈ ਬੇਵੱਸ ਹੋਈ ਪਈ ਹਾਂ। ਪਰ ਮੇਰਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਕੰਢੇ ਖੜਾ ਹੋ ਕੇ ਮੇਰਾ ਤਮਾਸ਼ਾ ਦੇਖ ਮੇਰੀ ਤਾਂ ਮੌਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਲਈ ਇਹ ਹਾਸੇ ਦੀ ਗੱਲ ਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਹੁਣ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਆਸ ਆ ਵਸੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਦੇਖਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਕਦੋਂ ਆ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਦਿਲਾਸਾ ਦੇਵੇਗਾ।

5.1.10 ਹੀਰ ਦਮੋਦਰ

ਮੰਗਲਾਚਰਨ:

- (ੳ) ਅੱਵਲ ਨਾਮ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਲਈਏ ਜਿਨ ਏਹੁ ਜਗਤ ਉਪਾਯਾ।
 ਜਿਮੀ ਅਸਮਾਨ ਪਲਕ ਦੁਰ ਸੀਤੀ ਕੁਦਰਤ ਨਾਲ ਟਿਕਾਯਾ।

ਨੋਟ

ਦੌਰ ਕਮਰ ਪੁਰਸ਼ੈਦੇ ਸੀਤੇ ਕੇ ਹਰ ਜਾ ਇਕੁ ਸਾਇਆ।

ਨਾਉ ਦਮੋਦਰ ਜਾਤ ਗੁਲਾਟੀ ਜੋ ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਚਾਹਿਆ।

ਪ੍ਰਸੰਗ:

ਇਹ ਕਾਵਿ-ਟੋਟਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮੋਢੀ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਦਮੋਦਰ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ-ਰਾਂਝਾ' ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ 'ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ' ਵਿੱਚ 'ਹੀਰ ਦਾ ਜਨਮ ਤੇ ਬਾਲ ਵਰੇਸ' ਉਪ-ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਨੇ ਹੀਰ ਦੇ ਬਾਪ ਚੂਚਕ ਦੀ ਸਿੱਕਦਾਰੀ, ਉਸਦੇ ਪਰਿਵਾਰ, ਉਸਦੇ ਘਰ ਜਨਮੀ ਹੀਰ ਦੀ ਅਦਭੁਤ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਮੁਟਿਆਰ ਹੋਈ ਹੀਰ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਉਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਤੌਰ ਤਰੀਕੇ ਦੇਖ ਕੇ ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠਾ ਕਿੱਸਾ ਲਿਖਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਉਪਜੇ ਸ਼ੌਂਕ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :

ਦਮੋਦਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿੱਸੇ ਨੂੰ ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਮਾਲਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਨੇ ਇਹ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆ ਬਣਾਈ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਜਮੀਨ ਤੇ ਅਸਮਾਨ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਕੁਦਰਤ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਪਾਣੀ ਆਪਣੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਟਿਾਇਆ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਤੇ ਚੰਦ ਨੂੰ ਇੱਕ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਸੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਰ ਥਾਂ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਅਸਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਦਮੋਦਰ ਦੀ ਜਾਤ ਗੁਲਾਟੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਲਿਖਣਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਹੀਰ ਦਾ ਜਨਮ ਤੇ ਬਾਲ ਵਰੇਸ:

(ਅ)

ਵੱਡਾ ਰਾਠ ਜਿਮੀ ਦਾ ਖਾਵੰਦ, ਕੇਹੀ ਸਿਫਤ ਅਖਾਈਂ।

ਅਕਬਰ ਨਾਲ ਕਰੋਦਾ ਦਾਵੇ, ਭੁਈਂ ਨਈ ਦਾ ਸਾਈਂ।

ਸੋਨਾ ਰੁੱਪਾ ਮਾਲ ਖਜ਼ੀਨਾ, ਢੁਕਣ ਸਤੇ ਪਾਹੀਂ।

ਚਾਰੇ ਬੇਟੇ ਚੜੇ ਚੜਦੇ, ਗਿਣ ਗਿਣ ਨਾਉਂ ਸੁਣਾਈਂ।

ਖ਼ਾਨ, ਪਠਾਣ, ਸੁਲਤਾਣ, ਬਹਾਦਰ, ਕਿਸੇ ਬਦੋਦੇ ਨਾਹੀਂ।

ਵਾਹ ਦਮੋਦਰ ਜਾਵਣ ਵਾਲੀ, ਰੂਪ ਦਿਤੋਹੀ ਸਾਈਂ।

ਪ੍ਰਸੰਗ:

ਇਹ ਕਾਵਿ-ਟੋਟਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮੋਢੀ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਦਮੋਦਰ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ-ਰਾਂਝਾ' ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ 'ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ' ਵਿੱਚ 'ਹੀਰ ਦਾ ਜਨਮ ਤੇ ਬਾਲ ਵਰੇਸ' ਉਪ-ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਨੇ ਹੀਰ ਦੇ ਬਾਪ ਚੂਚਕ ਦੀ ਸਿੱਕਦਾਰੀ, ਉਸਦੇ ਪਰਿਵਾਰ, ਉਸਦੇ ਘਰ ਜਨਮੀ ਹੀਰ ਦੀ ਅਦਭੁਤ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਮੁਟਿਆਰ ਹੋਈ ਹੀਰ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਉਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਤੌਰ ਤਰੀਕੇ ਦੇਖ ਕੇ ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠਾ ਕਿੱਸਾ ਲਿਖਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਉਪਜੇ ਸ਼ੌਂਕ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :

ਕਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਝੰਗ ਸਿਆਲਾਂ ਦਾ ਚੌਧਰੀ ਚੂਚਕ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਸਰਦਾਰ ਸੀ। ਉਹ ਭਾਰੀ ਜਮੀਨ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ। ਉਹ ਉਸਦੇ ਅਮੀਰੀ ਠਾਠ-ਬਾਠ ਦੀ ਸਿਫਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ। ਜਮੀਨ ਤੇ ਨਾਦੀਆਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਚੂਚਕ ਖ਼ਾਨ ਏਡਾ ਵੱਡਾ ਸਰਦਾਰ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਘਰ ਬੇਅੰਤ ਸੋਨਾ, ਚਾਂਦੀ ਤੇ ਹੋਰ ਧਨ-ਮਾਲ ਦੇ ਖ਼ਜਾਨੇ ਭਰੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਸਦੇ ਕੋਲ ਸੱਤ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਬੇਅੰਤ ਪਸ਼ੂ (ਊਠ, ਘੋੜੇ, ਮੱਝਾਂ, ਗਾਵਾਂ, ਭੇਡਾਂ, ਬੱਕਰੀਆਂ ਤੇ ਖੋਤੇ ਸਨ)। ਉਸਦੇ ਚਾਰ ਪੁੱਤਰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਗੁਣਾਂ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਕਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਦਾ ਨਾਂ-ਖ਼ਾਨ, ਪਠਾਣ, ਸੁਲਤਾਨ ਤੇ ਬਹਾਦਰ- ਲੈਕੇ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ। ਕਵੀ

ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਮਾਂ 'ਧੰਨ-ਧੰਨ' ਕਰਨ ਯੋਗ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰੱਬ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੂਪ ਵੀ ਬਹੁਤ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਨੋਟ

- (ੳ) ਵੇਖੋ ਕੁਦਰਤ ਕਾਦਰ ਵਾਲੀ, ਡਾਢੇ ਰੱਬ ਕੀ ਭਾਈ।
ਹੋਇਆ ਹੁਕਮ ਹਜ਼ੂਰੋਂ ਕੋਈ, ਆਪੇ ਬਾਜ਼ੀ ਪਾਈ।
ਵਾਰ ਬੁਢੇਂਦੀ ਮਹਿਰੀ ਕੁੰਦੀ, ਵੇਖਹੁ ਫੁੱਟ ਵਿਆਈ।
ਆਖ ਦਮੋਦਰ ਖਾਣ ਇਸ਼ਕ ਦੀ, ਘਰ ਚੂਚਕਾਣੇ ਲਾਈ।

ਪ੍ਰਸੰਗ:

ਇਹ ਕਾਵਿ-ਟੋਟਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮੋਢੀ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਦਮੋਦਰ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ-ਰਾਂਝਾ' ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ 'ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ' ਵਿੱਚ 'ਹੀਰ ਦਾ ਜਨਮ ਤੇ ਬਾਲ ਵਰੇਸ' ਉਪ-ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਨੇ ਹੀਰ ਦੇ ਬਾਪ ਚੂਚਕ ਦੀ ਸਿੱਕਦਾਰੀ, ਉਸਦੇ ਪਰਿਵਾਰ, ਉਸਦੇ ਘਰ ਜਨਮੀ ਹੀਰ ਦੀ ਅਦਭੁਤ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਮੁਟਿਆਰ ਹੋਈ ਹੀਰ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਉਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਤੌਰ ਤਰੀਕੇ ਦੇਖ ਕੇ ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠਾ ਕਿੱਸਾ ਲਿਖਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਉਪਜੇ ਸ਼ੌਂਕ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਨੇ ਚੂਚਕ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦੁਵਾਰਾ ਬੁੱਢੀ ਉਮਰੇ ਹੀਰ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :

ਕਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਸਿਰਜਨਹਾਰ ਰੱਬ ਦੀ ਖੇਡ ਦੇਖੋ। ਉਸ ਡਾਢੇ ਰੱਬ ਦਾ ਕੀ ਭਾਣਾ ਵਰਤਿਆ ? ਉਸਦੀ ਧਰ ਦਰਗਾਹ ਤੋਂ ਹੁਕਮ ਜ਼ਾਰੀ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪੇ ਹੀ ਖੇਡ ਰਚਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਚੂਚਕ ਦੀ ਪਤਨੀ ਚੌਧਰਾਣੀ ਕੁੰਦੀ ਬੁੱਢੇ ਵਾਰੇ ਪ੍ਰਸੂਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਹੀਰ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਕਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁੰਦੀ ਦੀ ਕੁੱਖ ਵਿੱਚੋਂ ਇਹ ਧੀ ਕਾਹਦੀ ਜੰਮੀ ਸੀ, ਇਹ ਤਾਂ ਚੂਚਕ ਦੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਖਾਣ ਲੱਗ ਗਈ ਸੀ।

- (ਸ) ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ੀ ਘਰ ਚੂਚਕ ਸੰਦੇ, ਬਹੁੰ ਸੁ ਮਿਲੇ ਵਧਾਈ।
ਦੇਇ ਖਰਾਇਤ ਖੁਸੀ ਹੋਇ ਚੂਚਕ, ਬਹੁਤੀ ਖ਼ਲਕਤ ਆਈ।
ਵਾਹ ਸਿੱਕਦਾਰੀ ਚੂਚਕ ਸੰਦੀ, ਭਲੀ ਗੁਜਾਰਨ ਲੰਘਾਈ।
ਆਖ ਦਮੋਦਰ ਵਾਰ ਮਹਿਰੀ ਕੁੰਦੀ, ਵੇਖਹੁ ਵਿਆਈ।

ਪ੍ਰਸੰਗ:

ਇਹ ਕਾਵਿ-ਟੋਟਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮੋਢੀ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਦਮੋਦਰ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ-ਰਾਂਝਾ' ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ 'ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ' ਵਿੱਚ 'ਹੀਰ ਦਾ ਜਨਮ ਤੇ ਬਾਲ ਵਰੇਸ' ਉਪ-ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਨੇ ਹੀਰ ਦੇ ਬਾਪ ਚੂਚਕ ਦੀ ਸਿੱਕਦਾਰੀ, ਉਸਦੇ ਪਰਿਵਾਰ, ਉਸਦੇ ਘਰ ਜਨਮੀ ਹੀਰ ਦੀ ਅਦਭੁਤ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਮੁਟਿਆਰ ਹੋਈ ਹੀਰ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਉਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਤੌਰ ਤਰੀਕੇ ਦੇਖ ਕੇ ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠਾ ਕਿੱਸਾ ਲਿਖਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਉਪਜੇ ਸ਼ੌਂਕ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਨੇ ਚੂਚਕ ਦੀ ਪਤਨੀ ਕੁੰਦੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਪਿਛੋਂ ਬੁੱਢੇ ਵਾਰੇ ਗਰਭਵਤੀ ਹੋਣ 'ਤੇ ਚੂਚਕ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮਨਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :

ਕਵੀ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚਾਰ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ ਮਗਰੋਂ ਚੂਚਕ ਦੀ ਪਤਨੀ ਕੁੰਦੀ ਬੜੀ ਦੇਰ ਪਿਛੋਂ ਬੁੱਢੇ ਵਾਰੇ ਗਰਭਵਤੀ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਉਸ ਤੋਂ ਹੁਣ ਬੱਚਾ ਹੋਣ ਦੀ ਆਸ ਵਿੱਚ ਚੂਚਕ ਦੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਬੜੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਮਨਾਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਵਧਾਈਆਂ ਦੇਣ ਲਈ ਆਏ। ਚੂਚਕ ਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਦਾਨ-ਪੁੰਨ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇਸ ਦਾਨ-ਪੁੰਨ ਨੂੰ ਲੈਣ ਆਏ। ਚੂਚਕ ਦੇ ਇਸ ਠਾਠ-ਬਾਠ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕਰਨੀ ਹੀ

ਨੋਟ

ਬਣਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਚੰਗਾ ਵਕਤ ਲੰਘਾਇਆ। ਉਸ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਖੁਸ਼ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

- (ਹ) ਹਰਿ ਛੋਹਿਰ ਜੰਮੀਂ ਹੈ ਲੋਕਾ, ਸੂਰਤ ਨਿੰਦ ਨਾ ਕਾਈ,
ਪੱਟ ਵਲੋਟੀ ਮੱਖਣ ਪਾਲੀ, ਕੁੱਛੜ ਕੀਤੀ ਦਾਈ।
ਜੋ ਵੇਖੇ ਸੋਈ ਖੁਸ਼ ਥੀਵੇ, ਚੇਹਰੇ ਬਹੁੰ ਸੁੰਦਰਾਈ।
ਆਖ ਦਮੋਦਰ ਘਰ ਚੂਚਕ ਦੇ, ਹੀਰ ਕੁੜੀ ਵਤ ਜਾਈ।

ਪ੍ਰਸੰਗ:

ਇਹ ਕਾਵਿ-ਟੋਟਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮੋਢੀ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਦਮੋਦਰ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ-ਰਾਂਝਾ' ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ 'ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ' ਵਿੱਚ 'ਹੀਰ ਦਾ ਜਨਮ ਤੇ ਬਾਲ ਵਰੋਸ' ਉਪ-ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਨੇ ਹੀਰ ਦੇ ਬਾਪ ਚੂਚਕ ਦੀ ਸਿੱਕਦਾਰੀ, ਉਸਦੇ ਪਰਿਵਾਰ, ਉਸਦੇ ਘਰ ਜਨਮੀ ਹੀਰ ਦੀ ਅਦਭੁਤ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਮੁਟਿਆਰ ਹੋਈ ਹੀਰ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਉਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਤੌਰ ਤਰੀਕੇ ਦੇਖ ਕੇ ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠਾ ਕਿੱਸਾ ਲਿਖਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਉਪਜੇ ਸ਼ੌਂਕ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਚੂਚਕ ਦੇ ਘਰ ਹੀਰ ਦੇ ਜਨਮ, ਉਸਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਤੇ ਪਾਲਣਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :

ਕਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੇ ਲੋਕੋ! ਚੂਚਕ ਦੇ ਘਰ ਹੀਰ ਅਜਿਹੀ ਕੁੜੀ ਜੰਮੀ ਹੈ, ਜਿਸਦੀ ਸ਼ਕਲ-ਸੂਰਤ ਇੰਨੀ ਸੋਹਣੀ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਉਸ ਵਿੱਚ ਨੁਕਸ ਕੱਢ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਉਸਨੂੰ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਰੋਸ਼ਮੀ ਕੱਪੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲਪੇਟ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ, ਮੱਖਣ ਖਵਾ ਕੇ ਪਾਲਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਦਾਈ ਕੁੱਛੜ ਚੁੱਕ-ਚੁੱਕ ਕੇ ਖਿਡਾਉਂਦੀ ਰਹੀ। ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਇੰਨੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਦੇਖ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚੌਧਰੀ ਚੂਚਕ ਦੇ ਘਰ ਇਹੋ-ਜਿਹੀ ਅਦਭੁਤ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਮਾਲਕ ਕੁੜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਹੈ।

- (ਕ) ਵੱਡੀ ਹੋਈ ਹੀਰ ਸਲੇਟੀ, ਜਿੰਮੀ ਪੈਰ ਨਾ ਲਾਏ।
ਜੇ ਕੋਈ ਵੇਖੇ ਹੀਰ ਤਾਈਂ, ਪੈਰ ਨਾ ਮੂਲੇ ਚਾਏ।
ਲੁੰਡੀ ਮੰਝ, ਬੰਨ੍ਹੇ ਪੰਜਤਾਣੀ, ਉੱਤੇ ਪੱਟ ਹੰਢਾਏ।
ਵੇਖ ਦਮੋਦਰ ਹੀਰ ਦੀ ਚਾਲੀ, ਕਿੱਸਾ ਆਣ ਬਣਾਏ।

ਪ੍ਰਸੰਗ:

ਇਹ ਕਾਵਿ-ਟੋਟਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮੋਢੀ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਦਮੋਦਰ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ-ਰਾਂਝਾ' ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ 'ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ' ਵਿੱਚ 'ਹੀਰ ਦਾ ਜਨਮ ਤੇ ਬਾਲ ਵਰੋਸ' ਉਪ-ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਨੇ ਹੀਰ ਦੇ ਬਾਪ ਚੂਚਕ ਦੀ ਸਿੱਕਦਾਰੀ, ਉਸਦੇ ਪਰਿਵਾਰ, ਉਸਦੇ ਘਰ ਜਨਮੀ ਹੀਰ ਦੀ ਅਦਭੁਤ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਮੁਟਿਆਰ ਹੋਈ ਹੀਰ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਉਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਤੌਰ ਤਰੀਕੇ ਦੇਖ ਕੇ ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠਾ ਕਿੱਸਾ ਲਿਖਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਉਪਜੇ ਸ਼ੌਂਕ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਨੇ ਹੀਰ ਦੇ ਅਲਬੇਲੇ ਸੁਭਾਅ, ਉਸਦੀ ਅਦਭੁਤ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਉਸਦੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਪਹਿਰਾਵੇ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਨਿੱਤ-ਕਰਮ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਅਪਾਣੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਉਸ ਸੰਬੰਧੀ ਕਿੱਸਾ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :

ਕਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਚੂਚਕ ਸਿਆਲ ਦੀ ਬੇਟੀ ਹੀਰ ਵੱਡੀ ਹੋਈ, ਤਾਂ ਉਹ ਬੜੇ ਅਲਬੇਲੇ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਮਾਲਕ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਪੈਰ ਜ਼ਮੀਨ ਉੱਤੇ ਟਿਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹ ਨੱਚਦੀ, ਟੱਪਦੀ ਤੇ ਖੇਡਦੀ ਹੀ ਰਹੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਪੈਰ ਚੁੱਕਣ ਦੀ ਸੁੱਧ-ਬੁੱਧ ਹੀ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਹੀਰ ਦਾ ਬੁਣੀ ਹੋਈ ਧਾਗੇਦਾਰ ਧੌਤੀ ਬੰਨ੍ਹਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਗਲ ਵਿੱਚ

ਰੇਸ਼ਮ ਦੇ ਪੱਕੜੇ ਪਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਕਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੇ ਹੀਰ ਦੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਨਿੱਤ ਕਰਮ ਤੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ, ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਉਸ ਸੰਬੰਧੀ ਕਿੱਸਾ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਹੱਥਲਾ ਕਿੱਸਾ ਲਿਖਿਆ।

ਨੋਟ

- (ਖ) ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠਾ ਕਿੱਸਾ ਕੀਤਾ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਗੁਣੀ ਨਾ ਕੋਈ।
 ਸਉਂਕ ਸਉਂਕ ਉਠੀ ਹੈ ਮੈਂਡੀ, ਤਾਂ ਦਿਲ ਉਮਕ ਹੋਈ।
 ਅਸਾਂ ਮੂੰਹੋਂ ਅਲਾਇਆ ਓਹੋ, ਜੋ ਕੁੱਝ ਨਜ਼ਰ ਪਇਓਈ।
 ਆਖ ਦਮੋਦਰ ਅੱਗੇ ਕਿੱਸਾ, ਜੋਈ ਸੁਣੋ ਸਭ ਕੋਈ।

ਪ੍ਰਸੰਗ:

ਇਹ ਕਾਵਿ-ਟੋਟਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮੋਢੀ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਦਮੋਦਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ‘ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ-ਰਾਂਝਾ’ ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ‘ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ’ ਵਿੱਚ ‘ਹੀਰ ਦਾ ਜਨਮ ਤੇ ਬਾਲ ਵਰੇਸ’ ਉਪ-ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਨੇ ਹੀਰ ਦੇ ਬਾਪ ਚੂਚਕ ਦੀ ਸਿੱਕਦਾਰੀ, ਉਸਦੇ ਪਰਿਵਾਰ, ਉਸਦੇ ਘਰ ਜਨਮੀ ਹੀਰ ਦੀ ਅਦਭੁਤ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਮੁਟਿਆਰ ਹੋਈ ਹੀਰ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਉਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਤੌਰ ਤਰੀਕੇ ਦੇਖ ਕੇ ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠਾ ਕਿੱਸਾ ਲਿਖਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਉਪਜੇ ਸ਼ੌਂਕ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਬੜੀ ਨਿਰਮਾਣਤਾ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਹੀਰ ਤੇ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ ਦਾ ਜੋ ਕਿੱਸਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਦੀਆਂ ਸਭ ਘਟਨਾਵਾਂ ਉਸਨੇ ਅੱਖੀਂ ਦੇਖੀਆਂ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ:

ਕਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਹੀਰ ਤੇ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ ਸੰਬੰਧੀ ਜੋ ਕਹਾਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਹੈ, ਇਸ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਮੈਂ ਆਪ ਅੱਖੀਂ ਦੇਖੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਅਜਿਹਾ ਗੁਣਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੈਂ ਮਨੋ ਜੋੜ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰੀਤ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖ ਸਕਾ। ਇਹ ਤਾਂ ਐਵੇਂ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਕ ਸ਼ੌਂਕ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਲਿਖਾਂ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਮੈਂ ਉਹੋ ਕੁੱਝ ਕਹਿ ਸੁਣਾਇਆ ਹੈ, ਜੋ ਕੁੱਝ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਕਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਅਗਲੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਇਸ ਕਰਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਇਸ ਨੂੰ ਹਰ ਕੋਈ ਸੁਣ ਕੇ ਆਨੰਦ ਮਾਣ ਸਕੇ।

- (ਗ) ਘਰ ਚੂਚਕ ਦੇ ਬੇਟੀ ਜੰਮੀ, ਹੋਇਆਂ ਜੱਗ ਵਧਾਈਆਂ।
 ਨ੍ਰਾਤੀ ਧੋਤੀ ਪੱਟ ਵਲ੍ਹੇਟੀ, ਕੁੱਛੜ ਕੀਤੀ ਦਾਈਆਂ।
 ਚਉ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਛੋਹਿਰ ਹੋਈ, ਢੁੱਕ ਰਹੀਆਂ ਸਚਿਆਈਆਂ।
 ਛੇਆਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਛੋਹਿਰ ਹੋਈ, ਲੱਗੀ ਕਰਨ ਭਲਾਈਆਂ।
 ਅੱਠਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਛੋਹਿਰ ਹੋਈ, ਤਾਂ ਦਰ-ਦਰ ਕੂਖਾਂ ਪਾਈਆਂ।
 ਦਸਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਛੋਹਿਰ ਹੋਈ, ਚਾਰੇ ਨਈਂ ਨਵਾਈਆਂ।
 ਬਾਰਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਛੋਹਿਰ ਹੋਈ, ਤਾਂ ਰਾਂਝੇ ਅੱਖੀ ਲਾਈਆਂ।

ਪ੍ਰਸੰਗ:

ਇਹ ਕਾਵਿ-ਟੋਟਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮੋਢੀ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਦਮੋਦਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ‘ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ-ਰਾਂਝਾ’ ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ‘ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ’ ਵਿੱਚ ‘ਹੀਰ ਦਾ ਜਨਮ ਤੇ ਬਾਲ ਵਰੇਸ’ ਉਪ-ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਨੇ ਹੀਰ ਦੇ ਬਾਪ ਚੂਚਕ ਦੀ ਸਿੱਕਦਾਰੀ, ਉਸਦੇ ਪਰਿਵਾਰ, ਉਸਦੇ ਘਰ ਜਨਮੀ ਹੀਰ ਦੀ ਅਦਭੁਤ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਮੁਟਿਆਰ ਹੋਈ ਹੀਰ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਉਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਤੌਰ ਤਰੀਕੇ ਦੇਖ ਕੇ ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠਾ ਕਿੱਸਾ ਲਿਖਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਉਪਜੇ ਸ਼ੌਂਕ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਚੂਚਕ ਦੇ ਘਰ

ਨੋਟ

ਜੰਮੀ ਧੀ ਹੀਰ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਹ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਹੋਈ, ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਰਾਂਝੇ ਨਾਲ ਪਿਆ ਪੈ ਗਿਆ।

ਵਿਆਖਿਆ:

ਜਦੋਂ ਚੂਚਕ ਦੇ ਘਰ ਧੀ ਹੀਰ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਇਸਦੀ ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਖੁਸ਼ੀ ਮਨਾਈ ਗਈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਖਾਨ ਨੂੰ ਵਧਾਈਆਂ ਦੇਣ ਲਈ ਆਏ। ਹੀਰ ਨੂੰ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਨਹਾ-ਧੁਲਾ ਕੇ ਰੋਸ਼ਮ ਵਿੱਚ ਲਪੇਟ-ਲਪੇਟ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਦਾਈਆਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਕੁੱਛੜ ਚੁੱਕ-ਚੁੱਕ ਕੇ ਖਿਡਾਉਂਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪਾਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਜਦੋਂ ਹੀਰ ਦੋ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਹੀ ਦੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਉਸਦਾ ਆਪਣੇ ਘਰ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਚਾਰ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਹੋਈ, ਤਾਂ ਉਹ ਦਾਨੀਆਂ ਵਾਂਗ ਸਚਾਈ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਛੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਹੋਈ, ਤਾਂ ਉਹ ਨੇਕੀ ਕਮਾਉਣ ਲੱਗੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗਰੀਬ ਅਤੇ ਨਿਮਾਣੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਭਲਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਅੱਠਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਹੋਈ, ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਭਲਾਈ ਤੇ ਨੇਕੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਹਰ ਘਰ ਵਿੱਚ ਪੁੱਜ ਗਈ ਤੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਉਸ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਦਸਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਹੋਈ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਦਬ-ਦਬਾ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਿਆ। ਕੋਈ ਉਸਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਅੱਖ ਚੁੱਕਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਬਾਰਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਪੁੱਜੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਉੱਪਰ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਪੈ ਗਿਆ।

5.1.11 ਅੱਜ ਆਖਾਂ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ

- (ੳ) ਅੱਜ ਆਖਾਂ ਵਾਰਿਸ਼ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਕਬਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬੋਲ।
 ਤੇ ਅੱਜ ਕਿਤਬੇ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਕੋਈ ਅਗਲਾ ਵਰਕਾ ਫੋਲ।
 ਇੱਕ ਰੋਟੀ ਸੀ ਧੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਤੂੰ ਲਿਖ ਲਿਖ ਮਾਰੇ ਵੈਣ।
 ਅੱਜ ਲੱਖਾਂ ਧੀਆਂ ਰੋਂਦੀਆਂ, ਤੈਨੂੰ ਵਾਰਿਸ਼ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਕਹਿਣ।

ਪ੍ਰਸੰਗ:

ਇਹ ਕਾਵਿ ਟੋਟਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾ 'ਅੱਜ ਆਖਾਂ ਵਾਰਿਸ਼ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ' ਵਿਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਕਵਿਤਰੀ ਨੇ 1947 ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ ਸਮੇਂ ਇੱਥੇ ਛਿੜੇ ਭਰਾ-ਮਾਰੂ ਫ਼ਸਾਦਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਦਰਦ ਵੰਡਾਉਣ ਲਈ ਵਾਰਿਸ਼ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ:

ਕਵਿਤਰੀ ਆਖਦੀ ਹੈ ਕਿ ਹੇ ਵਾਰਿਸ਼ ਸ਼ਾਹ! ਤੂੰ ਅੱਜ ਕਿਧਰੋਂ ਕਬਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬੋਲ ਪੈ ਤੇ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਕੋਈ ਅਗਲਾ ਵਰਕਾ ਫੋਲ ਕੇ ਪਿਆਰ ਦਾ ਗੀਤ ਗਾ। ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਤੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਇੱਕ ਧੀ ਅਰਥਾਤ ਹੀਰ ਦੇ ਰੋਣ ਨੂੰ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਰਾਂਝੇ ਨਾਲੋਂ ਵਿਛੋੜ ਕੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਸਹੁਰੇ ਭੇਜੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਵੈਣਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਅੱਜ ਹੀਰ ਵਰਗੀਆਂ ਲੱਖਾਂ ਧੀਆਂ ਵਿਲਕ-ਵਿਲਕ ਕੇ ਤੈਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਤੈਨੂੰ ਪੁਕਾਰ-ਪੁਕਾਰ ਕੇ ਆਪਣਾ ਦਰਦ ਵੰਡਾਉਣ ਲਈ ਕਹਿ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਅੱਜ ਦੇ ਫਿਰਕੂ ਫ਼ਸਾਦਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਿਸੇ ਧੀ ਦਾ ਭਰਾ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਦਾ ਪਤੀ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮੀ।

- (ਅ) ਵੇ ਦਰਮੰਦਾਂ ਦਿਆ ਦਰਦਿਆ, ਉੱਠ ਤੱਕ ਆਪਣਾ ਪੰਜਾਬ।
 ਅੱਜ ਬੋਲੇ ਲਾਸ਼ਾਂ ਵਿਛੀਆਂ, ਤੇ ਲਹੁ ਦੀ ਭਰੀ ਚਨਾਬ।
 ਕਿਸੇ ਨੇ ਪੰਜਾਂ ਪਾਣੀਆਂ, ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਜਹਿਰ ਰਲਾ।
 ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਣੀਆਂ ਧਰਤ ਨੂੰ, ਦਿੱਤਾ ਪਾਣੀ ਲਾ।

ਪ੍ਰਸੰਗ:

ਇਹ ਕਾਵਿ ਟੋਟਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾ 'ਅੱਜ ਆਖਾਂ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ' ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਕਵਿਤਰੀ ਨੇ 1947 ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ ਸਮੇਂ ਇੱਥੇ ਛਿੜੇ ਭਰਾ-ਮਾਰੂ ਫ਼ਸਾਦਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਦਰਦ ਵੰਡਾਉਣ ਲਈ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਵਿਤਰੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਦੁਖੀ ਧੀਆਂ ਦੇ ਦਰਦ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਵਿਆਖਿਆ :

ਕਵਿਤਰੀ ਆਖਦੀ ਹੈ ਕਿ ਹੇ ਦਰਦਮੰਦਾਂ ਦੇ ਦਰਦੀ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ! ਤੂੰ ਅੱਜ ਕਬਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉੱਠ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦੇਖ। ਅੱਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੋਲਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਜਿੱਥੇ ਪਿਆਰ ਪਲਦੇ ਸਨ, ਲਾਸ਼ਾਂ ਵਿਛੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ ਤੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਪਾਲਣ ਵਾਲਾ ਦਰਿਆ ਝਨਾ ਲਹੂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਫਿਰਕੂਪੁਣੇ ਤੇ ਨਫ਼ਰਤ ਦੀ ਜ਼ਹਿਰ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਲੱਗ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਵ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਚੱਪੇ-ਚੱਪੇ ਉੱਪਰ ਫਿਰਕੂ ਜ਼ਹਿਰ ਫੈਲ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਤੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵੱਢਣ ਤੇ ਲੁੱਟ-ਖੋਹਣ 'ਤੇ ਤੁਲੇ ਹੋਏ ਹਨ।

- (ੳ) ਇਸ ਜ਼ਰਖੇਜ਼ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਲੂੰ-ਲੂੰ ਫੱਟਿਆ ਜ਼ਹਿਰ,
ਗਿੱਠ-ਗਿੱਠ ਚੜ੍ਹੀਆਂ ਲਾਲੀਆਂ ਫੁੱਟ-ਫੁੱਟ ਚੜਿਆ ਕਹਿਰ।
ਵਿਹੁ ਵਲਿੱਸੀ ਵਾ, ਫਿਰ ਵਣ ਵਣ ਵੱਗੀ ਜਾ,
ਉਹਨੇ ਹਰ ਇੱਕ ਬਾਂਸ ਦੀ ਵੰਝਲੀ ਦਿੱਤੀ ਨਾਗ ਬਣਾ।

ਪ੍ਰਸੰਗ:

ਇਹ ਕਾਵਿ ਟੋਟਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾ 'ਅੱਜ ਆਖਾਂ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ' ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਕਵਿਤਰੀ ਨੇ 1947 ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ ਸਮੇਂ ਇੱਥੇ ਛਿੜੇ ਭਰਾ-ਮਾਰੂ ਫ਼ਸਾਦਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਦਰਦ ਵੰਡਾਉਣ ਲਈ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਵਿਤਰੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਫੈਲੀ ਫਿਰਕੂ ਜ਼ਹਿਰ ਦੇ ਭਿਆਨਕ ਦਿਸ਼ ਦਾ ਵਰਣਨ ਡਾਢੇ ਕਰੁਣਾਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ:

ਕਵਿਤਰੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਫੈਲੀ ਇਸ ਫਿਰਕੂਪੁਣੇ ਦੀ ਜ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕਾਰਣ ਇਸ ਉਪਜਾਊ ਭੂਮੀ ਦੇ ਵਿੱਚ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਜ਼ਹਿਰ ਦੀ ਗਿੱਠ-ਗਿੱਠ ਲਾਲੀ ਤੇ ਫੁੱਟ-ਫੁੱਟ ਕਹਿਰ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਹੈ। ਜ਼ਹਿਰ ਭਿੱਜੀ ਹਵਾ ਹਰ ਇੱਕ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਵਗੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੇ ਹਰ ਇੱਕ ਬਾਂਸ ਦੀ ਬੰਸਰੀ ਨੂੰ ਨਾਗ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਹਰ ਪਾਸੇ ਲੋਕ ਸੱਪਾਂ ਵਾਂਗ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਡੰਗ ਮਾਰ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਪਿਆਰ ਬਿਲਕੁਲ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

- (ਸ) ਪਹਿਲਾਂ ਡੰਗ ਮਦਾਰੀਆਂ ਮੰਤ੍ਰ ਗਏ ਗੁਆਚ।
ਦੂਜੇ ਡੰਗ ਦੀ ਲੱਗ ਗਈ ਜਣੇ ਖਣੇ ਨੂੰ ਲਾਗ।
ਨਾਗਾ ਕੀਲੇ ਲੋਕ ਮੂੰਹ ਬੱਸ ਫਿਰ ਡੰਗ ਹੀ ਡੰਗ।
ਪਲੋ ਪਲੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨੀਲੇ ਪੈ ਗਏ ਅੰਗ।

ਪ੍ਰਸੰਗ:

ਇਹ ਕਾਵਿ ਟੋਟਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾ 'ਅੱਜ ਆਖਾਂ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ' ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਕਵਿਤਰੀ ਨੇ 1947 ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ ਸਮੇਂ ਇੱਥੇ ਛਿੜੇ ਭਰਾ-ਮਾਰੂ ਫ਼ਸਾਦਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਦਰਦ ਵੰਡਾਉਣ ਲਈ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ:

ਕਵਿਤਰੀ ਆਖਦੀ ਹੈ ਕਿ ਫਿਰਕੂਪੁਣੇ ਦੇ ਸੱਪਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਡੰਗ ਤਾਂ ਮਦਾਰੀਆਂ ਅਰਥਾਤ ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਦਾਰਮਿਕ

ਨੋਟ

ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਲੱਗਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਜ਼ਹਿਰ ਦਾ ਉਪਾਅ ਕਰਨ ਲਈ ਮੰਤਰ ਪੜ੍ਹਣ ਵਾਲੇ ਮਦਾਰੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਫਲਸਰੂਪ ਨਾਗਾਂ ਨੂੰ ਕੀਲਣ ਵਾਲੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜ਼ਹਿਰ ਦਾ ਅਸਰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੰਤਰ ਗੁਆਚ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਡੰਗ ਦਾ ਹਰ ਜਣੇ-ਖਣੇ 'ਤੇ ਅਸਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਫਿਰਕਾਰਪ੍ਰਸਤੀ ਦੇ ਨਾਗਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਲਿ ਕ=ਲਏ ਹਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਹਰ ਪਾਸੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ਡੰਗ ਹੀ ਡੰਗ ਚੱਲਣ ਲੱਗ ਪਏ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਿਰਕੂਪੁਣੇ ਦੀ ਜ਼ਹਿਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਪਿਆਰ ਤੇ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅੰਗ ਪਲੋ-ਪਲੀ ਨੀਲੇ ਪੇ ਗਏ ਹਨ।

- (ਹ) ਗਲਿਓਂ ਟੁੱਟੇ ਗੀਤ ਫਿਰ ਤੁੱਕਲਿਉਂ ਟੁੱਟੀ ਤੰਦ।
 ਤਿੰਵਣੋਂ ਟੁੱਟੀਆਂ ਸਹੇਲੀਆਂ ਚਰਖੜੇ ਘੁਕਰ ਬੰਦ।
 ਸਣੇ ਸੇਜ ਦੇ ਬੇੜੀਆਂ ਲੁੱਡਣ ਦਿੱਤੀਆਂ ਰੋੜ੍ਹ।
 ਸਣੇ ਡਾਲੀਆ ਪੀਘ ਅਜ ਪਿੱਪਲਾਂ ਦਿੱਤੀ ਤੋੜ
 ਜਿੱਥੇ ਵੱਜਦੀ ਸੀ ਫੂਕ ਪਿਆਰ ਦੀ ਵੇ ਉਹ ਵੰਝਲੀ ਗਈ ਗੁਆਚ।
 ਰਾਂਝੇ ਦੇ ਸਭ ਵੀਰ ਅੱਜ ਭੁੱਲ ਗਏ ਉਹ ਦੀ ਜਾਚ।

ਪ੍ਰਸੰਗ:

ਇਹ ਕਾਵਿ ਟੋਟਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾ 'ਅੱਜ ਆਖਾਂ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ' ਵਿਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਕਵਿਤਰੀ ਨੇ 1947 ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ ਸਮੇਂ ਇੱਥੇ ਛਿੜੇ ਭਰਾ-ਮਾਰੂ ਫ਼ਸਾਦਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਦਰਦ ਵੰਡਾਉਣ ਲਈ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ:

ਕਵਿਤਰੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਫਿਰਕੂ ਜ਼ਹਿਰ ਦੇ ਫੈਲਣ ਨਾਲ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮਾਰਣ-ਵੱਡਣ ਦੇ ਰਾਹ 'ਤੇ ਤੁਰ ਪਏ ਅਤੇ ਧੀਆਂ-ਭੈਣਾਂ ਦੀ ਇੱਜਤ ਨੂੰ ਰੋਲਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਫਿਰ ਕੀ ਹੋਇਆ ਹੈ? ਇੱਥੇ ਹੱਫੜਾ-ਦੱਫੜੀ ਮੱਚ ਗਈ ਹੈ। ਘੁੱਗ ਵਸਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜ਼ਹਿਰ ਉਜੜਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਗਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਿਆਰ ਦੇ ਗੀਤ ਟੁੱਟ ਗਏ ਹਨ। ਤਿੰਵਣਾਂ ਦੀਆਂ ਸਹੇਲੀਆਂ ਟੁੱਟ ਗਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਚਰਖਿਆਂ ਦੀ ਘੁਕਰ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਅੱਜ ਤਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਲੁੱਡਣ ਨੇ ਬੇੜੀਆਂ ਨੂੰ ਸੇਜ ਸਮੇਤ ਰੋੜ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਿੱਪਲਾਂ ਨੇ ਪੀਘਾਂ ਨੂੰ ਡਾਲੀਆਂ ਸਮੇਤ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵੰਝਲੀ ਵਿੱਚ ਪਿਆਰ ਦੀ ਫੂਕ ਵੱਜਦੀ ਸੀ, ਉਹ ਵੰਝਲੀ ਹੀ ਗੁਆਚ ਗਈ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਂਝੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਰਾ ਸੱਚਾ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਜਾਂਚ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਕੇ ਧੀਆਂ-ਭੈਣਾਂ ਦੇ ਉਧਾਲੇ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਜਤ ਨੂੰ ਰੋਲ ਰਹੇ ਹਨ।

- (ਕ) ਧਰਤੀ ਤੇ ਲਹੂ ਵੱਸਿਆ ਕਬਰਾਂ ਪਈਆਂ ਹੋਣ।
 ਪ੍ਰੀਤ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਹਜਾਦੀਆਂ ਅੱਜ ਵਿਚ ਮਜਾਰਾਂ ਹੋਣ।
 ਅੱਜ ਸਭੇ ਕੈਦੋਂ ਬਣ ਗਏ, ਹੁਸਨ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਚੋਰ।
 ਅੱਜ ਕਿੱਥੋਂ ਲਿਆਈਏ ਲੱਭ ਕੇ, ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਇਕ ਹੋਰ।
 ਅੱਜ ਆਖਾਂ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਕਬਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬੋਲ।
 ਤੇ ਅੱਜ ਕਿਤਬੇ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਕੋਈ ਅਗਲਾ ਵਰਕਾ ਫੋਲ।

ਪ੍ਰਸੰਗ:

ਇਹ ਕਾਵਿ ਟੋਟਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾ 'ਅੱਜ ਆਖਾਂ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ' ਵਿਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਕਵਿਤਰੀ ਨੇ 1947 ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ ਸਮੇਂ ਇੱਥੇ ਛਿੜੇ ਭਰਾ-ਮਾਰੂ ਫ਼ਸਾਦਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਦਰਦ ਵੰਡਾਉਣ ਲਈ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ:

ਕਵਿਤਰੀ ਆਖਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਿੱਚ ਛਿੜੇ ਭਰਾ-ਮਾਰੂ ਫਿਰਕੂ ਫ਼ਸਾਦਾਂ ਕਰਕੇ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਹਰ ਥਾਂ ਲਹੂ ਹੀ ਲਹੂ ਦਿਸ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਲਹੂ ਦਾ ਮੀਂਹ ਵਰ੍ਹਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਲਹੂ ਕਬਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਰਿਸ-ਰਿਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਪ੍ਰੀਤ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਹਜਾਦੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਹਨ, ਕਬਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰੋ ਰਹਿਆਂ ਹਨ। ਇੰਝ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਸੱਚਾ ਪਿਆਰ ਕਰਨਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਹੁਸਨ ਤੇ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਚੋਰ ਬਣ ਕੇ ਉਹ ਰੋਲ ਹੀ ਅਦਾ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਹਨ, ਜੋ ਕੈਦੋਂ ਨੇ ਹੀਰ ਤੇ ਰਾਂਝੇ ਦੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਤੋੜਣ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਲਈ ਅਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਨੋਟ

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ?

ਸ.ਸ ਮੀਸਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ-ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਧਾਰਾ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਧਾਰਾ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਲੱਖਣ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

5.1.12 ਧਰਤੀ ਦੇ ਬੋਲ

(ੳ) ਦੋ ਪਲ ਕੋਲ ਖਲੋ
ਵੇ ਰਾਹੀਆ
ਦੋ ਪਲ ਹੋਰ ਖਲੋ
ਪੂੰਝ ਦਿਆਂ ਤੇਰੇ ਮੱਥੇ ਉੱਤੇ
ਮੁੜਕਾ ਰਿਹਾ ਏ ਚੋ
ਦੋ ਪਲ ਹੋਰ ਖਲੋ।

ਪ੍ਰਸੰਗ :

ਇਹ ਕਾਵਿ-ਟੋਟਾ ਸ.ਸ. ਮੀਸਾ ਦੀ ਕਵਿਤਾ 'ਧਰਤੀ ਦੇ ਬੋਲ' ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਧਰਤੀ ਭੱਜ-ਦੌੜ ਵਿੱਚ ਪਏ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਪਲ ਖਲੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਤੇ ਖੁਸਬੋਆਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਲੈਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ:

ਭੱਜ-ਦੌੜ ਵਿੱਚ ਪਏ ਵਰਤਮਾਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਧਰਤੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਹੇ ਮੁਸਾਫ਼ਿਰ ਤੂੰ ਦੋ ਪਲ ਲਈ ਹੋਰ ਰੁਕ ਜਾਹ। ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਮੁੜਕਾ ਪੂੰਝ ਕੇ ਤੈਨੂੰ ਆਰਾਮ ਤੇ ਹੌਸਲਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ। ਤੂੰ ਕਾਹਲੀ ਤੇ ਭੱਜ-ਦੌੜ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਰੁਕ ਜਾਹ।

(ਅ) ਦੱਸ ਖਾਂ ਬੀਬਾ ਕਾਹਦੀ ਜਲਦੀ
ਬਿੱਚ ਹੈ ਤੈਨੂੰ ਕਿਸ ਮੰਜ਼ਲ ਦੀ
ਕਿਸ ਵਾਅਦੇ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਏਂ ਤੂੰ
ਦੇਰ ਨਾ ਜਾਵੇ ਹੋ
ਦੋ ਪਲ ਹੋਰ ਖਲੋ।

ਪ੍ਰਸੰਗ:

ਇਹ ਕਾਵਿ-ਟੋਟਾ ਸ.ਸ. ਮੀਸਾ ਦੀ ਕਵਿਤਾ 'ਧਰਤੀ ਦੇ ਬੋਲ' ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਧਰਤੀ ਭੱਜ-ਦੌੜ ਵਿੱਚ ਪਏ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਪਲ ਖਲੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਤੇ ਖੁਸਬੋਆਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਲੈਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ:

ਭੱਜ-ਦੌੜ ਵਿੱਚ ਪਏ ਵਰਤਮਾਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਧਰਤੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਹੇ ਮੁਸਾਫ਼ਿਰ ਤੂੰ ਦੋ ਪਲ ਲਈ ਰੁਕ ਜਾਹ। ਭਲਾ ਤੈਨੂੰ

ਨੋਟ

ਕਾਹਦੀ ਕਾਹਲੀ ਹੈ ? ਤੈਨੂੰ ਕਿਸ ਮੰਜਿਲ ਦੀ ਖਿੱਚੋ-ਖਿੱਚ ਲਈ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ? ਤੂੰ ਕਿਸ ਨਾਲ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਦੇਰ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਡਰ ਕਾਰਣ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਤੁਰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ? ਤੂੰ ਕਾਹਲੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਦੋ ਕੁ ਪਲ ਲਈ ਤਾਂ ਰੁਕ ਜਾਹ।

- (ੲ) ਦੱਸ ਜਾ ਆਪਣਾ ਬੰਹ ਟਿਕਾਣਾ
ਕਿਥੋਂ ਤੁਰਿਆ ਕਿੱਥੇ ਜਾਣਾ
ਕਿਸ ਪੈਂਡੇ ਦੀ ਭਟਕਣ
ਦੋ ਪਲ ਹੋਰ ਖਲੋ।

ਪ੍ਰਸੰਗ:

ਇਹ ਕਾਵਿ-ਟੋਟਾ ਸ.ਸ. ਮੀਸਾ ਦੀ ਕਵਿਤਾ 'ਧਰਤੀ ਦੇ ਬੋਲ' ਵਿਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਧਰਤੀ ਭੱਜ-ਦੌੜ ਵਿੱਚ ਪਏ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਪਲ ਖਲੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਤੇ ਖੁਸਬੋਆਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਲੈਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ:

ਭੱਜ-ਦੌੜ ਵਿੱਚ ਪਏ ਵਰਤਮਾਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਧਰਤੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਹੇ ਮੁਸਾਫ਼ਿਰ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਥਾਂ-ਟਿਕਾਣਾ ਦੱਸ ਜਾ ਤੇ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਕਿ ਤੂੰ ਕਿਥੋਂ ਆਇਆ ਹੈਂ ਤੇ ਕਿਥੇ ਜਾਣਾ ਹੈ ? ਕਿਹੜਾ ਅਜਿਹਾ ਪੈਂਡਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਭਟਕਣ ਤੇਰੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪਈ ਹੈ। ਤੂੰ ਦੋ ਕੁ ਪਲ ਲਈ ਤਾਂ ਰੁਕ ਜਾਹ।

- (ਸ) ਤੱਕ ਲੈ ਮਹਿਕਦੀਆਂ ਗੁਲਜ਼ਾਰਾਂ
ਮਾਣ ਲੈ ਕੁੱਝ ਚਿਰ ਮੌਜ ਬਹਾਰਾਂ
ਜਾਂਦਾ ਪੱਲੇ ਬੰਨ੍ਹ ਲੈ ਜਾਵੀਂ
ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੋ
ਦੋ ਪਲ ਹੋਰ ਖਲੋ।
ਮੁੜਕਾ ਰਿਹਾ ਏ ਚੋ
ਦੋ ਪਲ ਹੋਰ ਖਲੋ।

ਪ੍ਰਸੰਗ:

ਇਹ ਕਾਵਿ-ਟੋਟਾ ਸ.ਸ. ਮੀਸਾ ਦੀ ਕਵਿਤਾ 'ਧਰਤੀ ਦੇ ਬੋਲ' ਵਿਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਧਰਤੀ ਭੱਜ-ਦੌੜ ਵਿੱਚ ਪਏ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਪਲ ਖਲੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਤੇ ਖੁਸਬੋਆਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਲੈਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ:

ਭੱਜ-ਦੌੜ ਵਿੱਚ ਪਏ ਵਰਤਮਾਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਧਰਤੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਹੇ ਮੁਸਾਫ਼ਿਰ ਤੂੰ ਕੁੱਝ ਸਮਾਂ ਰੁਕ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਮਹਿਕਦੀਆਂ ਫੁਲਵਾੜੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਲੈ। ਤੂੰ ਕੁੱਝ ਚਿਰ ਹੋਰ ਮੌਜ-ਬਹਾਰਾਂ ਮਾਣ ਲੈ ਤੇ ਜਾਂਦਾ-ਜਾਂਦਾ ਆਪਣੇ ਪੱਲੇ ਨਾਲ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੋ ਬੰਨ੍ਹ ਲਿਆਵੀਂ। ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਮੱਥੇ ਤੋਂ ਚੋ ਰਿਹਾ ਪਸੀਨਾ ਪੂੰਝਦੀ ਹਾਂ। ਤੂੰ ਕੁੱਝ ਸਮਾਂ ਹੋਰ ਰੁਕ ਜਾਹ।

5.1.14 ਜੁਲੈਖਾਂ

- (ੳ) ਇਕ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤੈਮੂਸ ਵਲਾਇਤਾ, ਮਗਰਬ ਦੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ।
ਨਾਮ ਜੁਲੈਖਾਂ ਉਸ ਦੇ ਘਰ, ਇਕ ਲੜਕੀ ਜੰਮੀ ਆਹੀ।
ਸੁਰਖੀ ਲਬ ਤੇ ਜਿਮੀ ਪਿੰਡ, ਚੀਚ ਬਹੁਟੀ ਵਾਲੀ।
ਲਾਲ ਜੇ ਰੀਸ ਲਬਾਂ ਦੀ ਕੀਤੀ, ਮੂੰਹ ਮੂੰਹ ਕੀਤਾ ਖਾਲੀ।
ਮੂੰਹ ਮਹਤਾਬ ਮਨੋਬਰ ਕਾਮਤ, ਬਦਨ ਨਲੋਰ ਹਕੀਕੀ।

ਲਬ ਗੁਲਨਾਰ ਗੁਲਾਬੀ ਚਿਹਰਾ, ਬਦਨ ਸਮਨ ਤਹਕੀਕੀ।
ਫੁੱਲ ਗੁਲਾਬ ਜੇਹੇ ਰੁਖਸਾਰੇ, ਸੂਰਤ ਹੁਸਨ ਕਿਆਮਤ।
ਜੋ ਵੇਖੇ ਬੇਤਾਬ ਹੋ ਜਾਏ, ਜਾਵੇ ਨਹੀਂ ਸਲਾਮਤ।

ਨੋਟ

ਪ੍ਰਸੰਗ :

ਇਹ ਕਾਵਿ-ਟੋਟਾ 'ਸਪਤਿਕਾ' ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਦਰਜ 'ਅਹਿਮਦ ਯਾਰ' ਦੀ ਕਵਿਤਾ 'ਜੁਲੈਖਾਂ' ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਉਸਦੇ ਕਿੱਸੇ 'ਅਹਿਸਨੁਲਕਸਿਸ' ਦਾ ਇੱਕ ਅੰਸ਼ ਹੈ। ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਨੇ ਜੁਲੈਖਾਂ ਦੇ ਜਨਮ ਤੇ ਉਸਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :

ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਤੈਮੂਸ ਨਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸੀ, ਜਿਸਦੀ ਹਕੂਮਤ ਪੱਛਮ ਵਲ ਕਿਧਰੇ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਘਰ ਜੁਲੈਖਾਂ ਨਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਕੁੜੀ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਉਸਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰਲੀ ਲਾਲੀ ਤੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਚਮੜੀ ਦਾ ਰੰਗ ਚੀਚ ਵਹੁਟੀਆਂ ਵਰਗਾਸੂਹਾ ਲਾਲ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਲਾਲ ਆਪਣੀ ਲਾਲੀ ਕਰਕੇ ਉਸਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਲਾਲੀ ਅੰਦਰੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਵੀ ਉਸਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਮੂੰਹ ਚੰਦ ਵਰਗਾ, ਕੱਦ ਸਨੋਬਰ ਵਰਗਾ ਤੇ ਸਰੀਰ ਸੱਚਮੁੱਚ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਰਗਾ ਚਮਕੀਲਾ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਵਰਗੇ, ਚਿਹਰਾ ਗੁਲਾਬੀ ਤੇ ਸਰੀਰ ਸੱਚਮੁੱਚ ਚੰਬੇਲੀ ਵਰਗਾ ਸੀ। ਉਸਦੀਆਂ ਗੱਲ੍ਹਾਂ ਗੁਲਾਬ ਦੇ ਫੁੱਲ ਵਰਗੀਆਂ ਤੇ ਉਸਦੀ ਸੂਰਤ ਦਾ ਹੁਸਨ ਆਸ਼ਕਾਂ ਲਈ ਪਰਲੋਂ ਲਿਆ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਉਸਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਬੇਚੈਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਜਿਉਂਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿ ਸਕਦਾ।

- (ਅ) ਪਲਕਾਂ ਤੀਰ ਕਮਾਨਾਂ ਅਥਰੂ, ਮਿਸਲ ਕੀ ਓਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ।
ਸੂਰਜ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਝਲਕੇ, ਜੀਨਤ ਕੌਸ ਕਜ਼ਰ ਦੀ।
ਕਾਲੀ ਘਟ ਵਾਲਾਂ ਦੀ ਸਿਰ 'ਤੇ ਰਿਸ਼ਮਾਂ ਫਿਰੇ ਪੇਸ਼ਾਨੀ।
ਸੂਰਜ ਉੱਪਰ ਸੁਨਹਿਰੀ ਸਿਹਰਾ, ਝਿਲਮਿਲ ਦਾ ਅਸਮਾਨੀ।
ਚੀਤੇ ਸਮਝ ਚੁਪੀਤੇ ਨੱਠੇ, ਜਾਲਮ ਚਾਲ ਕਟਕ ਦੀ।
ਕੁਮਈ ਉਮਰੀ ਵੱਤ ਨਾ ਡਿੱਠੀ, ਖੂਬੀ ਸਰਵਲਟਕ ਦੀ।
ਜੇਵਰ ਦੀ ਉਸ ਹਾਜ਼ਤ ਨਾਹੀ, ਵੇਖ ਹੁਸਨ ਸ਼ਰਮਾਏ।
ਫੁਲ ਖੁਸ਼ਬੋਈ ਰਸ਼ਕ ਬਲੌਰੀ, ਪਿੱਛੇ ਹੋਇ ਗਰਮਾਏ।

ਪ੍ਰਸੰਗ :

ਇਹ ਕਾਵਿ-ਟੋਟਾ 'ਸਪਤਿਕਾ' ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਦਰਜ 'ਅਹਿਮਦ ਯਾਰ' ਦੀ ਕਵਿਤਾ 'ਜੁਲੈਖਾਂ' ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਉਸਦੇ ਕਿੱਸੇ 'ਅਹਿਸਨੁਲਕਸਿਸ' ਦਾ ਇੱਕ ਅੰਸ਼ ਹੈ। ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਨੇ ਜੁਲੈਖਾਂ ਦੇ ਜਨਮ ਤੇ ਉਸਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ:

ਜੁਲੈਖਾਂ ਦੀਆਂ ਪਲਕਾਂ ਤੀਰਾਂ ਅਤੇ ਭਵਾਂ ਕਮਾਨਾਂ ਵਰਗੀਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਸੂਰਜ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉੱਪਰ ਸਤਰੰਗੀ ਪੀਂਘ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਲਟਕਦੀ ਹੋਵੇ। ਉਸਦੇ ਸਿਰ ਉੱਪਰ ਸਿਰ ਸੰਘਣੇ ਵਾਲਾਂ ਦੀ ਕਾਲੀ ਘਟਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮੱਥੇ ਵਿੱਚੋਂ ਚਮਕੀਲੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇੰਝ ਲਗਦਾ ਜਿਵੇਂ ਸੂਰਜ ਦੇ ਮੱਥੇ ਤੇ ਲੱਗਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਸਿਹਰਾ ਅਸਮਾਨ ਵਿੱਚ ਝਿਲਮਿਲ-ਝਿਲਮਿਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਖੂਬਾਰ ਚੀਤੇ ਉਸ ਦੀ ਕਹਿਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਚਾਲ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਦੜ ਵੱਟ ਕੇ ਨੱਠ ਗਏ ਸਨ। ਘੁੱਗੀ ਨੇ ਮੁੜ ਕੇ ਕਦੇ ਉਸਦੇ ਸਰੂ ਵਰਗੇ ਕੱਦ ਦੀ ਨਜ਼ਾਰੇਦਾਰ ਮਸਤੀ ਵਲ ਦੇਖਣ ਦਾ ਹੀਆ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਇੰਨੀ ਸੁੰਦਰ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੂੰ

ਨੋਟ

ਜੇਵਰ ਪਹਿਣਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਜੇਵਰ ਉਸਦੇ ਹੁਸਨ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉੱਥੇ ਹੀ ਸ਼ਰਮਾ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਉਸਦੇ ਬਲੈਰ ਵਰਗੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਅੱਗੇ ਵੱਧਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਵੀ ਉਸਦੀ ਤਾਬ ਨਾ ਝੱਲਦੀ ਹੋਈ ਪਿਛੇ ਹਟ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

(ੲ)

ਜਾਂ ਉਹ ਹੱਸੇ ਤਾਂ ਦਿਲ ਖੱਸੇ, ਬੋਲੇ ਮੂਲੇ ਢੱਠੇ।
ਅਰਵਾਰੀਦ ਜਵਾਹਿਰ ਹਾਜ਼ਰ, ਘੋਲ ਘੁਲਾਵਾਂ ਘੱਟੇ।
ਚਾਰੋਂ ਤਰਫ਼ ਸਹੇਲੀਆਂ ਹਾਜ਼ਰ, ਚੰਨ ਦਵਾਲੇ ਤਾਰੇ।
ਮਸਤ ਅਲਮਸਤ ਜੋਬਨ ਪਰੀਆਂ ਦੇ, ਡਾਰ ਚੁਫੇਰ ਸੰਗਾਰੇ।
ਨਾ ਉਸ ਨਾਉਂ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਸੁਣਿਆ, ਖ਼ਾਬ ਖ਼ਿਆਲ ਨ ਕੋਈ।
ਨੈਣਾਂ ਸਾਂਗ ਜੁਲਮ ਦੀ ਤੋਲੀ, ਕਾਂਗ ਅਮਾਹਦ ਹੋਈ।

ਪ੍ਰਸੰਗ :

ਇਹ ਕਾਵਿ-ਟੋਟਾ 'ਸਪਤਿਕਾ' ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਦਰਜ 'ਅਹਿਮਦ ਯਾਰ' ਦੀ ਕਵਿਤਾ 'ਜੁਲੈਖਾਂ' ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਉਸਦੇ ਕਿੱਸੇ 'ਅਹਿਸਨੁਲਕਸਿਸ' ਦਾ ਇੱਕ ਅੰਸ਼ ਹੈ। ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਨੇ ਜੁਲੈਖਾਂ ਦੇ ਜਨਮ ਤੇ ਉਸਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ:

ਜੁਲੈਖਾਂ ਜਦੋਂ ਹੱਸਦੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਦਿਲ ਨੂੰ ਲੁੱਟ ਲੈਂਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਬੋਲਦੀ ਹੋਈ ਜ਼ਰਾ ਵੀ ਹਿਚਕਚਾਉਂਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਇੰਨੀ ਪਿਆਰੀ ਲੱਗਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਉੱਪਰ ਅਣਵਿੱਧ ਮੋਤੀ ਤੇ ਜਵਾਹਰ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਕੇ ਮਿੱਟੀ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟ ਦੇਣ ਤੋਂ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਸਹੇਲੀਆਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਚੰਦ ਦੁਆਲੇ ਤਾਰੇ ਹੋਣ। ਇੰਝ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਸਦਾ ਚਾਰ-ਚੁਫੇਰਾ ਮਸਤ-ਅਲਮਸਤ ਪਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਡਾਰਾਂ ਨੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰਿਆ ਹੋਵੇ। ਉਸਨੇ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਨਾਂ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੁਣਿਆ। ਇਸ਼ਕ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਕਦੇ ਖੁਆਬ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ, ਪਰ ਉਸਦੇ ਸੁੰਦਰ ਨੈਣਾਂ ਨੇ ਜੁਲਮ ਦੀ ਬਰਫੀ ਚੁੱਕ ਲਈ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁਸਨ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਹੜ੍ਹ ਆਪਣਾ ਵਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

5.1.15 ਇਕ ਚੁੜੇਲ

ਇਕ ਚੁੜੇਲ ਖੜੋਤੀ ਡਿੱਠੀ, ਮੇਰੇ ਵੱਤ ਸਰ੍ਹਾਣੇ।
ਦੰਦ ਜਿਵੇਂ ਖੂਹ ਖਾਈਆਂ ਅੰਦਰ, ਸੁਕੇ ਰੁੱਖ ਪੁਰਾਣੇ।
ਉਤਲੇ ਹੋਠ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਵੰਝੀਂ ਅੱਖੀਂ ਕੱਜਦਾ ਜਾਂਦਾ।
ਠੋਡੀ ਤੋੜੀ ਸੂ ਲੱਥ ਦੂਜਾ ਅੰਜ ਪਿਆ ਪਲਮਾਂਦਾ।
ਨਕ ਜਿਵੇਂ ਦੋ ਕੋਹਲੂਆਂ ਵਾਲੇ, ਅਲਰ ਪਾਸਾ ਸਾਰ।
ਦਸ ਦਸ ਮਣ ਅੱਖੀਂ ਵਿੱਚ ਚਰਬੀ, ਘਨੋਂ ਘਨ ਫੁਹਾਰਾ।
ਜਿਉਂ ਕਬੂਤਰਾਂ ਦੇ ਖੁਡੇ, ਵਿਠਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇਂਦੇ।
ਵਤੋਂ ਮੈਲ ਕੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪਈਆਂ, ਚੱਕ ਪਏ ਉਲਰੇਂਦੇ।
ਕ੍ਰਬਤ ਨਾਲ ਜਿਵੇਂ ਖੂਹ ਖਾਈਆਂ, ਭਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਨਾਸਾਂ।
ਅੱਖਾਂ ਭਰ ਕੇ, ਕੜ ਕੜ ਕਰਕੇ, ਵੱਜਣ ਜਿਵੇਂ ਪਟਾਸਾਂ।

ਪ੍ਰਸੰਗ :

ਇਹ ਕਾਵਿ-ਟੋਟਾ 'ਸਪਤਿਕਾ' ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਦਰਜ 'ਅਹਿਮਦਯਾਰ' ਦੀ ਕਵਿਤਾ 'ਇੱਕ ਚੁੜੇਲ' ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਨੇ ਇੱਕ ਚੁੜੇਲ ਦਾ ਪਾਤਰ ਚਿਤਰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ:

ਨੋਟ

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਰ੍ਹਾਣੇ ਇੱਕ ਚੁੜੇਲ ਖੜੀ ਦੇਖੀ। ਉਸਦੇ ਦੰਦ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਮੂੰਹ ਦੀਆਂ ਖਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਣੇ ਰੁੱਖ ਸੁੱਕੇ ਹੋਏ ਹੋਣ। ਉਸਦਾ ਉਤਲਾ ਬੁੱਲ੍ਹ ਸਿਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਉਠ ਕੇ ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਢੱਕਦਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਦੂਜਾ ਬੁੱਲ੍ਹ ਹੇਠਾਂ ਠੋਡੀ ਤੱਕ ਲਮਕ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਦਾ ਨੱਕ ਦੋ ਕੋਹਲੂਆਂ ਵਾਂਗ ਸਾਰਾ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਨੂੰ ਉਲਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਦਸ ਦਸ ਮਣ ਚਰਬੀ ਸੀ, ਜੋ ਭਰੇ ਹੋਏ ਫੁਹਾਰੇ ਵਾਂਗ ਚਲਦੀ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮੈਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਰੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਬੂਤਰਾਂ ਦੇ ਖੁੰਡੇ ਵਿੱਠਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਹੋਣ। ਉਸਦੇ ਕੰਨ ਬਾਹਰੋਂ ਉਲਰੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਸਦੀਆਂ ਨਾਸਾਂ ਸੀਂਢ ਨਾਲ ਖੂਹ-ਖਾਈਆਂ ਵਾਂਗ ਭਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਅੱਖਾਂ ਕੜ-ਕੜ ਕਰ ਕੇ ਪਟਾਕੇ ਚਲਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ।

5.1.16 ਜਦੋਂ ਪਿਆ ਹਰਾਸ

- (ੳ) ਜਦੋਂ ਪਿਆ ਹਰਾਸ ਤੇ ਕਰਨ ਗੱਲਾਂ, ਮੁੰਡਾ ਘੋੜ-ਚੜ੍ਹੇ ਨਵੇਂ ਛੋਕਰੇ ਜੀ।
 ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਉਠ ਕੇ ਖਿਸਕ ਤੁਰੀਏ, ਕਿਥੋਂ ਪਏ ਗੋਰੇ ਸਾਨੂੰ ਓਪਰੇ ਜੀ।
 ਵਾਹੀ ਕਰਦੇ ਤੇ ਰੋਟੀਆਂ ਮੂਥ ਖਾਂਦੇ, ਅਸੀਂ ਜੱਟਾਂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਪੋਤਰੇ ਜੀ।
 ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਖੂਹਾਂ ਤੇ ਮਿਲਾਪ ਵਾਲੇ, ਅਸੀਂ ਦੱਬ ਕੇ ਲਾਵਾਂਗੇ ਜੋਤਰੇ ਜੀ।

ਪ੍ਰਸੰਗ :

ਇਹ ਕਾਵਿ-ਟੋਟਾ 'ਸਪਤਿਕਾ' ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਜੰਗ ਹਿੰਦ ਪੰਜਾਬ' ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚਲਾਣੇ ਮਗਰੋਂ ਸਿੱਖ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਫੈਲੀ ਬੁਰਫ਼ਾਗਰਦੀ, ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਈਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਕਾਬਜ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਬੜੇ ਕਰੁਣਾਮਈ ਢੰਗ ਨਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਫੇਰੂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਹਾਰੀਆਂ ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਢਹਿੰਦੀ ਕਲਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :

ਫੇਰੂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਹਾਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ ਬੜੀ ਗਿਰਾਵਟ ਦ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਜਿਹੜੇ ਛੋਕਰੇ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਭਰਤੀ ਹੋਏ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਹਾਰ ਕਾਰਣ ਬੜੀ ਗਿਰਾਵਟ ਆ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਉਹ ਸੋਚ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਸਾਡੇ ਲਈ ਤਾਂ ਇਹੋ ਹੀ ਚੰਗਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਫੌਜ ਵਿੱਚੋਂ ਖਿਸਕ ਕੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਚਲੇ ਜਾਣ। ਇਹ ਗੋਰੇ ਸਾਨੂੰ ਕਿਤੋਂ ਆ ਪਏ ਹਨ? ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡੇ ਪਿਓ ਦਾਦਿਆਂ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਬਥੇਰੀ ਹੈ, ਖਾਣ-ਪੀਣ ਲਈ ਬਥੇਰਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਲੜਨ ਜਾਂ ਮਰਨ ਦੀ ਲੋਛ ਨਹੀਂ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਬਹਿ ਕੇ ਹਲ ਵਾਹਾਂਗੇ ਤੇ ਰੋਟੀਆਂ ਖਾਵਾਂਗੇ।

- (ਅ) ਜਿਹੜੇ ਜੀਵਦੇ ਰਹੇ ਉਹ ਪਏ ਸੋਚੀ, ਹੋਏ ਭੁੱਖ ਦੇ ਨਾਲ ਜ਼ਹਿਰ ਮੀਆਂ।
 ਬੁਰੇ ਜਿੰਨ ਹੋ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਪਏ ਗੋਰੇ, ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਸਾਂ ਕੋਈ ਕੀਰ ਮੀਆਂ।
 ਅਸਾਂ ਸ਼ਹਿਦ ਦੇ ਵਾਸਤੇ ਹੱਥ ਪਾਇਆ, ਅਗੋਂ ਡੂਮਣਾ ਛਿੜੇ ਮਖੀਰ ਮੀਆਂ।
 ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਰਾਹ ਨਾ ਕੋਈ ਲੱਭੇ, ਜਿਥੇ ਚੱਲੀਏ ਘੱਤ ਵਹੀਰ ਮੀਆਂ।

ਪ੍ਰਸੰਗ :

ਇਹ ਕਾਵਿ-ਟੋਟਾ 'ਸਪਤਿਕਾ' ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਜੰਗ ਹਿੰਦ ਪੰਜਾਬ' ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚਲਾਣੇ ਮਗਰੋਂ ਸਿੱਖ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਫੈਲੀ ਬੁਰਫ਼ਾਗਰਦੀ, ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਈਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਕਾਬਜ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਬੜੇ ਕਰੁਣਾਮਈ ਢੰਗ ਨਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਫੇਰੂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਹਾਰੀਆਂ ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਢਹਿੰਦੀ ਕਲਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :

ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਬਚੇ ਹੋਏ ਸਿਪਾਹੀ ਭੁੱਖ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਹੋਏ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਸਦ-ਘਰ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਸੋਚਦੇ ਸਨ ਕਿ ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕੀੜ-ਪਤੰਗੇ ਹੀ ਸਮਝਦੇ ਸਾਂ, ਪਰ ਇਹ ਤਾਂ ਬੁਰੇ ਜਿੰਨ ਹੋ ਕੇ ਟੱਕਰੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਸ਼ਹਿਦ ਲਈ ਹੱਥ ਪਾਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਅੱਗੋਂ ਡੂੰਮਣੇ ਤੇ ਮਖਿਆਲ ਦੀਆਂ ਮੱਖੀਆਂ ਵਾਂਗ ਪਿੱਛੇ ਲੱਗ ਗਏ ਹਨ। ਕਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੋਚਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਸੁਝਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕੀ ਕਰਨ ਤੇ ਕਿਧਰ ਜਾਣ।

(ੲ)

ਘਰੋਂ ਗਏ ਫ਼ਰੰਗੀ ਦੇ ਮਾਰਨੇ ਨੂੰ, ਬੇੜੇ ਤੋਪਾਂ ਦੇ ਸਭ ਖੁਹਾਇ ਆਏ।
ਛੇੜ ਆਫ਼ਤਾ ਨੂੰ ਮਗਰ ਲਾਇਓ ਨੇ, ਸਗੋਂ ਆਪਣਾ ਆਪ ਗਵਾਇ ਆਏ।
ਸੁਖ ਵਸਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਲਾਹੌਰ ਸਾਰਾ, ਸਗੋਂ ਕੁੰਜੀਆਂ ਹੱਥ ਫੜਾਇ ਆਏ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਲੋਕ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ ਚੰਗੀਆਂ ਪੂਰੀਆਂ ਪਾਇ ਆਏ।

ਪ੍ਰਸੰਗ :

ਇਹ ਕਾਵਿ-ਟੋਟਾ 'ਸਪਤਿਕਾ' ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਜੰਗ ਹਿੰਦ ਪੰਜਾਬ' ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚਲਾਣੇ ਮਗਰੋਂ ਸਿੱਖ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਫੈਲੀ ਬੁਰਫ਼ਾਗਰਦੀ, ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਈਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਕਾਬਜ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਬੜੇ ਕਰੁਣਾਮਈ ਢੰਗ ਨਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਫੇਰੂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਹਾਰੀਆਂ ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਲਕੇ ਵਿਅੰਗ ਦੀ ਚੋਟ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :

ਅਜਿਹੀ ਗਿਰਾਵਟ ਤੇ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਏ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਉਪਰ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਨੂੰ ਬੜਾ ਦੁੱਖ ਹੈ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਆਪਣੇ ਜਟਕੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਅੰਗ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਾਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕੌਮ ਦਾ ਗੁੱਸਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀ ਘਰੋਂ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਗਏ ਸਨ, ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਤੋਪਾਂ ਦੇ ਬੇੜੇ ਤੋਂ ਵੀ ਹੱਥ ਧੋ ਬੈਠੇ। ਇੱਕ ਤਾਂ ਆਫ਼ਤਾਂ ਨੂੰ ਛੇੜ ਕੇ ਮਗਰ ਗਏ ਸਨ, ਪਰ ਉਹ ਦੂਜਾ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਆਏ। ਸ਼ਹਿਰ ਲਾਹੌਰ, ਜੋ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ੀ-ਖੁਸ਼ੀ ਵਸਦਾ ਸੀ, ਉਸਦੀਆਂ ਕੁੰਜੀਆਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਆਏ, ਭਾਵ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਲੋਕ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਹਾਰ ਕੇ ਆਏ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਮਿਹਣੇ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿ ਰਹੇ ਸਨ, "ਸਿੰਘ ਜੀ! ਤੁਸੀਂ ਚੰਗੀਆਂ ਪੂਰੀਆਂ ਪਾ ਕੇ ਆਏ ਹੋ।"

(ਸ)

ਘਰੀ ਜਾਇ ਕੇ ਫੇਰ ਆਰਾਮ ਕੀਤਾ, ਕਿਸੇ ਰਾਤ ਕਿਸੇ ਦੋਇ ਰਾਤ ਮੀਆਂ।
ਪਿਛੋਂ ਸੱਭ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਸੱਦ ਭੇਜੇ, ਜੋ ਕੋਈ ਸਿੰਘ ਸਿਪਾਹੀ ਦੀ ਜਾਤ ਮੀਆਂ।
ਕਿਥੇ ਲੁਕੋਗੇ ਜਾਇ ਕੇ ਖਾਲਸਾ ਜੀ, ਦੱਸੋ ਖੱਲੂ ਕੇ ਅਸਲ ਦੀ ਬਾਤ ਮੀਆਂ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਫੇਰ ਇਕੱਠੇ ਹੋਇਆ, ਲੱਗੀ ਚਾਨਣੀ ਹੋਰ ਕਨਾਤ ਮੀਆਂ।

ਪ੍ਰਸੰਗ :

ਇਹ ਕਾਵਿ-ਟੋਟਾ 'ਸਪਤਿਕਾ' ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਜੰਗ ਹਿੰਦ ਪੰਜਾਬ' ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚਲਾਣੇ ਮਗਰੋਂ ਸਿੱਖ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਫੈਲੀ

ਬੁਰਛਾਗਰਦੀ, ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਈਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਕਾਬਜ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਬੜੇ ਕਰੁਣਾਮਈ ਢੰਗ ਨਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਮੁੜ ਸੁਨੇਹੇ ਭੇਜ ਕੇ ਫੌਜ ਨੂੰ ਜੰਗ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ।

ਵਿਆਖਿਆ :

ਕਵੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁਦਕੀ ਤੇ ਫੇਰੂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਹਾਰ ਖਾਣ ਮਗਰੋਂ ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਅਪਾਣੇ ਘਰੀਂ ਜਾ ਕੇ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਇੱਕ ਰਾਤ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਦੋ ਰਾਤਾਂ ਆਰਾਮ ਕੀਤਾ। ਮਗਰੋਂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਜਿਥੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਉੱਥੇ ਸੱਦੇ ਭੇਜ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਫੇਰ ਬੁਲਾ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਹੇ ਖਾਲਸਾ ਜੀ! ਜ਼ਰਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਦੱਸੋ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਹਾਰ ਖਾ ਕੇ ਕਿਥੇ ਜਾ ਕੇ ਲੁਕ ਹਾਵੋਗੇ? ਲੁਕਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਆਓ, ਇਕੱਠੇ ਹੋਕੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਬਣਾਈਏ। ਇਸ ਸੱਦੇ 'ਤੇ ਫਿਰ ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਇਕੱਠ ਹੋਇਆ।

(ਹ) ਕੰਢੀ ਪਾਰ ਦੀ ਜਾ ਜਮ੍ਹਾ ਹੋਏ ਡੋਰੇ, ਇਹ ਤਾਂ ਨੌਕਰੀ, ਘਰੀ ਨਾ ਮਿਲਣ ਜਾਣੋ।

ਡੇਰੀ ਆਣ ਕੇ ਕਹਿਣ ਵਿਰਲਾਪ ਹੋਇਆ, ਬੰਨ੍ਹਣ ਭਰਤੀਆਂ ਤੇ ਉਥੇ ਵਿਕਣ ਦਾਣੇ।

ਛੁਰੀਆਂ ਕੱਢ ਕੇ ਮੋਰਚੀ ਆਇ ਬਹਿੰਦੇ, ਡੇਰੀ ਆਣ ਕੇ ਫੇਰ ਪ੍ਰਸਾਦ ਪਾਣੇ।

ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਸੱਭ ਮਾਲੂਮ ਕੀਤੀ, ਕਿੰਕੂ ਹੋਈ ਸੀ ਦੱਸ ਕਾਂ ਲੁਦਿਰਾਣੇ।

ਪ੍ਰਸੰਗ :

ਇਹ ਕਾਵਿ-ਟੋਟਾ 'ਸਪਤਿਕਾ' ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਜੰਗ ਹਿੰਦ ਪੰਜਾਬ' ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚਲਾਣੇ ਮਗਰੋਂ ਸਿੱਖ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਫੈਲੀ ਬੁਰਛਾਗਰਦੀ, ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਈਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਕਾਬਜ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਬੜੇ ਕਰੁਣਾਮਈ ਢੰਗ ਨਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਫੇਰੂ ਸ਼ਾਹਿ ਦੀ ਹਾਰ ਦਾ ਮੁੜ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਜੰਗ ਕਰਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਲਈ।

ਵਿਆਖਿਆ:

ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਦੇ ਪਰਲੇ ਕੰਢੇ ਫਿਰ ਸਿੱਖ ਫੌਜੀ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਸੀ। ਨੌਕਰੀ ਵਿੱਚ ਘਰ ਜਾਣਦਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਕੰਮ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਡੇਰੇ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਜੋ ਕੁੱਝ ਪਿਛੇ ਬੀਤਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਸੰਬੰਧੀ ਬੜਾ ਦੁੱਖ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਭਰਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਲੁਕ ਛਿਪ ਕੇ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਆ ਬੈਠਦੇ ਸਨ ਤੇ ਫਿਰ ਡੇਰੇ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਪ੍ਰਸਾਦ ਖਾ ਕੇ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਕੁੱਝ ਲੁਧਿਆਣੇ ਵਾਪਰਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਮੈਂ ਸਭ ਕੁੱਝ ਮਲੂਮ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ।

5.1.17 ਹਲ ਵਾਹੁਣ ਵਾਲੇ

(ੳ) ਓਏ! ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਾਂਨ ਸਾਰਾ ਛੱਡਿਆ,
ਦਿਲ ਮੇਰਾ ਆਣ ਵਾਹੀਆਂ ਵਿੱਚ ਖੁੱਭਿਆ,
ਪੈਲੀਆਂ ਮੇਰੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਹੋਈਆਂ,
ਜੱਟ ਬੂਟ ਮੈਰੇ ਯਾਰ ਵੇ।

ਪ੍ਰਸੰਗ :

ਇਹ ਕਾਵਿ-ਟੋਟਾ 'ਪ੍ਰੋ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ' ਦੀ ਕਵਿਤਾ 'ਹਲ ਵਾਹੁਣ ਵਾਲੇ' ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ 'ਕਵਿਤਾਂਜਲੀ' ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਵਿ ਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ-ਭੁੱਲ੍ਹੇ ਜੀਵਨ ਦਾ

ਨੋਟ

ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ-ਭੁੱਲ੍ਹੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :

ਕਵੀ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਨਾ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਖੇਤਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾਹੀਆਂ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਖੁੱਬ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਇਹ ਖੇਤ ਮੇਰੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਜੱਟ-ਬੂਟ ਮਰੇਰ ਯਾਰ-ਬੇਲੀ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਵੀ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੱਟ ਕਿਸਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਕੇ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਖੁੱਬ ਗਿਆ ਹੈ।

(ਅ)

ਲੱਸੀ ਦਾ ਛੰਨਾ ਦਿੰਦੇ,
ਬਾਜਰੇ ਦੀ ਰੋਟੀ,
ਮੱਖਣ ਦੀ ਪਿੰਨੀ ਦਿੰਦੇ,
ਦੁੱਧ ਦੀਆਂ ਕਟੋਰੀਆਂ,
ਸਾਗ ਦਿੰਦੇ, ਦਾਣੇ ਦਿੰਦੇ, ਭੁੰਨੇ,
ਮੱਕੀ, ਜਵਾਰ ਤੇ ਛੋਲਿਆ,
ਪਾਣੀ ਠੰਡਾ ਖੂਹਾਂ ਦਾ ਦਿੰਦੇ,
ਖੁਸ਼ੀ ਦਿੰਦੇ ਪੀਣ ਨੂੰ, ਜੀਣ ਨੂੰ,
ਟਿੱਬੇ ਢੇਰ ਸਾਰੇ ਢਾਹ ਮੈਦਾਨ ਕਰਨ,
ਇਹ ਲੋਕੀਂ ਹਨ ਮੇਰੇ ਰਬ ਦੀਆਂ ਪੈਲੀਆਂ।

ਪ੍ਰਸੰਗ :

ਇਹ ਕਾਵਿ-ਟੋਟਾ 'ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ' ਦੀ ਕਵਿਤਾ 'ਹਲ ਵਾਹੁਣ ਵਾਲੇ' ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ 'ਕਵਿਤਾਂਜਲੀ' ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਵਿ ਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਜੱਟ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਮਹਿਮਾਨ-ਨਵਾਜ਼ੀ ਅਤੇ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :

ਕਵੀ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸਾਨ ਕਵੀ ਨੂੰ ਪੀਣ ਲਈ ਲੱਸੀ ਦਾ ਛੰਨਾ, ਖਾਣ ਲਈ ਬਾਜਰੇ ਦੀ ਰੋਟੀ ਅਤੇ ਮੱਖਣ ਦੀ ਪਿੰਨੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਪੀਣ ਲਈ ਦੁੱਧ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਹ ਖਾਣ ਦੇ ਲਈ ਮੱਕੀ, ਜਵਾਰ ਅਤੇ ਛੋਲਿਆਂ ਦੇ ਦਾਣੇ ਅਤੇ ਪੀਣ ਲਈ ਖੂਹ ਦਾ ਠੰਡਾ ਪਾਣੀ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਸਾਨ ਉਸਨੂੰ ਪੀਣ ਲਈ ਅਤੇ ਜੀਉਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਕਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਸਾਨ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਟਿੱਬਿਆਂ ਨੂੰ ਢਾਹ ਕੇ ਅਤੇ ਵਾਹ ਕੇ ਮੈਦਾਨ ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਰੱਬ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਪੈਲੀਆਂ ਵਾਉਂਦੇ ਹਨ।

(ੲ)

ਬੀਜ ਬੀਜਣ, ਇਹ ਹਲ ਚਲਾਣ,
ਘਾਲਾਂ ਘਾਲਣ ਪੂਰੀਆਂ।
ਖਾਣ ਬੋੜਾ, ਪਹਿਣਨ ਮੋਟਾ ਸੋਟਾ,
ਵੇਖਣ ਮੁੜ ਮੁੜ ਬੱਦਲਾਂ,
ਇਹ ਹਨ ਜੱਗ ਦੇ ਭੰਡਾਰੀ,
ਰਾਜੇ ਹੱਥ ਅੱਡ ਅੱਡ ਮੰਗਦੇ ਇਥੋਂ ਰੋਟੀਆਂ।

ਪ੍ਰਸੰਗ :

ਇਹ ਕਾਵਿ-ਟੋਟਾ 'ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ' ਦੀ ਕਵਿਤਾ 'ਹਲ ਵਾਹੁਣ ਵਾਲੇ' ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ 'ਕਵਿਤਾਂਜਲੀ'

ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਵਿ ਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਸਿਧੇ-ਸਾਧੇ ਤੇ ਮਿਹਨਤੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਵਿਆਖਿਆ :

ਕਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਿਸਾਨ ਆਪਣੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਹਲ ਵਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਬੀਜ ਬੀਜਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਹਨਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਖੇਤਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਅਤੇ ਪੈਦਾਵਾਰ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਸਖਤ ਘਾਲਣਾ-ਘਾਲਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਥੋੜਾ ਖਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਿਧਾ-ਸਾਧਾ ਪਹਿਰਾਵਾ ਪਹਿਨਦੇ ਹਨ। ਮੀਂਹਾਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿੱਚ ਇਹ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਬਦਲਾਂ ਵੱਲ ਵੇਖਦੇ ਹਨ। ਰਾਜੇ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਗੇ ਹੱਥ ਅੱਡ-ਅੱਡ ਕੇ ਰੋਟੀਆਂ ਮੰਗਦੇ ਹਨ, ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਰਾਜੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਨਿਗਵਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਅੰਨ ਖਾ ਕੇ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਦੇ ਅੰਨ-ਭੰਡਾਰੀ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਅੰਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

5.1.18 ਆਸਮਾਨ ਦਾ ਟੁਕੜਾ

(ੳ) ਮੇਰੀ ਜਾਨ ਹੈ ਆਸਮਾਨ ਦਾ ਟੁਕੜਾ
ਜੋ ਰੋਸ਼ਨਦਾਨ ਵਿਚੋਂ ਪਲਮ ਆਉਂਦਾ ਹੈ
ਸਖ਼ਤ ਕੰਧਾਂ ਤੇ ਸੀਖਾਂ ਦਾ ਵੀ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।

ਪ੍ਰਸੰਗ :

ਇਹ ਕਾਵਿ-ਟੋਟਾ 'ਸੁਖਨ ਦੇ ਸੂਰਜ' ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਕਵਿਤਾ 'ਆਸਮਾਨ ਦਾ ਟੁਕੜਾ' ਵਿਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਸਮਾਨ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਸੂਰਜ ਵਾਂਗ ਖੜੋਤ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ।

ਵਿਆਖਿਆ :

ਕਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਸਮਾਨ ਦਾ ਉਹ ਟੁਕੜਾ ਅਰਥਾਤ ਸੂਰਜ ਜਿਹੜਾ ਸਖ਼ਤ ਕੰਧਾਂ ਤੇ ਸੀਖਾਂ ਦਾ ਲਿਹਾਜ਼ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਰੋਸ਼ਨਦਾਨ ਵਿਚੋਂ ਅੰਦਰ ਪਲਮ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਮੇਰੀ ਜਾਨ ਹੈ, ਭਾਵ ਮੇਰੀ ਆਪਣੀ ਹਸਤੀ ਇਸ ਵਾਂਗ ਬੰਧਨ-ਮੁਕਤ ਤੇ ਬਦਲਦੀ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਹੈ।

(ਅ) ਉਹ ਤਾਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ
ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਟੁਕੜੇ ਦੇ ਆਸਰੇ ਹੀ ਜੀਵਾਂ
ਤਾਂ ਫਿਰ ਕਹਿੰਦੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਏਸ ਨੂੰ
ਕਿ ਥਾਏਂ ਹੀ ਜੰਮ ਜਾਵੇ, ਨਵੇਲੇ ਰੰਗ ਨਾ ਬਦਲੇ-
ਇਹਦੇ ਹਰ ਰੰਗ ਦੇ ਲੜ ਲੱਗਿਆ ਹੈ ਹੁਸਨ ਰੁੱਤਾਂ ਦਾ
ਜ਼ਰਾ ਪੁੱਛ ਦੇਖੋ ਇਸ ਟੁਕੜੇ ਨੂੰ ਮੌਸਮ ਨਾਲ ਨਾ ਬੱਝੇ
ਵਗਾਹ ਮਾਰੇ ਇਹ ਆਪਣੇ ਜਿਸਮ ਤੋਂ
ਰੁੱਤਾਂ ਦੇ ਪਰਛਾਵੇਂ
ਇਹ ਟੁਕੜਾ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਮੋਢਿਆਂ 'ਤੇ
ਪੂਰਾ ਆਸਮਾਨ ਹੀ ਚੁੱਕੀ ਫਿਰਦਾ ਹੈ.....

ਪ੍ਰਸੰਗ :

ਇਹ ਕਾਵਿ-ਟੋਟਾ 'ਸੁਖਨ ਦੇ ਸੂਰਜ' ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਕਵਿਤਾ 'ਆਸਮਾਨ ਦਾ ਟੁਕੜਾ' ਵਿਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਸਮਾਨ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਸੂਰਜ ਵਾਂਗ ਖੜੋਤ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ।

ਨੋਟ

ਵਿਆਖਿਆ : ਕਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਕੀ ਲੋਕ ਤਾਂ ਇਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਉਸਨੂੰ ਕਹਿਣ ਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਥਾਂ ਹੀ ਟਿਕ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਰੰਗ ਨਾ ਬਦਲੇ, ਫਿਰ ਮੈਂ ਵੀ ਇਕ ਥਾਂ ਟਿਕ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਦੇਖੋ ਇਹ ਹਰ ਵਕਤ ਆਪਣਾ ਰੰਗ ਬਦਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਹਰ ਬਦਲਦੇ ਰੰਗ ਨਾਲ ਰੁੱਤਾਂ ਦਾ ਹੁਸਨ ਬੱਝਾ ਪਿਆ ਹੈ। ਜ਼ਰਾ ਕੋਈ ਇਸ ਟੁਕੜੇ ਨੂੰ ਕਹਿ ਕੇ ਤਾਂ ਵੇਖੋ ਕਿ ਉਹ ਮੌਸਮ ਦੇ ਨਾਲ ਤਾਂ ਬੱਝ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਉੱਤੇ ਰੁੱਤਾਂ ਦੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਵਗਾਹ ਕੇ ਪਰ੍ਹਾਂ ਸੁੱਟ ਦੇਵੇ, ਪਰ ਉਹ ਅਜਿਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਟੁਕੜਾ ਆਪਣੇ ਮੋਢਿਆਂ 'ਤੇ ਆਸਮਾਨ ਚੁੱਕੀ ਫਿਰਦਾ ਹੈ।

5.1.19 ਕਾਫੀਆਂ (ਬਸਿ ਕਰਿ ਜੀ! ਹੁਣ ਬਸਿ ਕਰਿ ਜੀ!)

(ੳ) ਬਸਿ ਕਰਿ ਜੀ! ਹੁਣ ਬਸਿ ਕਰਿ ਜੀ!
 ਤੂੰ ਮੋਇਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਨਾ ਮੁਕਦਾ ਸੈਂ!
 ਫੜਿ ਖੁੱਦੋ ਵਾਂਗੂੰ ਕੁੱਟਦਾ ਸੈਂ!
 ਗਲਿ ਕਰਦੇ ਸਾਂ, ਗਲਿ ਘੁਟਦਾ ਸੈਂ!
 ਹੁਣ ਤੀਰ ਲਾਇਓ ਕਸਿ ਕਸਿ ਜੀ!

ਪ੍ਰਸੰਗ :

ਇਹ ਕਾਵਿ-ਟੋਟਾ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਸਪਤਿਕਾ' ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਲਿਖੀ ਕਾਫੀ 'ਬਸਿ ਕਰਿ ਜੀ! ਹੁਣ ਬਸਿ ਕਰਿ ਜੀ!' ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਫੀ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਅਨਾਇਤ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਵਿੱਚ ਤੜਫਦਿਆਂ ਲਿਖੀ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਅੱਗੇ ਅਰਜ਼ੋਈ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਉਸਨੂੰ ਮੁੜ ਗਲ ਨਾਲ ਲਾ ਲਵੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਆਪਣੀ ਨਿਮਾਣੀ ਤੇ ਦਰਦ ਭਰੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :

ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਤੜਫਦਾ ਹੋਇਆ ਵਿਛੋੜੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਲਈ ਅਰਜ਼ੋਈਆਂ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇਵੋ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੱਸ ਕੇ ਕੋਈ ਪਿਆਰ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੋ। ਹੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਜੀ, ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਲੜ ਲੱਗ ਕੇ ਆਪਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪਾ ਭਾਵ ਮਾਰ ਕੇ ਮੋਇਆਂ ਸਮਾਨ ਹੋ ਗਏ ਸਾਂ, ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲੋਂ ਵਿਛੋੜ ਕੇ ਮੋਇਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਰਨੋਂ ਨਹੀਂ ਹਟਦੇ। ਤੁਸੀਂ ਸਾਨੂੰ ਮੋਇਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੁੱਟਦੇ ਸੀ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੁੰਡੀ ਨਾਲ ਖਿੱਦੋ ਨੂੰ ਕੁੱਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਸਾਂ, ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਸਾਡਾ ਗਲ ਘੁੱਟਦੇ ਸੀ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਫਿਰ ਵੀ ਸੀ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਕਰਦੇ। ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਰਨ-ਕੁੱਟਣ ਮਗਰੋਂ ਹੁਣ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਤੀਰ ਕੱਸ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਸਾਡੇ ਲਈ ਅਸਹਿ ਹੈ।

(ਅ) ਤੁਸੀਂ ਛੋਪਦੇ ਸੋ ਅਸਾਂ ਪਕੜੇ ਹੋ,
 ਤੁਸੀਂ ਅਜੇ ਛਪਣ ਨੋ ਤਕੜੇ ਹੋ,
 ਅਸਾਂ ਹਿਰਦੇ ਅੰਦਰ ਜਕੜੇ ਹੋ,
 ਹੁਣਿ ਕਿੱਧਰੇ ਜਾਸੋ ਨਸਿ ਕਰ ਜੀ।

ਪ੍ਰਸੰਗ :

ਇਹ ਕਾਵਿ-ਟੋਟਾ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਸਪਤਿਕਾ' ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਲਿਖੀ ਕਾਫੀ 'ਬਸਿ ਕਰਿ ਜੀ! ਹੁਣ ਬਸਿ ਕਰਿ ਜੀ!' ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਫੀ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਅਨਾਇਤ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਵਿੱਚ ਤੜਫਦਿਆਂ ਲਿਖੀ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਅੱਗੇ ਅਰਜ਼ੋਈ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਉਸਨੂੰ ਮੁੜ ਗਲ ਨਾਲ ਲਾ ਲਵੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਆਪਣੀ ਨਿਮਾਣੀ ਤੇ ਦਰਦ ਭਰੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :

ਨੋਟ

ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਹੇ ਮੁਰਸ਼ਦ! ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਛਿਪਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹੋ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਘੁੱਟ ਕੇ ਫੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਅਜੇ ਵੀ ਸਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਬਚ ਕੇ ਛਿਪ ਜਾਣ ਲਈ ਤਕੜੇ ਹੋ। ਭਾਵ ਸਾਡੀ ਤੁਹਾਡੇ ਅੱਗੇ ਕੋਈ ਵਾਹ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ। ਪਰ ਹੇ ਪਿਆਰੇ! ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨੱਸ ਕੇ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਹਿਰਦੇ ਅੰਦਰ ਜਕੜ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿੱਥੋਂ ਤੁਸੀਂ ਨਿਕਲ ਕਿਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ।

- (ੳ) ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਤੇਰੇ ਅਸੀਂ ਬਰਦੇ ਸਾਂ,
ਤੇਰਾ ਮੁਖ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਰਦੇ ਸਾਂ
ਤੇਰੀਆਂ ਅਰਜ਼ਾਂ ਮਿੰਨਤਾਂ ਕਰਦੇ ਸਾਂ
ਹੁਣ ਬੈਠ ਪਿੰਜਰ ਵਿਚ ਧਸਿ ਕਰਿ ਜੀ।

ਪ੍ਰਸੰਗ :

ਇਹ ਕਾਵਿ-ਟੋਟਾ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਸਪਤਿਕਾ' ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਲਿਖੀ ਕਾਫ਼ੀ 'ਬਸਿ ਕਰਿ ਜੀ! ਹੁਣ ਬਸਿ ਕਰਿ ਜੀ!' ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਫ਼ੀ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਅਨਾਇਤ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਵਿੱਚ ਤੜਫਦਿਆਂ ਲਿਖੀ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਅੱਗੇ ਅਰਜ਼ੋਈ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਉਸਨੂੰ ਮੁੜ ਗਲ ਨਾਲ ਲਾ ਲਵੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਆਪਣੀ ਨਿਮਾਣੀ ਤੇ ਦਰਦ ਭਰੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :

ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਇਸਤਰੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੇ ਪਿਆਰੇ ਮੁਰਸ਼ਦ! ਮੈਂ ਤਾਂ ਤੇਰੀ ਦਾਸੀ ਤੇਰਾ ਮੂੰਹ ਦੇਖਣ ਲਈ ਤਰਸਦੀ ਰਹੀ ਹਾਂ। ਸੋ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਅੱਗੇ ਮਿੰਨਤਾਂ ਤਰਲੇ ਕਰਕੇ ਤੈਨੂੰ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਛੱਡਣ ਲਈ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿੱਚ ਦੱਸ ਕੇ ਬੈਠ ਜਾਹ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਬਾਹਰ ਨਾ ਨਿਕਲ।

5.1.20 ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ

- (ੳ) ਅਵਲ ਹਮਦ ਖੁਦਾਇ ਦਾ ਵਿਰਦ ਕੀਚੈ, ਇਸ਼ਕ ਕੀਤਾ ਸੂ ਜੱਗ ਦਾ ਮੂਲ ਮੀਆ।
ਪਹਿਲਾਂ ਆਪ ਹੈ ਰੱਬ ਨੇ ਇਸ਼ਕ ਕੀਤਾ, ਮਾਸੂਕ ਹੈ ਨਬੀ ਰਸੂਲ ਮੀਆਂ।
ਇਸ਼ਕ ਪੀਰ ਫਕੀਰ ਦਾ ਮਰਤਬਾ ਹੈ, ਮਰਦ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਭਰਾ ਰੰਜੂਲ ਮੀਆਂ।
ਖਿਲੇ ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਗ਼ ਕਬੂਲ ਅੰਦਰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ ਇਸ਼ਕ ਕਬੂਲ ਮੀਆਂ।

ਪ੍ਰਸੰਗ :

ਇਹ ਕਾਵਿ-ਟੋਟਾ 'ਸਪਤਿਕਾ' ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਕਿੱਸਾ ਦੇ ਕੁੱਝ ਅੰਸ਼ ਸਿਰਲੇਖ 'ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ' ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਨੇ ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਵਿ-ਬੰਦ ਇਸ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਹੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਕਿੱਸੇ ਦੇ ਮੂਲ ਪਥਾ ਨੂੰ ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰੱਬ ਨੂੰ ਧਿਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :

ਕਵੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਿੱਸੇ 'ਹੀਰ' ਦੀ ਮੂਲ ਕਥਾ ਨੂੰ ਲਿਖਣਾ ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਰੱਬ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦੇ ਨਾਮ ਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਧਿਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਇਸ਼ਕ ਨੂੰ ਜਗਤ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ਼ਕ ਰੱਬ ਨੇ ਆਪ ਕੀਥਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸਦਾ ਮਾਸੂਕ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਸੀ। ਇਸ਼ਕ ਪੀਰਾਂ ਫਕੀਰਾਂ ਦੇ ਉੱਚੇ ਰੂਹਾਨੀ ਦਰਜੇ ਉੱਪਰ ਪੁੱਜੇ ਹੋਣ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਮਰਦ ਲਈ ਇਸ਼ਕ ਦ ਬੀਮਾਰ ਹੋਣਾ ਇਕ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਇਸ਼ਕ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਪਾਣੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਦੇ

ਨੋਟ

ਬਾਗ ਖਿੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਉੱਚੀ ਰੂਹਾਨੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

- (ਅ) ਹੁਕਮ ਮੰਨ ਕੇ ਸੱਜਣਾਂ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦਾ, ਕਿੱਸਾ ਅਜਬ ਬਹਾਰ ਦਾ ਜੋੜਿਆਂ ਏ।
ਫਿਰਕਾ ਜੋੜ ਕੇ ਖੂਬ ਦਰੁਸਤ ਕੀਤਾ, ਨਵਾਂ ਫੁੱਲ ਗੁਲਾਬ ਦਾ ਤੋੜਿਆ ਏ।
ਬਹੁਤ ਜੀਉ ਦੇ ਵਿਚ ਤਦਬੀਰ ਕਰ ਕੇ, ਫ਼ਰਿਹਾਦ ਪਹਾੜ ਨੂੰ ਤੋੜਿਆ ਏ।
ਸੱਭਾ ਬੀਨ ਕੇ ਜੇਬ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ, ਜੇਹਾ ਇਤਰ ਗੁਲਾਬ ਨਿਚੋੜਿਆ ਏ।

ਪ੍ਰਸੰਗ :

ਇਹ ਕਾਵਿ-ਟੋਟਾ 'ਸਪਤਿਕਾ' ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਕਿੱਸਾ ਦੇ ਕੁੱਝ ਅੰਸ਼ ਸਿਰਲੇਖ 'ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ' ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਰੱਬ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦੇ ਨਾਮ ਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਧਿਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਕਵੀ ਕਿੱਸਾ ਲਿਖਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਭਰਪੂਰ ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ।

ਵਿਆਖਿਆ :

ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਦੋਸਤਾਂ ਦਾ ਕਿਹਾ ਮੰਨ ਕੇ ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਜ਼ਾ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਕਿੱਸਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਾਵਿ-ਸੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੂਬ ਸੁਧਾਈ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇੰਨੇ ਕਾਵਿ-ਗੁਣ ਭਰੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਸੱਜਰੀ ਨਵੇਕਲੀ ਰਚਨਾ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਗੁਲਾਬ ਦਾ ਫੁੱਲ ਤੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਨੂੰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਕਰਕੇ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਢੰਗ ਵਰਤ ਕੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫ਼ਰਹਾਦ ਨੇ ਸਭ ਕੁੱਝ ਭੁਲਾ ਕੇ ਤੇ ਰਾਤ-ਦਿਨ ਇਕ ਕਰਕੇ ਪਹਾੜ ਨੂੰ ਤੋੜਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਵਿ-ਗੁਣ ਨੂੰ ਚੁਣ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਖੂਬ ਸ਼ਿੰਗਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਗੁਲਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਚੋੜਿਆ ਸੁਗੰਧਿਤ ਅਤਰ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੈ।

- (ੲ) ਇਕ ਤਖ਼ਤ ਹਜ਼ਾਰਓ ਗੱਲ ਕੀਚੈ, ਜਿਥੇ ਰਾਂਝਿਆਂ ਰੰਗ ਮਚਾਇਆ ਏ।
ਜਿਥੇ ਛੈਲ ਗੱਭਰੂ ਅਲਬੇਲੜੇ ਨੀ, ਸੁੰਦਰ ਹਿਕ ਥੀ ਹਿਕ ਸਵਾਇਆ ਏ।
ਵਾਲੇ ਕੋਕਿਲੇ ਮੁੰਦਰੇ ਮੱਝ ਲੁੰਡੀ, ਨਵਾਂ ਠਾਟ ਤੇ ਠਾਟ ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਏ।
ਕੇਹੀ ਸਿਫ਼ਤ ਹਜ਼ਾਰੇ ਦੀ ਆਖ ਸਕਾਂ, ਗੋਇਆ ਭਿਸਤ ਜਿਮੀਂ ਉੱਤੇ ਆਇਆ ਏ।

ਪ੍ਰਸੰਗ :

ਇਹ ਕਾਵਿ-ਟੋਟਾ 'ਸਪਤਿਕਾ' ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਕਿੱਸਾ ਦੇ ਕੁੱਝ ਅੰਸ਼ ਸਿਰਲੇਖ 'ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ' ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਨੇ ਰਾਂਝਿਆਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਤਖ਼ਤ ਹਜ਼ਾਰੇ ਤੇ ਉੱਥੇ ਵਸਦੇ ਗੱਭਰੂਆਂ ਦੀ ਸਿਫ਼ਤ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :

ਕਵੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਤਖ਼ਤ ਹਜ਼ਾਰੇ ਦੀ ਇੱਕ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਵਸਦੇ ਰਾਂਝਿਆਂ ਨੇ ਬੜੀ ਰੌਣਕ ਲਾਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਥੋਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਗੱਭਰੂ ਰਾਂਝੇ ਬੜੇ ਬਾਕੇ ਅਤੇ ਬੇਪਰਵਾਹ ਹਨ। ਉਹ ਲੱਕ ਨਾਲ ਧਾਰੀਦਾਰ ਤਹਿਮਤ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰ ਗੱਭਰੂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ੋਭਾ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ ਨਵੀਨ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਕਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਤਖ਼ਤ ਹਜ਼ਾਰੇ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਉਸਨੂੰ ਤਾਂ ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਪਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਅਸਮਾਨਾਂ ਤੋਂ ਬਹਿਸ਼ਤ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਆ ਲੱਥਿਆ ਹੋਵੇ।

- (ਸ) ਭਾਬੀ ਰਿਜ਼ਕ ਉਦਾਸ ਹਾਂ ਹੋ ਟੁਰਿਆ, ਹੁਣ ਕਾਸਨੂੰ ਖਲੀਆਂ ਹਟਕਦੀਆਂ ਹੋ।
ਪਹਿਲਾਂ ਸਾੜ ਕੇ ਜੀਉ ਨਿਮਾਨੜੇ ਨੂੰ, ਤੁਸੀਂ, ਸਾਕ ਕੀ ਸਾਡੀਆਂ ਲਗਦੀਆਂ ਹੋ।

ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਇਕੱਲੜਾ ਕੀ ਕਰਸੀ, ਤੁਸੀਂ ਸੱਤ ਇਕੱਠੀਆਂ ਵਗਦੀਆਂ ਹੋ।

ਨੋਟ

ਪ੍ਰਸੰਗ :

ਇਹ ਕਾਵਿ-ਟੋਟਾ 'ਸਪਤਿਕਾ' ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਕਿੱਸਾ ਦੇ ਕੁੱਝ ਅੰਸ਼ ਸਿਰਲੇਖ 'ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ' ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ-ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਨੇ ਰਾਂਝੇ ਨੇ ਭਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਉਸ ਕਰਕੇ ਉੱਤਰ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਦੋਂ ਦਿੱਤਾ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਦਿਖਾਵੇ ਦੇ ਤਰਲੇ ਮਿੰਨਤਾਂ ਕਰਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਉਸਨੂੰ ਘਰ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :

ਰਾਂਝੇ ਨੇ ਭਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਸਦੇ ਅੰਨ-ਪਾਣੀ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਤੋਂ ਖੂਬ ਉਦਾਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਘਰ ਛੱਡ ਕੇ ਤੁਰਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਉਸਦੇ ਰਾਹ ਦੇ ਅੱਗੇ ਖੜੀਆਂ ਹੋ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਕਿਉਂ ਰੋਕਦੀਆਂ ਹਨ ? ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸਦੇ ਨਿਮਾਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਅਪਾਣੇ ਰਵੱਈਏ ਨਾਲ ਸਾੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤੇ ਹੁਣ ਮੱਲ੍ਹਮਾਂ ਲਾ ਕੇ ਸੱਚੀਆਂ ਹੋਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਿਉਂ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ? ਉਹ ਸਭ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਨਾਲ ਝੂਠਾ ਪਿਆਰ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਉਸਦੇ ਅਸਲੀ ਸਾਕ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਭਰਾ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਗਰ ਲੱਗ ਕੇ ਉਹ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਉਹ ਆਪ ਉਸਦੀਆਂ ਕਿਥੋਂ ਦੀਆਂ ਸਕੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਉਸ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਜਤਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ? ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸਦੀ ਇੱਕਲੇ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੱਗੇ ਕੋਈ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ, ਜਦਕਿ ਉਹ ਸਭੇ ਹੀ ਉਸਦੇ ਮਗਰ ਹੱਥ ਦੋ ਕੇ ਪਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

- (ਹ) ਲੈ ਕੇ ਸੱਠ ਸਹੇਲੀਆਂ ਨਾਲ ਚੱਲੀ, ਹੀਰ ਮੱਤੜੀ ਰੂਪ ਗੁਮਾਨ ਦੀ ਜੀ।
 ਬੁੱਕ ਬੁੱਕ ਮੋਤੀਆਂ ਦੇ ਕੰਨੀ ਛਲਕਦੇ ਸਨ, ਕੋਈ ਹੂਰ ਤੇ ਪਰੀ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਦੀ ਜੀ।
 ਕੁੜਤੀ ਸੂਹੀ ਸੀ ਹਿੱਕ ਦੇ ਨਾਲ ਵੱਥੀ, ਹੋਸ਼ ਰਹੀ ਨਾ ਜਿਮੀਂ ਅਸਮਾਨ ਦੀ ਜੀ।
 ਜਿਸਦੇ ਨੱਕ ਬੁਲਾਕ ਜਿਉਂ ਕੁਤਬ ਤਾਰਾ, ਜੋਬਨ ਭੰਬੜੀ ਕਹਿਰ ਤੂਫਾਨ ਦੀ ਜੀ।
 ਆ ਨੀ ਬੁੰਦਿਆਂ ਵਾਲੀਏ! ਟਲੀ ਮੋਈਏ! ਅੱਗੇ ਕਈ ਗਿਆ ਤੰਬੂ ਤਾਣਦੀ ਜੀ।
 ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਮੀਆਂ ਜੱਟੀ ਲੋੜ ਲੁੱਟੀ, ਭਰੀ ਬਿਰ ਹੰਕਾਰ ਗੁਮਾਨ ਦੀ ਜੀ।

ਪ੍ਰਸੰਗ :

ਇਹ ਕਾਵਿ-ਟੋਟਾ 'ਸਪਤਿਕਾ' ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਕਿੱਸਾ ਦੇ ਕੁੱਝ ਅੰਸ਼ ਸਿਰਲੇਖ 'ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ' ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ-ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਉਸ ਘਟਾਨਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਹੀਰ ਇਹ ਸੁਣਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਬੇੜੀ ਵਿਚਲੀ ਸੇਜ 'ਤੇ ਕੋਈ ਗੱਭਰੂ ਬੈਠਾ ਗਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਹੰਕਾਰ ਭਰੀ ਹੀਰ ਆਪਣੀਆਂ ਸੱਠ ਸਹੇਲੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਰਾਂਝੇ ਵੱਲ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :

ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਹੰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਮੱਤੀ ਹੀਰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਸੱਠ ਸਹੇਲੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਆਈ। ਉਸਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬੁੱਕ-ਬੁੱਕ ਮੋਤੀਆਂ ਵਾਲੇ ਝੁਮਕੇ ਪਾਏ ਹੋਏ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਕਿਸੇ ਹੂਰ ਜਾਂ ਪਰੀ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਵਧਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਸਦੇ ਗਲ ਵਿੱਚ ਸੂਹੀ ਕੁੜਤੀ ਉਸਦੀ ਹਿੱਕ ਨਾਲ ਲੱਗ ਕੇ ਫਥ ਰਹੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਜਮੀਨ ਤੇ ਅਸਮਾਨ ਵੀ ਆਪਣੀ ਹੋਸ਼ ਭੁੱਲ ਗਏ ਸਨ। ਉਸਦੇ ਨੱਕ ਵਿੱਚ ਪਿਆ ਬੁਲਾਕ ਧਰੂ ਤਾਰੇ ਵਾਂਗ ਫਥ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਜੋਬਨ ਕਹਿਰੀ ਤੂਫਾਨ ਵਾਂਗ ਬੇਕਾਬੂ ਦਿਸ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਵੀ ਖਬਰਦਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੇ ਬੁੰਦਿਆ ਵਾਲੀਏ! ਦੇਖੀਂ, ਤੂੰ ਹੁਣੇ ਕਿਸੇ ਉੱਪਰ ਆਪਣੇ ਹੁਸਨ ਦਾ ਵਾਰ ਨਾ ਕਰੀਂ। ਅੱਗੇ ਕਈ ਤੇਰੇ ਵਰਗੇ ਹੁਸਨ ਦੇ ਹੰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਤੰਬੂ ਤਾਣਦੇ ਇਥੋਂ

ਨੋਟ

ਲੱਦ ਗਏ ਹਨ। ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਹੋਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੀਰ ਜੱਟੀ ਦਾ ਹੁਸਨ ਲੋਹੜੇ ਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਭਿਮਾਨ ਤੇ ਹੰਕਾਰ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ

1. ਬਹੁ-ਵਿਕਲਪੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ:

- (i) 'ਗੁਲਾਬ ਦਾ ਫੁੱਲ ਤੋੜਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ' ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਹੈ ?

(ੳ) ਰਹੱਸਵਾਦੀ	(ਅ) ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਿਕ
(ੲ) ਰੁਮਾਂਟਿਕ	(ਸ) ਪ੍ਰੇਮ ਭਰੀ
- (ii) 'ਕਵਿਤਾ ਕੰਡਿਆਲੀ ਬੋਰੂ' ਵਿੱਚ ਕੌਣ ਹੈ ?

(ੳ) ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਲੀ ਮੈਂ	(ਅ) ਤੂੰ
(ੲ) ਉਹ	(ਸ) ਤੁਸੀਂ
- (iii) 'ਰੁੱਖ' ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਦਾਦੀ ਵਰਗੇ ਰੁੱਖ ਕੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ?

(ੳ) ਹੱਸਦੇ ਹਨ	(ਅ) ਰੋਂਦੇ ਹਨ
(ੲ) ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ	(ਸ) ਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚੂਰੀ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ
- (iv) ਹੀਰ ਦਾ ਕਿੰਨੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਰਾਂਝੇ ਨਾ ਪਿਆਰ ਪਿਆ ?

(ੳ) ਚਾਰ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ	(ਅ) ਛੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ
(ੲ) ਦਸ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ	(ਸ) ਬਾਰਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ
- (v) 'ਧਰਤੀ ਦੇ ਬੋਲ' ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਕਿਸਨੂੰ ਮਾਣਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ?

(ੳ) ਅੰਰਤ	(ਅ) ਬਹਾਰ
(ੲ) ਬਸੰਤ	(ਸ) ਵਰਖਾ
- (vi) 'ਫੇਰੂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਲੜਾਈ' ਜਾਂ 'ਜੰਗ ਹਿੰਦ-ਪੰਜਾਬ' ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ?

(ੳ) ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਵਿੱਚ	(ਅ) ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ
(ੲ) ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਮਰਾਠਿਆਂ ਵਿੱਚ	(ਸ) ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਨਾਦਰਸ਼ਾਹ ਵਿੱਚ

5.2 ਸਾਰ ਅੰਸ਼

- ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਤੋਂ ਭਾਵ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਬਣਤਰੀ ਤੱਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਕਸਾਰਤਾ ਤੋਂ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਮੁਕੰਮਲ ਘਾੜਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਤੱਤ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ:
- ਵਿਚਾਰ (ਬੁੱਧੀ ਤੱਤ), ਭਾਵ, ਕਲਪਨਾ, ਰਸ, ਅਲੰਕਾਰ, ਪ੍ਰਤੀਕ, ਬਿੰਬ, ਛੰਦ, ਸੰਗੀਤ, ਕਾਵਿ ਭਾਸ਼ਾ, ਕਾਵਿ ਸ਼ੈਲੀ।
- ਮੂਲ ਮੰਤਰ- ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਦਰਜ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰ ਦਾ ਇਹ ਮੂਲ-ਮੰਤਰ 'ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਰਾਗ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦੇ ਗੁਣ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਕਾਵਾ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਜਗਤ ਦਾ ਰਚਣਹਾਰਾ ਹੈ, ਜੋ ਸਭ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੈ, ਭੈ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ, ਵੈਰ-ਰਹਿਤ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਸਰੂਪ ਕਾਲ ਤੋਂ ਪਹੁੰਚੇ ਹੈ, ਬਾਵ ਜਿਸਦਾ ਸਰੀਰ ਅਮਰ ਹੈ ਤੇ ਜੋ ਜੂਨਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ, ਜਿਸਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

- ‘ਗੁਲਾਬ ਦਾ ਫੁੱਲ’ ਕਵਿਤਾ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਲਿਖਾਇਕ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਗੁਲਾਬ ਦੇ ਫੁੱਲ ਦਾ ਮਾਨਵੀਕਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਫੁੱਲ ਤੋੜਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਡਾਲੀ ਨਾਲੋਂ ਨਾ ਤੋੜੇ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਮਹਿਕਾਂ ਦੀ ਹੱਟੀ ਲਾਈ ਹੋਈ ਹੈ।
- ‘ਕੋਈ ਆਇਆ ਸਾਡੇ ਵਿਹੜੇ’ ਨਾਮੀ ਕਵਿਤਾ ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਪ੍ਰੀਤਮ-ਮਿਲਾਪ ਤੋਂ ਪ੍ਰੀਤ ਨਾਇਕਾ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਖੁਸ਼ੀ ਤੋਂ ਉਪਜੇ ਭਾਵ ਹਨ।
- ‘ਅਨਤ ਨ ਭਰਮੋ (ਰਾਗ ਭੈਰੋ)’ ਸ਼ਬਦ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਸਿੱਧ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਨਿਮਰਤਾ ਨੂੰ ਧਾਰ ਕੇ ਤੇ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਨੂੰ ਦਸਵੇਂ ਦੁਆਰ ਥਾਂ ‘ਤੇ ਟਿਕਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਨਹਦ ਨਾਦ ਨੂੰ ਸੁਣਦਾ ਹੋਇਆ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- ‘ਜਿਮੀ ਪੁਛੇ ਅਸਮਾਨ’ ਸ਼ਬਦ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਰਚਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ।
- ‘ਧਰਤੀ ਦੇ ਬੋਲ’ ਸ.ਸ. ਮੀਸਾ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਕਵਿਤਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਭੱਜ-ਦੌੜ ਹੈ। ਧਰਤੀ ਭੱਜ-ਦੌੜ ਵਿੱਚ ਪਏ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਪਲ ਖਲੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਤੇ ਖੁਸ਼ਬੋਆਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਲਵੇ।

ਨੋਟ

5.3 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼

- ਲੱਸੇ : ਚਮਕੇ
- ਸੱਚਿਆਰਾ : ਸੱਚੇ ਸਰੂਪ ਵਾਲਾ
- ਥਾਈ : ਉਸੇ ਥਾਂ
- ਗੋਰਾਂ ਨਾਲ : ਕਬਰ ਨਾਲ
- ਭਰਮੋ : ਘੁੰਮੇ ਫਿਰੇ, ਵਿਚਰੇ
- ਥੋਰੂ : ਇੱਕ ਕੰਡਿਆਲਾ ਬੂਟਾ
- ਸਰੋਸਰੀ : ਸਾਰੇ ਸਿਰਾਂ ਉੱਤੇ

5.4 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਇਸ ਕਾਬਿ ਟੋਟੇ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸਹਿਤ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।
“ੴ ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖੁ ਨਿਰਭਉ ਨਿਰਵੈਰੁ।
ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ ਅਜੂਨੀ ਸੈਭੰ ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ॥”
2. “ਕਤਿਕ ਕੁੰਜਾਂ ਚੇਤਿ ਡਉ ਸਾਵਣਿ ਬਿਜੁਲੀਆਂ॥
ਸੀਅਲੇ ਸੋਹੰਦੀਆਂ ਪਿਰ ਗਲਿ ਬਾਹੜੀਆਂ॥
ਚਲੇ ਚਲਣਹਾਰ ਵਿਚਾਰਾ ਲੇਰਿ ਮਨੋ॥
ਗੰਢੇਦਿਆਂ ਛਿਅ ਮਾਹ ਤੁੜੰਦਿਆਂ ਹਿ ਖਿਨੋ॥”
ਉਪਰੋਕਤ ਸੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਕੀ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ?
3. ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਬਟਾਲਵੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਲਿਖੋ।
4. ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਇਸ ਇਕਾਈ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੀ ਰਚਨਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ ?
5. ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸੱਤਰਾਂ ਕਿਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚੋਂ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।

ਨੋਟ

“ਧਰਤੀ ਤੇ ਲਹੂ ਵੱਸਿਆ ਕਬਰਾਂ ਪਈਆਂ ਹੋਣ।
ਪ੍ਰੀਤ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਹਜਾਦੀਆਂ ਅੱਜ ਵਿਚ ਮਜ਼ਾਰਾਂ ਹੋਣ।
ਅੱਜ ਸਭੇ ਕੈਦੋਂ ਬਣ ਗਏ, ਹੁਸਨ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਚੋਰ।
ਅੱਜ ਕਿੱਥੋਂ ਲਿਆਈਏ ਲੱਭ ਕੇ, ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਇਕ ਹੋਰ।
ਅੱਜ ਆਖਾਂ ਵਾਰਿਸ਼ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਕਬਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬੋਲ।
ਤੇ ਅੱਜ ਕਿਤਬੇ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਕੋਈ ਅਗਲਾ ਵਰਕਾ ਫੋਲ।”

6. ‘ਅਹਿਮਯਾਰ’ ਕਿਸਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ?
7. ਤਖ਼ਤ ਹਜ਼ਾਰੇ ਦੇ ਗੱਠਰੂ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਸਨ ? ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ ਕਰੋ।
8. ਵਾਰਿਸ਼ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਕਿਹੜੀ ਰਚਨਾ ਇਸ ਇਕਾਈ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ? ਉਸ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਕਿਸਦੀ ਪ੍ਰੀਤ ਕਹਾਣੀ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੀ ਕੁੱਝ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ?

ਉੱਤਰ: ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ

1. (i) ਅ (ii) ਓ (iii) ਸ (iv) ਸ (v) ਏ
(vi) ਅ

5.5 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ

ਬੁਕਸ

1. ਪੰਜਾਬੀ ਗਾਇਡ (ਇਲੈਕਟਿਵ) (ਬੀ.ਏ. ਪਾਰਟ-I) : ਡੀ.ਐਚ.ਬੀ. ਸਿੰਘ, ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਮਲਹੋਤਰਾ ਬੁੱਕ ਡਿੱਪੋ।
2. ਪੰਜਾਬੀ ਗਾਇਡ (ਇਲੈਕਟਿਵ) (ਬੀ.ਏ. ਪਾਰਟ-II) : ਡੀ.ਐਚ.ਬੀ. ਸਿੰਘ, ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਮਲਹੋਤਰਾ ਬੁੱਕ ਡਿੱਪੋ।
3. ਪੰਜਾਬੀ ਗਾਇਡ (ਇਲੈਕਟਿਵ) (ਬੀ.ਏ. ਪਾਰਟ-III) : ਡੀ.ਐਚ.ਬੀ. ਸਿੰਘ, ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਮਲਹੋਤਰਾ ਬੁੱਕ ਡਿੱਪੋ।
4. ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਰਿਆਨੀ ਗਾਇਡ : ਰਿਆਨੀ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਐਮ.ਏ. (ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੀਆ), ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਧਨਪਤ ਰਾਏ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, ਸਰਕੁਲਰ ਰੋਡ, ਜਲੰਧਰ।
5. ਪੰਜਾਬੀ ਗਾਇਡ (ਲਾਜ਼ਮੀ) (ਟੀ.ਡੀ.ਸੀ-ਪਾਰਟ-II) : ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਜੋਤੀ ਬੁੱਕ ਡਿੱਪੋ ਪ੍ਰਾ.ਲਿ.।

ਇਕਾਈ-6: ਸਾਰ/ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ

ਨੋਟ

ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ

ਉਦੇਸ਼

ਜਾਣਕਾਰੀ

6.1 ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਾਰ/ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ

6.2 ਸਾਰ ਅੰਸ਼

6.3 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼

6.4 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

6.5 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ

ਉਦੇਸ਼

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ:

- ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਾਰ/ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਬਾਰੇ ਵਰਣਨ ਕਰਨਾ।

ਜਾਣਕਾਰੀ

ਕਵਿਤਾ ਇੱਕ ਸੁਹਜ ਹੈ, ਸੰਦਰਭ ਦਾ ਇੱਕ ਬਿੰਬ ਹੈ। ਇਸ ਕਲਾਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਕੁੱਝ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈਆਂ ਹਨ:

ਜਗਨ ਨਾਥ: ਰਮਣੀਯਾਰਥ ਪੁਤਿਪਾਦਕਹ ਸ਼ਬਦਹ ਕਾਵਯ ਰਮਣੀਕ ਅਰਥਾਤ ਖੂਬਸੂਰਤ ਅਰਥ ਦਾ ਧਾਰਣੀ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਕਾਵਿ ਹੈ।

ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਤੋਂ ਭਾਵ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਬਣਤਰੀ ਤੱਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਕਸਾਰਤਾ ਤੋਂ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਮੁਕੰਮਲ ਘਾਤਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚਾਰਾਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਤੱਤ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ:

ਵਿੱਚਾਰ (ਬੁੱਧੀ ਤੱਤ), ਭਾਵ, ਕਲਪਨਾ, ਰਸ, ਅਲੰਕਾਰ, ਪ੍ਰਤੀਕ, ਬਿੰਬ, ਛੰਦ, ਸੰਗੀਤ, ਕਾਵਿ ਭਾਸ਼ਾ, ਕਾਵਿ ਸ਼ੈਲੀ। ਜਿਵੇਂ ਇਕਾਈ 5 ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਕੁੱਝ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸਹਿਤ ਵਿਆਖਿਆ ਪੜ੍ਹ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਇਕਾਈ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰ/ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਾਂਗੇ।

6.1 ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਾਰ/ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ

6.1.1 ਮੂਲ ਮੰਤਰ (ਪਹਿਲੀ ਪਾਉੜੀ)

ਸਾਰ/ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ : 'ਮੂਲ ਮੰਤਰ' ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਦਰਜ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਵਿੱਚਾਰਧਾਰ ਦਾ ਇਹ ਮੂਲ-ਮੰਤਰ 'ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਰਾਗ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦੇ ਗੁਣ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਕਾਵਾ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਜਗਤ ਦਾ ਰਚਣਹਾਰਾ ਹੈ, ਜੋ ਸਭ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਹੈ, ਭੈ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ, ਵੈਰ-ਰਹਿਤ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਸਰੂਪ ਕਾਲ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ, ਬਾਵ ਜਿਸਦਾ ਸਰੀਰ ਅਮਰ ਹੈ ਤੇ ਜੋ ਜੂਨਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ, ਜਿਸਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

'ਪਹਿਲੀ ਪਾਉੜੀ' : ਇਹ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਬਾਣੀ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਇਸ ਪਹਿਲੀ ਪਾਉੜੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ

ਨੋਟ

ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਸ਼-ਰਹਿਤ ਸਰੂਪ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਾਲ ਤੋਂ ਪਹੁੰਚੇ ਹੈ ਤੇ ਇਸਨੂੰ ਸੰਸਾਰਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਮੁਢ ਕਦੀਮ ਤੋਂ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਜੁਗਾਂ ਤੋਂ ਵਿਦਵਾਮ ਹੈ, ਇਸ ਵੇਲੇ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਅੱਗੋਂ ਵੀ ਰਹੇਗਾ, ਅਜਿਹੇ ਕਾਲ ਤੋਂ ਪਹੁੰਚੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਸਾਰਿਕ ਸਾਧਨ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਲੱਖਾਂ ਵਾਰ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਕੇ ਸੁੱਚ ਧਾਰਨ ਕਰੀਏ ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਮਨ ਦੀ ਸੁੱਚਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨਾ ਮੌਨ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਸਮਾਧੀਆਂ ਲਾਈਏ ਤਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਮਨ ਤੋਂ ਚੁੱਪ ਨਹੀਂ ਕਰਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਵਰਤ ਰੱਖ ਕੇ, ਭੁੱਖ ਰਹਿ ਕੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਮਨ ਵਿੱਚੋਂ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ। ਭਾਵ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਭੁੱਖ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅੱਗੇ ਚਲਾਕੀਆਂ ਤੇ ਚਤੁਰਾਈਆਂ ਵੀ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀਆਂ, ਸਭ ਨਿਰਰਥਕ ਲਾਗਦੀਆਂ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਕਿੰਨੀਆਂ ਵੀ ਚਲਾਕੀਆਂ ਕਿਉਂ ਨਾ ਕਰ ਲਵੇ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹਾਂ ਨੂੰ ਨਕਾਰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਜੀ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੀਵ ਨੂੰ ਕਿਹੜਾ ਰਸਤਾ ਅਪਣਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੋਂ ਸੰਸਾਰਕ ਮੋਹ ਦਾ ਪਰਦਾ ਹਟੇ। ਫਿਰ ਇਸ ਸਭ ਦੇ ਇਲਾਜ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿੱਚ ਚੱਲਣ ਦਾ ਰਸਤਾ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਗੱਲ ਪੁਰ ਦਰਗਾਹੋਂ ਹੀ ਆਈ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿੱਚ ਰਹੇਗਾ ਤਾਂ ਹਉਮੈ ਤੋਂ ਪਾਰ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇਗਾ।

6.1.2 ਗੁਲਾਬ ਦਾ ਫੁੱਲ

ਸਾਰ/ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ : 'ਗੁਲਾਬ ਦਾ ਫੁੱਲ' ਕਵਿਤਾ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਲਿਖਾਇਕ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਗੁਲਾਬ ਦੇ ਫੁੱਲ ਦਾ ਮਾਨਵੀਕਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਫੁੱਲ ਤੋੜਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਭਾਲੀ ਨਾਲੋਂ ਨਾ ਤੋੜੇ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਮਹਿਕਾਂ ਦੀ ਹੱਟੀ ਲਾਈ ਹੋਈ ਹਾਂ। ਜੇਕਰ ਇਸ ਹੱਟੀ 'ਤੇ ਲੱਖਾਂ ਗਾਹਕ ਵੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਲੈਣ ਆਉਣ, ਤਾਂ ਇੱਕ ਵੀ ਖਾਲੀ ਨਹੀਂ ਜਾਵੇਗਾ, ਪਰ ਜੇਕਰ ਤੂੰ ਇਕੱਲਾ ਮੈਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਕੇਵਲ ਤੇਰੇ ਜੋਗਾ ਰਹਿ ਜਾਵਾਂਗਾ ਅਤੇ ਮਹਿਕ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਾਂਗਾ, ਸਗੋਂ ਘੜੀਆਂ ਪਲਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮੁਰਝਾ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਮੇਰੀ ਸਾਰੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਗੁਲਾਬ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਅਖਵਾ ਕੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਹ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਗੁਲਾਬ ਦੇ ਫੁੱਲ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਮਾਣਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸੁਰ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਿਕ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚਲੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਸੁਹਜ ਨੂੰ ਉਭਾਰਦੀ ਹੈ।

6.1.3 ਕੋਈ ਆਇਆ ਸਾਡੇ ਵਿਹੜੇ

ਸਾਰ/ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ : 'ਕੋਈ ਆਇਆ ਸਾਡੇ ਵਿਹੜੇ' ਨਾਮੀ ਕਵਿਤਾ ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਪ੍ਰੀਤਮ-ਮਿਲਾਪ ਤੋਂ ਪ੍ਰੀਤ ਨਾਇਕਾ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਖੁਸ਼ੀ ਤੋਂ ਉਪਜੇ ਭਾਵ ਹਨ। ਪ੍ਰੀਤ ਨਾਇਕਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਖੀਵੀ ਹੋਈ ਆਪਣੀਆਂ ਸਖੀਆਂ ਨੂੰ ਕਹਿ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਕੋਈ ਸਾਡੇ ਵਿਹੜੇ ਆਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਇੰਨੀ ਮਨਮੋਹਣੀ ਹੈ ਕਿ ਸੂਰਜ ਤੇ ਚੰਨ ਵੀ ਨੇੜੇ ਹੋ-ਹੋ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਦੇਖ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਸਦਾ ਮੱਥਾ ਤਾਰਿਆਂ ਵਾਂਗ ਚਮਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਉਹ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਅੰਬਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਘੁੰਮਦਾ ਹੋਇਆ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਇਆ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਲੱਖਾਂ ਬਹਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਅੰਗ-ਅੰਗ ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਭਰ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਉਸਦੇ ਚੰਬੇ ਦੀਆਂ ਕਲੀਆਂ ਵਰਗੇ ਹੱਥਾਂ ਅਤੇ ਮੱਖਣ ਦੇ ਪੇੜਿਆਂ ਵਰਗੇ ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਚੁੰਮਣ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਅੱਖਾਂ 'ਤੇ ਬਿਠਾਉਣ ਦਾ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਤਪਦੀ ਹਿੱਕ ਨਾਲ ਲਾ ਕੇ ਠਾਰਨ ਨੂੰ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਉਸਦੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਰੱਜ-ਰੱਜ ਕੇ ਉਸਦਾ ਪਿਆਰ ਮਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੋ, ਹੋ ਸਖੀਓ, ਜੇਕਰ ਹੋ ਸਕੇ, ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਪਹਾੜ ਬੰਨ੍ਹ ਦੇਵੋ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਤੁਰ ਨਾ ਸਕੇ ਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੁਸੀਂ ਰਾਤ ਦਿਨ ਦੇ ਗੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕ ਦੇਵੋ। ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੀ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਠਹਿਰਨ ਦਾ ਵਕਤ ਬੀਤ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਉਹ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਚਲਾ ਜਾਵੇ। ਕੋਈ ਉਸ ਤੋਂ ਇਹ ਨਾ ਪੁੱਛੋ ਕਿ ਇਹ ਕੌਣ ਹੈ ਤੇ ਕਿਥੋਂ ਆਇਆ ਹੈ? ਦੇਖੋ, ਇਸ ਦੇ ਰੂਪ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੇ ਸਾਰੇ ਝਗੜੇ ਮੁਕਾ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।

ਟਾਸਕ

ਕਵਿਤਾ 'ਅੱਜ ਆਖਾਂ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ' ਕਿਸਨੇ ਲਿਖੀ ਹੈ ?

ਨੋਟ

6.1.4 ਅਨਤ ਨ ਭਰਮੋ (ਰਾਗ ਭੈਰੋ)

ਸਾਰ/ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ : 'ਅਨਤ ਨ ਭਰਮੋ (ਰਾਗ ਭੈਰੋ)' ਸ਼ਬਦ ਗੌਰਖ ਨਾਥ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਗੌਰਖ ਨਾਥ ਸਿੱਧ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਨਿਮਰਤਾ ਨੂੰ ਧਾਰ ਕੇ ਤੇ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਨੂੰ ਦਸਵੇਂ ਦੁਆਰ ਥਾਂ 'ਤੇ ਟਿਕਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਨਹਦ ਨਾਦ ਨੂੰ ਸੁਣਦਾ ਹੋਇਆ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਗੌਰਖ ਨਾਥ ਸਿੱਧ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਨਿਮਰਤਾ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਹੀ ਆਤਮ-ਤੱਤ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗਗਨ ਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਜਮਦੂਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਤੋਂ ਛੁੱਟਕਾਰਾ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਧ ਸਹਿਜ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਸੋਝੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਨੂੰ ਦਸਵੇਂ ਦੁਆਰ ਥਾਂ 'ਤੇ ਟਿਕਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਆਵਾਗਵਨ ਤੋਂ ਛੁੱਟਕਾਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਅਲਖ, ਅਪਹੰਚ ਤੇ ਬੇਅੰਤ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਨਿਰਾਕਾਰ ਮੂਰਤ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲਾਗਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਅਨਹਦ ਨਾਦ ਵਜਦੇ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਦੁਨੀਆ ਨੂੰ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਮੌਤ ਦਾ ਉਪਦਰ ਉਸ ਤੋਂ ਦੂਰ ਭੱਜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਲਿਵ ਨਿਰੰਤਰ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਜੁੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਤੱਤ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਝੁਣਕਾਰ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਨਿਆਸੀ ਸਿਧ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਅਪਹੰਚ ਨਿਵਾਸ-ਗੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਜਾ ਟਿਕਦਾ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਵਿੱਚਾਰੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਗਲਤਾਨ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

6.1.5 ਜਿਮੀ ਪੁਛੈ ਅਸਮਾਨ

ਸਾਰ/ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ : 'ਜਿਮੀ ਪੁਛੈ ਅਸਮਾਨ' ਸ਼ਬਦ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਰਚਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ।

ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਸੂਫੀ ਰਹੱਸਵਾਦ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਜੀਵ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਦੱਸੇ ਰਸਤੇ ਉਪਰ ਤੁਰਨ, ਨੇਕ ਕਰਮ ਕਰਨ ਤੇ ਰੱਬ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਮੌੜਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੰਤ-ਜਨਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੇ ਜੀਵ! ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਸਦਾ ਦੀ ਉਮਰ ਨਹੀਂ ਭੋਗ ਸਕਿਆ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਅਸੀਂ ਵੀ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਕੂਚ ਕਰ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਜੀਵ ਨੂੰ ਖਬਰਦਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸਦਾ ਇਹ ਮਨੁੱਖਾ ਜੀਵਨ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਾਪ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਮਚਾ ਕੇ ਰਬ ਦੇ ਰਾਹ ਤੋਂ ਭਟਕਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਇੰਦਰੀਆਂ 'ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਮਾਇਆ ਮੋਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿੱਚ ਕਸ਼ਟਾਂ ਭਰੀ ਸਜ਼ਾ ਦਾ ਭਾਰੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਝੂਠ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਸੱਚ ਬੋਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਸੁਰ ਮੂਲ ਵਿੱਚ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਿਕ ਹੈ।

6.1.6 ਕੰਡਿਆਲੀ ਥੋਰੁ

ਸਾਰ/ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ : ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਬਟਾਲਵੀ ਨੇ ਇੱਕ ਬਿਰਹਨ ਦੀ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਵਿੱਚੋੜੇ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਦੁੱਖਾਂ ਤੇ ਨਿਰਾਸਤਾ ਭਰੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਰੁਣਾ ਨਾਲ ਗੜ੍ਹਚ ਭਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਵਿੱਚੋੜੇ ਵਿੱਚ ਤੜਫਦੀ ਹੋਈ ਬਿਰਹਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਜਾੜਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਗੀ ਕੰਡਿਆਲੀ ਥੋਰੁ, ਪਹਾੜਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਬੱਦਲੀ, ਪੀਰਾਂ ਦੀ ਦੇਹਲੀ 'ਤੇ ਜਗਦੇ ਦੀਵੇ, ਕੰਨ ਦੀਆਂ ਨਾੜਾਂ, ਸੂਤੀ ਕੋਇਲ, ਬਾਲਣ ਬਣ ਗਈ ਚੰਬੇ ਦੀ ਡਾਲੀ, ਗੁਟਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਠੰਗੇ ਗਏ ਮਰੂਏ ਦੇ ਬਸੰਤੀ ਫੁੱਲ, ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਦੁਆਰਾ ਮਾਰੇ ਗਏ ਮਾਸੂਮ ਬੋਟ, ਮਾਲੀ ਦੁਆਰਾ ਪਾਲੀ ਨਾ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਕੰਡਿਆਲੀ ਥੋਰੁ, ਕਹਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲੁੱਟੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਵਹੁਟੀ, ਲੇਲਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਖਾਣ ਲਈ ਪਸੰਦ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਕੰਡਿਆਲੀ ਥੋਰੁ, ਰਾਜੇ ਦੀ ਨੌਕਰਾਣੀ, ਨਿਗੂਣੇ ਪੋਲਿਆਂ, ਚੰਦ ਨਾ ਦੇਖ ਸਕਣ ਵਾਲੀ ਰੋਗੀ ਚਕਵੀਂ, ਸੱਪਾਂ ਦੀ

ਨੋਟ

ਵਰਮੀ ਨੇੜਲੀ ਕੰਡਿਆਲੀ ਥੋਰ੍ਹ, ਸ਼ਿਕਰੇ ਦੁਆਰਾ ਫੜੀ ਮਾਨਸਰਾਂ ਦੀ ਮੁਰਗਾਬੀ, ਕਾਗਾਂ ਤੋਂ ਸੰਪੂਰੀ ਪੈਰ ਖੂਹਾ ਬੈਠਣ ਵਾਲੀ ਲਾਲੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਤੋਂ ਵਿੱਛੜੀ ਹੋਈ ਸੱਸੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸਮਝਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਪੈਰ-ਪੈਰ 'ਤੇ ਦੁਖੜੇ ਝੱਲਦੀ ਹੋਈ ਅਤਿ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿੱਚੋੜੇ ਦੀ ਇਸ ਸਿਖਰ ਦੁਪਹਿਰ ਵਿੱਚ ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਕੋਈ ਖੁਸ਼ੀ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਉਪਰ ਸੁਖਾਵਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦੀ।

6.1.7 ਰੁੱਖ

ਸਾਰ/ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ : 'ਰੁੱਖ' ਕਵਿਤਾ ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਬਟਾਲਵੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਗੀਤ ਵਿੱਚ ਉਹ ਰੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮਾਂ, ਪੁੱਤ, ਭਰਾ, ਬਾਬਾ, ਦਾਦੀ, ਯਾਰ ਤੇ ਮਹਿਬੂਬਾ ਦੀ ਮਹੁੱਬਤ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ। ਉਹ ਰੁੱਖ ਦੀ ਜੂਨ ਵਿੱਚ ਪੈ ਕੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਅਪਾਣੇ ਗੀਤ ਸੁਣਾਉਣੇ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਹੋਰਨਾਂ ਸਾਰੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਬੰਧ ਮਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਰੁੱਖਾਂ ਦੀ ਛਾਂ ਉਸਨੂੰ ਮਾਂ ਦੀ ਮਮਤਾ ਦੀ ਛਾਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਵੇਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁੱਝ ਰੁੱਖ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਯਾਰਾਂ ਵਰਗੇ ਲਗਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਚੁੰਮਦਾ ਤੇ ਗਲ ਨਾਲ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਰੁੱਖ ਉਸਦੀ ਮਹਿਬੂਬਾ ਵਰਗਾ ਮਿੱਠਾ ਪਰ ਦੁੱਖ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਰੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸਦਾ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੋਢਿਆਂ 'ਤੇ ਚੁੱਕ ਕੇ ਖਿਡਾਵੇ। ਕੁੱਝ ਰੁੱਖ ਅਜਿਹੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸਦਾ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਚੁੰਮ ਕੇ ਮਰ ਜਾਵੇ। ਜਦੋਂ ਰੁੱਖ ਤੇਜ਼ ਹਵਾਵਾਂ ਦੇ ਵਗਣ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਝੁੰਮਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਲਿਖ ਲਵੇ। ਉਸਦਾ ਆਪਣਾ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਰੁੱਖ ਦੀ ਜੂਨ ਵਿੱਚ ਪੈ ਜਾਵੇ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਹ ਉਸ ਤੋਂ ਕਈ ਗੀਤ ਸੁਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਹ ਰੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਗਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਆਕੇ ਉਸਤੋਂ ਗੀਤ ਸੁਣ ਲੈਣ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਰੁੱਖ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਵਰਗੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੁੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਛਾਵਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਕਾਇਮ ਰਹਿਣ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮਾਂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਵਾਲਾ ਰਸ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

6.1.8 ਤ੍ਰੇਤਾਯੁਗ

ਸਾਰ/ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ : 'ਤ੍ਰੇਤਾ ਯੁਗ' ਕਾਵਿ ਅੰਸ਼ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਮਿਥਿਆਸਕ ਹੈ ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਤ੍ਰੇਤਾਯੁਗ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤ੍ਰੇਤਾ ਯੁਗ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦੇਵਤੇ ਅਭਿਮਾਨੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਵੱਲੋਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਅਭਿਮਾਨ ਤੋੜਣ ਲਈ ਮਹਿਖਾਸੁਰ ਤੇ ਸ਼ੁੰਭ ਵਰਗੇ ਰਾਕਸ਼ ਸਰਦਾਰ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਇੰਦਰ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿੱਚੋਂ ਕਾਢ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਰਾਕਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਡਰਿਆ ਹੋਇਆ ਇੰਦਰ ਦੇਵਤਾ ਉਜੈਨ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦੀ ਧੀ ਦੁਰਗਾ ਦੇਵੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਪੁੱਜਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਤੋਗਣੀ ਸਤਯੁਗ ਦੇ ਬੀਤਣ ਮਗਰੋਂ ਅਧਸੀਲੀ ਤ੍ਰੇਤਾ ਯੁਗ ਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਤੇ ਪਵਿਤਰਤਾ ਸਤਯੁਗ ਨਾਲੋਂ ਅੱਧੀ ਰਹਿ ਗਈ। ਕਲਯੁਗੀ ਸੁਭਾਅ ਵਿੱਚ ਕਲ ਤੇ ਨਾਰਦ ਨੇ ਆਪਣਾ ਡੋਰੂ ਵਜਾਇਆ ਅਤੇ ਹਰ ਕੋਈ ਝਗੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝ ਗਿਆ। ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਦੇਵਤੇ ਬਹੁਤ ਹੰਕਾਰ ਗਏ ਤੇ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਹੰਕਾਰ ਤੋੜਨ ਲਈ ਮਹਿਖਾਸੁਰ ਤੇ ਸ਼ੁੰਭ ਵਰਗੇ ਰਾਕਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਕਸ਼ਾਂ ਨੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲਿਆ ਅਤੇ ਤਿੰਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਧਾਂਕ ਜਮਾ ਲਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਿਖਾਸੁਰ ਦੈਂਤ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ 'ਵੱਡਾ ਯੋਧਾ' ਅਖਵਾਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਦਾ ਛਤ੍ਰ ਝੁਲਾਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਇੰਦਰ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਦੇਵ ਭੂਮੀ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸ (ਇੰਦਰ) ਨੇ ਕੈਲਾਸ਼ ਪਹਾੜ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਓਟ ਲੈ ਲਈ। ਦੈਂਤਾਂ ਤੋਂ ਡਰ ਕੇ ਇੰਦਰ ਬਹੁਤ ਘਬਰਾ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਦੁਰਗਾ ਕੋਲ ਪੁੱਜਾ।

6.1.9 ਅਠਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ (ਮੰਗਲਵਾਰ)

ਸਾਰ/ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ : 'ਅਠਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ (ਮੰਗਲਵਾਰ)' ਕਾਵਿ ਟੋਟਾ 'ਸਪਤਾਹਿਕ' ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਅਠਵਾਰਾਂ' ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਰਚਨਾ ਕਵੀ ਨੇ ਹਫਤੇ ਦੇ ਸੱਤਾਂ ਦਿਨਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਕੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਕਰੁਣਾ ਵਾਲਾ ਹੈ ਇਸ ਵਿੱਚ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਇੱਕ ਬਿਰਹਨ ਇਤਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਥਮ ਮੁਰਸ਼ਦ ਸ਼ਾਹ ਅਨਾਇਤ ਦੇ ਵਿੱਚੋੜੇ ਦੇ ਦੁੱਖ ਤੇ ਉਸਦੇ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਬੜੇ ਤੀਬਰ ਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਵਿ-ਬੰਦ

ਮੰਗਲਵਾਰ ਦੇ ਦਿਨ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਉਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਿਰਹਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੁਹਸ਼ਦ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਦੁੱਖਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਛੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਫਸੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਪਰ ਉਸਦਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਲਾਂਭੇ ਕੰਢੇ 'ਤੇ ਖੜਾ ਤਮਾਸ਼ਾ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਦਿਲ ਦੇ ਬੰਦੀਵਾਲ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੇ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਛੁੱਟ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਦੁੱਖਾਂ ਦੇ ਦਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਿਖਰ ਦੁਪਹਿਰੇ ਹੀ ਦੁੱਖਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀਆਂ ਦੀਆਂ ਛੱਲਾਂ ਉਸਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡਰਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਯਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਮਾਰੀ ਹੋਈ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਕੇ ਗੋਤੇ ਖਾਣ ਲਈ ਬੇਵੱਸ ਹੋਈ ਪਈ ਹੈ। ਪਰ ਉਸਦਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਕੰਢੇ ਖੜਾ ਹੋ ਕੇ ਮੇਰਾ ਤਮਾਸ਼ਾ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦੀ ਤਾਂ ਮੌਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਲਈ ਇਹ ਹਾਸੇ ਦੀ ਗੱਲ ਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਹੁਣ ਉਸਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਆਸ ਆ ਵਸੀ ਹੈ। ਉਹ ਦੇਖਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਕਦੋਂ ਆ ਕੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਉਸਨੂੰ ਦਿਲਾਸਾ ਦੇਵੇਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਬਿਰਹਾ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

6.1.10 ਹੀਰ ਦਮੋਦਰ

ਸਾਰ/ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ : 'ਹੀਰ ਦਾ ਜਨਮ ਤੇ ਬਾਲ ਵਰੇਸ' ਕਵਿਤਾ ਦਮੋਦਰ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ-ਰਾਂਝਾ' ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਖੰਡ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਨੇ ਚੂਚਕ ਦੀ ਠਾਠ-ਬਾਠ, ਦੀ ਸਿੱਕਦਾਰੀ, ਉਸਦੇ ਪਰਿਵਾਰ, ਉਸਦੇ ਘਰ ਜਨਮੀ ਹੀਰ ਦੀ ਅਦਭੁਤ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਮੁਟਿਆਰ ਹੋਈ ਹੀਰ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਉਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਤੌਰ ਤਰੀਕੇ ਦੇਖ ਕੇ ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠਾ ਕਿੱਸਾ ਲਿਖਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਉਪਜੇ ਸ਼ੌਂਕ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਚੂਚਕ ਦੇ ਘਰ ਜੰਮੀ ਧੀ ਹੀਰ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਹ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਹੋਈ, ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਰਾਂਝੇ ਨਾਲ ਪਿਆ ਪੈ ਗਿਆ।

ਚੂਚਕ ਦੇ ਸ਼ਾਹੀ ਠਾਠ-ਬਾਠ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਦਮੋਦਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜਮੀਨਾਂ ਤੇ ਨਦੀਆਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਸਰਦਾਰ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਸ਼ਾਨ-ਸ਼ੌਂਕਤ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦਾ ਰਈਸ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਘਰ ਬੇਅੰਤ ਸੋਨਾ, ਚਾਂਦੀ ਤੇ ਹੋਰ ਧਨ-ਮਾਲ ਦੇ ਖਜਾਨੇ ਭਰੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਸਦੇ ਕੋਲ ਸੱਤ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਬੇਅੰਤ ਪਸ਼ੂ (ਉਠ, ਘੋੜੇ, ਮੱਝਾਂ, ਗਾਵਾਂ, ਭੇਡਾਂ, ਬੱਕਰੀਆਂ ਤੇ ਖੋਤੇ ਸਨ)। ਉਸਦੇ ਚਾਰ ਪੁੱਤਰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਗੁਣਾਂ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਰੱਬ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੂਪ ਵੀ ਬਹੁਤ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਕਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਸਿਰਜਨਹਾਰ ਰੱਬ ਦੀ ਖੇਡ ਦੇਖੋ। ਉਸ ਡਾਢੇ ਰੱਬ ਦਾ ਕੀ ਭਾਣਾ ਵਰਤਿਆ? ਉਸਦੀ ਪੁਰ ਦਰਗਾਹ ਤੋਂ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪੇ ਹੀ ਖੇਡ ਰਚਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਚੂਚਕ ਦੀ ਪਤਨੀ ਚੌਧਰਾਣੀ ਕੁੰਦੀ ਬੁੱਢੇ ਵਾਰੇ ਪ੍ਰਸੂਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਹੀਰ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਕਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁੰਦੀ ਦੀ ਕੁੱਖ ਵਿੱਚੋਂ ਇਹ ਧੀ ਕਾਹਦੀ ਜੰਮੀ ਸੀ। ਚਾਰ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ ਮਗਰੋਂ ਚੂਚਕ ਦੀ ਪਤਨੀ ਕੁੰਦੀ ਬੜੀ ਦੇਰ ਪਿਛੋਂ ਬੁੱਢੇ ਵਾਰੇ ਗਰਭਵਤੀ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਉਸ ਤੋਂ ਹੁਣ ਬੱਚਾ ਹੋਣ ਦੀ ਆਸ ਵਿੱਚ ਚੂਚਕ ਦੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਬੜੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਮਨਾਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਵਧਾਈਆਂ ਦੇਣ ਲਈ ਆਏ। ਚੂਚਕ ਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਦਾਨ-ਪੁੰਨ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇਸ ਦਾਨ-ਪੁੰਨ ਨੂੰ ਲੈਣ ਆਏ ਚੂਚਕ ਦੇ ਘਰ ਹੀਰ ਅਜਿਹੀ ਕੁੜੀ ਜੰਮੀ ਹੈ, ਜਿਸਦੀ ਸ਼ਕਲ-ਸੂਰਤ ਇੰਨੀ ਸੋਹਣੀ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਉਸ ਵਿੱਚ ਨੁਕਸ ਕੱਢ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਉਸਨੂੰ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਰੇਸ਼ਮੀ ਕੱਪੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲਪੇਟ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ, ਮੱਖਣ ਖਵਾ ਕੇ ਪਾਲਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਦਾਈ ਕੁੱਛੜ ਚੁੱਕ-ਚੁੱਕ ਕੇ ਖਿਡਾਉਂਦੀ ਰਹੀ। ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਇੰਨੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਦੇਖ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚੌਧਰੀ ਚੂਚਕ ਦੇ ਘਰ ਇਹੋ-ਜਿਹੀ ਅਦਭੁਤ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਮਾਲਕ ਕੁੜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਦੋਂ ਚੂਚਕ ਸਿਆਲ ਦੀ ਬੇਟੀ ਹੀਰ ਵੱਡੀ ਹੋਈ, ਤਾਂ ਉਹ ਬੜੇ ਅਲਬੇਲੇ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਮਾਲਕ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਪੈਰ ਜਮੀਨ ਉੱਤੇ ਟਿਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹ ਨੱਚਦੀ, ਟੱਪਦੀ ਤੇ ਖੇਡਦੀ ਹੀ ਰਹੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਪੈਰ ਚੁੱਕਣ ਦੀ ਸੁੱਧ-ਬੁੱਧ ਹੀ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਹੀਰ ਦਾ ਬੁਣੀ ਹੋਈ ਧਾਗੇਦਾਰ ਧੌਤੀ ਬੰਨ੍ਹਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਗਲ ਵਿੱਚ ਰੇਸ਼ਮ ਦੇ ਪੱਕੜੇ ਪਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਕਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੇ ਹੀਰ ਦੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਨਿੱਤ ਕਰਮ ਤੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ, ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਉਸ ਸੰਬੰਧੀ ਕਿੱਸਾ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਹੱਥਲਾ ਕਿੱਸਾ ਲਿਖਿਆ। ਕਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਹੀਰ ਤੇ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ ਦਾ ਜੋ ਕਿੱਸਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਦੀਆਂ ਸਭ

ਨੋਟ

ਘਟਨਾਵਾਂ ਉਸਨੇ ਅੱਖੀਂ ਦੇਖੀਆਂ ਹਨ। ਚੂਚਕ ਦੇ ਘਰ ਜੰਮੀ ਧੀ ਹੀਰ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਹ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਹੋਈ, ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਰਾਂਝੇ ਨਾਲ ਪਿਆ ਪੈ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਚੂਚਕ ਦੇ ਘਰ ਧੀ ਹੀਰ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਇਸਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਖੁਸ਼ੀ ਮਨਾਈ ਗਈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਵਧਾਈਆਂ ਦੇਣ ਲਈ ਆਏ। ਹੀਰ ਨੂੰ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਨਹਾ-ਪੁਲਾ ਕੇ ਰੋਸ਼ਮ ਵਿੱਚ ਲਪੇਟ-ਲਪੇਟ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਦਾਈਆਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਕੁੱਛੜ ਚੁੱਕ-ਚੁੱਕ ਕੇ ਖਿਡਾਉਂਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪਾਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਜਦੋਂ ਹੀਰ ਦੋ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਹੀ ਦੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਉਸਦਾ ਆਪਣੇ ਘਰ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਚਾਰ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਹੋਈ, ਤਾਂ ਉਹ ਦਾਨੀਆਂ ਵਾਂਗ ਸਚਾਈ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਛੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਹੋਈ, ਤਾਂ ਉਹ ਨੇਕੀ ਕਮਾਉਣ ਲੱਗੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗਰੀਬ ਅਤੇ ਨਿਮਾਣੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਭਲਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਅੱਠਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਹੋਈ, ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਭਲਾਈ ਤੇ ਨੇਕੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਹਰ ਘਰ ਵਿੱਚ ਪੁੱਜ ਗਈ ਤੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਉਸ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਦਸਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਹੋਈ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਦਬ-ਦਬਾ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਿਆ। ਕੋਈ ਉਸਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਅੱਖ ਚੁੱਕਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਬਾਰਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਪੁੱਜੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਉੱਪਰ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਪੈ ਗਿਆ।

ਨੋਟਸ

‘ਤ੍ਰੇਤਾ ਯੁਗ’ ਕਾਵਿ ਅੰਸ਼ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਮਿਥਿਆਸਕ ਹੈ ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਤ੍ਰੇਤਾਯੁਗ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤ੍ਰੇਤਾ ਯੁਗ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦੇਵਤੇ ਅਭਿਮਾਨੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਵੱਲੋਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਅਭਿਮਾਨ ਤੋੜਣ ਲਈ ਮਹਿਖਾਸੁਰ ਤੇ ਸ਼ੁੰਭ ਵਰਗੇ ਰਾਕਸ਼ ਸਰਦਾਰ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਇੰਦਰ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿੱਚੋਂ ਕਾਢ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਰਾਕਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਡਰਿਆ ਹੋਇਆ ਇੰਦਰ ਦੇਵਤਾ ਉਜੈਨ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦੀ ਧੀ ਦੁਰਗਾ ਦੇਵੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਪੁੱਜਦਾ ਹੈ।

6.1.11 ਅੱਜ ਆਖਾਂ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ

ਸਾਰ/ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ : ‘ਅੱਜ ਆਖਾਂ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ’ ਕਵਿਤਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ 1947 ਵਿੱਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ-ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਫਿਰਕੂ ਪਾਗਲਪਨ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਸਦੀਆਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਭੁੱਲਣਾ, ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਕਵੀ, ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ, ਜਿਸਨੇ ‘ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ’ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ-ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀਆਂ ਹੀਰ ਦੇ ਵਿਆਹੇ ਜਾਣ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰੋਣ ਨੂੰ ਡਾਢੇ ਦਰਦ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਇੱਕ ਧੀ ਦੇ ਰੋਣ ‘ਤੇ ਦਰਦੀਲੇ ਵੈਣ ਲਿਖੇ ਸਨ, ਪਰ ਅੱਜ ਇੱਕ ਧੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਲੱਖਾਂ ਧੀਆਂ ਰੋਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਉੱਠ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਰਦ ਵੰਡਾਵੇ। ਅੱਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੋਲਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਜਿੱਥੇ ਪਿਆਰ ਪਲਦੇ ਸਨ, ਲਾਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ ਤੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਪਾਲਣ ਵਾਲਾ ਦਰਿਆ ਝਨਾ ਲਹੂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਭਾਵ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਚੱਪੇ-ਚੱਪੇ ਉੱਪਰ ਫਿਰਕੂ ਜ਼ਹਿਰ ਫੈਲ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਤੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵੱਢਣ ਤੇ ਲੁੱਟ-ਖੋਹਣ ‘ਤੇ ਤੁਲੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਫੈਲੀ ਇਸ ਫਿਰਕੂਪੁਣੇ ਦੀ ਜ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕਾਰਣ ਇਸ ਉਪਜਾਊ ਭੂਮੀ ਦੇ ਵਿੱਚ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਜ਼ਹਿਰ ਦੀ ਗਿੱਠ-ਗਿੱਠ ਲਾਲੀ ਤੇ ਫੁੱਟ-ਫੁੱਟ ਕਹਿਰ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਹਿਰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਲੜਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਹੋਵਾਨੀਅਤ ਦੇ ਨਾਗ ਫਿਰਨ ਲੱਗੇ ਹਨ। ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦੇ ਦਾਅਵੇਦਾਰ, ਆਗੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਪਾਂ ਦੇ ਡੰਗਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅੰਗ-ਅੰਗ ਵਿੱਚ ਇਹ ਜ਼ਹਿਰ ਫੈਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਤ੍ਰਿੰਦਣ ਟੁੱਟ ਗਏ ਹਨ, ਗੀਤ ਸੌਂ ਗਏ ਹਨ, ਪੀਘਾਂ ਟੁੱਟ ਗਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਰਾਂਝੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵੀਰ ਸੱਚੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਜਾਂਚ ਭੁੱਲ ਕੇ ਅਪਾਸ ਵਿੱਚ ਲੜਣ ਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਉੱਪਰ ਜ਼ੁਲਮ ਢਾਹੁਣ ਲੱਗੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੀਤ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਹਜਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੀਤ ਮਿਲਣ ਦੀ ਥਾਂ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ

ਤੇ ਮੌਤ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਹੁਸਨ-ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਵੈਰੀ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪਿਆਰ ਪਾਲਣ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਜ਼ੁਲਮ ਤੇ ਵੈਰ ਪਲੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਤੇ ਪੰਜਾਬਣਾਂ ਦੇ ਇਸ ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਵੰਡਾਵੇ।

6.1.12 ਧਰਤੀ ਦੇ ਬੋਲ

ਸਾਰ/ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ : ‘ਧਰਤੀ ਦੇ ਬੋਲ’ ਸ.ਸ. ਮੀਸਾ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਕਵਿਤਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਭੱਜ-ਦੌੜ ਹੈ। ਧਰਤੀ ਭੱਜ-ਦੌੜ ਵਿੱਚ ਪਏ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਪਲ ਖਲੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਤੇ ਖੁਸ਼ਬੋਆਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਲਵੇ।

ਧਰਤੀ ਭੱਜ-ਦੌੜ ਵਿੱਚ ਪਏ ਵਰਤਮਾਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕੁੱਝ ਸਮਾਂ ਰੁਕ ਜਾਵੇ। ਉਹ ਉਹਦੇ ਮੱਥੇ ਤੋਂ ਪਸੀਨਾ ਪੂੰਝ ਕੇ ਸਾਹ ਦੁਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁਛਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਕਾਹਦੀ ਕਾਹਲੀ ਹੈ? ਉਸਨੂੰ ਕਿਹੜੀ ਮੰਜਿਲ ਖਿੱਚ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸਨੇ ਕਿਸਨੂੰ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਭੱਜਾ ਹੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ? ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣਾ ਥਾਂ-ਟਿਕਾਣਾ ਦੱਸੇ ਤੇ ਪਤਾ ਦੇਵੇ ਕਿ ਉਹ ਕਿਉਂ ਭੱਟਕਣਾ ਵਿੱਚ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ? ਉਹ ਕਿਥੋਂ ਤੁਰਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਸਨੇ ਕਿਥੇ ਜਾਣਾ ਹੈ? ਉਹ ਕੁੱਝ ਦੇਰ ਲਈ ਰੁਕ ਕੇ ਅਪਾਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਖਿੜੀਆਂ ਫੁਲਵਾੜੀਆਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਲਵੇ ਅਤੇ ਮਹਿਕਾਂ ਨੂੰ ਪੱਲੇ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਅੱਗੇ ਤੁਰੇ।

6.1.13 ਸੱਸੀ ਦਾ ਜਨਮ

ਸਾਰ/ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ : ‘ਸੱਸੀ ਦਾ ਜਨਮ’ ਹਾਸ਼ਮ ਸ਼ਾਹ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਕਿੱਸਾ ‘ਸੱਸੀ-ਪੁਨੂੰ’ ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਸੱਸੀ ਅਤੇ ਪੁਨੂੰ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ-ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿੱਚ ਹਾਸ਼ਮ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸੱਸੀ ਦੇ ਜਨਮ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਬੇਮਿਸਾਲ ਸੁੰਦਰਤਾ ਬਾਰੇ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸੱਸੀ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਸਾਹਮਣੇ ਚੰਨ, ਸੂਰਜ ਅਤੇ ਕੀਮਤੀ ਹੀਰੇ-ਜਵਾਹਰਾਤ ਵੀ ਫਿੱਕੇ ਨਜ਼ਰੀਂ ਪੈਂਦੇ ਸਨ। ਕਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੱਸੀ ਨੇ ਸੁਭਾਗੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਜਨਮ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਏਕਸ ਦੇ ਚੰਨ ਵਾਂਗ ਸੁੰਦਰ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਚਮਕ ਦੇਖ ਕੇ ਤਾਂ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦਾ ਚਮਕਣ ਵਾਲਾ ਬਦਖਸ਼ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਤਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਭ ਨਗ ਮੌਤੀ ਆਪਣੀ ਚਮਕ ਅਤੇ ਆਬ ਗੁਆ ਬੈਠਦੇ ਸਨ। ਭਾਵ ਉਸਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਸਾਹਮਣੇ ਫਿੱਕੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਸਦੇ ਨੈਣ-ਨਕਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਹਾਸ਼ਮ ਸ਼ਾਹ ਸੱਸੀ ਦੇ ਹੁਸਨ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੱਸੀ ਦਾ ਹੁਸਨ ਸੁਨਿਹਰੀ ਕਿਰਨਾਂ ਖਿਲਾਰਨ ਵਾਲੇ ਸੂਰਜ ਵਾਂਗ ਸੀ।

6.1.14 ਜੁਲੈਖਾਂ

ਸਾਰ/ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ : ‘ਸਪਤਿਕਾ’ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ‘ਅਹਿਮਦ ਯਾਰ’ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ‘ਜੁਲੈਖਾਂ’, ਜੋ ਕਿ ਉਸਦੇ ਕਿੱਸੇ ‘ਅਹਿਸਨੁਲਕਸਿਸ’ ਦਾ ਇੱਕ ਅੰਸ਼ ਹੈ, ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਨੇ ਜੁਲੈਖਾਂ ਦੇ ਜਨਮ ਤੇ ਉਸਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਤੈਮੂਸ ਨਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸੀ, ਜਿਸਦੀ ਹਕੂਮਤ ਪੱਛਮ ਵਲ ਕਿਧਰੇ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਘਰ ਜੁਲੈਖਾਂ ਨਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਕੁੜੀ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਉਸਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰਲੀ ਲਾਲੀ ਤੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਚਮੜੀ ਦਾ ਰੰਗ ਚੀਚ ਵਹੁਟੀਆਂ ਵਰਗਾਸੂਹਾ ਲਾਲ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਲਾਲ ਆਪਣੀ ਲਾਲੀ ਕਰਕੇ ਉਸਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਲਾਲੀ ਅੰਦਰੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਵੀ ਉਸਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਮੂੰਹ ਚੰਦ ਵਰਗਾ, ਕੱਚ ਸਨੋਬਰ ਵਰਗਾ ਤੇ ਸਰੀਰ ਸੱਚਮੁੱਚ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਰਗਾ ਚਮਕੀਲਾ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਵਰਗੇ, ਚਿਹਰਾ ਗੁਲਾਬੀ ਤੇ ਸਰੀਰ ਸੱਚਮੁੱਚ ਚੰਬੇਲੀ ਵਰਗਾ ਸੀ। ਉਸਦੀਆਂ ਗੱਲ੍ਹਾਂ ਗੁਲਾਬ ਦੇ ਫੁੱਲ ਵਰਗੀਆਂ ਤੇ ਉਸਦੀ ਸੂਰਤ ਦਾ ਹੁਸਨ ਆਸ਼ਕਾਂ ਲਈ ਪਰਲੋਂ ਲਿਆ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਉਸਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਬੇਚੈਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਜਿਉਂਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਜੁਲੈਖਾਂ ਦੀਆਂ ਪਲਕਾਂ ਤੀਰਾਂ ਅਤੇ ਭਵਾਂ ਕਮਾਨਾਂ ਵਰਗੀਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਸੂਰਜ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉੱਪਰ ਸਤਰੰਗੀ ਪੀਂਘ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਲਟਕਦੀ ਹੋਵੇ। ਉਸਦੇ ਸਿਰ ਉੱਪਰ ਸਿਰ ਸੰਘਣੇ ਵਾਲਾਂ ਦੀ ਕਾਲੀ ਘਟਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮੱਥੇ ਵਿੱਚੋਂ ਚਮਕੀਲੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇੰਝ ਲਗਦਾ ਜਿਵੇਂ ਸੂਰਜ ਦੇ ਮੱਥੇ ਤੇ ਲੱਗਾ ਸੁਨਿਹਰੀ ਸਿਹਰਾ ਅਸਮਾਨ ਵਿੱਚ ਝਿਲਮਿਲ-ਝਿਲਮਿਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਖੁੰਘਾਰ ਚੀਤੇ ਉਸ ਦੀ ਕਹਿਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਚਾਲ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਦੜ ਵੱਟ ਕੇ ਨੱਠ ਗਏ ਸਨ। ਘੁੱਗੀ ਨੇ ਮੁੜ ਕੇ ਕਦੇ ਉਸਦੇ ਸਰੂ ਵਰਗੇ ਕੱਚ ਦੀ ਨਜਾਰੇਦਾਰ ਮਸਤੀ ਵਲ ਦੇਖਣ ਦਾ ਹੀਆ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਉਹ

ਨੋਟ

ਇੰਨੀ ਸੁੰਦਰ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਜੇਵਰ ਪਹਿਣਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਜੇਵਰ ਉਸਦੇ ਹੁਸਨ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉੱਥੇ ਹੀ ਸ਼ਰਮਾ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਉਸਦੇ ਬਲੌਰ ਵਰਗੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਅੱਗੇ ਵੱਧਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਵੀ ਉਸਦੀ ਤਾਬ ਨਾ ਝੱਲਦੀ ਹੋਈ ਪਿਛੇ ਹਟ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਜੁਲੈਖਾਂ ਜਦੋਂ ਹੱਸਦੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਦਿਲ ਨੂੰ ਲੁੱਟ ਲੈਂਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਬੋਲਦੀ ਹੋਈ ਜ਼ਰਾ ਵੀ ਹਿਚਕਚਾਉਂਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਇੰਨੀ ਪਿਆਰੀ ਲੱਗਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਉੱਪਰ ਅਣਵਿੱਧ ਮੌਤੀ ਤੇ ਜਵਾਹਰ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਕੇ ਮਿੱਟੀ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟ ਦੇਣ ਤੂੰ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਸਹੇਲੀਆਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਚੰਦ ਦੁਆਲੇ ਤਾਰੇ ਹੋਣ। ਇੰਝ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਸਦਾ ਚਾਰ-ਚੁਫੇਰਾ ਮਸਤ-ਅਲਮਸਤ ਪਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਡਾਰਾਂ ਨੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰਿਆ ਹੋਵੇ। ਉਸਨੇ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਨਾਂ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੁਣਿਆ। ਇਸ਼ਕ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਕਦੇ ਖੁਆਬ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ, ਪਰ ਉਸਦੇ ਸੁੰਦਰ ਨੈਣਾਂ ਨੇ ਜੁਲਮ ਦੀ ਬਰਫੀ ਚੁੱਕ ਲਈ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁਸਨ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਹੜ੍ਹ ਆਪਣਾ ਵਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

6.1.15 ਇਕ ਚੁੜੇਲ

ਸਾਰ/ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ : ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਰ੍ਹਾਣੇ ਇੱਕ ਚੁੜੇਲ ਖੜ੍ਹੀ ਦੇਖੀ। ਉਸਦੇ ਦੰਦ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਮੂੰਹ ਦੀਆਂ ਖਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਣੇ ਰੁੱਖ ਸੁੱਕੇ ਹੋਏ ਹੋਣ। ਉਸਦਾ ਉਤਲਾ ਬੁੱਲ੍ਹ ਸਿਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਉਠ ਕੇ ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਢੱਕਦਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਦੂਜਾ ਬੁੱਲ੍ਹ ਹੇਠਾਂ ਠੋਡੀ ਤੱਕ ਲਮਕ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਦਾ ਨੱਕ ਦੋ ਕੋਹਲੂਆਂ ਵਾਂਗ ਸਾਰਾ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਨੂੰ ਉਲਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਦਸ ਦਸ ਮਣ ਚਰਬੀ ਸੀ, ਜੋ ਭਰੇ ਹੋਏ ਫੁਹਾਰੇ ਵਾਂਗ ਚਲਦੀ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮੈਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਰੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਬੂਤਰਾਂ ਦੇ ਖੁੰਡੇ ਵਿੱਠਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਹੋਣ। ਉਸਦੇ ਕੰਨ ਬਾਹਰੋਂ ਉਲਰੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਸਦੀਆਂ ਨਾਸਾਂ ਸੀਂਢ ਨਾਲ ਖੂਹ-ਖਾਈਆਂ ਵਾਂਗ ਭਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਅੱਖਾਂ ਕੜ-ਕੜ ਕਰ ਕੇ ਪਟਾਕੇ ਚਲਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ।

6.1.16 ਜਦੋਂ ਪਿਆ ਹਰਾਸ

ਸਾਰ/ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ : ‘ਜੰਗ ਹਿੰਦ ਪੰਜਾਬ’ ‘ਸਪਤਿਕਾ’ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚਲਾਣੇ ਮਗਰੋਂ ਸਿੱਖ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਫੈਲੀ ਬੁਰਫ਼ਾਗਰਦੀ, ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਈਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਕਾਬਜ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਬੜੇ ਕਰੁਣਾਮਈ ਢੰਗ ਨਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਫੇਰੂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਹਾਰੀਆਂ ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਢਹਿੰਦੀ ਕਲਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਲਕੇ ਵਿਅੰਗ ਦੀ ਚੋਟ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਕਵੀ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਮੁੜ ਸੁਨੇਹੇ ਭੇਜ ਕੇ ਫੌਜ ਨੂੰ ਜੰਗ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਹ ਮੁੜ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਜੰਗ ਕਰਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਲਈ।

ਫੇਰੂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਹਾਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ ਬੜੀ ਗਿਰਾਵਟ ਦ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਜਿਹੜੇ ਛੋਕਰੇ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਭਰਤੀ ਹੋਏ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਹਾਰ ਕਾਰਣ ਬੜੀ ਗਿਰਾਵਟ ਆ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਉਹ ਸੋਚ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਸਾਡੇ ਲਈ ਤਾਂ ਇਹੋ ਹੀ ਚੰਗਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਫੌਜ ਵਿਚੋਂ ਖਿਸਕ ਕੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਚਲੇ ਜਾਣ। ਇਹ ਗੋਰੇ ਸਾਨੂੰ ਕਿਤੋਂ ਆ ਪਏ ਹਨ ? ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡੇ ਪਿਓ ਦਾਦਿਆਂ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਬਥੇਰੀ ਹੈ, ਖਾਣ-ਪੀਣ ਲਈ ਬਥੇਰਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਲੜਨ ਜਾਂ ਮਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਬਹਿ ਕੇ ਹਲ ਵਾਹਾਂਗੇ ਤੇ ਰੋਟੀਆਂ ਖਾਵਾਂਗੇ। ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਬਚੇ ਹੋਏ ਸਿਪਾਹੀ ਭੁੱਖ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਹੋਏ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਸਦ-ਘਰ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਸੋਚਦੇ ਸਨ ਕਿ ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕੀੜ-ਪਤੰਗੇ ਹੀ ਸਮਝਦੇ ਸਾਂ, ਪਰ ਇਹ ਤਾਂ ਬੁਰੇ ਜਿੰਨ ਹੋ ਕੇ ਟੱਕਰੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਸ਼ਹਿਦ ਲਈ ਹੱਥ ਪਾਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਅੱਗੋਂ ਡੂੰਮਣੇ ਤੇ ਮਖਿਆਲ ਦੀਆਂ ਮੱਖੀਆਂ ਵਾਂਗ ਪਿੱਛੇ ਲੱਗ ਗਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੋਚਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਸੁਝਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕੀ ਕਰਨ ਤੇ ਕਿਧਰ ਜਾਣ। ਅਜਿਹੀ ਗਿਰਾਵਟ ਤੇ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਏ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਉਪਰ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਨੂੰ ਬੜਾ ਦੁੱਖ ਹੈ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਆਪਣੇ ਜਟਕੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਅੰਗ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਾਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕੌਮ ਦਾ ਗੁੱਸਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀ ਘਰੋਂ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਗਏ ਸਨ, ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਤੋਪਾਂ ਦੇ ਬੇੜੇ ਤੋਂ ਵੀ ਹੱਥ ਧੋ ਬੈਠੇ। ਇੱਕ ਤਾਂ ਆਫ਼ਤਾਂ ਨੂੰ ਛੇੜ ਕੇ ਮਗਰ ਗਏ ਸਨ, ਪਰ ਉਹ ਦੂਜਾ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ

ਆਏ। ਸ਼ਹਿਰ ਲਹੌਰ, ਜੋ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ੀ-ਖੁਸ਼ੀ ਵਸਦਾ ਸੀ, ਉਸਦੀਆਂ ਕੁੰਜੀਆਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਆਏ, ਭਾਵ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਲੋਕ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਹਾਰ ਕੇ ਆਏ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਮਿਹਣੇ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿ ਰਹੇ ਸਨ, “ਸਿੰਘ ਜੀ! ਤੁਸੀਂ ਚੰਗੀਆਂ ਪੂਰੀਆਂ ਪਾ ਕੇ ਆਏ ਹੋ।” ਫਿਰ ਮੁਦਕੀ ਤੇ ਫੇਰੂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਹਾਰ ਖਾਣ ਮਗਰੋਂ ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਅਪਾਣੇ ਘਰੀਂ ਜਾ ਕੇ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਇੱਕ ਰਾਤ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਦੋ ਰਾਤਾਂ ਆਰਾਮ ਕੀਤਾ। ਮਗਰੋਂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਜਿਥੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਉੱਥੇ ਸੱਦੇ ਭੇਜ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਫੇਰ ਬੁਲਾ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਹੇ ਖਾਲਸਾ ਜੀ! ਜ਼ਰਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਦੱਸੋ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਹਾਰ ਖਾ ਕੇ ਕਿਥੇ ਜਾ ਕੇ ਲੁਕ ਹਾਵੋਗੇ? ਲੁਕਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਆਓ, ਇਕੱਠੇ ਹੋਕੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਬਣਾਈਏ। ਇਸ ਸੱਦੇ ‘ਤੇ ਫਿਰ ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਇਕੱਠ ਹੋਇਆ। ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਦੇ ਪਰਲੇ ਕੰਢੇ ਫਿਰ ਸਿੱਖ ਫੌਜੀ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਸੀ। ਨੌਕਰੀ ਵਿੱਚ ਘਰ ਜਾਣਦਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਕੰਮ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਡੇਰੇ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਜੋ ਕੁੱਝ ਪਿਛੇ ਬੀਤਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਸੰਬੰਧੀ ਬੜਾ ਦੁੱਖ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਭਰਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਲੁਕ ਛਿਪ ਕੇ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਆ ਬੈਠਦੇ ਸਨ ਤੇ ਫਿਰ ਡੇਰੇ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਖਾ ਕੇ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਕੁੱਝ ਲੁਧਿਆਣੇ ਵਾਪਰਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਮੈਂ ਸਭ ਕੁੱਝ ਮਲੂਮ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ।

6.1.17 ਹਲ ਵਾਹੁਣ ਵਾਲੇ

ਸਾਰ/ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ : ‘ਹਲ ਵਾਹੁਣ ਵਾਲੇ’ ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ‘ਕਵਿਤਾਜਲੀ’ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ-ਭੁੱਲ੍ਹੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ-ਭੁੱਲ੍ਹੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਕਵੀ ਜੱਟ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਮਹਿਮਾਨ-ਨਵਾਜ਼ੀ ਅਤੇ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਸਿਧੇ-ਸਾਧੇ ਤੇ ਮਿਹਨਤੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।

ਕਵੀ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਨਾ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਖੇਤਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾਹੀਆਂ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਖੁੱਬ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਇਹ ਖੇਤ ਮੇਰੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਜੱਟ-ਬੂਟ ਮਰੇਰ ਯਾਰ-ਬੇਲੀ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਵੀ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੱਟ ਕਿਸਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਕੇ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਖੁੱਬ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਕਿਸਾਨ ਕਵੀ ਨੂੰ ਪੀਣ ਲਈ ਲੱਸੀਦਾ ਛੰਨਾ, ਖਾਣ ਲਈ ਬਾਜਰੇ ਦੀ ਰੋਟੀ ਅਤੇ ਮੱਖਣ ਦੀ ਪਿੰਨੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਪੀਣ ਲਈ ਦੁੱਧ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਹ ਖਾਣ ਦੇ ਲਈ ਮੱਕੀ, ਜਵਾਰ ਅਤੇ ਛੋਲਿਆਂ ਦੇ ਦਾਣੇ ਅਤੇ ਪੀਣ ਲਈ ਖੂਹ ਦਾ ਠੰਡਾ ਪਾਣੀ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਸਾਨ ਉਸਨੂੰ ਪੀਣ ਲਈ ਅਤੇ ਜੀਉਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਕਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਸਾਨ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਟਿੱਬਿਆਂ ਨੂੰ ਢਾਹ ਕੇ ਅਤੇ ਵਾਹ ਕੇ ਮੈਦਾਨ ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਰੱਬ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਪੈਲੀਆਂ ਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਿਸਾਨ ਆਪਣੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਹਲ ਵਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਬੀਜ ਬੀਜਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਹਨਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਖੇਤਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਅਤੇ ਪੈਦਾਵਾਰ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਸਖਤ ਘਾਲਣਾ-ਘਾਲਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਥੋੜਾ ਖਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਿਧਾ-ਸਾਧਾ ਪਹਿਰਾਵਾ ਪਹਿਨਦੇ ਹਨ। ਮੀਹਾਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿੱਚ ਇਹ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਬਦਲਾਂ ਵੱਲ ਵੇਖਦੇ ਹਨ। ਰਾਜੇ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਗੇ ਹੱਥ ਅੱਡ-ਅੱਡ ਕੇ ਰੋਟੀਆਂ ਮੰਗਦੇ ਹਨ, ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਰਾਜੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਨਿਗਵਾਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਅੰਨ ਖਾ ਕੇ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਦੇ ਅੰਨ-ਭੰਡਾਰੀ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਅੰਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

6.1.18 ਆਸਮਾਨ ਦਾ ਟੁਕੜਾ

ਸਾਰ/ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ : ‘ਆਸਮਾਨ ਦਾ ਟੁਕੜਾ’ ਕਵਿਤਾ ਪਾਸ਼ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਸਮਾਨ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਸੂਰਜ ਵਾਂਗ ਖੜੋਤ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ।

ਕਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਸਮਾਨ ਦਾ ਉਹ ਟੁਕੜਾ ਅਰਥਾਤ ਸੂਰਜ ਜਿਹੜਾ ਸਖ਼ਤ ਕੰਧਾਂ ਤੇ ਸੀਖਾਂ ਦਾ ਲਿਹਾਜ਼ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ

ਨੋਟ

ਰੋਸ਼ਨਦਾਨ ਵਿਚੋਂ ਅੰਦਰ ਪਲਮ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਮੇਰੀ ਜਾਨ ਹੈ, ਭਾਵ ਮੇਰੀ ਆਪਣੀ ਹਸਤੀ ਇਸ ਵਾਂਗ ਬੰਧਨ-ਮੁਕਤ ਤੇ ਬਦਲਦੀ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਲੋਕ ਤਾਂ ਇਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਉਸਨੂੰ ਕਹਿਣ ਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਥਾਂ ਹੀ ਟਿਕ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਰੰਗ ਨਾ ਬਦਲੇ, ਫਿਰ ਮੈਂ ਵੀ ਇੱਕ ਥਾਂ ਟਿਕ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਦੇਖੋ ਇਹ ਹਰ ਵਕਤ ਆਪਣਾ ਰੰਗ ਬਦਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਹਰ ਬਦਲਦੇ ਰੰਗ ਨਾਲ ਰੁੱਤਾਂ ਦਾ ਹੁਸਨ ਬੱਝਾ ਪਿਆ ਹੈ। ਜ਼ਰਾ ਕੋਈ ਇਸ ਟੁਕੜੇ ਨੂੰ ਕਹਿ ਕੇ ਤਾਂ ਵੇਖੋ ਕਿ ਉਹ ਮੌਸਮ ਦੇ ਨਾਲ ਤਾਂ ਬੱਝ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਉੱਤੇ ਰੁੱਤਾਂ ਦੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਵਗਾਹ ਕੇ ਪਰ੍ਹਾਂ ਸੁੱਟ ਦੇਵੇ, ਪਰ ਉਹ ਅਜਿਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਟੁਕੜਾ ਆਪਣੇ ਮੋਢਿਆਂ 'ਤੇ ਆਸਮਾਨ ਚੁੱਕੀ ਫਿਰਦਾ ਹੈ।

6.1.19 ਕਾਫੀਆਂ (ਬਸਿ ਕਰਿ ਜੀ! ਹੁਣ ਬਸਿ ਕਰਿ ਜੀ!)

ਸਾਰ/ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ : ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਲਿਖੀ ਕਾਫੀ 'ਬਸਿ ਕਰਿ ਜੀ! ਹੁਣ ਬਸਿ ਕਰਿ ਜੀ!' ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਸਪਤਿਕਾ' ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਫੀ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਅਨਾਇਤ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਵਿੱਚ ਤੜਫਦਿਆਂ ਲਿਖੀ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਅੱਗੇ ਅਰਜ਼ੋਈ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਉਸਨੂੰ ਮੁੜ ਗਲ ਨਾਲ ਲਾ ਲਵੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਆਪਣੀ ਨਿਮਾਣੀ ਤੇ ਦਰਦ ਭਰੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਤੜਫਦਾ ਹੋਇਆ ਵਿਛੋੜੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਲਈ ਅਰਜ਼ੋਈਆਂ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇਵੋ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੱਸ ਕੇ ਕੋਈ ਪਿਆਰ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੋ। ਹੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਜੀ, ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਲੜ ਲੱਗ ਕੇ ਆਪਣੀ ਵਿਚੋਂ ਆਪਾ ਭਾਵ ਮਾਰ ਕੇ ਮੋਇਆਂ ਸਮਾਨ ਹੋ ਗਏ ਸਾਂ, ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲੋਂ ਵਿਛੋੜੇ ਕੇ ਮੋਇਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਰਨੋਂ ਨਹੀਂ ਹਟਦੇ। ਤੁਸੀਂ ਸਾਨੂੰ ਮੋਇਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੁੱਟਦੇ ਸੀ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੁੰਡੀ ਨਾਲ ਖਿੱਦੇ ਨੂੰ ਕੁੱਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਸਾਂ, ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਸਾਡਾ ਗਲ ਘੁੱਟਦੇ ਸੀ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਫਿਰ ਵੀ ਸੀ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਕਰਦੇ। ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਰਨ-ਕੁੱਟਣ ਮਗਰੋਂ ਹੁਣ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਤੀਰ ਕੱਸ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਸਾਡੇ ਲਈ ਅਸਹਿ ਹੈ। ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਹੇ ਮੁਰਸ਼ਦ! ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਛਿਪਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹੋ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਘੁੱਟ ਕੇ ਫੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਅਜੇ ਵੀ ਸਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਬਚ ਕੇ ਛਿਪ ਜਾਣ ਲਈ ਤਕੜੇ ਹੋ। ਭਾਵ ਸਾਡੀ ਤੁਹਾਡੇ ਅੱਗੇ ਕੋਈ ਵਾਹ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ। ਪਰ ਹੇ ਪਿਆਰੇ! ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨੱਸ ਕੇ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਹਿਰਦੇ ਅੰਦਰ ਜਕੜ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿੱਥੋਂ ਤੁਸੀਂ ਨਿਕਲ ਕਿਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਇਸਤਰੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੇ ਪਿਆਰੇ ਮੁਰਸ਼ਦ! ਮੈਂ ਤਾਂ ਤੇਰੀ ਦਾਸੀ ਤੇਰਾ ਮੂੰਹ ਦੇਖਣ ਲਈ ਤਰਸਦੀ ਰਹੀ ਹਾਂ। ਸੋ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਅੱਗੇ ਮਿੰਨਤਾਂ ਤਰਲੇ ਕਰਕੇ ਤੈਨੂੰ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਛੱਡਣ ਲਈ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿੱਚ ਦੱਸ ਕੇ ਬੈਠ ਜਾਹ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਬਾਹਰ ਨਾ ਨਿਕਲੋ।

6.1.20 ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ

ਸਾਰ/ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ : 'ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ' 'ਸਪਤਿਕਾ' ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਹੀਰ-ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ ਕਥਾ ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਨੇ ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਵਿ-ਬੰਦ ਇਸ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਹੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਕਿੱਸੇ ਦੇ ਮੂਲ ਪਥਾ ਨੂੰ ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰੱਬ ਨੂੰ ਧਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਕਵੀ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਭਰਪੂਰ ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਸ਼ਾਇਆਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਤਖ਼ਤ ਹਜ਼ਾਰੇ ਤੇ ਉੱਥੇ ਵਸਦੇ ਗੱਭਰੂਆਂ ਦੀ ਸਿਫਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਰਾਂਝਾ ਦੁਆਰਾ ਘਰ ਛੱਡਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਉਸ ਕਰਕੇ ਉੱਤਰ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਦੋਂ ਦਿੱਤਾ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਦਿਖਾਵੇ ਦੇ ਤਰਲੇ ਮਿੰਨਤਾਂ ਕਰਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਉਸਨੂੰ ਘਰ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਫਿਰ ਕਵੀ ਉਸ ਘਟਾਨਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਹੀਰ ਇਹ ਸੁਣਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਬੇੜੀ ਵਿਚਲੀ ਸੇਜ 'ਤੇ ਕੋਈ ਗੱਭਰੂ ਬੈਠਾ ਗਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਹੰਕਾਰ ਭਰੀ ਹੀਰ ਆਪਣੀਆਂ ਸੱਠ ਸਹੇਲੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈਕੇ ਰਾਂਝੇ ਵੱਲ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਕਵੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਿੱਸੇ 'ਹੀਰ' ਦੀ ਮੂਲ ਕਥਾ ਨੂੰ ਲਿਖਣਾ ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਰੱਬ ਦੀ ਉਸਤਤਿ

ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦੇ ਨਾਮ ਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਧਿਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਇਸ਼ਕ ਨੂੰ ਜਗਤ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ਼ਕ ਰੱਬ ਨੇ ਆਪ ਕੀਥਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸਦਾ ਮਾਸੂਕ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਸੀ। ਇਸ਼ਕ ਪੀਰਾਂ ਫਕੀਰਾਂ ਦੇ ਉੱਚੇ ਰੂਹਾਨੀ ਦਰਜੇ ਉੱਪਰ ਪੁੱਜੇ ਹੋਣ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਮਰਦ ਲਈ ਇਸ਼ਕ ਦ ਬੀਮਾਰ ਹੋਣਾ ਇਕ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਇਸ਼ਕ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਪਣੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਦੇ ਬਾਗ਼ ਖਿੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਉੱਚੀ ਰੂਹਾਨੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਦੋਸਤਾਂ ਦਾ ਕਿਹਾ ਮੰਨ ਕੇ ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਜ਼ਾ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਕਿੱਸਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਾਵਿ-ਸੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੂਬ ਸੁਧਾਈ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇੰਨੇ ਕਾਵਿ-ਗੁਣ ਭਰੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਸੱਜਰੀ ਨਵੇਕਲੀ ਰਚਨਾ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਗੁਲਾਬ ਦਾ ਫੁੱਲ ਤੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਨੂੰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਕਰਕੇ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਢੰਗ ਵਰਤ ਕੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫ਼ਰਹਾਦ ਨੇ ਸਭ ਕੁੱਝ ਭੁਲਾ ਕੇ ਤੇ ਰਾਤ-ਦਿਨ ਇਕ ਕਰਕੇ ਪਹਾੜ ਨੂੰ ਤੋੜਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਵਿ-ਗੁਣ ਨੂੰ ਚੁਣ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਖੂਬ ਸ਼ਿੰਗਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਗੁਲਾਬ ਵਿਚੋਂ ਨਿਚੋੜਿਆ ਸੁਗੰਧਿਤ ਅਤਰ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੈ।

ਤਖ਼ਤ ਹਜ਼ਾਰੇ ਦੀ ਇੱਕ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਵਸਦੇ ਰਾਂਝਿਆਂ ਨੇ ਬੜੀ ਰੌਣਕ ਲਾਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਥੋਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਗੱਭਰੂ ਰਾਂਝੇ ਬੜੇ ਬਾਂਕੇ ਅਤੇ ਬੇਪਰਵਾਹ ਹਨ। ਉਹ ਲੱਕ ਨਾਲ ਧਾਰੀਦਾਰ ਤਹਿਮਤ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰ ਗੱਭਰੂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ੋਭਾ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ ਨਵੀਨ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਕਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਤਖ਼ਤ ਹਜ਼ਾਰੇ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਉਸਨੂੰ ਤਾਂ ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਪਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਅਸਮਾਨਾਂ ਤੋਂ ਬਹਿਸ਼ਤ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਆ ਲੱਥਿਆ ਹੋਵੇ। ਫਿਰ ਰਾਂਝੇ ਦੁਆਰਾ ਘਰ ਛੱਡਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਸਦੇ ਅੰਨ-ਪਾਣੀ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਤੋਂ ਖੂਬ ਉਦਾਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਘਰ ਛੱਡ ਕੇ ਤੁਰਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਉਸਦੇ ਰਾਹ ਦੇ ਅੱਗੇ ਖੜੀਆਂ ਹੋ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਕਿਉਂ ਰੋਕਦੀਆਂ ਹਨ? ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸਦੇ ਨਿਮਾਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਰਵੱਈਏ ਨਾਲ ਸਾੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤੇ ਹੁਣ ਮੱਲ੍ਹਮਾਂ ਲਾ ਕੇ ਸੱਚੀਆਂ ਹੋਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਿਉਂ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ? ਉਹ ਸਭ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਨਾਲ ਝੂਠਾ ਪਿਆਰ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਉਸਦੇ ਅਸਲੀ ਸਾਕ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਭਰਾ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਗਰ ਲੱਗ ਕੇ ਉਹ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਉਹ ਆਪ ਉਸਦੀਆਂ ਕਿੱਥੋਂ ਦੀਆਂ ਸਕੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਉਸ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਜਤਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ? ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸਦੀ ਇੱਕਲੇ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੱਗੇ ਕੋਈ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ, ਜਦਕਿ ਉਹ ਸਭੇ ਹੀ ਉਸਦੇ ਮਗਰ ਹੱਥ ਦੋ ਕੇ ਪਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਕਵੀ ਨਾਲ ਹੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਂਝੇ ਦੇ ਘਰ ਛੱਡਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਜਦ ਹੀਰ ਦੀ ਬੇੜੀ ਵਿੱਚ ਬੈਠਾ ਗਾ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਹੰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਮੱਤੀ ਹੀਰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਸੱਠ ਸਹੇਲੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਆਈ। ਉਸਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬੁੱਕ-ਬੁੱਕ ਮੋਤੀਆਂ ਵਾਲੇ ਝੁਮਕੇ ਪਾਏ ਹੋਏ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਕਿਸੇ ਹੂਰ ਜਾਂ ਪਰੀ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਵਧਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਸਦੇ ਗਲ ਵਿੱਚ ਸੂਹੀ ਕੁੜਤੀ ਉਸਦੀ ਹਿੱਕ ਨਾਲ ਲੱਗ ਕੇ ਫ਼ਬ ਰਹੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਜਮੀਨ ਤੇ ਆਸਮਾਨ ਵੀ ਆਪਣੀ ਹੋਸ਼ ਭੁੱਲ ਗਏ ਸਨ। ਉਸਦੇ ਨੱਕ ਵਿੱਚ ਪਿਆ ਬੁਲਾਕ ਧਰੂ ਤਾਰੇ ਵਾਂਗ ਫ਼ਬ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਜੋਬਨ ਕਹਿਰੀ ਤੂਫਾਨ ਵਾਂਗ ਬੇਕਾਬੂ ਦਿਸ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਵੀ ਖਬਰਦਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੇ ਬੁੰਦਿਆ ਵਾਲੀਏ! ਦੇਖੀਂ, ਤੂੰ ਹੁਣੇ ਕਿਸੇ ਉੱਪਰ ਆਪਣੇ ਹੁਸਨ ਦਾ ਵਾਰ ਨਾ ਕਰੀਂ। ਅੱਗੇ ਕਈ ਤੇਰੇ ਵਰਗੇ ਹੁਸਨ ਦੇ ਹੰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਤੰਬੂ ਤਾਣਦੇ ਇਥੋਂ ਲੱਦ ਗਏ ਹਨ। ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਹੋਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੀਰ ਜੱਟੀ ਦਾ ਹੁਸਨ ਲੋਹੜੇ ਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਭਿਮਾਨ ਤੇ ਹੰਕਾਰ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ

1. ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ:

- (i) ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ..... ਰਹੱਸਵਾਦ ਹੈ।
- (ii) 'ਕੋਈ ਆਇਆ ਸਾਡੇ ਵਿਹੜੇ' ਨਾਮੀ ਕਵਿਤਾ ..... ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ।
- (iii) 'ਸੱਸੀ ਦਾ ਜਨਮ' ..... ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਕਿੱਸਾ 'ਸੱਸੀ-ਪੁਨੂੰ' ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਨੋਟ

- (iv) 'ਧਰਤੀ ਦੇ ਬੋਲ' ..... ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਕਵਿਤਾ ਹੈ ?
- (v) ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਲਿਖੀ ਕਾਫ਼ੀ 'ਬਸਿ ਕਰਿ ਜੀ! ਹੁਣ ਬਸਿ ਕਰਿ ਜੀ!' ਕਿਸ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ..... ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ ?

6.2 ਸਾਰ ਅੰਸ਼

- 'ਪਹਿਲੀ ਪਾਉੜੀ' : ਇਹ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਬਾਣੀ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਇਸ ਪਹਿਲੀ ਪਾਉੜੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਸ਼-ਰਹਿਤ ਸਰੂਪ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਾਲ ਤੋਂ ਪਹੁੰਚੇ ਤੇ ਇਸਨੂੰ ਸੰਸਾਰਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਮੁਢ ਕਦੀਮ ਤੋਂ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ।
- 'ਗੁਲਾਬ ਦਾ ਫੁੱਲ' ਕਵਿਤਾ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਲਿਖਾਇਕ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਗੁਲਾਬ ਦੇ ਫੁੱਲ ਦਾ ਮਾਨਵੀਕਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਫੁੱਲ ਤੋੜਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਡਾਲੀ ਨਾਲੋਂ ਨਾ ਤੋੜੇ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਮਹਿਕਾਂ ਦੀ ਹੱਟੀ ਲਾਈ ਹੋਈ ਹਾਂ। ਜੇਕਰ ਇਸ ਹੱਟੀ 'ਤੇ ਲੱਖਾਂ ਗਾਹਕ ਵੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਲੈਣ ਆਉਣ, ਤਾਂ ਇੱਕ ਵੀ ਖਾਲੀ ਨਹੀਂ ਜਾਵੇਗਾ, ਪਰ ਜੇਕਰ ਤੂੰ ਇਕੱਲਾ ਮੈਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਕੇਵਲ ਤੇਰੇ ਜੋਗਾ ਰਹਿ ਜਾਵਾਂਗਾ ਅਤੇ ਮਹਿਕ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਾਂਗਾ, ਸਗੋਂ ਘੜੀਆਂ ਪਲਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮੁਰਝਾ ਜਾਵਾਂਗਾ।
- 'ਅਨਤ ਨ ਭਰਮੋ (ਰਾਗ ਭੈਰੋ)' ਸ਼ਬਦ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਸਿੱਧ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਨਿਮਰਤਾ ਨੂੰ ਧਾਰ ਕੇ ਤੇ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਨੂੰ ਦਸਵੇਂ ਦੁਆਰ ਥਾਂ 'ਤੇ ਟਿਕਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਨਹਦ ਨਾਦ ਨੂੰ ਸੁਣਦਾ ਹੋਇਆ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- 'ਜਿਮੀ ਪੁਛੈ ਅਸਮਾਨ' ਸ਼ਬਦ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਰਚਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ।
- 'ਤ੍ਰੇਤਾ ਯੁਗ' ਕਾਵਿ ਅੰਸ਼ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਮਿਥਿਆਸਕ ਹੈ ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਤ੍ਰੇਤਾਯੁਗ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤ੍ਰੇਤਾ ਯੁਗ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦੇਵਤੇ ਅਭਿਮਾਨੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਵੱਲੋਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਅਭਿਮਾਨ ਤੋੜਨ ਲਈ ਮਹਿਖਾਸੁਰ ਤੇ ਸ਼ੂਭ ਵਰਗੇ ਰਾਕਸ਼ ਸਰਦਾਰ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਇੰਦਰ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿੱਚੋਂ ਕਾਢ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਰਾਕਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਡਰਿਆ ਹੋਇਆ ਇੰਦਰ ਦੇਵਤਾ ਉਜੈਨ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦੀ ਧੀ ਦੁਰਗਾ ਦੇਵੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਪੁੱਜਦਾ ਹੈ।
- 'ਹੀਰ ਦਾ ਜਨਮ ਤੇ ਬਾਲ ਵਰੇਸ' ਕਵਿਤਾ ਦਮੋਦਰ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ-ਰਾਂਝਾ' ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਖੰਡ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਨੇ ਚੂਚਕ ਦੀ ਠਾਠ-ਬਾਠ, ਦੀ ਸਿੱਕਦਾਰੀ, ਉਸਦੇ ਪਰਿਵਾਰ, ਉਸਦੇ ਘਰ ਜਨਮੀ ਹੀਰ ਦੀ ਅਦਭੁਤ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਮੁਟਿਆਰ ਹੋਈ ਹੀਰ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਉਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਤੌਰ ਤਰੀਕੇ ਦੇਖ ਕੇ ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠਾ ਕਿੱਸਾ ਲਿਖਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਉਪਜੇ ਸ਼ੌਂਕ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਚੂਚਕ ਦੇ ਘਰ ਜੰਮੀ ਧੀ ਹੀਰ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਹ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਹੋਈ, ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਰਾਂਝੇ ਨਾਲ ਪਿਆ ਪੈ ਗਿਆ।
- ਜਦੋਂ ਹੀਰ ਦੋ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਹੀ ਦੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਉਸਦਾ ਆਪਣੇ ਘਰ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਚਾਰ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਹੋਈ, ਤਾਂ ਉਹ ਦਾਨੀਆਂ ਵਾਂਗ ਸਚਾਈ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਛੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਹੋਈ, ਤਾਂ ਉਹ ਨੇਕੀ ਕਮਾਉਣ ਲੱਗੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗਰੀਬ ਅਤੇ ਨਿਮਾਣੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਭਲਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਅੱਠਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਹੋਈ, ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਭਲਾਈ ਤੇ ਨੇਕੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਹਰ ਘਰ ਵਿੱਚ ਪੁੱਜ ਗਈ

ਤੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਉਸ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਦਸਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਹੋਈ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਦਬ-ਦਬਾ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਿਆ। ਕੋਈ ਉਸਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਅੱਖ ਚੁੱਕਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਬਾਰਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਪੁੱਜੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਉੱਪਰ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਪੈ ਗਿਆ।

ਨੋਟ

6.3 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼

- ਥੋਰੂ : ਇੱਕ ਕੰਡਿਆਲਾ ਬੂਟਾ
- ਭਰਮੋ : ਘੁੰਮੇ ਫਿਰੇ, ਵਿਚਰੇ

6.4 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. 'ਰੁੱਖ' ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਬਟਾਲਵੀ ਰੁੱਖ ਦੀ ਜੂਨੇ ਕਿਉਂ ਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ?
2. 'ਧਰਤੀ ਦੇ ਬੋਲ' ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਾਰ ਲਿਖੋ ?
3. ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ 'ਅੱਜ ਆਖਾਂ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ' ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਕਿਸਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੀ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ?
4. 'ਮੂਲ ਮੰਤਰ' ਦਾ ਸਾਰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।
5. 'ਤ੍ਰੇਤਾਯੁਗ' ਦਾ ਕਾਵਿ ਅੰਸ਼ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੈ ? ਇਸਦਾ ਸਾਰ ਬਿਆਨ ਕਰੋ।
6. 'ਇਕ ਚੁੜੇਲ' ਕਾਵਿ-ਟੋਟੇ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਨੇ ਚੁੜੇਲ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ ?
7. ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਲਿਖੀ ਕਾਫ਼ੀ 'ਬਸਿ ਕਰਿ ਜੀ! ਹੁਣ ਬਸਿ ਕਰਿ ਜੀ!' ਵਿੱਚ ਉਹ ਕਿਸਨੂੰ ਅਰਹੋਈਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਉਂ ?

ਉੱਤਰ: ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ

1. (i) ਸੂਫੀ	(ii) ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ	(iii) ਹਾਸ਼ਮ ਸ਼ਾਹ
(iv) ਸ.ਸ. ਮੀਸਾ	(v) ਸਪਤਿਕਾ	

6.5 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ

ਬੁਕਸ

1. ਪੰਜਾਬੀ ਗਾਇਡ (ਇਲੋਕਟਿਵ) (ਬੀ.ਏ. ਪਾਰਟ-I) : ਡੀ.ਐਚ.ਬੀ. ਸਿੰਘ, ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਮਲਹੋਤਰਾ ਬੁੱਕ ਡਿੱਪੋ।
2. ਪੰਜਾਬੀ ਗਾਇਡ (ਇਲੋਕਟਿਵ) (ਬੀ.ਏ. ਪਾਰਟ-II) : ਡੀ.ਐਚ.ਬੀ. ਸਿੰਘ, ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਮਲਹੋਤਰਾ ਬੁੱਕ ਡਿੱਪੋ।
3. ਪੰਜਾਬੀ ਗਾਇਡ (ਇਲੋਕਟਿਵ) (ਬੀ.ਏ. ਪਾਰਟ-III) : ਡੀ.ਐਚ.ਬੀ. ਸਿੰਘ, ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਮਲਹੋਤਰਾ ਬੁੱਕ ਡਿੱਪੋ।
4. ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਗਿਆਨੀ ਗਾਇਡ : ਗਿਆਨੀ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਐਮ.ਏ. (ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੀਆ), ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਧਨਪਤ ਰਾਏ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, ਸਰਕੁਲਰ ਰੋਡ, ਜਲੰਧਰ।
5. ਪੰਜਾਬੀ ਗਾਇਡ (ਲਾਜ਼ਮੀ) (ਟੀ.ਡੀ.ਸੀ-ਪਾਰਟ-II) : ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਜੋਤੀ ਬੁੱਕ ਡਿੱਪੋ ਪ੍ਰਾ.ਲਿ.।

ਨੋਟ

ਇਕਾਈ-7: ਮੇਰੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ-ਸਾਰ

ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ

ਉਦੇਸ਼

ਜਾਣਕਾਰੀ

7.1 ਮੇਰੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ-ਸਾਰ

7.2 ਸਾਰ ਅੰਸ਼

7.3 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼

7.4 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

7.5 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ

ਉਦੇਸ਼

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ:

- ਮੇਰੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ-ਸਾਰ ਬਿਆਨ ਕਰਨਾ।

ਜਾਣਕਾਰੀ

ਕੁੱਝ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਗਤੀ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਕੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਘੋੜ-ਦੋੜ ਨਾਲ ਤੁਣਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਇੱਕ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੱਕ ਦੌੜਦੀ ਰੇਲ ਗੱਡੀ ਨਾਲ ਇਸਨੂੰ ਤੁਲਣਾਇਆ ਹੈ। ਕਈਆਂ ਨੇ ਐਥਲੈਟਿਕ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਰਾਹੀਂ ਇਸਦੀ ਗਤੀ ਵਾਲੇ ਪੱਖ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਅਸੀਂ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਦਰਮਿਆਨੀ ਦੂਰੀ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨ ਲਈਏ ਤਾਂ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਸੌ ਜਾਂ ਦੋ ਸੌ ਮੀਟਰ ਦੇ ਤੁਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਧਾਰਨਾ ਉੱਤੇ ਸ਼ੱਕ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕੀਤਾ ਗਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕੁੱਝ ਬਹੁਤ ਲੰਮੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ (ਜਿਹੜੀਆਂ ਦਰਮਿਆਨੇ ਨਾਵਲਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਡੀਆਂ ਹੋਣ) ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਛੋਟੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

ਐਂਡਰਗ ਐਲਨ ਪੋ. ਅਨੁਸਾਰ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਗੱਦ ਬਿਰਤਾਂਤ ਅਜਿਹੀ ਵੰਨਗੀ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਅੱਧੇ ਘੰਟੇ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਘੰਟੇ ਦਾ ਸਮਾਂ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ 'ਵਿਲੱਖਣ ਤੇ ਬੱਝਵਾਂ' ਹੋਵੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਸਮੁੱਚਤਾ' ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਲ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤ ਨੂੰ 'ਲਚਕੀਲਾ', 'ਸੂਖਮ' ਅਤੇ 'ਬਹੁਮੁਖੀ' ਕਿਹਾ। ਕਹਾਣੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਥੀਮ ਉੱਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਜੀਵਨ ਦ੍ਰਿਸ਼, ਕਿਸੇ ਕਾਢ, ਕਿਸੇ ਅਨੁਵਾਨ, ਕਿਸੇ ਕਾਰਜ, ਕਿਸੇ ਪਾਤਰ ਆਦਿ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਸੰਭਵ ਹੈ।

7.1 ਮੇਰੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ-ਸਾਰ

7.1.1 'ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ'

'ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ' ਕਹਾਣੀ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਨ-ਪਸੰਦ ਮੁੰਡੇ ਪਰਤੂਲ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਲਈ ਸਭ ਨੂੰ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ ਮਨਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਬੜੇ ਚਾਵਾਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸੁਹਾਗ-ਰਾਤ, ਹਨੀਮੂਨ ਪਰਤੂਲ ਦੀ ਪੋਸਟਿੰਗ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਵਾਂ ਘਰ ਸਭ ਯਾਦਗਾਰ ਗੱਲਾਂ ਸਨ। ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਮਾਂ ਬਣਨ ਦਾ ਸ਼ੈਲਾ ਕੀਥਾ ਤੇ ਉਸਦੀ ਗੌਰ ਭਰੀ ਗਈ, ਪਰ ਉਸਦੇ ਪਤੀ ਨੇ ਇਹ ਜਾਣਨ ਲਈ ਕਿ ਉਸਦੇ ਪੇਟ ਵਿੱਚ ਬੇਟਾ ਹੈ ਜਾਂ ਬੇਟੀ ਸਕਰੀਨਿੰਗ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਰਟ ਲਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਪਤੀ ਦੀ ਜ਼ਿੱਦ ਅੱਗੇ ਥੱਕ-ਹਾਰ ਕੇ ਉਸਨੇ ਸਕਰੀਨਿੰਗ ਕਰਾਈ ਤੇ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ

ਨੋਟ

ਕਿ ਉਸਦੇ ਪੇਟ ਵਿੱਚ ਬੇਟੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਜਾਣ ਕੇ ਪਰਤੂਲ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਉਤਰ ਗਿਆ, ਜਦਕਿ ਰਜਨੀ ਤਾਂ ਬੇਟੀ ਦੀ ਹੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਵੀਰੇ ਨੂੰ ਖਿਡਾਇਆ ਕਰੇਗੀ ਤੇ ਵੀਰੇ ਦੀਆਂ ਘੋੜੀਆਂ ਗਾਵੇਗੀ, ਪਰ ਪਰਤੂਲ ਸਫ਼ਾਈ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਜ਼ਿੰਦ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਰਜਨੀ ਨੇ ਬਥੇਰਾ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਵਰ੍ਹਾ ਹੋਰ ਉਡੀਕ ਕਰ ਲਵੇ, ਅਗਲਾ ਬੱਚਾ ਬੇਟਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਲੈਣਗੇ, ਪਰ ਪਰਤੂਲ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਅੱਗੋਂ ਫਿਰ ਬੇਟੀ ਆ ਗਈ? ਇਸਦਾ ਰਜਨੀ ਕੋਲ ਸਵਾਏ ਅੱਥਰੂਆਂ ਦੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਉੱਤਰ ਨਾ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਕਹਿੰਦੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਬੇਟੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਪਰਤੂਲ ਨਾਲ ਮੰਨਦਾ ਤੇ ਉਸਦੀ ਇੱਕ ਨਾ ਸੁਣਦਾ। ਆਖਰ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਬਿਨਾਂ ਰਜਨੀ ਦੀ ਰਜ਼ਾਮੰਦੀ ਤੋਂ ਵੈਲਫੇਅਰ ਸੈਂਟਰ ਤੋਂ ਤਰੀਕ ਲੈ ਆਇਆ। ਰਜਨੀ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟਕੇ ਵੈਲਫੇਅਰ ਸੈਂਟਰ ਪੁੱਜੀ ਤੇ ਲੇਡੀ ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਹਾਰਿਕ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸਦੇ ਅੱਠ ਹਫ਼ਤੇ ਦੇ ਗਰਭ ਨੂੰ ਵੈਕਿਊਮ ਕਰਦਿਆਂ ਸਫ਼ਾਈ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਪਰ ਰਜਨੀ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਜੋ ਕੁੱਝ ਕਰਵਾਉਣ ਲੱਗੀ ਹੈ, ਉਸ ਕੰਮ ਤੋਂ ਉਸਨੂੰ ਨਫ਼ਰਤ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਬੇਟੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ- ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ। ਲੇਡੀ ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਧਰਵਾਸ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਡਰ ਨਾ ਰੱਖੇ ਕਿ ਉਸਦੇ ਕੋਈ ਬੱਚਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਗਰਭ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਦਾ ਇਹੋ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਤਰੀਕਾ ਹੈ।

ਰਜਨੀ ਪਰਤੂਲ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਰਹੀ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਕਚਹਿਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਵਾਂ-ਨਵਾਂ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਬਣਿਆ ਸੀ ਤੇ ਇਨਸਾਫ਼ ਦਾ ਰੱਖਵਾਲਾ ਬਣਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੁੱਕਦਮੇ ਸੁਣਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਸਦੀ ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਨਾ ਸੁਣੀ।

ਸ਼ਾਮ ਵੇਲੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਘਰ ਪਰਤਿਆ, ਤਾਂ ਰਜਨੀ ਵੈਲਫੇਅਰ ਸੈਂਟਰ ਤੋਂ ਵਿਹਲੀ ਹੋ ਕੇ ਘਰ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਰਜਨੀ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਹ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਚਾਹ ਪੀ ਕੇ ਕੱਪੜੇ ਬਦਲਣ ਮਗਰੋਂ ਉਸਨੇ ਰਜਨੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਕਲੱਬ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਪਰ ਰਜਨੀ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅੱਜ ਉਹ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਹੋ ਆਵੇ।

ਰਜਨੀ ਕਲੱਬ ਨਾ ਗਈ ਪਰ ਉਦਾਸ ਜਿਹੀ ਹੋਈ ਲਾਅਨ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਆਕਾਸ਼ ਵੱਲ ਵੇਖਣ ਲੱਗੀ। ਉਸਨੂੰ ਜਾਪਿਆ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਨਗਮਾ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਤਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਝਿਲ-ਮਿਲ ਕਰਦੀ ਕੋਈ ਕਿਰਨ ਡੁੱਬ ਰਹੇ ਸੂਰਜ ਵਿੱਚ ਵਲੀਨ ਹੋ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। ਫਿਰ ਉਹ ਉੱਠ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਪਲੰਘ 'ਤੇ ਜਾ ਪਈ। ਸਾਹਮਣੇ ਕੰਧ ਉੱਤੇ ਲੱਗੇ ਕਲੰਡਰ ਵਿੱਚ ਗੁਲਾਬੀ-ਗੁਲਾਬੀ ਗੱਲਾਂ ਵਾਲੇ ਖਿੜ-ਖਿੜ ਕਰ ਰਹੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹ ਫੁੱਟ-ਫੁੱਟ ਕੇ ਰੋਣ ਲੱਗੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਨੂੰ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਪੁਕਾਰਦੀ ਹੋਈ ਕਹਿ ਰਹੀ ਸੀ, “ਮੇਰੀ ਬੇਟੀ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਮਾਫ਼ ਕਰ ਦੇਹ। ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਜਿਹੜੀ ਮਰਜ਼ੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇਵੇ, ਪਰ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਵਾਰੀ ‘ਅੰਮੀ’ ਕਹਿ ਕੇ ਪੁਕਾਰੇ।” ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਬੇਚੈਨ ਹੋਈ ਕੁਰਲਾ ਰਹੀ ਸੀ।

ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਬਾਹਰੋਂ ਪਰਤੂਲ ਆ ਗਿਆ। ਰਜਨੀ ਨੇ ਗੁਸਲਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਜਾਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਉਤੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਛਿੱਟੇ ਮਾਰੇ। ਪਰਤੂਲ ਨੇ ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਲਾਲ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਉਸਦੀ ਸਵੇਰ ਦੀ ਟੈਨਸ਼ਨ ਸਮਝਿਆ।

ਇਸ ਪਿਛੋਂ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪੰਜ ਸਾਲ ਬੀਤ ਗਏ, ਰਜਨੀ ਮਾਂ ਨਾ ਬਣ ਸਕੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੀ ਬੱਚੀ ਨੂੰ ਭੁਲਾ ਸਕੀ। ਠੀਕ ਉਸ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਸਫ਼ਾਈ ਕਰਵਾਈ ਸੀ, ਰਜਨੀ ਹਰ ਵਰ੍ਹੇ ਪੂਜਾ-ਪਾਠ ਕਰਾਉਂਦੀ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮਠਿਆਈ, ਫਲ, ਕੱਪੜੇ ਵੰਡਦੀ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਉਦਾਸ ਰਹਿੰਦੀ।

ਅੰਤ ਉਸਨੇ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰ ਲਈ, ਤਾਂ ਜੋ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਨਾਲ ਉਸਦਾ ਮਨ ਪਰਚਿਆ ਰਹੇ। ਸਕੂਲ ਦੀ ਹਰ ਟੀਚਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੜ੍ਹੀ-ਲਿਖੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਜਲਦੀ ਹੀ ਉਸ ਸਕੂਲ ਦੀ ਮੁੱਖ-ਅਧਿਆਪਿਕਾ ਬਣ ਬੈਠੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਸਕੂਲ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ।

ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਦਾਖਲੇ ਸਮੇਂ ਇੱਕ ਦਿਨ ਦਿਲਚਸਪ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰੀ। ਕੋਈ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਆਪਣੀ ਬੱਚੀ ਨੂੰ ਦਾਖਲ ਕਰਵਾਉਣ ਆਏ, ਜੋ ਕਿ ਬਹੁਤ ਖੂਬਸੂਰਤ ਸੀ, ਪਰ ਉਸਦਾ ਨਾਂ ਸੋਹਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਰਜਨੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਹ ਬੱਚੀ ਦਾ ਨਾਂ ਬਦਲਣਾ ਚਾਹੁਣ ਤਾਂ ਹੁਣ ਵੇਲਾ ਹੈ, ਉਹ ਬਦਲ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਕੂਲ ਦੇ ਰਜਿਸਟਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਚੜ੍ਹਿਆ ਨਾਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਚੱਲੇਗਾ। ਉਸਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਬੱਚੀ ਦੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਵੱਲ ਵੇਖਣ ਲੱਗੇ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਾਂ ਸੁੱਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ। ਬੱਚੀ ਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਰਜਨੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਉਸਦੀ ਬੱਚੀ ਦਾ ਨਾਂ ਕੀ ਹੈ? ਰਜਨੀ ਨੇ ਜਦੋਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਸਦਾ ਨਾਂ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ

ਨੋਟ

ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਉਸਦਾ ਨਾਂ ਵੀ 'ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ' ਹੀ ਦਰਜ ਕਰ ਲਵੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਕੁੜੀ ਦਾ 'ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ' ਨਾਂ ਹੇਠ ਦਾਖਲਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਮੁੱਖ ਅਧਿਆਪਿਕਾ ਰਜਨੀ ਦੀ ਇਹ ਆਦਤ ਹੀ ਬਣ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਦਾਖਲ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਉਸਨੂੰ ਜਿਸ ਬੱਚੀ ਦਾ ਨਾਂ ਨਾ ਜਚਦਾ, ਉਹ ਉਸਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਆਪਣੀ ਬੱਚੀ ਦਾ ਨਾਂ ਬਦਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਬਦਲ ਲੈਣ ਕਿਉਂਕਿ ਸਕੂਲ ਦੇ ਰਜਿਸਟਰ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਨਾਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਰਹੇਗਾ। ਅਕਸਰ ਮਾਪੇ ਮੁੱਖ ਅਧਿਆਪਿਕਾ ਦੇ ਸਤਿਕਾਰ ਵਜੋਂ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦਾ ਨਾਂ ਲਿਖਣ ਲਈ ਕਹਿ ਦਿੰਦੇ ਤੇ ਉਹ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਨਵੀਂ ਬੱਚੀ ਦਾ ਨਾਂ 'ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ' ਹੀ ਦਰਜ ਕਰ ਲੈਂਦੀ।

ਇਹ ਕਰਦੇ-ਕਰਦੇ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦਾ ਨਾਂ 'ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ' ਦਰਜ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰ ਕਲਾਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ' ਸਨ, ਜੋ ਕਿ ਸਭ ਰਜਨੀ ਦੀਆਂ ਬੇਟੀਆਂ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਨੂੰ 'ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ' ਕਹਿ ਕੇ ਪੁਕਾਰਦੀ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਵਾਤਾਸਲਯ ਡੁੱਲ੍ਹ-ਡੁੱਲ੍ਹ ਪੈਂਦਾ ਤੇ ਉਸਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਮਾਖਿਓਂ ਦਾ ਸੁਆਦ ਘੁਲ ਜਾਂਦਾ।

8.1.2 ਮੌਤ ਅਲੀ ਬਾਬੇ ਦੀ

ਇਹ ਸੁਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਅਜੀਤ ਕੌਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਰਾਮ ਲਾਲ ਮਿਊਂਸੀਪਲਟੀ ਵਿੱਚ ਕਲਰਕ ਹੈ, ਜੋ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਕੌਂਸਲਰ ਦਾ ਪੀ.ਏ. ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਰੋੜਾਂ ਦੇ ਘਪਲੇ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ। ਰਾਮ ਲਾਲ ਦੇ ਸਾਥੀ ਉਸਨੂੰ ਮੁਬਾਰਕਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ- “ਕਰੋੜਾਂ ਦੇ ਨਿਆਰੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ ਉਸ ਸਾਹਬ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ। ਬਾਹਰਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਬੈਠਿਆਂ ਕੁੱਝ ਨਿਆਜ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਹਿੱਸੇ ਵੀ ਆਵੇਗੀ।” ਪਰ ਰਾਮ ਲਾਲ ਨੂੰ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਵਰਗੀਆਂ ਜਾਪਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੀ.ਏ. ਦੀ ਉਹ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰੀ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਅੰਭਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ- “ਉਸ ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਚਾਲੀ ਨਹੀਂ ਚਾਲੀ ਹਜ਼ਾਰ ਚੋਰ ਸਨ, ਤੇ ਉਹ ਆਪ ਅਲੀ ਬਾਬ। ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਾਲਾ ਅਲੀ ਬਾਬ ਤਾਂ ਚੋਰਾਂ ਨੂੰ ਮੋਰ ਹੋ ਕੇ ਟੱਕਰਿਆ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਅਲੀ ਬਾਬਾ ਸਿਰਫ਼ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਚੋਰਾਂ ਨੂੰ, ਕਾਉਂਸਲਰਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਬਰ ਦੇਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਚੋਰ ਤਾਂ ਹੋਰ ਪਰੇ ਹੋਰਾਂ ਵਾਂਗ ਕਿੰਨੀਆਂ ਹੀ ਜ਼ਬਰਾਂ ਦੇ ਮਹੁਤਾਜ ਸਨ। ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਲੇ ਜੁੜੀ ਚੋਰਾਂ ਦੀ ਭੀੜ। ਮਨਿਸਟਰ...ਸਟੇਟਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਤੇ ਚੋਰਾਂ ਦੀਆਂ ਢਾਣੀਆਂ। ਚੋਰ-ਦਰਚੋਰ। ਉਹਨੂੰ ਲਗਦਾ ਇਹ ਸਾਰੇ ਰਲ ਕੇ ਸਿਰਫ਼ ਉਹਨੂੰ ਹੀ ਲੁੱਟ ਰਹੇ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਮ ਲਾਲ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸੀ, ਪੂਰਾ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਸੀ।”

ਕੌਂਸਲਰ ਵਲੋਂ ਠੇਕੇਦਾਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਕੂਲ ਉਸਾਰਨ ਦਾ ਠੇਕਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰਾਮ ਲਾਲ ਕੋਲੋਂ ਕੌਂਸਲਰ ਦੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਪਈ ਹਜ਼ਾਰ ਗਜ਼ ਦੀ ਜਮੀਨ ਤੇ ਕੋਠੀ ਬਣਾ ਦੇਣ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਵੀ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਕੂਲ ਦੀ ਬਿਲਡਿੰਗ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਮਾਨ ਕੌਂਸਲਰ ਦੀ ਕੋਠੀ 'ਤੇ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਬਾਰਸ਼ ਨਾਲ ਸਕੂਲ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਢਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਹੇਠ ਆ ਕੇ ਬੱਚੇ ਮਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਗੁਨਾਹਗਾਰ ਖੁਦ ਨੂੰ ਸਮਝਦਿਆਂ ਰਾਮ ਲਾਲ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਉਧਰ ਕਿੱਟੀ ਪਾਰਟੀ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਰਾਮ ਲਾਲ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਖਬਰ ਸੁਣਨਾ ਵੀ ਗੰਵਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਰਾਮ ਲਾਲ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਕਬਰ ਅਖਬਾਰ ਦੇ ਛੋਟੀਆਂ ਖਬਰਾਂ ਵਾਲੇ ਕਾਲਮ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਾਮੂਲੀ ਜਿਹੀ ਕਰਕੇ ਛਾਪੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਖਬਾਰਾਂ ਦੇ ਰਿਪੋਰਟਰਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਰਾਮ ਲਾਲ ਬਾਰੇ ਕੁੱਝ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਇਮਾਨਦਾਰ ਸਾਧਾਰਨ ਆਦਮੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਰਾਮ ਲਾਲ, ਜੋ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਹਿਲਾਉਣ ਵਿੱਚ ਲੱਗਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਬਾਰੇ ਸਾਰੇ ਜਾਣਦੇ ਸਨ। ਫਿਰ ਕੌਂਸਲਰ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਖਬਰ ਨੂੰ ਹੋਰ ਰੰਗ ਰੂਪ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਪੀ.ਆਰ.ਓ. ਪਵਨ ਮਨਚੰਦਾ ਦੀ ਉਚੇਰੀ ਡਿਊਟੀ ਲਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਖਬਾਰਾਂ ਦੇ ਰਿਪੋਰਟਰਾਂ ਦੀ ਦਾਅਵਤ ਵਾਸਤੇ ਵੰਡ ਸ਼ੈਕਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਮ ਲਾਲ ਦੀ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਦਾ ਕਾਰਣ ਉਸਦੇ ਘਰ ਨਾਲ ਜੋੜਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ- ਅਰੇ ਬਾਈ ਕੁੱਝ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਏ- ਰਾਮ ਲਾਲ ਦੀ ਬੀਵੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨਾਲ ਫ਼ਸੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਏ, ਰਾਮ ਲਾਲ ਦੀ ਕੁਆਰੀ ਧੀ ਗਰਭਵਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਏ, ਰਾਮ ਲਾਲ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਕਿਸੇ ਡਾਕੇ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਏ- ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਕੁੱਝ ਵੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਮ ਲਾਲ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤ-ਸੂਰਤ ਅਜਿਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕੋਈ ਉਸਨੂੰ ਫਸਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੇ, ਰਾਮ ਲਾਲ ਦੀ ਧੀ ਕੇਵਲ ਛੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਸੀ, ਉਸਦਾ ਮੁੰਡੇ ਅਜੇ ਬਹੁਤ ਛੋਟੇ ਸਨ, ਜੋ ਡਾਕਾ ਮਾਰਨ ਦੇ ਸ਼ੌਕ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਫਿਰ ਰਾਮ ਲਾਲ 'ਤੇ ਰਿਸ਼ਵਤ ਲੈਣ ਦਾ ਝੂਠਾ ਕੇਸ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਤਰੀਕਾਂ ਵਿੱਚ

ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਬਦਲੇ ਰਾਮ ਲਾਲ ਦੀ ਸਸਪੈਂਸ਼ਨ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਰਾਮ ਲਾਲ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਰਾਮ ਲਾਲ ਦੀ ਰਿਸ਼ਵਤਖੋਰੀ ਵਾਲੀ ਖਬਰ ਉਡਦੀ-ਉਡਦੀ ਗਲੀ-ਮੁਹੱਲੇ ਵਿਚੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਜਦੋਂ ਰਾਮ ਲਾਲ ਦੀ ਪਤਨੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ-ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਇਸਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਕਾਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਕੁੱਝ ਦੂਸ਼ਣ ਪ੍ਰਤੀ ਉਹ ਪਿੱਟ-ਪਿੱਟ ਕੇ ਨਲੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਰਾਤ ਸਮੇਂ ਇਕੱਲ ਵਿੱਚ ਸੋਚਦਿਆਂ ਉਸਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵੀ ਇੱਕ ਵਾਰ ਤਿੜਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ- “ਉਂਜ ਬਾਊ ਜੀ ਹੋਣ ਤਾਂ ਚੁੱਪ-ਚੁਪੀਤੇ ਹੀ ਸਨ.....ਜੇ ਇਹ ਉਤਲੀ ਆਮਦਨ ਹੈ ਹੀ ਸੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ....ਤਾਂ ਕੀ ਪਤਾ, ਕੋਈ ਹੋਰ.....ਮੇਰੀ ਸੌਕਣ ਹੀ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਹੋਵੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਰਦਾਂ ਦੀ ਜਾਤ ਦਾ ਕੀ ਵਿਸਾਹ.....।”

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਮ ਲਾਲ ਦੀ ਚਿਖਾ ਦੇ ਠੰਡਿਆਂ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਉਸਦੀ ਸ਼ਾਪ ਇਸ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

8.1.3 ਪਠਾਣ ਦੀ ਧੀ

ਗਫੂਰ ਪਠਾਣ ਸ਼ਾਮ ਵੇਲੇ ਜਦੋਂ ਵੀ ਆਪਣੀ ਲਾਢੀ (ਕੋਠੜੀ) ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਨੇੜੇ ਦੀਆਂ ਕੋਠੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਬੱਚੇ ਉਸਤੋਂ ਡਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੀਆਂ ਕੋਠੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਲੁੱਕਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਮੁੰਡਾ, ਜਿਸਦਾ ਨਾਂ ਅਜਮੇਰ ਸੀ, ਬੇਖੌਫ਼ ਉਸਦੇ ਕੋਲ ਖੜ੍ਹਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਗਫੂਰ ਨੂੰ ਉਹ ਬੜਾ ਪਿਆਰਾ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਗਫੂਰ ਦੇ ਪੁੱਛਣ ‘ਤੇ ਜਦੋਂ ਬੱਚੇ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਆਸ ਤੋਂ ਡਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ, ਤਾਂ ਉਹ ਬੜਾ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ। ਗਫੂਰ ਉਸਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਲਾਡ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਛੋਟੀ ਭੈਣ ਵੀਰੋ ਉਥੇ ਆ ਗਈ ਤੇ ਗਫੂਰ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਹੱਥ ਫੜ ਕੇ ਚੱਕਰ ਲੁਆਉਣ ਲੱਗਾ। ਬੱਚੇ ਤੇ ਗਫੂਰ ਬਛੇ ਖੁਸ਼ ਸਨ।

ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਮਾਂ ਤੇਜੋ, ਜਿਸਨੇ ਕੁੱਛੜ ਇੱਕ ਕੁੜੀ ਚੁੱਕੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੀ। ਉਸਨੇ ਦੋਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਤੇਜੋ ਦਾ ਗੁੱਸਾ ਵੇਖ ਕੇ ਗਫੂਰ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ।

ਤੇਜੋ ਅਜਮੇਰ ਨੂੰ ਬਾਰੋਂ ਫੜ ਕੇ ਧਰੀਕਦੀ ਹੋਈ ਅੰਰਦ ਲੈ ਗਈ। ਗਫੂਰ ਕਿੰਨਾ ਚਿਤ ਬੱਚੇ ਦਾ ਰੋਣਾ-ਧੋਣਾ ਸੁਣਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਦਿਨ ਉਸਨੇ ਰੋਟੀ ਨਾ ਪਕਾਈ ਤੇ ਐਵੇਂ ਹੀ ਸ਼ੌਂ ਗਿਆ।

ਅਜਮੇਰ ਦਾ ਪਿਓ ਰਿਜ਼ਰਵ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਇੱਕ ਫ਼ੌਜੀ ਜਮਾਦਾਰ ਸੀ ਅਤੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਮਿੱਲ ਵਿੱਚ ਚੌਕੀਦਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਰਾਤੀਂ ਜਦੋਂ ਉਹ ਘਰ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਤੇਜੋ ਨੇ ਖੂਬ ਉਸਦੇ ਕੰਨ ਭਰੇ। ਸਵੇਰੇ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਦਿਆਂ ਹੀ ਉਹ ਗਫੂਰ ਦੀ ਕੋਠੜੀ ਵਿੱਚ ਪੁੱਜਾ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, “ਦੇਖ ਬਈ, ਤੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੈਂ ਖਾਨ, ਅਸੀਂ ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਲੋਕ। ਤੂੰ ਸਾਡੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਨਾ ਖੇਡਿਆ ਕਰ।” ਗਫੂਰ ਨੇ ਉਤਰ ਦਿੱਤਾ, “ਸਿੱਖ ਹੈਂ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬੱਚਾ ਤੋਨ ਸਭ ਕਾ ਏਕ ਹੈ, ਸਰਦਾਰ! ਖੁਦਾ ਤੋ ਸਭ ਦਾ ਏਕ ਹੈ।” ਪਰ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਇੱਕ ਨਾ ਸੁਣੀ।

ਬੱਚੇ ਫਿਰ ਵੀ ਦਾਅ ਬਚਾ ਕੇ ਗਫੂਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦੇ। ਉਹ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਬਲ ਦਾ ਸਰਧਾ ਜਾਂ ਅਨਾਰ ਦੇ ਦਿੰਦਾ। ਬੱਚੇ ਚੋਰੀ-ਚੋਰੀ ਖਾ ਕੇ ਘਰ ਜਾਂਦੇ।

ਤੇਕੋ ਦੀ ਕੁੱਛੜਲੀ ਕੁੜੀ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਅਤੇ ਵੀਰੋ ਤੇ ਅਹਮੇਰ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਕੁੜੀ ਸੀ। ਮਾਂ ਦਾ ਪਿਆਰ ਨਵੇਂ ਬੱਚੇ ਵੱਲ ਜੋ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਵਿਚਾਰੀ ਰੁਲ ਗਈ। ਉਹ ਨਿੱਕੀ-ਨਿੱਕੀ ਗੱਲ ‘ਤੇ ਰੋ ਪੈਂਦੀ ਅਤੇ ਜ਼ਿਦ ਕਰਦੀ। ਤੇਜੋ ਉਸਨੂੰ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਬਹੁਤ ਮਾਰਦੀ ਸੀ। ਤੇਜੋ ਦੇ ਉਸ ਕੁੜੀ ਪ੍ਰਤੀ ਸਲੂਕ ਦੇਖ ਕੇ ਵੀਰੋ ਤੇ ਅਜਮੇਰ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਕੁੱਟ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਘਰ ਵਿੱਚ ਪਿਆਰ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਰਕੇ ਕੁੜੀ ਨੇ ਕੋਠੜੀਓਂ ਬਾਹਰ ਫਿਰਨਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਗਫੂਰ ਵੀ ਇਹ ਸਭ ਦੇਖਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਕਹਿ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਸਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਵਾਡੇ ਬੱਚੇ ਲਈ ਪਿਆਰ ਘਟਦਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਉਸ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਵਧਦੀ ਗਈ। ਉਹ ਤੇਜੋ ਦੀਆਂ ਨਿੱਕੀ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਸੁਣਕੇ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਕਾਰਣ ਜਮਾਂਦਾਰ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਛੁੱਟ ਗਈ। ਹੁਣ ਜਿਹੜਾ ਆਉਂਦਾ ਸੀ, ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਕੁੱਟਦਾ ਸੀ। ਤੇਜੋ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ ਇਹ ਰੋਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਕਰਕੇ ਨੌਕਰੀ ਗਈ ਹੈ।

ਮਜ਼ਲੂਮ ਪ੍ਰਤੀ ਰਹਿਮ ਨੇ ਗਫੂਰ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਜਾਲਮ ‘ਤੇ ਰਹਿਮ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਦਿਨ ਜਮਾਂਦਾਰ ਦੀ

ਨੋਟ

ਤੰਗੀ ਕਾਰਣ ਉਸਨੂੰ ਨਾਂਹ-ਨਾਂਹ ਕਰਦੇ ਵੀ 15 ਰੁਪਏ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਘਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਬਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਹਟਾਵੇ ਕਿਉਂ ਕਿ ਉਹ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ।

ਜਮਾਂਦਾਰ ਨੇ ਪਠਾਣ ਦੇ ਤਰਲਿਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਕੇ ਤੇਜੋ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਨਾ ਮਾਰਿਆ ਕਰਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਦਤ ਪੱਕ ਚੁੱਕੀ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਜਮਾਂਦਾਰ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਤਨਖਾਹ ਮਿਲੀ, ਤਾਂ ਉਹ 5 ਰੁਪਏ ਵਿਆਜ ਦੇ ਨਾਲ ਲਾਕੇ ਗ਼ਫੂਰ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਕਰਨ ਆਇਆ। ਗ਼ਫੂਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਵਿਆਜ ਨੂੰ ਹਰਾਮ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਦਿੱਤੇ 15 ਰੁਪਏ ਵੀ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੈਂਦਾ, ਪਰ ਜਮਾਂਦਾਰ ਉਸਨੂੰ ਬਦੋ-ਬਦੀ ਵਾਪਸ ਕਰ ਗਿਆ।

ਜਮਾਂਦਾਰ ਨੇ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਤੇਜੋ, ਅਜਮੇਰ ਤੇ ਵੀਰੋ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਨਾ ਮਾਰਨ, ਪਰ ਚਿੜ ਨਾਲ ਉਸਨੂੰ ਹੋਰ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪਈ। ਕੁੜੀ ਜਿੱਦਲ ਅਤੇ ਢੀਠ ਬਣ ਗਈ। ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਧੁੱਪ ਵਿੱਚ ਡਿਗਦੀ-ਢਿੰਹਦੀ ਦੇਖ ਗ਼ਫੂਰ ਦਾ ਦਿਲ ਪੰਘਰ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਇੱਕ ਦਿਨ ਉਸਨੇ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਲਿਆ। ਫਲਾਂ ਦੀ ਹੱਟੀ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਫਲ ਲੈਕੇ ਦਿੱਤੇ। ਉਹ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਜੇਭ ਵਿੱਚ ਕੇਬਲ ਦੋ ਰੁਪਏ ਦਾ ਕਰਿਆਨਾ ਸੀ, ਜਦਕਿ ਉਸ ਦੀ ਕੋਠੜੀ ਵਿੱਚ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਉਪਰ ਰੁਪਈਏ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਦੇ ਖੁੰਝਣ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਕੋਠੜੀ ਵਿੱਚ ਨਾ ਗਿਆ, ਸਗੋਂ ਉਹਨੇ ਇੱਕ ਘੋੜਾ ਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਤੇ ਕਿਤੋਂ ਦੀ ਟਿਕਟ ਲਟਾ ਲਈ।

ਲੋਕ ਇਹ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਪਠਾਣ ਦਾਅ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਸੀ; ਮੌਕਾ ਲੱਗਣ 'ਤੇ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਲੈ ਉੱਡਿਆ। ਪੁਲਿਸ ਹੈਰਾਨ ਸੀ ਕਿ ਪਠਾਣ ਇੰਨਾ ਰੁਪਿਆ ਤੇ ਬੁਹਾ ਖੁੱਲ੍ਹ ਛਾਡ ਕੇ ਕਿਉਂ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਪੂਰੇ ਮਹੀਨੇ ਪਿਛੋਂ ਜਮਾਂਦਾਰ ਨੂੰ ਥਾਣੇ ਸਨਾਖਤ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਕੁੜੀ ਨੇ ਮਾਂ-ਪਿਓ ਵੱਲੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜ ਲਿਆ। ਆਖਰ ਜਦੋਂ ਪੁਲਿਸ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਪਠਾਣ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਜਮਾਂਦਾਰ ਨੂੰ ਦੇਣ ਲੱਗੀ, ਤਾਂ ਕੁੜੀ ਚੀਕਾਂ ਮਾਰਨ ਲੱਗੀ। ਪਠਾਣ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ, "ਨਾ ਦਿਓ! ਕੁੜੀ ਜਾਲਮਾਂ ਨੂੰ! ਬਚਾਓ! ਇਹ ਮਾਰ ਦੇਣਗੇ, ਮੇਰੀ ਧੀ ਨੂੰ ਇਸ ਜ਼ਾਮਲ ਕਸਾਈ!" ਪਰ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਉਸਨੂੰ 'ਸੁਦਾਈ' ਤੇ ਕੋਈ 'ਮਚਲਾ' ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ।

8.1.4 ਚਾਚਾ

ਬਾਲ ਸਿੰਘ ਲੇਖਕ ਦੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਪਰ ਕੁਵਾਰਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਲੇਖਕ ਉਸਨੂੰ ਚਾਚਾ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਚਾਚੇ ਨੂੰ ਇਹ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਬੌੜੀਆਂ ਸਨ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ, ਪਰ ਚਾਚਾ ਕਹਿੰਦਾ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਨੂੰਹਾਂ ਧੀਆਂ ਸਨ ਫਿਰ ਘਾਟਾ ਕਾਹਦਾ। ਜੁਆਨੀ ਪਿਛੋਂ ਚਾਚੇ ਦੀ ਭੂਆ ਨੇ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਤੋਂ ਸਾਕ ਲਿਆਂਦਾ ਸੀ। ਸਾਕ ਪਿਛੋਂ ਚਾਚੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਜੈਬੂ ਨੂੰ ਜੁੱਤਿਆਂ ਮਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਭਾਨੀ ਮਾਰ ਕੇ ਕਿ ਚਾਚਾ ਤਾਂ ਖੱਬੀ ਅੱਖ ਤੋਂ ਪੰਘਰਾ ਕੇ ਵੇਖਦਾ ਹੈ, ਸਾਕ ਤੁੜਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਗੱਲ ਚਾਚੇ ਨੂੰ ਰੜਕਦੀ ਸੀ।

ਚਾਚੇ ਦੀ ਮਾਂ ਸੱਠ ਸਾਲ ਦੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਉਸਦਾ ਰੋਟੀ ਟੁੱਕ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਚਾਚੇ ਨੂੰ ਆਰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਚਾਚਾ ਤੜਕੇ ਉਠਦਾ, ਮੱਝਾਂ ਨੂੰ ਪੱਠੇ ਪਾ ਕੇ ਸੂਰਜ ਨਿਕਲਣ ਤੱਕ ਚੋ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਸਾਥੀ ਮਖੌਲ ਨਾਲ ਮੱਝਾਂ ਨੂੰ ਵਹੁਟੀਆਂ ਤੇ ਕੱਟੀਆਂ-ਕੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਬਾਲ-ਬੱਚੇ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਛੋਟੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਮਖੌਲ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਤੁਹਾਡੇ ਘਰ ਰਾਤ ਨੂੰ ਚੂਹੀ ਚੂਹਾ ਲੜਦਾ ਏ'। ਲੇਖਕ ਨੇ ਬੇ-ਸਮਝੀ ਵਿੱਚ ਹਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਚਾਚਾ ਉਸਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਹਵੇਲੀ ਵਿੱਚ ਲੈ ਗਿਆ। ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਸ਼ਰਾਬ ਕੱਢ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਚਾ ਨੇ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਨਾਲੀ 'ਤੇ ਪਾਣੀ ਪਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤੇ ਫਿਰ ਗੱਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਚਾਚਾ ਇੱਕ ਵਾਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਮੱਸਿਆ 'ਤੇ ਗਏ। ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਚਾਚੀ ਨੇ ਮੁੰਡਾ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਪਰ ਚਾਚੇ ਨੇ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਨੇ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਜੰਮਿਆ। ਉਸ 'ਤੇ ਚਾਚਾ ਆਪੇ ਹੱਸ ਪਿਆ। ਚਾਚੇ ਨੇ ਚਾਚੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਉਸ ਨਾਲ ਮਰਦਾਵੇਂ ਡੱਬੇ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਜਾਵੇ, ਪਰ ਉਹ ਨਾ ਬੈਠੀ। ਟਿਕਟਾਂ ਚਾਚੇ ਕੋਲ ਸਨ। ਮਾਯੀਕਿਆਂ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਮੇਮ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਟਿਕਟ ਘੇਰ ਲਿਆ ਤੇ ਉਹ ਚਾਚੇ ਨੂੰ ਲੱਭਦੀ ਫਿਰੇ। ਜਦੋਂ ਚਾਚੇ ਵਾਲੇ ਡੱਬੇ ਅਗੋਂ ਉਹ ਲੰਘਣ ਲੱਗੀ, ਚਾਚੇ ਨੇ ਧੌਣ ਹੇਠਾਂ ਕਰ ਲਈ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਚਾਚੇ ਨੇ ਟਿਕਟਾਂ ਦਿਖਾਂ ਕੇ ਉਸਦਾ ਛੁਟਕਾਰਾ

ਕਰਾਇਆ।

ਨੋਟ

ਚਾਚਾ ਬਾਹਰ ਨਿਗਾਹ ਮਾਰਨ ਚਲਿਆ ਗਿਆ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਪੁਲਸੀਆਂ ਨਾ ਆ ਫੜੇ। ਚਾਚਾ ਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਚਾਰ ਕੁ ਬੋਤਲਾਂ ਕੱਢਦਾ ਸੀ ਤੇ ਜ਼ਿਦ ਸੀ ਕਿ ਕੱਢਣੀ ਆਪਣੀ ਏ। ਲੇਖਕ ਵੀ ਸੋਚਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਕਿ ਜਦ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਰੋਟੀਆਂ ਪਕਾ ਕੇ ਖਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੀ ਤਾਂ ਸ਼ਰਾਬ ਕੱਢ ਕੇ ਪੀਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਚਾਚੇ ਨੇ ਫਿਰ ਗੱਲ ਤੋਰੀ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰ ਉਹ ਸਹੁਰੇ ਗਿਆ। ਉੱਥੇ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਤਕੜਾ ਭਲਵਾਨ ਸੀ। ਚਾਚੇ ਦੇ ਸਾਲੇ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲ ਚਾਚੇ ਨੂੰ ਘੁਲਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਚਾਚੇ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਪਟਕਾ ਕੇ ਮਾਰਿਆ। ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਚਚਾ ਨੂੰ ਵਧਾਈਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਚਾਚੇ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਸ਼ਰਾਬ ਗੁੜ ਸੱਕ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਨਿਕਲ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਦੇਗ ਛੱਪੜ ਵਿੱਚ ਡੋਹਲ ਕੇ ਜਵਾਰ ਵਿੱਚ ਲੁਕਾ ਦਿੱਤੀ। ਲੇਖਕ ਦਾ ਨਾਂ ਉਸਨੇ ਆਪੇ ਹੀ ਕੁੰਦਨ ਸਿੰਘ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਲੇਖਕ ਚਾਚੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਵਾਰ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਜਲਸੇ 'ਤੇ ਗਿਆ। ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਾਥੀ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਕੋਈ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਹੋਈ ਕਿਉਂ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਚਾਚੇ ਦੀਆਂ ਫ਼ਰਜ਼ੀ ਚਾਚੀ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਚੇਤੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਉਂਦੀ ਵਾਰੀ ਚਾਚੇ ਨੇ ਚੁਆਨੀ ਦੀਆਂ ਰਿਉੜੀਆਂ ਨਿਆਣਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਲਿਆਂਦੀਆਂ।

ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਲੇਖਕ ਤੇ ਉਸਦਾ ਚਾਚਾ ਘਰ ਆ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਜੈਂਬੂ ਨੇ ਚਾਚੇ ਨੂੰ ਮਖੌਲ ਕੀਤਾ ਕਿ ਤੇਰਾ ਨਾ ਰੰਨ ਨਾ ਕੰਨ ਰਿਉੜੀਆਂ ਕਿਹਦੇ ਲਈ ਬੰਨ੍ਹੀ ਜਾਨਾ ਏਂ? ਚਾਚੇ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਚਪੇੜ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ। ਜੈਂਬੂ ਦੇ ਹੱਥ ਡਾਂਗ ਸੀ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਜੈਂਬੂ ਦੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਡਾਂਗਾਂ ਮਾਰੀਆਂ ਤੇ ਫਿਰ ਚਾਚੇ ਨੇ ਵੀ ਮਾਰੀਆਂ। ਜੈਂਬੂ ਡਿੱਗ ਪਿਆ ਤੇ ਉਹ ਭੱਜ ਗਿਆ। ਲੇਖਕ ਰਾਤੋ-ਰਾਤ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਬਾਅਦ ਆਇਆ ਤਾਂ ਚਾਚਾ ਬੀਮਾਰ ਸੀ। ਲੇਖਕ ਮਿਲਣ ਗਿਆ ਤਾਂ ਚਚਾ ਨੇ ਪੁਛਿਆ ਕਿ ਕੋਈ ਵਿਸਕੀ ਨਹੀਂ ਲਿਆਂਦੀ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਪਾਣੀਓਂ ਇਕੋ ਸਾਹ ਪੀ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਕੋਈ ਚਾਚੀ ਫੜ ਲਿਆਉਂਦਾ ਫੌਜ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਰੋਕਦਾ, ਧੱਕੋ-ਧੱਕੀ ਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟ ਲੈਂਦਾ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਅਗਲੀ ਵਾਰ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰੀ।

8.1.5 ਇਕ ਬਾਲੜੀ ਦੇ ਪਤਾਸੇ

ਸ਼ਿੰਗਾਰਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਆਤੂ ਦਸ ਨੰਬਰੀਏ ਜ਼ੈਲਦਾਰ ਸੂਬਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਤਬੇਲੇ ਵਿੱਚ ਦਾਰੂ ਪੀ ਰਹੇ ਹਨ। ਜ਼ੈਲਦਾਰ ਆਪਣੇ ਬਾਲ-ਬੱਚਿਆਂ ਸਮੇਤ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸੱਸਿਆ ਨਹਾਉਣ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਿਛੇ ਸਾਰੀ ਸਪੁਰਦਗੀ ਉਹ ਖੇਮੇ ਨੂੰ ਕਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਖੇਮਾ ਆਤੂ ਦਾ ਸਾਲਾ ਸੀ। ਖੇਮੇ ਦੀ ਚਾਰ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਚੌਧਰ ਕਰਕੇ ਆਤੂ ਤੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰਾ ਸਿੰਘ ਅੱਜ ਜ਼ੈਲਦਾਰ ਦੇ ਤਬੇਲੇ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਖੇਮਾ ਦੋ ਘੁੱਟ ਪੀ ਕੇ ਜ਼ੈਲਦਾਰ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਵਿੱਚ ਗੁੜਾ ਮਾਰਨ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਸਦੇ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਸ਼ਿੰਗਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਤੂ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਅੱਜ ਰਾਤੀਂ ਅਸੀਂ ਜਗੀਰੇ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਆਤੂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਾਂ ਗੱਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹੇਗੀ ਜਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਫਾਂਸੀ ਦਾ ਰੱਸਾ ਪਵੇਗਾ। ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਸ਼ਿੰਗਾਰਾ ਸਿੰਘ ਘਬਰਾਹਟ ਨਾਲ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਆਪਣੀ ਪੱਗ ਦਾ ਲੜੂ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਬੰਨ੍ਹ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਤਰੇਲੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਧਰ ਆਤੂ ਦੇ ਹੱਥ ਕੰਬਵ ਰਹੇ ਸਨ। ਆਤੂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਦੇ 45 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਕੀਤੇ ਸਨ ਪਰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਕਤਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸ਼ਿੰਗਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਉਸਦੀ ਧੋਣ ਉੱਤੇ ਗੰਡਾਸਾ ਮਾਰੇਗਾ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਉਸਦੇ ਸਿਰ ਵਿੱਚ ਕੁਹਾੜਾ ਮਾਰੇਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀ ਸਾਜਿਸ਼ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਂਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਰ ਦੋਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦਲੇਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਝਲਕਦੀ ਅਤੇ ਉਹ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਘਬਰਾਹਟ ਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਦੁਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਆਤੂ ਹਿੱਕ ਬਾਪੜ ਕੇ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਅੱਜ ਜੰਗੀਰੇ ਵਾਲਾ ਕੰਡਾ ਕੱਢ ਛੱਡਣਾ ਹੈ ਤੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰਾ ਸਿੰਘ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਜਾਵੇਗਾ। ਜੇਕਰ ਉਸਦਾ ਗੰਡਾਸਾ ਖੁੰਝ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਇਕੋ ਕੁਹਾੜੀ ਉਸਨੂੰ ਦੋਵਾੜ ਕਰ ਦੇਵੇਗੀ।

ਆਤੂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਬਹੁਤ ਬਹਾਦਰ ਨਾ ਬਣ ਕੇ ਦੱਸੋ। ਉਸਦੀ ਜਾਨ ਤਾਂ ਦਿਸਦੀ ਨਹੀਂ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹਦੀ ਜਵਾਨੀ ਤਾਂ ਕੰਜਰਾਂਵਾਲੇ ਦੀ ਹੀਰਾਬਾਈ ਨੇ ਚੂਸ ਲਈ। ਉਸਦੀ ਜਮੀਨ-ਜਾਇਦਾਦ ਵੀ ਕੰਜਰਾਂ ਦੇ ਲੇਖੇ ਲੱਗ ਗਈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ

ਨੋਟ

ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਉਸ ਵਰਗਾ ਕੌਣ ਸੀ, ਪਰ ਅੱਜ ਉਹ ਧੇਲੇ-ਧੇਲੇ ਦਾ ਮਹੁਥਾਜ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਸੌਂਪਿਆ ਜੰਗੀਰੇ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਅੱਜ ਰਾਤੀਂ ਹੀ ਕਰੇਗਾ। ਸ਼ਿੰਗਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਬੱਸ ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਉਹ ਉਸਦਾ ਗਾਟਾ ਲਾਹ ਦੇਵੇ, ਫਿਰ ਉਹ ਕਹਾੜੀ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਟੋਟੇ-ਟੋਟੇ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ। ਆਤੂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਵਿਅੰਗ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕਿਤੇ ਕਹਾੜੀ ਜੰਗਾਲੀ ਨਾ ਗਈ ਹੋਵੇ।

ਜਹੀਰੇ ਦੇ ਕਾਮੇ ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਦਾ ਪਿਸ਼ਾਬ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਪਾਕੇ ਕੰਜਰਾਂ ਵਾਲੇ ਲੈ ਗਏ ਸਨ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਹਦਵਣਿਆਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਜਗੀਰੂ ਆਪ ਖੂਹ 'ਤੇ ਸੌਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਉਸਨੂੰ ਮਾਰਣ ਦਾ ਵਧੀਆਂ ਮੌਕਾ ਸੀ।

ਇਹ ਗੱਲ ਤਬੇਲੇ ਦੇ ਇੱਕ ਖੁੰਜੇ ਬਣੇ ਮੁਰਗੀਖਾਨੇ ਦੀਆਂ ਕੁਕੜੀਆਂ ਦੇ ਕੰਨੀਂ ਪਈ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲ-ਪਾਹਰਿਆ ਪਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਕੁੜ-ਕੁੜ ਕਰਦੀਆਂ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਨੱਠ-ਭੱਜ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਇੱਕ ਚਿੱਟੇ ਰੰਗ ਦੀ ਕੁਕੜੀ ਨਾਲ ਦੀ ਧਮਰ ਸ਼ਾਲਾ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਉਥੇ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਚਾਰ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਬਾਲੜੀ ਨੇ ਦੇਖ ਲਿਆ, ਜੋ ਇੱਕ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਿ ਤੇ ਦੋ ਪਤਾਸੇ ਲੈਕੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਹਰ ਆ ਗਈ। ਉਹ ਕੁਕੜੀ ਦੇ ਮਗਰ ਦੌੜਦੀ ਹੋਈ ਤਬੇਲੇ ਵਿੱਚ ਆ ਪਹੁੰਚੀ।

ਤਬੇਲੇ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਉਸਦਾ ਧਿਆਨ ਕੁਕੜੀ ਵੱਲੋਂ ਹਟ ਗਿਆ ਤੇ ਦਾਰੂ ਪੀਦਿਆਂ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਪੁੱਛਣ ਲਾਗੀ ਕਿ ਉਹ ਕੀ ਪੀ ਰਹੇ ਹਨ? ਸ਼ਿੰਗਾਰਾ ਸਿੰਘ ਕੁੱਝ ਨਾ ਬੋਲਿਆ ਤੇ ਕੁੜੀ ਦੀ ਮਾਸੂਮੀਅਤ ਅਤੇ ਸਵੱਛਤਾ ਦਾ ਕੀਲਿਆ ਉਹ ਬਿੱਟ-ਬਿੱਟ ਵੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਬਾਲੜੀ ਦੇ ਪੁੱਛਣ 'ਤੇ ਜਦੋਂ ਆਤੂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀ ਰਹੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਣ 'ਤੇ ਕਿ ਉਹ ਕੌੜਾ ਹੈ ਬਾਲੜੀ ਨੇ ਦੋਨਾਂ ਗਲਾਸਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ-ਇਕ ਪਤਾਸਾ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਆਤੂ ਨੇ ਜ਼ਰਾ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸਨੇ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਿਲਾਸਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਉਂ ਪਾਇਆ। ਉਸਨੇ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਪਤਾਸਾ ਕੱਢਣ ਦੀ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਉਹ ਘੁਲ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਆਕੇ ਉਸਨੂੰ ਲੈਕੇ ਕਾਹਲੀ-ਕਾਹਲੀ ਬਹਾਰ ਨਿਕਲ ਗਈ।

ਸ਼ਿੰਗਾਰਾ ਸਿੰਘ ਮੰਤਰ-ਮੁਗਧ ਹੋਇਆ ਇਕ ਟੱਕ ਬੂਹੇ ਵੱਲ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਆਤੂ ਦੇ ਪੁੱਛਣ 'ਤੇ ਉਸਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਬਾਲੜੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਉਸਨੂੰ ਕੀ ਕਰ ਗਈ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਛਾਤੀ 'ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਬਾਲੜੀ ਇੱਥੇ ਕੁੱਝ ਕਰ ਗਈ ਹੈ। ਆਤੂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਕੋਈ ਅਕਲ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੇ। ਪਰ ਸ਼ਿੰਗਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਵੇਖਦਿਆਂ ਹੀ ਉਸਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਸਭ ਕੁੱਝ ਉਲਟ-ਪਲਟ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸਦੀ ਰੂਹ ਹੁਣ ਪੀਣ ਨੂੰ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਰੋਣ ਨੂੰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਗੋਡਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਿਰ ਲੁਕਾ ਕੇ ਭੁੱਬਾਂ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਕੇ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਫਿਰ ਜਦੋਂ ਉਸਦੀਆਂ ਭੁੱਬਾਂ ਡਸਕੋਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਗਈਆਂ ਤਾਂ ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਪਹਿਲੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਹੀ ਜਨਮ ਦੇ ਕੇ ਮਰ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸਦਾ ਅੱਠਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਵੀ ਮਰ ਗਿਆ। ਉਸਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਸਾਕ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਹ ਕੰਜਰਾਂ ਦੇ ਕੋਠੇ 'ਤੇ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਜੇਕਰ ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ ਜਿਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਇਸ ਬਾਲੜੀ ਵਰਗੀ ਉਸਦੀ ਪੋਤਰੀ ਹੋਣੀ ਸੀ। ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਚੁੱਕੀ ਫਿਰਦਾ ਤੇ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਮੋਢੇ ਲਾ ਕੇ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਲੈ ਜਾਂਦਾ। ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਆਤੂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸਦਾ ਭਤੀਜਾ ਜਗੀਰੂ ਇੱਕੀਆਂ-ਵਾਈਆਂ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਗੱਭਰੂ ਹੈ। ਜਮੀਨ-ਜਾਇਦਾਦ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਸਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦੇਵੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ਪੁੱਤਰ-ਪੋਤਰੇ। ਸ਼ਿੰਗਾਰੇ ਦੇ ਪੁੱਛਣ 'ਤੇ ਆਤੂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਉਸਦੇ ਭਤੀਜੇ ਜਗੀਰੇ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਅੱਜ ਰਾਤ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸ਼ਿੰਗਾਰਾ ਉਸਨੂੰ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮੁੜ ਕੇ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਮੂੰਹੋਂ ਨਾ ਕੱਢੇ।

8.1.6 ਮੁੱਲ

'ਮੁੱਲ' ਕਹਾਣੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅੰਣਖੀ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਮੇਰੀਆਂ ਚੋਣਵੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ' ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੈ, ਹੇਠਾਂ ਇਸ ਦਾ ਸਖੇਪ ਸਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸੁਰਜੀਤ ਪਿੰਡੋਂ ਟਰੈਕਟਰ ਲੈਣ ਲਈ ਸੱਠ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਲੈਕੇ ਤੁਰਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਪੈਸਿਆਂ ਦਾ ਬੈਗ ਚੁੱਕਿਆ ਤੇ 'ਜਨਤਾ ਟਰੈਕਟਰਜ਼' ਦੀ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਆ ਗਿਆ ਪਰ ਟਰੈਕਟਰ ਅਜੇ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਪੁੱਜੇ ਸਨ। ਟਰੈਕਟਰਾਂ ਨੇ ਦੁਪਹਿਰਤ ਤੱਕ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਪੁਜਨਾ ਸੀ, ਪਰ ਹੁਣ ਤਾਂ ਸ਼ਾਮ ਪੈ ਗਈ ਸੀ। ਸੁਰਜੀਤ ਨੇ ਟਰੈਕਟਰਾਂ ਦੀ 5 ਵਜੇ ਤੱਕ ਉਡੀਕ ਕੀਤੀ। ਬਾਕੀ ਟਰੈਕਟਰ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਪੱਜੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਦੋ ਆਦਮੀ ਉਸ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਹੋਰ ਆਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਮਾਲਿਕ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਟਰੈਕਟਰ ਖਰੀਦਣ ਦੀ ਗੱਲ ਦੱਸੀ ਤਾਂ ਦੁਕਾਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਅੱਜ ਸਿਰਫ਼ ਚਾਰ ਟਰੈਕਟਰ ਆਉਣੇ ਹਨ ਤੇ

ਨੋਟ

ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਬਿਆਨਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਫਿਰ ਦੁਕਾਨ ਵਾਲੇ ਨੇ ਸੁਰਜੀਤ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਕੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਦੇਖੋ ਇਹ ਨੌਜਵਾਨ ਵੀ ਪੈਸੇ ਲੈਕੇ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਰਕਮ ਬਿਆਨਾ ਦੇ ਜਾਓ ਤੇ ਅਗਲੀ ਵਾਰ ਟਰੈਕਟਰ ਲੈ ਜਾਓ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਤੇ ਇੱਕਦੂਜੇ ਨੂੰ ਸੈਨਤ ਮਾਰ ਕੇ ਉਠ ਪਏ ਅਤੇ ਤੁਰ ਪਏ।

ਸੁਰਜੀਤ ਨੇ ਟਰੈਕਟਰਾਂ ਦੀ 5 ਵਜੇ ਤੱਕ ਉਡੀਕ ਕੀਤੀ ਤੇ ਅਖੀਰ ਉਡੀਕ ਕੇ ਉਹ ਵਾਪਸ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਆਕੇ ਉਸਨੇ ਬੱਸ ਫੜੀ, ਬੱਸ ਨੱਕੋ-ਨੱਕ ਭਰੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਤਿਲ ਸੁੱਟਣ ਨੂੰ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਵਾਰੀਆਂ ਬੱਸ ਅੰਦਰ ਧੱਕੋ-ਧੱਕੀ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਤੇ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਬੁਰਾ-ਭਲਾ ਆਖ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਸੁਰਜੀਤ ਪੈਸਿਆਂ ਵਾਲੇ ਬੈਗ ਨੂੰ ਘੁੱਟ ਕੇ ਫੜੀ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਉਹੀ ਦੋ ਆਦੀ ਜਿਹੜੇ ਟਰੈਕਟਰ ਲੈਣ ਆਏ ਸਨ, ਉਹ ਬੱਸ ਦੇ ਬਾਹਰ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਕੇ ਸੁਰਜੀਤ ਨੂੰ ਇਕ ਟੱਕ ਦੇਖ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਅੱਖਰੀ ਬੱਸ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਬੱਸ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਵਾਰੀਆਂ ਦਾ ਲਾਲਚ ਸੀਤੇ ਅਖੀਰ ਬੱਸ ਚੱਲ ਪਈ। ਪਹਿਲੇ ਅੱਡੇ ਉੱਤੇ ਬੱਸ ਰੁਕੀ ਤਾਂ ਚੌਦਾਂ-ਪੰਦਰਾਂ ਸਵਾਰੀਆਂ ਉਤਰ ਗਈਆਂ। ਹੁਣ ਕੁੱਝ ਸਾਹ ਆਉਣ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਆਦਮੀ ਅਜੇ ਵੀ ਬੱਸ ਵਿੱਚ ਸਵਾਰ ਸਨ। ਉਹ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸੁਰਜੀਤ ਦੀ ਸੀਟ ਕੋਲ ਆਕੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਗਏ। ਉਹ ਲਗਾਤਾਰ ਉਸਦੇ ਬੈਗ ਵੱਲ ਤੱਕੀ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ।

ਸਾਰੀਆਂ ਸਵਾਰੀਆਂ ਨੇ ਟਿਕਟ ਲਏ। ਸੁਰਜੀਤ ਨੇ ਖਾਨਪੁਰ ਦਾ ਟਿਕਟ ਲਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਆਦਮੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਖਾਨਪੁਰ ਦਾ ਟਿਕਟ ਲੈ ਲਿਆ। ਖਾਨਪੁਰ ਦੀਆਂ ਸਿਰਫ਼ ਇਹ ਤਿੰਨ ਟਿਕਟਾਂ ਹੀ ਕੱਟੀਆਂ ਗਈਆਂ।

ਸੁਰਜੀਤ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਬੰਦੇ ਉਸਨੂੰ ਲੁੱਟਣਗੇ। ਖਾਨਪੁਰ ਦੇ ਬੱਸ ਅੱਡੇ ਤੋਂ ਕਾਨਪੁਰ ਪਿੰਡ ਅੱਧੇ ਮੀਲ 'ਤੇ ਸੀ ਤੇ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਹਨੇਰਾ ਵੀ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਸੁਰਜੀਤ ਹੈਰਾਨ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕੀ ਕਰੇ ?

ਦੂਸਰੇ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਫਿਰ ਬੱਸ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਸਾਰੀਆਂ ਸਵਾਰੀਆਂ ਹੇਠਾਂ ਉਤਰ ਗਈਆਂ ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਤਿੰਨ ਸਵਾਰੀਆਂ ਹੀ ਬੱਸ ਵਿੱਚ ਬੈਠੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਏਥੇ ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਠੇਕਾ ਸੀ, ਕੰਡਕਟਰ ਤੇ ਡਰਾਇਵਰ ਆਮ ਕਰਕੇ ਇਥੋਂ ਸ਼ਰਾਬ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਠੇਕੇ ਵਾਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਧੀਆਂ ਸ਼ਰਾਬ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੀਸੇ ਸਵਾਰੀਆਂ ਵੀ ਸ਼ਰਾਬ ਖਰੀਦ ਲੈਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਸਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਉਹ ਪਾਣੀ ਮਿਲਾ ਕੇ ਸ਼ਰਾਬ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਕੰਡਕਟਰ ਤੇ ਡਰਾਇਵਰ ਸ਼ਰਾਬ ਲੈਣ ਗਏ ਤਾਂ ਸੁਰਜੀਤ ਵੀ ਉਤਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਗਰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਸੁਰਜੀਤ ਨੇ ਬੱਸ ਦੇ ਡਰਾਇਵਰ ਨੂੰ ਪਰ੍ਹੇ ਲਿਜਾ ਕੇ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਦੱਸੀ ਤਾਂ ਡਰਾਇਵਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਖਾਨਪੁਰ ਦੇ ਅੱਡੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਉਤਰ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸੁਰਜੀਤ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਪੂਰਕੋਟ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਹੀ ਉਤਰ ਜਾਵੇਗਾ। ਡਰਾਇਵਰ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਸਮਝਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਪੂਰਕੋਟ ਬੱਸ ਰੁਕੇ ਤੇ ਸਵਾਰੀਆਂ ਉਤਰ ਜਾਣ ਤਾਂ ਮੈਂ ਬੱਸ ਸਰਾਟਰ ਕਰ ਲਵਾਂਗਾ ਤੂੰ ਝਕਾਨੀ ਦੇਕੇ ਉਤਰ ਜਾਵੀਂ ਤੇ ਮੈਂ ਬੱਸ ਚਲਾ ਲਵਾਂਗਾ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਤਰਣ ਨਹੀਂ ਦੇਵਾਂਗਾ।

ਸੁਰਜੀਤ ਨੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ। ਪੂਰਕੋਟ ਬੱਸ ਰੁਕੀ। ਸਵਾਰੀਆਂ ਉਤਰ ਗਈਆਂ। ਡਰਾਇਵਰ ਨੇ ਬੱਸ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਤੌਰ ਲਈ ਤੇ ਸੁਰਜੀਤ ਨੇ ਡਰਾਇਵਰ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਗੰਭੀਰ ਤੱਕਣੀ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਝਕਾਨੀ ਦੇ ਕੇ ਬੱਸ ਵਿਚੋਂ ਉਤਰ ਗਿਆ। ਡਰਾਇਵਰ ਨੇ ਇਕਦਮ ਬੱਸ ਦੀ ਰਫਤਾਰ ਤੇਜ਼ ਕਰ ਲਈ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਆਦੀ ਇੱਕ ਦਮ ਉਠੇ ਤੇ ਬੱਸ ਰੋਕਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਪਰ ਡਰਾਇਵਰ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਪੁਛਿਆ ਕਿ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਟਿਕਟਾਂ ਕਿਥੋਂ ਦੀਆਂ ਹਨ ਥਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਟਿਕਟਾਂ ਤਾਂ ਖਾਨਪੁਰ ਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਕੰਡਕਟਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸਣਾ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਥੇ ਉਤਰਣਾ ਹੈ।

ਸੁਰਜੀਤ ਖਾਨਪੁਰ ਪਿੰਡ ਪੁੱਜ ਗਿਆ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦਾ ਘਰ ਪੁਛਿਆ, ਸੁਰਜੀਤ ਇਥੇ ਮੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਮਕਾਨ ਪਿੰਡ ਦੇ ਅੰਦਰ ਤੇ ਦੂਸਰਾ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਾਹਰ ਸੀ। ਪਿੰਡੋਂ ਬਾਹਰ ਵਾਲਾ ਮਕਾਨ ਨੇੜੇ ਸੀ। ਉਹ ਉਥੇ ਪੁੱਜ ਗਿਆ। ਉਥੇ ਗਿੰਦਰ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਪੱਠੇ ਪਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਗਿੰਦਰ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਦੱਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਾਈ। ਗਿੰਦਰ ਸੁਖਦੇਵ ਦਾ ਵੱਡਾ ਭਰਾ ਸੀ ਤੇ ਹਮੀਰੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭੈਣ ਸੀ। ਹਮੀਰੋ ਸੁਰਜੀਤ ਦੀ ਮੰਗੋਤਰ ਸੀ। ਕਾਫੀ ਦੇਰ ਹੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੰਗਨੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਗਿੰਦਰ ਦਾ ਪਿਓ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਮਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਗਿੰਦਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਾਇਦਾਦ ਵਧਾਉਣ ਦਾ ਲਾਲਚ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਕੁੜੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਅੱਗੇ ਹੀ ਅੱਗੇ ਪਾਈ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਸੱਠ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਬਾਰੇ ਸੁਣ ਕੇ ਗਿੰਦਰ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਲਾਲਚ ਆ ਗਿਆ। ਗਿੰਦਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੂੰ

ਨੋਟ

ਭਾਈ ਇਥੇ ਹੀ ਰਾਤ ਕੱਟ। ਇਥੇ ਰੋਟੀ ਆ ਜਾਉ। ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਨਾ ਕਰੀ। ਫਿਰ ਗਿੰਦਰ ਚਾਹ ਲੈ ਆਇਆ ਤੇ ਫਿਰ ਰੋਟੀ ਲੈ ਆਇਆ। ਬੱਤੀ ਬੁਝਾ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਮੋਮਬੱਤੀ ਬੱਲ ਕੇ ਸੁਰਜੀਤ ਨੂੰ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਲੰਮਾ ਪਾ ਕੇ ਆਪ ਤੇ ਸੀਰੀ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈਕੇ ਕਣਕ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਲਾਉਣ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਫਿਰ ਬੋੜੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਉਸਨੇ ਸੀਰੀ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਆਪ ਕਹੀ ਨਾਲ ਟੋਆ ਪੁੱਟਣ ਲੱਗਾ ਤੇ ਫਿਰ ਕਮਰੇ ਅੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਕਿੱਲੀ ਤੋਂ ਕਿਰਪਾਨ ਲਾਹੀ ਤੇ ਇੱਕੋ ਵਾਰ ਕਰਕੇ ਸੁੱਤੇ ਪਏ ਬੰਦੇ ਦੀ ਗਰਦਨ ਵੱਖ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਧੜ ਨੇ ਤੜਫਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਕੁੱਝ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਧੜ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਲਾਸ਼ ਤੋਂ ਕੰਬਲ ਚੁਕਿਆ ਤੇ ਉਸਦੇ ਹੋਸ਼ ਉਡ ਗਏ। ਇਹ ਸੁਰਜੀਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਲਾਸ਼ ਦਾ ਸਿਰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਵੇਖਿਆ। ਇਹ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਭਰਾ ਸੁਖਦੇਵ ਸੀ।

ਗੱਲ ਇਹ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਂ ਉਥੇ ਆਈ ਜਿਥੇ ਸੁਰਜੀਤ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਸੁਰਜੀਤ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਸੁਰਜੀਤ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਵੀ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਦੱਸ ਦਿਤੀ। ਹਮੀਰੋ ਦਾ ਮੰਗੋਤਰ ਭਾਵ ਆਪਣਾ ਜੁਆਈ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਰਪੰਚ ਦੇ ਘਰ ਲੈ ਗਈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਉੱਥੇ ਸੁਆ ਦਿੱਤਾ। ਸਰਪੰਚ ਤੇ ਸੁਰਜੀਤ ਚੁਬਾਰੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਸੌਂ ਗਏ। ਸੁਰਜੀਤ ਦੀ ਸੌਂ ਨੇ ਸਰਪੰਚ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਸਮਝਾ ਦਿਤੀ ਸੀ।

ਸੁਖਦੇਵ ਉਸ ਦਿਨ ਡੀਜ਼ਲ ਦਾ ਪਤਾ ਕਰਨ ਗਿਆ ਲੇਟ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਪਿੰਡ ਆਇਆ ਤਾਂ ਕਾਫ਼ੀ ਹਨੇਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਟਰੈਕਟਰ ਖਰਾਬ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਾਂ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਮਕੈਨਿਕ ਲਿਆ ਕੇ ਟਰੈਕਟਰ ਠੀਕ ਕਰਵਾਇਆ ਤੇ ਫਿਰ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀ ਕੇ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸੁਖਦੇਵ ਬਾਹਰਲੇ ਘਰ ਹੀ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਖਾਲੀ ਮੰਜੀ ਦੇਖ ਕੇ ਸੌਂ ਗਿਆ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਸੁਰਜੀਤ ਨੂੰ ਉਥੋਂ ਉਠਾ ਕੇ ਲੈ ਗਈ ਸੀ।

ਸੁਖਦੇਵ ਦਾ ਘਰਵਾਲੀ ਪੈਕੇ ਗਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੂੰ ਪਹਿਲਾ ਬੱਚਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਪਿੰਡ ਵਾਲੇ ਘਰ ਜਾਣ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਇਥੇ ਹੀ ਆਰਾਮ ਕਰਨਾ ਠੀਕ ਸਮਝਿਆ। ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਕਦੇ ਬਾਹਰਲੇ ਘਰ ਨਹੀਂ ਸੁੱਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਉਹ ਗਿੰਦਰ ਦੇ ਹੱਥੀਂ ਹੀ ਕਤਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਗਿੰਦਰ ਦੇ ਹੋਸ਼ ਉਡ ਗਏ। ਉਸਨੇ ਚਾਂਗਰਾਂ ਮਾਰਨੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ। ਹੁਣ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਨ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਹਮੀਰੋ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਤੋਂ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ। ਹਮੀਰੋ ਸੁਣ ਕੇ ਸੁੰਨ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਉਹ ਗਿੰਦਰ ਦੇ ਲਾਲਚੀ ਸੁਭਾਅ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸੀ। ਹੁਣ ਸਰਪੰਚ ਵੀ ਉਥੇ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਗਿੰਦਰ ਵੱਲੋਂ ਪੁੱਟਿਆ ਹੋਇਆ ਟੋਆ ਵੇਖਿਆ। ਉਸਨੂੰ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਸਮਝ ਆ ਗਈ। ਤੇ ਫਿਰ ਸੂਰਜ ਨਿਕਲਦੇ ਹੀ ਸੁਖਦੇਵ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਸਿਵਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪੁਚਾ ਦਿੱਤੀ, ਗਿੰਦਰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਵਾਜਾਂ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਰ ਫਿਰ ਸਰਪੰਚ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਝਾੜਿਆ ਕਿ ਮੁੰਡਾ ਤਾਂ ਤੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੁਣ ਸਾਰਾ ਟੱਬਰ ਵੀ ਫਸਾਏਂਗਾ।

ਸੁਰਜੀਤ ਅਜੇ ਸਰਪੰਚ ਦੇ ਚੁਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਆ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਦੱਸੀ। ਸੁਣ ਕੇ ਉਹ ਸੁੰਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਹਮੀਰੋ ਵੀ ਦੁਖੀ ਸੀ। ਉਹ ਲਹੂ ਦੇ ਹੰਝੂ ਵਹਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਹਮੀਰੋ ਸਰਪੰਚ ਦੇ ਚੁਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਆ ਗਈ ਤੇ ਸੁਰਜੀਤ ਦੇ ਮੰਜੇ ਕੋਲ ਭੁੰਜੇ ਹੀ ਬੈਠ ਗਈ ਤੇ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਸੁਰਜੀਤ ਨਾਲ ਕੀਤੀਆਂ ਤੇ ਫਿਰ ਸਰਪੰਚ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਾਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸੁਰਜੀਤ ਹਮੀਰੋ ਨੂੰ ਲੈਕੇ ਟਰੈਕਟਰ ਉੱਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਸਰਪੰਚ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਟਰੈਕਟਰ ਚਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

8.1.7 ਖੱਬਲ

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਿਆਂ ਅਜੇ ਕੁੱਝ ਮਹੀਨੇ ਹੀ ਹੋਏ ਸਨ। ਸਭ ਚੀਜ਼ਾਂ ਟਰੰਕ, ਪਲੰਘ, ਪੰਝੂੜੇ, ਮੇਜ਼ਾਂ, ਕੁਰਸੀਆਂ ਆਦਿ ਚਾਣਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰੁਲਦੀਆਂ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਅਵਾਰਾ ਪਸ਼ੂ ਏਧਰ ਉਧਰ ਭਾਉਂਦੇ ਫਿਰਦੇ ਸਨ। ਸਾਰਨਾਰਥੀ ਕੈਂਪ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ-ਨਿਕਲ ਕੇ ਜਮੀਨ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਪਿੰਡੋ-ਪਿੰਡ, ਜਿਲ੍ਹੇ-ਜਿਲ੍ਹੇ ਪੈਦਲ ਜਾਂ ਗੱਡਿਆਂ 'ਤੇ ਭਾਉਂਦੇ ਫਿਰਦੇ ਸਨ।

ਉੱਜੜੇ ਹੋਇਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਨਵੇਂ ਲੋਕ ਆ ਰਹੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਹ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਖੜੇ-ਉਖੜੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਖੜੇ-ਉਖੜੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਓਪਰਾ-ਓਪਰਾ ਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ।

ਇੱਕ ਗੱਭਰੂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੁਲਕ ਤਬਾਹ ਹੋ ਗਿਆ ਏ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਆਏ ਲੋਕ ਨਿਤਾਣੇ ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋਏ ਬੁਰੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਦਿਨ ਕੱਟ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਤਾਂ ਗਰਾਹੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਫੜ੍ਹਣ ਜੋਗੇ। ਪਿਛ ਨੇ ਸਮਝਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ

ਦੇ ਥਾਉਂ-ਥਾਈਂ ਬੈਠਣ ਨਾਲ ਸਭ ਕੁੱਝ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਉਸਨੂੰ ਉਦਹਰਣ ਦੇ ਕੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੱਬਲ ਹੱਲ ਵਾਹ ਕੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪੁੱਟ ਦੇਈਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਹ ਮੁੜ ਹਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਇਹ ਲੋਕ ਵੀ ਮੁੜ ਨਵਾਂ ਜੀਵਨ ਫੜ ਲੈਣਗੇ। ਬੁੱਢੇ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਠੀਕ ਹੀ ਦਿਸਦੀ ਸੀ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਹ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਚੋਧਰੀ ਤੇ ਪੈਂਚ ਬਣਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ।

ਲੇਖਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਲਾਈਜ਼ਨ ਅਫਸਰ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਜੁੱਮੇ ਉਧਾਲੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸੀ। ਲੇਖਕ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਉਸ ਨਾਲ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਪੁਲਿਸ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਇੱਕ ਥਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਨੰਬਰਦਾਰ ਦੀ ਉਧਾਲੀ ਹੋਈ ਨੂੰਹ ਦੀ ਦੱਸ ਪਈ ਅਤੇ ਥਾਣੇਦਾਰ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਸਮੇਤ ਉਹ ਉਥੇ ਜਾ ਪੁੱਜਾ ਬਾਕੀ ਸਭ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਛੱਡ ਕੇ ਲੇਖਕ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਇੱਕ ਕੋਠੇ ਅੰਦਰ ਗਿਆ। ਉਹ ਕੋਠਾ ਕੱਚਾ ਸੀ, ਥਾਲੀਆਂ, ਕੌਲ, ਬਿਸਤਰੇ ਆਦਿ ਸਮਾਨ ਸਣੇ ਇਕ ਮੰਜੀ ਤੇ ਇੱਕ ਬੀਮਾਰ ਇਸਤਰੀ ਲੇਟੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਕਹਾਣੀ ਲੇਖਕ ਦੇ ਪੁੱਛਣ 'ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਕੁੱਝ ਦਿਨ ਤੋਂ ਉਸਨੂੰ ਬੁਖਾਰ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ। ਹੋਰ ਉਧਾਲੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਵਾਂਗ ਉਸਦੇ ਨੇਵੇ ਕੋਈ ਤੀਵੀਂ ਮਰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਹਾਲ 'ਤੇ ਹੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਵਿਛੜਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਨਾਲ ਮੁੜ ਮਿਲਾਪ ਅਸੰਭਵ ਸਮਝਦੀ ਸੀ।

ਬੀਮਾਰੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਉਸਨੂੰ ਲਿਜਾਉਣਾ ਯੋਗ ਨਾ ਸਮਝਿਆ। ਲੇਖਕ ਫਿਰ ਆਉਣ ਦਾ ਵਾਇਦਾ ਕਰਕੇ ਉੱਠਣ ਲੱਗਾ, ਪਰ ਉਸ ਇਸਤਰੀ ਨੇ ਰੋਕਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਇੱਕ ਬੇਨਤੀ ਪੂਰੀ ਕੀਤੀ ਜਾਏ। ਉਸਨੇ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, “ਤੂੰ ਸਿੱਖ ਏਂ, ਕਦੇ ਮੈਂ ਸਿੱਖ ਸਾਂ, ਹੁਣ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਹਾਂ। ਮੇਰੀ ਨਿੱਕੀ ਨਨਾਣ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਯਾਰਾਂ ਚੱਕ ਵਾਲੇ ਲੈ ਗਏ ਸਨ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਲਿਆ ਕੇ ਦੇ ਜਾ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਉਸਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਲੜ੍ਹ ਲਾਵਾਂਗੀ ਮੇਰੀ ਸਾਂਝ ਵਧੇਗੀ। ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਖ ਸਕਾਂਗੀ।” ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਬੁੱਢੇ ਦੀ ਗੱਲ ਯਾਦ ਆ ਗਈ। ਖੇਤ ਵਿਚੋਂ ਖੱਬਲ ਜੜ੍ਹਾਂ ਪੁੱਟੀ ਹੈ, ਪਰ ਕੁੱਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਜੜ੍ਹਾ ਫਿਰ ਫੁੱਟ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ

1. ਦੱਸੋ ਕਿ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਬਿਆਨ 'ਸਹੀ' ਹਨ ਜਾਂ 'ਗਲਤ':

- (i) 'ਖੱਬਲ' ਕਹਾਣੀ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ।
- (ii) 'ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ' ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ।
- (iii) 'ਇਕ ਬਾਲੜੀ ਦੋ ਪਤਾਸੇ' ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਖਲਨਾਇਕ ਬਣਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।
- (iv) ਕਹਾਣੀ 'ਪਠਾਣ ਦੀ ਧੀ' ਵਿੱਚ ਪਠਾਣ ਕੁੜੀ 'ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਨੂੰ ਨਾ ਝੱਲਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

7.2 ਸਾਰ ਅੰਸ਼

- ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵੱਲ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਂਜ ਜੇ ਕਿਤੇ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਵਾਲੀਆਂ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਹਾਣੀਆਂ ਆ ਵੀ ਜਾਣ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੇਖਕ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੁਗਤ ਉਦੇਸ਼, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਤੇ ਨਿਭਾਅ ਵਿਚ ਇਕਸਾਰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।
- 'ਮੌਤ ਅਲੀ ਬਾਬੇ ਦੀ' ਕਹਾਣੀ ਸੁਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਅਜੀਤ ਕੌਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਲੇਖਿਆ ਨੇ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਫੈਲੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਕੋ ਹੀ ਘਟਨਾ ਦੀਆਂ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਵਿੱਚ ਉਲਝੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਰਤਾਂ ਨੂੰ ਰਚਨਾਕਾਰ ਨੇ ਤਿੱਖੇ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।
- 'ਮੁੱਲ' ਕਹਾਣੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅੰਣਬੀ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਮੇਰੀਆਂ ਚੋਣਵੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ' ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਸਾਡੇ ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ ਲਿਆ

ਨੋਟ

ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੇ ਲਾਲਚ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ।

- ‘ਖੱਬਲ’ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਸਮੇਂ ਹੋਈ ਉੱਥਲ-ਪੁੱਥਲ ਵਿੱਚ ਉਦਾਲੀ ਗਈ ਸਿੱਖ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਉਜਾੜਿਆ ਹੋਇਆ ਜੀਵਨ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਨੰਬਰਦਾਰ ਦੀ ਉਦਾਲੀ ਹੋਣ ਨੂੰ ਉਖੜੇ ਹੋਏ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿੱਚ ਬੇਬਸ, ਨਿਰਾਸ਼ ਤੇ ਬੁਰੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਦਿਨ ਕੱਟ ਰਹੀ ਹੈ। ਬੀਮਾਰੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਸਦੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਮਰਦ ਜਾਂ ਤੀਵੀਂ ਨਹੀਂ। ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਸਾਕ ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਿਲਣ ਦੀ ਆਸ ਲਾ ਕੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਵੀਂ ਸਾਂਝ ਪੈਦਾ ਕਰ ਕੇ ਮੁੜ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣਾ ਲੋਚਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਸਮਾਜਿਕ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲਾ ਹੈ। 1947 ਦੀ ਹਿੰਦ ਪਾਕ ਵੰਡ ਵੇਲੇ ਅਣਗਿਣਤ ਇਸਤਰੀਆਂ ਉਦਾਲੀਆਂ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਨੰਬਰਦਾਰ ਦੀ ਉਦਾਲੀ ਨੂੰ ਵਾਂਗ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਤੇ ਬੇਬਸੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਨਵੀਂ ਜੀਵਨ ਸਾਂਝ ਪੈਦਾ ਕਰਨੀ ਪਈ।

7.3 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼

- ਜੰਗਲੀ ਗਈ : ਜੰਗ/ਜੰਗਲ ਲੱਗ ਜਾਣਾ।
- ਸੀਰੀ : ਖੇਤੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ।

7.4 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਕਹਾਣੀ ‘ਮੌਤ ਅਲੀ ਬਾਬੇ ਦੀ’ ਵਿੱਚ ਰਾਮ ਲਾਲ ਦੀ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਦੀ ਝੂਠੀ ਖਬਰ ਬਾਰੇ ਕੌਂਸਲਰ ਅਤੇ ਪਵਨ ਮਨਚੰਦਾ ਕੀ ਕੁੱਝ ਕਰਦੇ ਹਨ ?
2. ‘ਤਿਸ਼ਨਾ’ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਰਜਨੀ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲਾ ਲੈਣ ਵਾਲੀਆਂ ਬੱਚੀਆਂ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਕੀ ਸਲਾਹ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਉਂ ? ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ ਕਰੋ।
3. ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਜਮਾਂਦਾਰ ਦੀ ਥਾਂ ‘ਪਠਾਣ ਦੀ ਧੀ’ ਕਹਿਣ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ? ਦਲੀਲ ਨਾਲ ਸਮਝਾਓ।
4. ਕਹਾਣੀ ‘ਇਕ ਬਾਲੜੀ ਦੇ ਪਤਾਸੇ’ ਵਿੱਚ ਛੋਟੀ ਬਾਲੜੀ ਤਬੇਲੇ ਵਿੱਚ ਕਿਥੋਂ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਆਈ ?

ਉਤਰ: ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ

1. (i) ਗਲਤ (ii) ਸਹੀ (iii) ਗਲਤ (iv) ਸਹੀ

7.5 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ

ਬੁਕਸ

1. ਪੰਜਾਬੀ ਗਾਇਡ (ਇਲੈਕਟਿਵ) (ਬੀ.ਏ. ਪਾਰਟ-1) : ਡੀ.ਐਚ.ਬੀ. ਸਿੰਘ, ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਮਲਹੋਤਰਾ ਬੁੱਕ ਡਿੱਪੋ।
2. ਕਥਾ-ਲੋਕ : ਡਾ. ਸ.ਪ. ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਪਰਲ ਬੁਕਸ ਪ੍ਰਾ. ਲਿ.,।
3. ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਗਿਆਨੀ ਗਾਇਡ : ਗਿਆਨੀ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਐਮ.ਏ. (ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੀਆ), ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਧਨਪਤ ਰਾਏ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, ਸਰਕੁਲਰ ਰੋਡ, ਜਲੰਧਰ।

ਇਕਾਈ-8: ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ

ਨੋਟ

ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ
ਉਦੇਸ਼
ਜਾਣਕਾਰੀ
8.1 ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ
8.2 ਸਾਰ ਅੰਸ਼
8.3 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼
8.4 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ
8.5 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ

ਉਦੇਸ਼

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ:

- ਮੇਰੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ- ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਬਿਆਨ ਕਰਨਾ।

ਜਾਣਕਾਰੀ

ਇਸ ਇਕਾਈ ਵਿੱਚ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵੱਲ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ। ਉੱਜ ਜੇ ਕਿਤੇ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਵਾਲੀਆਂ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਹਾਣੀਆਂ ਆ ਵੀ ਜਾਣ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੇਖਕ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੁਗਤ ਉਦੇਸ਼, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਤੇ ਨਿਭਾਅ ਵਿਚ ਇਕਸਾਰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਲਈ, ਇਸ ਇਕਾਈ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਿਸ਼ਾ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਉਪ-ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਹੇਠ ਵੰਡ ਕੇ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

8.1 ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ

8.1.1 'ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ'

'ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ' ਕਹਾਣੀ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਅੱਜ ਦੇ ਬਹੁ ਚਰਚਿਤ ਮੁੱਦੇ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਨੂੰ ਫੋਕਸ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਨਾਲ ਆਧੁਨਿਕ ਆਖੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਮਰਦ ਦੀ ਧੌਂਸ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਔਰਤ ਦੀ ਹੀਣ ਅਤੇ ਵਸਤੂ ਹੋਂਦ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਰਜਨੀ ਇੱਕ ਪੜ੍ਹੀ-ਲਿਖੀ ਇਸਤਰੀ ਹੈ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਮਰਜ਼ੀ ਦਾ ਪਤੀ ਚੁਣਨ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ੀ ਭਰੇ ਦਿਨ ਗੁਜਾਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਗਰਭਵਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਪਤੀ, ਪ੍ਰੇਮੀ ਪਤੀ, ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਿਆਂ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜ਼ਿੰਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਹ ਜਾਣਨ ਲਈ ਕਿ ਉਸਦੇ ਪੇਟ ਵਿੱਚ ਬੇਟਾ ਹੈ ਜਾਂ ਬੇਟੀ ਸਕਰੀਨਿੰਗ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਰਟ ਲਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿਉਂ ਕਿ ਉਹ ਬੇਟਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਉਸਦੇ ਮਾਂ ਬਣਨ ਦੇ ਤੇ ਬੱਚਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਫੈਸਲੇ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਕਹਿੰਦੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਬੇਟੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਪਰਤੂਲ ਨਾਲ ਮੰਨਦਾ ਤੇ ਉਸਦੀ ਇੱਕ ਨਾ ਸੁਣਦਾ। ਆਖਰ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਬਿਨਾਂ ਰਜਨੀ ਦੀ ਰਜ਼ਾਮੰਦੀ ਤੋਂ ਵੈਲਫੇਅਰ ਸੈਂਟਰ ਤੋਂ ਤਰੀਕ ਲੈ ਆਇਆ। ਰਜਨੀ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟਕੇ ਵੈਲਫੇਅਰ ਸੈਂਟਰ ਪੁੱਜੀ ਤੇ ਲੇਡੀ ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਹਾਰਿਕ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸਦੇ ਅੱਠ ਹਫ਼ਤੇ ਦੇ ਗਰਭ ਨੂੰ ਵੈਕਿਊਮ ਕਰਦਿਆਂ ਸਫ਼ਾਈ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਪਰ ਰਜਨੀ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਜੋ ਕੁੱਝ ਕਰਵਾਉਣ ਲੱਗੀ ਹੈ, ਉਸ

ਨੋਟ

ਕੰਮ ਤੋਂ ਉਸਨੂੰ ਨਫ਼ਰਤ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਬੇਟੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ- ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ। ਲੇਡੀ ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਧਰਵਾਸ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਡਰ ਨਾ ਰੱਖੋ ਕਿ ਉਸਦੇ ਕੋਈ ਬੱਚਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਗਰਭ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਦਾ ਇਹੋ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਤਰੀਕਾ ਹੈ।

ਇਸ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਘਰ ਆਕੇ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇਚੈਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰਜਨੀ ਦਾ ਪਤੀ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਕਲੱਬ ਜਾਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਰਜਨੀ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਚਲਾ ਜਾਵੇ ਕਿੰਧ ਉੱਤੇ ਲੱਗੇ ਕਲੰਡਰ ਵਿੱਚ ਗੁਲਾਬੀ-ਗੁਲਾਬੀ ਗੱਲਾਂ ਵਾਲੇ ਖਿੜ-ਖਿੜ ਕਰ ਰਹੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹ ਫੁੱਟ-ਫੁੱਟ ਕੇ ਰੋਣ ਲੱਗੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਨੂੰ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਪੁਕਾਰਦੀ ਹੋਈ ਕਹਿ ਰਹੀ ਸੀ, “ਮੇਰੀ ਬੇਟੀ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਮਾਫ਼ ਕਰ ਦੇਹ। ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਜਿਹੜੀ ਮਰਜ਼ੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇਵੇ, ਪਰ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਵਾਰੀ ‘ਅੰਮੀ’ ਕਹਿ ਕੇ ਪੁਕਾਰੇ।” ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਬੇਚੈਨ ਹੋਈ ਕੁਰਲਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਜਨੀ ਦਾ ਪਤੀ ਪਰਤੂਲ ਉਸਨੂੰ ਗਰਭ ਗਿਰਾਉਣ ਲਈ ਜ਼ਿਦ ਕਰਕੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਕਹਿ ਕੇ ਤੇ ਲਾਲ ਪੀਲਾ ਹੋਕੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਰਜਨੀ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਬੇਚੈਨੀ, ਗੁਨਾਹ ਤੇ ਬੇਵਸੀ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਨਾਹ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਠੀਕ ਉਸ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਸਫ਼ਾਈ ਕਰਵਾਈ ਸੀ, ਰਜਨੀ ਹਰ ਵਰ੍ਹੇ ਪੂਜਾ-ਪਾਠ ਕਰਾਉਂਦੀ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮਠਿਆਈ, ਫਲ, ਕੱਪੜੇ ਵੰਡਦੀ ਹੈ। ਅੰਤ ਉਸਨੇ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰ ਲਈ, ਤਾਂ ਜੋ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਨਾਲ ਉਸਦਾ ਮਨ ਪਰਚਿਆ ਰਹੇ। ਸਕੂਲ ਦੀ ਹਰ ਟੀਚਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੜ੍ਹੀ-ਲਿਖੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਜਲਦੀ ਹੀ ਉਸ ਸਕੂਲ ਦੀ ਮੁੱਖ-ਅਧਿਆਪਿਕਾ ਬਣ ਬੈਠੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਸਕੂਲ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੰਭਾਲ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਬਾਚੀਆਂ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਬੱਚੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ‘ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ’ ਰੱਖ ਕੇ ‘ਅੰਬਾਂ ਦੀ ਭੁੱਖ, ਅੰਬਾਕੜੀਆਂ ਨਾਲ ਲਾਹੁਣ’ ਦਾ ਤਰਲਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦਾ ਇਹ ਠਣਨ ਉਸਦੇ ਅਤਿਪਤ ਰਹਿ ਗਏ ਮਮਤਾ ਦੇ ਜ਼ਜ਼ਬੇ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਲਈ ਭਾਵ-ਵਿਚਰਦਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤੁਲਨ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਮਰਦ ਦੁਆਰਾ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਭਾਵੁਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਹੁਬੱਤ ਦੇ ਜ਼ਜ਼ਬੇ ਵਿੱਚ ਬੱਚੇ ਇਸਤਰੀ-ਮਰਦ ਤੋਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਲਈ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਦੀ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਰਦ ਔਰਤ ਦੀ ਮਹੁਬੱਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਵਰਤਦਾ ਹੈ।

8.1.2 ਮੌਤ ਅਲੀ ਬਾਬੇ ਦੀ

ਇਹ ਸੁਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਅਜੀਤ ਕੌਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਲੇਖਿਆ ਨੇ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਫੈਲੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਕੋ ਹੀ ਘਟਨਾ ਦੀਆਂ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਵਿੱਚ ਉਲਝੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਰਤਾਂ ਨੂੰ ਰਚਨਾਕਾਰ ਨੇ ਤਿੱਖੇ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਹਰ ਸਤਰ, ਹਰ ਵਾਕ ਵਿੱਚ ਵਿਅੰਗ ਹੈ, ਜੋ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੀ ਇਸ ਵਾਕ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਧਾਰਨ ਆਦਮੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਹੁਤ ਨਿਗੂਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਨਾਇਕ ਰਾਮ ਲਾਲ ਦੀ ਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਜੀਵਨ ਜਾਂਚ ਉਸਨੂੰ ‘ਆਦਮੀ ਘੱਟ ਕਲਰਕ ਜ਼ਿਆਦਾ’ ਹੋਣ ਦਾ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਕਾਰਣ ਉਸਦੀ ਸੰਜੀਦਾ, ਸੰਵੇਦਸ਼ੀਲ ਮਾਨਕਿਸਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਉਸਦੀ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਹੈ। ਉਹ ਇਮਾਨਦਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਨਾ ਕਿਸੇ ਦਾ ਕੁੱਝ ਸਵਾਰ ਸਕਿਆ ਹੈ ਨਾ ਆਪਣਾ। ਅੰਤ ਆਪਣੇ ਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਲਾਹਨਤਾਂ ਪਾਉਣ ਜੋਗਾ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਏ ਰਾਮ ਲਾਲ, ਕੁੱਤਿਆ, ਕਮੀਨਿਆ, ਕੀ ਖੱਟਿਆ ਤੂੰ ਸਾਰੀ ਹਯਾਤੀ ਵਿੱਚ ? ਉਏ ਹਰਾਮੀਆ, ਤੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਢਿੱਡ ਨਾ ਭਰ ਹੋਇਆ ? ਉਏ ਲਾਹਨਤੀਆ, ਤੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਸਕੂਲ ਦੀ ਛੱਤ ਹੇਠਾਂ ਆ ਕੇ ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਬੱਚੇ ਵੀ ਨਾ ਬਚਾਏ ਗਏ। ਨਾ-ਮੁਰਾਦਾਂ ਤੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਨਾ ਆਪਣਾ ਕੁੱਝ ਸਕਿਆ, ਨਾ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ। ਡੁੱਬ ਮਰ ਉਏ ਰਾਮ ਲਾਲ।”

ਇਹ ਰਾਮ ਲਾਲ ਮਿਊਂਸੀਪਲਟੀ ਵਿੱਚ ਕਲਰਕ ਹੈ, ਜੋ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਕੌਂਸਲਰ ਦਾ ਪੀ.ਏ. ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਰੋੜਾਂ ਦੇ ਘਪਲੇ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੈ। ਰਾਮ ਲਾਲ ਦੇ ਸਾਥੀ ਉਸਨੂੰ ਮੁਬਾਰਕਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ- “ਕਰੋੜਾਂ ਦੇ ਨਿਆਰੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ ਉਸ ਸਾਹਬ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ। ਬਾਹਰਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਬੈਠਿਆਂ ਕੁੱਝ ਨਿਆਜ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਹਿੱਸੇ ਵੀ ਆਵੇਗੀ।” ਪਰ ਰਾਮ ਲਾਲ ਨੂੰ ਇਹ

ਨੋਟ

ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਵਰਗੀਆਂ ਜਾਪਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੀ.ਏ. ਦੀ ਉਹ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰੀ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਅੰਭਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ- “ਉਸ ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਚਾਲ੍ਹੀ ਨਹੀਂ ਚਾਲ੍ਹੀ ਹਜ਼ਾਰ ਚੋਰ ਸਨ, ਤੇ ਉਹ ਆਪ ਅਲੀ ਬਾਬ। ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਾਲਾ ਅਲੀ ਬਾਬ ਤਾਂ ਚੋਰਾਂ ਨੂੰ ਮੋਰ ਹੋ ਕੇ ਟੱਕਰਿਆ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਅਲੀ ਬਾਬਾ ਸਿਰਫ਼ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਚੋਰਾਂ ਨੂੰ, ਕਾਉਂਸਲਰਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਬਰ ਦੇਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਚੋਰ ਤਾਂ ਹੋਰ ਪਰੇ ਹੋਰਾਂ ਵਾਂਗ ਕਿੰਨੀਆਂ ਹੀ ਜ਼ਬਰਾਂ ਦੇ ਮਹੁਤਾਜ ਸਨ। ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਲੇ ਜੁੜੀ ਚੋਰਾਂ ਦੀ ਭੀੜ। ਮਨਿਸਟਰ...ਸਟੇਟਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਤੇ ਚੋਰਾਂ ਦੀਆਂ ਢਾਣੀਆਂ। ਚੋਰ-ਦਰਚੋਰ। ਉਹਨੂੰ ਲਗਦਾ ਇਹ ਸਾਰੇ ਰਲ ਕੇ ਸਿਰਫ਼ ਉਹਨੂੰ ਹੀ ਲੁੱਟ ਰਹੇ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਮ ਲਾਲ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸੀ, ਪੂਰਾ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਸੀ।”

ਅਜਿਹੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਨੇਤਾ, ਕੌਂਸਲਰ, ਚੋਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਚੋਰੀਆਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਹਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕੌਂਸਲਰ ਵਲੋਂ ਠੇਕੇਦਾਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਕੂਲ ਉਸਾਰਨ ਦਾ ਠੇਕਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰਾਮ ਲਾਲ ਕੋਲੋਂ ਕੌਂਸਲਰ ਦੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਪਈ ਹਜ਼ਾਰ ਗਜ਼ ਦੀ ਜਮੀਨ ਤੇ ਕੋਠੀ ਬਣਾ ਦੇਣ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਵੀ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਕੂਲ ਦੀ ਬਿਲਡਿੰਗ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਮਾਨ ਕੌਂਸਲਰ ਦੀ ਕੋਠੀ 'ਤੇ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਬਾਰਸ਼ ਨਾਲ ਸਕੂਲ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਢਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਹੇਠ ਆ ਕੇ ਬੱਚੇ ਮਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਗੁਨਾਹਗਾਰ ਖੁਦ ਨੂੰ ਸਮਝਦਿਆਂ ਰਾਮ ਲਾਲ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਇਮਾਨਦਾਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਸ਼ਾਪ ਹੈ, ਬਾਰੇ ਕਹਾਣੀ ਦਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿੱਟੀ ਪਾਰਟੀ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਰਾਮ ਲਾਲ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਖਬਰ ਸੁਣਨਾ ਵੀ ਗੰਢਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਰਾਮ ਲਾਲ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਖਬਰ ਅਖਬਾਰ ਦੇ ਛੋਟੀਆਂ ਖਬਰਾਂ ਵਾਲੇ ਕਾਲਮ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਾਮੂਲੀ ਜਿਹੀ ਕਰਕੇ ਛਾਪੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਖਬਾਰਾਂ ਦੇ ਰਿਪੋਰਟਰਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਰਾਮ ਲਾਲ ਬਾਰੇ ਕੁੱਝ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਇਮਾਨਦਾਰ ਸਾਧਾਰਨ ਆਦਮੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਰਾਮ ਲਾਲ, ਜੋ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਹਿਲਾਉਣ ਵਿੱਚ ਲੱਗਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਬਾਰੇ ਸਾਰੇ ਜਾਣਦੇ ਸਨ। ਫਿਰ ਕੌਂਸਲਰ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਖਬਰ ਨੂੰ ਹੋਰ ਰੰਗ ਰੂਪ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਪੀ.ਆਰ.ਓ. ਪਵਨ ਮਨਚੰਦਾ ਦੀ ਉਚੇਰੀ ਡਿਊਟੀ ਲਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਖਬਾਰਾਂ ਦੇ ਰਿਪੋਰਟਰਾਂ ਦੀ ਦਾਅਵਤ ਵਾਸਤੇ ਵੱਡੇ ਸ਼ੈਕਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਮ ਲਾਲ ਦੀ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਦਾ ਕਾਰਣ ਉਸਦੇ ਘਰ ਨਾਲ ਜੋੜਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ- ਅਰੇ ਬਾਈ ਕੁੱਝ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਏ- ਰਾਮ ਲਾਲ ਦੀ ਬੀਵੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨਾਲ ਫ਼ਸੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਏ, ਰਾਮ ਲਾਲ ਦੀ ਕੁਆਰੀ ਧੀ ਗਰਭਵਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਏ, ਰਾਮ ਲਾਲ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਕਿਸੇ ਡਾਕੇ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਏ- ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਕੁੱਝ ਵੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਮ ਲਾਲ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤ-ਸੂਰਤ ਅਜਿਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕੋਈ ਉਸਨੂੰ ਫਸਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੇ, ਰਾਮ ਲਾਲ ਦੀ ਧੀ ਕੇਵਲ ਛੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਸੀ, ਉਸਦਾ ਮੁੰਡੇ ਅਜੇ ਬਹੁਤ ਛੋਟੇ ਸਨ, ਜੋ ਡਾਕਾ ਮਾਰਨ ਦੇ ਸ਼ੱਕ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਫਿਰ ਰਾਮ ਲਾਲ 'ਤੇ ਰਿਸ਼ਵਤ ਲੈਣ ਦਾ ਝੂਠਾ ਕੇਸ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਤਰੀਕਾਂ ਵਿੱਚ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਬਦਲੇ ਰਾਮ ਲਾਲ ਦੀ ਸਸਪੈਂਸ਼ਨ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਰਾਮ ਲਾਲ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾ ਸਮੱਗਰੀ ਵਜੋਂ ਕਹਾਣੀ ਲੇਖਿਕਾ ਨੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿੱਚ ਜਿਥੇ ਮਨੁੱਖ ਮਾਰੂ ਰੁਚੀਆਂ ਅਤੇ ਕੁਚਾਲਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਨਿੱਜੀ ਪਰਿਵਾਰਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚਲੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਡੋਲ ਜਾਣ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਰਾਮ ਲਾਲ ਦੀ ਰਿਸ਼ਵਤਖੋਰੀ ਵਾਲੀ ਖਬਰ ਉਡਦੀ-ਉਡਦੀ ਗਲੀ-ਮੁਹੱਲੇ ਵਿਚੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਜਦੋਂ ਰਾਮ ਲਾਲ ਦੀ ਪਤਨੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ-ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਇਸਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਕਾਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਕੁੱਝ ਦੂਸ਼ਣ ਪ੍ਰਤੀ ਉਹ ਪਿੱਟ-ਪਿੱਟ ਕੇ ਨਲੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਰਾਤ ਸਮੇਂ ਇਕੱਲੇ ਵਿੱਚ ਸੋਚਦਿਆਂ ਉਸਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵੀ ਇੱਕ ਵਾਰ ਤਿੜਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ- “ਉਂਜ ਬਾਊ ਜੀ ਹੋਣ ਤਾਂ ਚੁੱਪ-ਚੁਪੀਤੇ ਹੀ ਸਨ.....ਜੇ ਇਹ ਉਤਲੀ ਆਮਦਨ ਹੈ ਹੀ ਸੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ....ਤਾਂ ਕੀ ਪਤਾ, ਕੋਈ ਹੋਰ.....ਮੇਰੀ ਸੌਕਣ ਹੀ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਹੋਵੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਰਦਾਂ ਦੀ ਜਾਤ ਦਾ ਕੀ ਵਿਸਾਹ.....।”

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਮ ਲਾਲ ਦੀ ਚਿਖਾ ਦੇ ਠੰਡਿਆਂ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਉਸਦੀ ਸ਼ਾਪ ਇਸ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਲੇਖਕਾ ਵਿਅੰਗ ਨਾਲ ਉਸਨੂੰ ਅਤੇ ਅਸ ਜਿਹੇ ਹੋਰਨਾਂ ਇਮਾਨਦਾਰ ਗਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਮੂਰਖ ਦਸਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ- “ਗਰੀਬੀ ਅਤੇ ਮੂਰਖਤਾ ਦੀ ਜਨਮ-ਜਾਤ ਸਾਂਝ ਹੁੰਦੀ ਹੈ-ਗਰੀਬ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ- ਜਾਂ ਤਾਂ ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਖੋਹ ਲਵੇ ਜਾਂ ਠੱਗ ਬਣੇ ਤੇ ਜੇਕਰ ਉਹ

ਨੋਟ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਖੁਦ ਠੱਗਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।” ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਅਜੀਤ ਕੌਰ ਨੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸਿਸਟਮ ਉੱਪਰ ਕਰਾਰੀ ਚੋਟ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਨੋਟਸ

ਕਹਾਣੀ ‘ਖੱਬਲ’ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਭਾਰਤ-ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵੰਡ ਦੌਰਾਨ ਉਧਾਲੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਮਨੋਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ।

8.1.3 ਪਠਾਣ ਦੀ ਧੀ

‘ਪਠਾਣ ਦੀ ਧੀ’ ਕਹਾਣੀ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਨੇ ਇੱਕ ਪਠਾਣ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਚਰਿਤਰ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਸਹੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਆਮ ਲੋਕ ਅਸਮਰੱਥ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਮ ਲੋਕ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਉਸਨੂੰ ਬੱਚਾ ਚੁੱਕਣ ਵਾਲਾ ਤੇ ਸੂਦਖੋਰ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਉਸ ਤੋਂ ਬਚ ਕੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਸਲਾਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਗਫ਼ੂਰ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦਿਸਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸੰਵੇਦਸ਼ੀਲ, ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਬੇਹੱਦ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਆਰਥਿਕ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਫਸੇ ਬੰਦੇ ਦੀ ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਸੂਦ ਨੂੰ ਹਰਾਮ ਸਮਝਣ ਵਾਲਾ ਤੇ ਦੁਖੀ-ਮਜ਼ਲੂਮ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁੱਝ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਆਪ ਦਾ ਇਹ ਜ਼ਾਨਦਾਰ ਤੱਥ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਅੰਤ ਤੱਕ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਸਮੇਤ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਕੇਵਲ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਜਾਂ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਗਫ਼ੂਰ ਪਠਾਣ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਲਾਂਢੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਬੱਚੇ ਰੌਲਾ ਪਾਉਂਦੇ ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਆਉਣ ਬਾਰੇ ਖਬਰਦਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਾਂਢੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਛੁਪਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂ ਕਿ ਉਸ ਬਾਰੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬੱਚੇ ਚੁੱਕਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਪਰ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਮੁੰਡਾ, ਜਿਸਦਾ ਨਾਂ ਅਜਮੇਰ ਸੀ, ਬੇਖੌਫ਼ ਉਸਦੇ ਕੋਲ ਖੜ੍ਹਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਗਫ਼ੂਰ ਨੂੰ ਉਹ ਬੜਾ ਪਿਆਰਾ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਗਫ਼ੂਰ ਦੇ ਪੁੱਛਣ ‘ਤੇ ਜਦੋਂ ਬੱਚੇ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਯੂਸ ਤੋਂ ਡਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ, ਤਾਂ ਉਹ ਬੜਾ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ। ਗਫ਼ੂਰ ਉਸਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਲਾਡ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਛੋਟੀ ਭੈਣ ਵੀਰੋ ਉਥੇ ਆ ਗਈ ਤੇ ਗਫ਼ੂਰ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਹੱਥ ਫੜ ਕੇ ਚੱਕਰ ਲੁਆਉਣ ਲੱਗਾ। ਬੱਚੇ ਤੇ ਗਫ਼ੂਰ ਬਛੇ ਖੁਸ਼ ਸਨ।

ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਮਾਂ ਤੇਜੋ, ਜਿਸਨੇ ਕੁੱਛੜ ਇੱਕ ਕੁੜੀ ਚੁੱਕੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੀ। ਉਸਨੇ ਦੋਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਤੇਜੋ ਦਾ ਗੁੱਸਾ ਵੇਖ ਕੇ ਗਫ਼ੂਰ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ।

ਤੇਜੋ ਅਜਮੇਰ ਨੂੰ ਬਾਹੋਂ ਫੜ ਕੇ ਧਰੀਕਦੀ ਹੋਈ ਅੰਰਦ ਲੈ ਗਈ। ਗਫ਼ੂਰ ਕਿੰਨਾ ਚਿਤ ਬੱਚੇ ਦਾ ਰੋਣਾ-ਧੋਣਾ ਸੁਣਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਦਿਨ ਉਸਨੇ ਰੋਟੀ ਨਾ ਪਕਾਈ ਤੇ ਐਵੇਂ ਹੀ ਸੌਂ ਗਿਆ। ਅਜਮੇਰ ਦਾ ਪਿਓ ਰਿਜ਼ਰਵ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਇੱਕ ਫੌਜੀ ਜਮਾਦਾਰ ਸੀ ਅਤੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਮਿੱਲ ਵਿੱਚ ਚੌਕੀਦਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਰਾਤੀਂ ਜਦੋਂ ਉਹ ਘਰ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਤੇਜੋ ਨੇ ਖੂਬ ਉਸਦੇ ਕੰਨ ਭਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਸਵੇਰੇ ਜਾ ਕੇ ਗਫ਼ੂਰ ਨੂੰ ਬੱਚਿਆਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਬੱਚੇ ਫਿਰ ਵੀ ਦਾਅ ਬਚਾ ਕੇ ਗਫ਼ੂਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦੇ। ਉਹ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਬਲ ਦਾ ਸਰਧਾ ਜਾਂ ਅਨਾਰ ਦੇ ਦਿੰਦਾ। ਬੱਚੇ ਚੋਰੀ-ਚੋਰੀ ਖਾ ਕੇ ਘਰ ਜਾਂਦੇ। ਤੇਕੋ ਦੀ ਕੁੱਛੜਲੀ ਕੁੜੀ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਅਤੇ ਵੀਰੋ ਤੇ ਅਹਮੇਰ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਕੁੜੀ ਸੀ। ਮਾਂ ਦਾ ਪਿਆਰ ਨਵੇਂ ਬੱਚੇ ਵੱਲ ਜੋ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਵਿਚਾਰੀ ਰੁਲ ਗਈ। ਉਹ ਨਿੱਕੀ-ਨਿੱਕੀ ਗੱਲ ‘ਤੇ ਹੋ ਪੈਂਦੀ ਅਤੇ ਜ਼ਿਦ ਕਰਦੀ। ਤੇਜੋ ਉਸਨੂੰ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਬਹੁਤ ਮਾਰਦੀ ਸੀ। ਤੇਜੋ ਦੇ ਉਸ ਕੁੜੀ ਪ੍ਰਤੀ ਸਲੂਕ ਦੇਖ ਕੇ ਵੀਰੋ ਤੇ ਅਜਮੇਰ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਕੁੱਟ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਘਰ ਵਿੱਚ ਪਿਆਰ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਰਕੇ ਕੁੜੀ ਨੇ ਕੋਠੜੀਓਂ ਬਾਹਰ ਫਿਰਨਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਗਫ਼ੂਰ ਵੀ ਇਹ ਸਭ ਦੇਖਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਕਹਿ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਸਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਵਾਡੇ ਬੱਚੇ ਲਈ ਪਿਆਰ ਘਟਦਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਉਸ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਵਧਦੀ ਗਈ। ਉਹ ਤੇਜੋ ਦੀਆਂ ਨਿੱਕੀ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਸੁਣਕੇ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਕਾਰਣ ਜਮਾਦਾਰ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਛੁੱਟ ਗਈ। ਹੁਣ ਜਿਹੜਾ ਆਉਂਦਾ ਸੀ, ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਕੁੱਟਦਾ ਸੀ। ਤੇਜੋ

ਨੋਟ

ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ ਇਹ ਰੋਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਕਰਕੇ ਨੌਕਰੀ ਗਈ ਹੈ।

ਮਜ਼ਲੂਮ ਪ੍ਰਤੀ ਰਹਿਮ ਨੇ ਗ਼ਫ਼ੂਰ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਜਾਲਮ 'ਤੇ ਰਹਿਮ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਦਿਨ ਜਮਾਂਦਾਰ ਦੀ ਤੰਗੀ ਕਾਰਣ ਉਸਨੂੰ ਨਾਂਹ-ਨਾਂਹ ਕਰਦੇ ਵੀ 15 ਰੁਪਏ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਘਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਬਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਹਟਾਵੇ ਕਿਉਂ ਕਿ ਉਹ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ।

ਜਮਾਂਦਾਰ ਨੇ ਪਠਾਣ ਦੇ ਤਰਲਿਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਕੇ ਤੇਜੋ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਨਾ ਮਾਰਿਆ ਕਰਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਦਤ ਪੱਕ ਚੁੱਕੀ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਜਮਾਂਦਾਰ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਤਨਖਾਹ ਮਿਲੀ, ਤਾਂ ਉਹ 5 ਰੁਪਏ ਵਿਆਜ ਦੇ ਨਾਲ ਲਾਕੇ ਗ਼ਫ਼ੂਰ ਨੂੰ ਵਾਪਿਸ ਕਰਨ ਆਇਆ। ਗ਼ਫ਼ੂਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਵਿਆਜ ਨੂੰ ਹਰਾਮ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਦਿੱਤੇ 15 ਰੁਪਏ ਵੀ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੈਂਦਾ, ਪਰ ਜਮਾਂਦਾਰ ਉਸਨੂੰ ਬਦੋ-ਬਦੀ ਵਾਪਸ ਕਰ ਗਿਆ।

ਜਮਾਂਦਾਰ ਨੇ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਤੇਜੋ, ਅਜਮੇਰ ਤੇ ਵੀਰੋ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਨਾ ਮਾਰਨ, ਪਰ ਚਿੜ ਨਾਲ ਉਸਨੂੰ ਹੋਰ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪਈ। ਕੁੜੀ ਜਿੱਦਲ ਅਤੇ ਢੀਠ ਬਣ ਗਈ। ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਧੁੱਪ ਵਿੱਚ ਡਿਗਦੀ-ਢਿੰਹਦੀ ਦੇਖ ਗ਼ਫ਼ੂਰ ਦਾ ਦਿਲ ਪੰਘਰ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਇੱਕ ਦਿਨ ਉਸਨੇ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਲਿਆ। ਫਲਾਂ ਦੀ ਹੱਟੀ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਫਲ ਲੈਕੇ ਦਿੱਤੇ। ਉਹ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਜੇਭ ਵਿੱਚ ਕੇਬਲ ਦੋ ਰੁਪਏ ਦਾ ਕਰਿਆਨਾ ਸੀ, ਜਦਕਿ ਉਸ ਦੀ ਕੋਠੜੀ ਵਿੱਚ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਉਪਰ ਰੁਪਈਏ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਦੇ ਖੁੰਝਣ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਕੋਠੜੀ ਵਿੱਚ ਨਾ ਗਿਆ, ਸਗੋਂ ਉਹਨੇ ਇੱਕ ਘੋੜਾ ਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਤੇ ਕਿਤੋਂ ਦੀ ਟਿਕਟ ਲਟਾ ਲਈ।

ਲੋਕ ਇਹ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਪਠਾਣ ਦਾਅ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਸੀ; ਮੌਕਾ ਲੱਗਣ 'ਤੇ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਲੈ ਉੱਡਿਆ। ਪੁਲਿਸ ਹੈਰਾਨ ਸੀ ਕਿ ਪਠਾਣ ਇੰਨਾ ਰੁਪਿਆ ਤੇ ਬੁਹਾ ਖੁੱਲ੍ਹ ਛਾਡ ਕੇ ਕਿਉਂ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਪੂਰੇ ਮਹੀਨੇ ਪਿਛੋਂ ਜਮਾਂਦਾਰ ਨੂੰ ਥਾਣੇ ਸਨਾਖਤ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਕੁੜੀ ਨੇ ਮਾਂ-ਪਿਓ ਵੱਲੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜ ਲਿਆ। ਆਖਰ ਜਦੋਂ ਪੁਲਿਸ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਪਠਾਣ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਜਮਾਂਦਾਰ ਨੂੰ ਦੇਣ ਲੱਗੀ, ਤਾਂ ਕੁੜੀ ਚੀਕਾਂ ਮਾਰਨ ਲੱਗੀ। ਪਠਾਣ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ, “ਨਾ ਦਿਓ! ਕੁੜੀ ਜਾਲਮਾਂ ਨੂੰ! ਬਚਾਓ! ਇਹ ਮਾਰ ਦੇਣਗੇ, ਮੇਰੀ ਧੀ ਨੂੰ ਇਸ ਜ਼ਾਮਲ ਕਸਾਈ!” ਪਰ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਉਸਨੂੰ ‘ਸ਼ੁਦਾਈ’ ਤੇ ਕੋਈ ‘ਮਚਲਾ’ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ।

8.1.4 ਚਾਚਾ

ਚਾਚਾ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵਿਰਕ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀਆਂ ਅਤਿਪ੍ਰਤ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬੜਾ ਸੂਖਮ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਅਤਿਪ੍ਰਤ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਘਾਤਕ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਚਾਚੇ ਨੂੰ ਇਹ ਸਮਝਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਵਾਣੀਆਂ ਥੋੜੀਆਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਚਾਚਾ ਸਾਰਾ ਦੋਸ਼ ਜੈਂਬੂ ਸਿਰ ਮੜ੍ਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਮਨੋਕਲਪਿਤ ਵਹੁਟੀ ਦੀਆਂ ਫਰਜ਼ੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਉਸਦੀ ਅਤਿਪ੍ਰਤ ਰੁਚੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਨਿਖਾਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਛੜੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦਾ ਚਾਚੇ ਨੂੰ ਮੱਝਾਂ ਨੂੰ ਵਹੁਟੀਆਂ ਅਤੇ ਕੱਟੀਆਂ-ਕੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਬਾਲ-ਬਾਚੇ ਦੱਸਣਾ ਉਹਸਦੇ ਜਵਿਨ ਦੇ ਝੱਟ ਟਪਾਉ ਹਉਕਿਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਹੈ। ਇਸੇ ਭਾਵਨਾ ਅਧੀਨ ਉਹ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਮਖੌਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਘਰ ਰਾਤ ਨੂੰ ਚੂਹੀ ਚੂਹਾ ਲੜਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਵਹੁਟੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਤਾਂਘ ਉਸਦਾ ਅਖੀਰ ਦਮ ਤੱਕ ਪੱਲਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦਾ, ਜਦਕਿ ਉਹ ਮੰਝੀ 'ਤੇ ਪਿਆ ਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, “ਕੋਈ ਚਾਚੀ ਤੇ ਫੜ੍ਹ ਆਵੀਂ ਅ ਮੇਰੇ ਲਈ, ਉਥੋਂ, ਧਕੋ-ਧਕੀ ਗੱਡੀ ਸੁਟ ਲਿਆਉਂਦੋਂ, ਫੋਜ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਕੌਣ ਪੁਛਦਾ ਏ।”

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ?

‘ਚਾਚਾ’ ਕਹਾਣੀ ਦੁਆਰਾ ਦੁਆਰਾ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਹਾਣੀ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ ਦੇ ਕਹਾਣੀ ਪੰਧ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ।

ਨੋਟ

8.1.5 ਇਕ ਬਾਲੜੀ ਦੇ ਪਤਾਸੇ

‘ਇੱਕ ਬਾਲੜੀ ਦੇ ਪਤਾਸੇ’ ਕਹਾਣੀ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸਰਨਾ ਨੇ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਗੁਨਾਹ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਅੰਦਰ ਲੁਕੀ ਚੰਗਿਆਈ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਰੂਪ ਦਾਰਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵਰਜਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਗੁਨਾਹ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਉਸਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਖਲਨਾਇਕ ਦਾ ਰੂਪ ਦਾਰ ਚੁੱਕੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਪਹਿਲੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇ ਕੇ ਮਰ ਜਾਣਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅੱਠਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਹੋ ਕੇ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਸਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਸਾਕ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਤੇ ਉਹ ਕੰਜਰਾਂ ਦੇ ਕੋਠੇ ‘ਤੇ ਜਾਣ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਉਹ ਤਬਲੇ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਦਾਰੂ ਪੀਂਦੇ ਅਤੇ ਜਗੀਰੇ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀਆਂ ਸਕੀਮਾਂ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਗੱਲ ਤਬਲੇ ਦੇ ਇੱਕ ਖੂੰਜੇ ਬਣੇ ਮੁਰਗੀਖਾਨੇ ਦੀਆਂ ਕੁਕੜੀਆਂ ਦੇ ਕੰਨੀਂ ਪਈ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲ-ਪਾਹਰਿਆ ਪਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਕੁੜ-ਕੁੜ ਕਰਦੀਆਂ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਨੱਠ-ਭੱਜ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਇੱਕ ਚਿੱਟੇ ਰੰਗ ਦੀ ਕੁਕੜੀ ਨਾਲ ਦੀ ਧਮਰ ਸ਼ਾਲਾ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਉਥੇ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਚਾਰ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਬਾਲੜੀ ਨੇ ਦੇਖ ਲਿਆ, ਜੋ ਇੱਕ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਿ ਤੇ ਦੋ ਪਤਾਸੇ ਲੈਕੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਹਰ ਆ ਗਈ। ਉਹ ਕੁਕੜੀ ਦੇ ਮਗਰ ਦੌੜਦੀ ਹੋਈ ਤਬਲੇ ਵਿੱਚ ਆ ਪਹੁੰਚੀ ਤਬਲੇ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਉਸਦਾ ਧਿਆਨ ਕੁਕੜੀ ਵੱਲੋਂ ਹਟ ਗਿਆ ਤੇ ਦਾਰੂ ਪੀਂਦਿਆਂ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਪੁੱਛਣ ਲਾਗੀ ਕਿ ਉਹ ਕੀ ਪੀ ਰਹੇ ਹਨ? ਸ਼ਿੰਗਾਰਾ ਸਿੰਘ ਕੁੱਝ ਨਾ ਬੋਲਿਆ ਤੇ ਕੁੜੀ ਦੀ ਮਾਸੂਮੀਅਤ ਅਤੇ ਸਵੱਛਤਾ ਦਾ ਕੀਲਿਆ ਉਹ ਬਿੱਟ-ਬਿੱਟ ਵੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਬਾਲੜੀ ਦੇ ਪੁੱਛਣ ‘ਤੇ ਜਦੋਂ ਆਤੂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀ ਰਹੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਣ ‘ਤੇ ਕਿ ਉਹ ਕੌੜਾ ਹੈ ਬਾਲੜੀ ਨੇ ਦੋਨਾਂ ਗਲਾਸਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ-ਇਕ ਪਤਾਸਾ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਆਤੂ ਨੇ ਜ਼ਰਾ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸਨੇ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਿਲਾਸਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਉਂ ਪਾਇਆ। ਉਸਨੇ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਪਤਾਸਾ ਕੱਢਣ ਦੀ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਉਹ ਘੁਲ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਆਕੇ ਉਸਨੂੰ ਲੈਕੇ ਕਾਹਲੀ-ਕਾਹਲੀ ਬਹਾਰ ਨਿਕਲ ਗਈ। ਸ਼ਿੰਗਾਰਾ ਸਿੰਘ ਮੰਤਰ-ਮੁਗਧ ਹੋਇਆ ਇਕ ਟੱਕ ਬੂਹੇ ਵੱਲ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਆਤੂ ਦੇ ਪੁੱਛਣ ‘ਤੇ ਉਸਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਬਾਲੜੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਉਸਨੂੰ ਕੀ ਕਰ ਗਈ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਛਾਤੀ ‘ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਬਾਲੜੀ ਇੱਥੇ ਕੁੱਝ ਕਰ ਗਈ ਹੈ। ਆਤੂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਕੋਈ ਅਕਲ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੇ। ਪਰ ਸ਼ਿੰਗਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਵੇਖਦਿਆਂ ਹੀ ਉਸਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਸਭ ਕੁੱਝ ਉਲਟ-ਪਲਟ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸਦੀ ਰੂਹ ਹੁਣ ਪੀਣ ਨੂੰ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਰੋਣ ਨੂੰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਹ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਪਹਿਲੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਹੀ ਜਨਮ ਦੇ ਕੇ ਮਰ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸਦਾ ਅੱਠਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਵੀ ਮਰ ਗਿਆ। ਉਸਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਸਾਕ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਹ ਕੰਜਰਾਂ ਦੇ ਕੋਠੇ ‘ਤੇ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਜੇਕਰ ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ ਜਿਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਇਸ ਬਾਲੜੀ ਵਰਗੀ ਉਸਦੀ ਪੋਤਰੀ ਹੋਣੀ ਸੀ। ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਚੁੱਕੀ ਫਿਰਦਾ ਤੇ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਮੋਢੇ ਲਾ ਕੇ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਲੈ ਜਾਂਦਾ। ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਆਤੂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸਦਾ ਭਤੀਜਾ ਜਗੀਰੂ ਇੱਕੀਆਂ-ਵਾਈਆਂ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਗੱਭਰੂ ਹੈ। ਜਮੀਨ-ਜਾਇਦਾਦ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਸਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦੇਵੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ਪੁੱਤਰ-ਪੋਤਰੇ। ਸ਼ਿੰਗਾਰੇ ਦੇ ਪੁੱਛਣ ‘ਤੇ ਆਤੂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਉਸਦੇ ਭਤੀਜੇ ਜਗੀਰੇ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਅੱਜ ਰਾਤ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸ਼ਿੰਗਾਰਾ ਉਸਨੂੰ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮੁੜ ਕੇ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਮੂੰਹੋਂ ਨਾ ਕੱਢੇ।

8.1.6 ਮੁੱਲ

‘ਮੁੱਲ’ ਕਹਾਣੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅੰਣਖੀ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਮੇਰੀਆਂ ਚੋਣਵੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ’ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੈ।

ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਸਾਡੇ ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੇ ਲਾਲਚ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਸੁਰਜੀਤ ਪਿੰਡੋਂ ਟਰੈਕਟਰ ਲੈਣ ਲਈ ਸੱਠ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਲੈਕੇ ਤੁਰਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਪੈਸਿਆਂ ਦਾ ਬੈਗ ਚੁੱਕਿਆ ਤੇ ‘ਜਨਤਾ ਟਰੈਕਟਰਜ਼’ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ‘ਤੇ ਆ ਗਿਆ ਪਰ ਟਰੈਕਟਰ ਅਜੇ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ‘ਤੇ ਨਹੀਂ ਪੁੱਜੇ ਸਨ। ਉਹ ਉਡੀਕ ਕਰ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ਾਮ 5 ਵਜੇ ਦੀ ਆਖਰੀ ਬੱਸ ਲੈਕੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਮਗਰ ਦੋ ਲੁਟੇਰੇ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੁਰਜੀਤ ਨੇ ਬੱਸ ਦੇ ਡਰਾਇਵਰ ਨੂੰ ਪਰ੍ਹੇ ਲਿਜਾ ਕੇ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਦੱਸੀ ਤਾਂ ਡਰਾਇਵਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਖਾਨਪੁਰ ਦੇ ਅੱਡੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਅੱਡੇ ‘ਤੇ ਉਤਰ ਜਾਵੇ ਤਾਂ

ਨੋਟ

ਸੁਰਜੀਤ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਪੂਰਕੋਟ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਹੀ ਉਤਰ ਜਾਵੇਗਾ। ਡਰਾਇਵਰ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਸਮਝਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਪੂਰਕੋਟ ਬੱਸ ਰੁਕੇ ਤੇ ਸਵਾਰੀਆਂ ਉਤਰ ਜਾਣ ਤਾਂ ਮੈਂ ਬੱਸ ਸਰਾਟਰ ਕਰ ਲਵਾਂਗਾ ਤੂੰ ਝਕਾਨੀ ਦੇਕੇ ਉਤਰ ਜਾਵੀਂ ਤੇ ਮੈਂ ਬੱਸ ਚਲਾ ਲਵਾਂਗਾ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਤਰਣ ਨਹੀਂ ਦੇਵਾਂਗਾ। ਸੁਰਜੀਤ ਨੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ। ਪੂਰਕੋਟ ਬੱਸ ਰੁਕੀ। ਸਵਾਰੀਆਂ ਉਤਰ ਗਈਆਂ। ਡਰਾਇਵਰ ਨੇ ਬੱਸ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਤੌਰ ਲਈ ਤੇ ਸੁਰਜੀਤ ਨੇ ਡਰਾਇਵਰ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਗੰਭੀਰ ਤੱਕਣੀ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਝਕਾਨੀ ਦੇ ਕੇ ਬੱਸ ਵਿਚੋਂ ਉਤਰ ਗਿਆ। ਡਰਾਇਵਰ ਨੇ ਇਕਦਮ ਬੱਸ ਦੀ ਰਫਤਾਰ ਤੇਜ਼ ਕਰ ਲਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਤਰਣ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਸੁਰਜੀਤ ਖਾਨਪੁਰ ਪਿੰਡ ਪੁੱਜ ਗਿਆ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦਾ ਘਰ ਪੁਛਿਆ, ਸੁਰਜੀਤ ਇਥੇ ਮੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਮਕਾਨ ਪਿੰਡ ਦੇ ਅੰਦਰ ਤੇ ਦੂਸਰਾ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਾਹਰ ਸੀ। ਪਿੰਡੋਂ ਬਾਹਰ ਵਾਲਾ ਕਮਾਨ ਨੇੜੇ ਸੀ। ਉਹ ਉਥੇ ਪੁੱਜ ਗਿਆ। ਉਥੇ ਗਿੰਦਰ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਪੱਠੇ ਪਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਗਿੰਦਰ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਦੱਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਾਈ। ਗਿੰਦਰ ਸੁਖਦੇਵ ਦਾ ਵੱਡਾ ਭਰਾ ਸੀ ਤੇ ਹਮੀਰੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭੈਣ ਸੀ। ਹਮੀਰੋ ਸੁਰਜੀਤ ਦੀ ਮੰਗੇਤਰ ਸੀ। ਕਾਫੀ ਦੇਰ ਹੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੰਗਣੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਗਿੰਦਰ ਦਾ ਪਿਓ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਮਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਗਿੰਦਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਾਇਦਾਦ ਵਧਾਉਣ ਦਾ ਲਾਲਚ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਕੁੜੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਅੱਗੇ ਹੀ ਅੱਗੇ ਪਾਈ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸੱਠ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਬਾਰੇ ਸੁਣ ਕੇ ਗਿੰਦਰ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਲਾਲਚ ਆ ਗਿਆ। ਗਿੰਦਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੂੰ ਭਾਈ ਇਥੇ ਹੀ ਰਾਤ ਕੱਟ। ਇਥੇ ਰੋਟੀ ਆ ਜਾਊ। ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਨਾ ਕਰੀਂ। ਫਿਰ ਗਿੰਦਰ ਚਾਹ ਲੈ ਆਇਆ ਤੇ ਫਿਰ ਰੋਟੀ ਲੈ ਆਇਆ। ਬੱਤੀ ਬੁਝਾ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਮੋਮਬੱਤੀ ਬੱਲ ਕੇ ਸੁਰਜੀਤ ਨੂੰ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਲੰਮਾ ਪਾ ਕੇ ਆਪ ਤੇ ਸੀਰੀ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈਕੇ ਕਣਕ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਲਾਉਣ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਫਿਰ ਥੋੜੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਉਸਨੇ ਸੀਰੀ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਆਪ ਕਹੀ ਨਾਲ ਟੋਆ ਪੁੱਟਣ ਲੱਗਾ ਤੇ ਫਿਰ ਕਮਰੇ ਅੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਕਿੱਲੀ ਤੋਂ ਕਿਰਪਾਨ ਲਾਹੀ ਤੇ ਇੱਕੋ ਵਾਰ ਕਰਕੇ ਸੁੱਤੇ ਪਏ ਬੰਦੇ ਦੀ ਗਰਦਨ ਵੱਖ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਧੜ ਨੇ ਤੜਫਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਕੁੱਝ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਧੜ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਲਾਸ਼ ਤੋਂ ਕੰਬਲ ਚੁਕਿਆ ਤੇ ਉਸਦੇ ਹੋਸ਼ ਉਡ ਗਏ। ਇਹ ਸੁਰਜੀਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਲਾਸ਼ ਦਾ ਸਿਰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਵੇਖਿਆ। ਇਹ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਭਰਾ ਸੁਖਦੇਵ ਸੀ।

ਗੱਲ ਇਹ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਂ ਉਥੇ ਆਈ ਜਿਥੇ ਸੁਰਜੀਤ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਸੁਰਜੀਤ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਸੁਰਜੀਤ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਵੀ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਦੱਸ ਦਿਤੀ। ਹਮੀਰੋ ਦਾ ਮੰਗੇਤਰ ਭਾਵ ਆਪਣਾ ਜੁਆਈ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਰਪੰਚ ਦੇ ਘਰ ਲੈ ਗਈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਉਥੇ ਸੁਆ ਦਿੱਤਾ। ਸਰਪੰਚ ਤੇ ਸੁਰਜੀਤ ਚੁਬਾਰੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਸੌਂ ਗਏ। ਸੁਰਜੀਤ ਦੀ ਸੌਂ ਨੇ ਸਰਪੰਚ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਸਮਝਾ ਦਿਤੀ ਸੀ। ਸੁਖਦੇਵ ਉਸ ਦਿਨ ਡੀਜ਼ਲ ਦਾ ਪਤਾ ਕਰਨ ਗਿਆ ਲੇਟ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਪਿੰਡ ਆਇਆ ਤਾਂ ਕਾਫੀ ਹਨੇਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਟਰੈਕਟਰ ਖਰਾਬ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਾਂ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਮਕੈਨਿਕ ਲਿਆ ਕੇ ਟਰੈਕਟਰ ਠੀਕ ਕਰਵਾਇਆ ਤੇ ਫਿਰ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀ ਕੇ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸੁਖਦੇਵ ਬਾਹਰਲੇ ਘਰ ਹੀ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਖਾਲੀ ਮੰਜੀ ਦੇਖ ਕੇ ਸੌਂ ਗਿਆ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਸੁਰਜੀਤ ਨੂੰ ਉਥੋਂ ਉਠਾ ਕੇ ਲੈ ਗਈ ਸੀ। ਸੁਖਦੇਵ ਦੀ ਘਰਵਾਲੀ ਪੇਕੇ ਗਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੂੰ ਪਹਿਲਾ ਬੱਚਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਪਿੰਡ ਵਾਲੇ ਘਰ ਜਾਣ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਇਥੇ ਹੀ ਆਰਾਮ ਕਰਨਾ ਠੀਕ ਸਮਝਿਆ। ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਕਦੇ ਬਾਹਰਲੇ ਘਰ ਨਹੀਂ ਸੁੱਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਉਹ ਗਿੰਦਰ ਦੇ ਹੱਥੀਂ ਹੀ ਕਤਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਗਿੰਦਰ ਦੇ ਹੋਸ਼ ਉੱਡ ਗਏ। ਉਸਨੇ ਚਾਂਗਰਾਂ ਮਾਰਨੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ। ਹੁਣ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਨ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਹਮੀਰੋ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਤੋਂ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ। ਹਮੀਰੋ ਸੁਣ ਕੇ ਸੁੰਨ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਉਹ ਗਿੰਦਰ ਦੇ ਲਾਲਚੀ ਸੁਭਾਅ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸੀ। ਹੁਣ ਸਰਪੰਚ ਵੀ ਉਥੇ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਗਿੰਦਰ ਵੱਲੋਂ ਪੁਟਿਆ ਹੋਇਆ ਟੋਆ ਦੇਖਿਆ। ਉਸਨੂੰ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਸਮਝ ਆ ਗਈ। ਸੁਰਜੀਤ ਅਜੇ ਸਰਪੰਚ ਦੇ ਚੁਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਆ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਦੱਸੀ। ਸੁਣ ਕੇ ਉਹ ਸੁੰਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਹਮੀਰੋ ਵੀ ਦੁਖੀ ਸੀ। ਉਹ ਲਹੂ ਦੇ ਹੰਝੂ ਵਹਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਹਮੀਰੋ ਸਰਪੰਚ ਦੇ ਚੁਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਆ ਗਈ ਤੇ ਸੁਰਜੀਤ ਦੇ ਮੰਜੇ ਕੋਲ ਭੁੰਜੇ ਹੀ ਬੈਠ ਗਈ ਤੇ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਸੁਰਜੀਤ ਨਾਲ ਕੀਤੀਆਂ ਤੇ ਫਿਰ ਸਰਪੰਚ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਾਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸੁਰਜੀਤ ਹਮੀਰੋ ਨੂੰ ਲੈਕੇ ਟਰੈਕਟਰ

ਨੋਟ

ਉੱਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਸਰਪੰਚ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਟਰੈਕਟਰ ਚਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

8.1.7 ਖੱਬਲ

ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਸਮੇਂ ਹੋਈ ਉੱਬਲ-ਪੁੱਬਲ ਵਿੱਚ ਉਦਾਲੀ ਗਈ ਸਿੱਖ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਉਜਾੜਿਆ ਹੋਇਆ ਜੀਵਨ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਨੰਬਰਦਾਰ ਦੀ ਉਧਾਲੀ ਹੋਣ ਨੂੰ ਉਖੜੇ ਹੋਏ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿੱਚ ਬੇਬਸ, ਨਿਰਾਸ਼ ਤੇ ਬੁਰੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਦਿਨ ਕੱਟ ਰਹੀ ਹੈ। ਬੀਮਾਰੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਸਦੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਮਰਦ ਜਾਂ ਤੀਵੀਂ ਨਹੀਂ। ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਸਾਕ ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਿਲਣ ਦੀ ਆਸ ਲਾ ਕੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਵੀਂ ਸਾਂਝ ਪੈਦਾ ਕਰ ਕੇ ਮੁੜ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣਾ ਲੋਚਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਸਮਾਜਿਕ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲਾ ਹੈ। 1947 ਦੀ ਹਿੰਦ ਪਾਕ ਵੰਡ ਵੇਲੇ ਅਣਗਿਣਤ ਇਸਤਰੀਆਂ ਉਧਾਲੀਆਂ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਨੰਬਰਦਾਰ ਦੀ ਉਧਾਲੀ ਨੂੰ ਵਾਂਗ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਤੇ ਬੇਬਸੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਨਵੀਂ ਜੀਵਨ ਸਾਂਝ ਪੈਦਾ ਕਰਨੀ ਪਈ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ

1. ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ

- (i) 'ਮੁੱਲ' ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਦਾ ਨਾਮ ..... ਹੈ।
- (ii) 'ਇੱਕ ਬਾਲੜੀ ਦੋ ਪਤਾਸੇ' ਕਹਾਣੀ ..... ਨੇ ਲਿਖੀ ਹੈ।
- (iii) ਰਜਨੀ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਬੱਚੀਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਬਦਲ ਕੇ ..... ਰੱਖ ਦਿੰਦੀ ਸੀ।
- (iv) ਭਾਰਤ-ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵੰਡ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਹਾਣੀ ..... ਵਿੱਚ ਉਧਾਲੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਮਨੋਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

8.2 ਸਾਰ ਅੰਸ਼

- ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵੱਲ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਂਜ ਜੇ ਕਿਤੇ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਵਾਲੀਆਂ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਹਾਣੀਆਂ ਆ ਵੀ ਜਾਣ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੇਖਕ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੁਗਤ ਉਦੇਸ਼, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਤੇ ਨਿਭਾਅ ਵਿਚ ਇਕਸਾਰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।
- 'ਤਿਸ਼ਨਾ' ਕਹਾਣੀ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਅੱਜ ਦੇ ਬਹੁ ਚਰਚਿਤ ਮੁੱਦੇ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਨੂੰ ਫੋਕਸ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਨਾਲ ਆਧੁਨਿਕ ਆਖੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਮਰਦ ਦੀ ਧੌਂਸ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਔਰਤ ਦੀ ਹੀਣ ਅਤੇ ਵਸਤੂ ਹੋਂਦ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੈ।
- 'ਮੌਤ ਅਲੀ ਬਾਬੇ ਦੀ' ਕਹਾਣੀ ਸੁਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਅਜੀਤ ਕੌਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਲੇਖਿਆ ਨੇ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਫੈਲੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਕੋ ਹੀ ਘਟਨਾ ਦੀਆਂ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਵਿੱਚ ਉਲਝੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਰਤਾਂ ਨੂੰ ਰਚਨਾਕਾਰ ਨੇ ਤਿੱਖੇ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।
- 'ਪਠਾਣ ਦੀ ਧੀ' ਕਹਾਣੀ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਨੇ ਇੱਕ ਪਠਾਣ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਚਰਿਤਰ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਸਹੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਆਮ ਲੋਕ ਅਸਮਰੱਥ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਮ ਲੋਕ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਉਸਨੂੰ ਬੱਚਾ ਚੁੱਕਣ ਵਾਲਾ ਤੇ ਸੂਦਖੋਰ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਉਸ ਤੋਂ ਬਚ ਕੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਸਲਾਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਗਫ਼ੂਰ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦਿਸਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸੰਵੇਦਸ਼ੀਲ, ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਬੇਹੱਦ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਆਰਥਿਕ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਫਸੇ ਬੰਦੇ ਦੀ ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਸੂਦ ਨੂੰ ਹਰਾਮ ਸਮਝਣ ਵਾਲਾ ਤੇ ਦੁਖੀ-ਮਜ਼ਲੂਮ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁੱਝ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲਾ

ਨੋਟ

ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ।

- ‘ਚਾਚਾ’ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵਿਰਕ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀਆਂ ਅਤ੍ਰਿਪਤ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬੜਾ ਸੂਖਮ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਅਤ੍ਰਿਪਤ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਘਾਤਕ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਚਾਚੇ ਨੂੰ ਇਹ ਸਮਝਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਵਾਣੀਆਂ ਥੋੜੀਆਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਚਾਚਾ ਸਾਰਾ ਦੋਸ਼ ਜੈਬੂ ਸਿਰ ਮੜ੍ਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਮਨੋਕਲਪਿਤ ਵਹੁਟੀ ਦੀਆਂ ਫਰਜ਼ੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਉਸਦੀ ਅਤ੍ਰਿਪਤ ਰੁਚੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਨਿਖਾਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਛੜੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦਾ ਚਾਚੇ ਨੂੰ ਮੱਝਾਂ ਨੂੰ ਵਹੁਟੀਆਂ ਅਤੇ ਕੱਟੀਆਂ-ਕੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਬਾਲ-ਬਾਚੇ ਦੱਸਣਾ ਉਹਸਦੇ ਜਵਿਨ ਦੇ ਝੱਟ ਟਪਾਉ ਹਉਕਿਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਹੈ।
- ‘ਇੱਕ ਬਾਲੜੀ ਦੋ ਪਤਾਸੇ’ ਕਹਾਣੀ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸਰਨਾ ਨੇ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਗੁਨਾਹ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਅੰਦਰ ਲੁਕੀ ਚੰਗਿਆਈ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਰੂਪ ਦਾਰਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵਰਜਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਗੁਨਾਹ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਉਸਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀ ਹਨ।
- ‘ਮੁੱਲ’ ਕਹਾਣੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅੰਣਖੀ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਮੇਰੀਆਂ ਚੋਣਵੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ’ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਸਾਡੇ ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੇ ਲਾਲਚ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ।
- ‘ਖੱਬਲ’ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਸਮੇਂ ਹੋਈ ਉੱਬਲ-ਪੁੱਬਲ ਵਿੱਚ ਉਦਾਲੀ ਗਈ ਸਿੱਖ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਉਜਾੜਿਆ ਹੋਇਆ ਜੀਵਨ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਨੰਬਰਦਾਰ ਦੀ ਉਧਾਲੀ ਹੋਣ ਨੂੰ ਉਖੜੇ ਹੋਏ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿੱਚ ਬੇਬਸ, ਨਿਰਾਸ਼ ਤੇ ਬੁਰੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਦਿਨ ਕੱਟ ਰਹੀ ਹੈ। ਬੀਮਾਰੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਸਦੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਮਰਦ ਜਾਂ ਤੀਵੀਂ ਨਹੀਂ। ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਸਾਕ ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਿਲਣ ਦੀ ਆਸ ਲਾ ਕੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਵੀਂ ਸਾਂਝ ਪੈਦਾ ਕਰ ਕੇ ਮੁੜ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣਾ ਲੋਚਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਸਮਾਜਿਕ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲਾ ਹੈ। 1947 ਦੀ ਹਿੰਦ ਪਾਕ ਵੰਡ ਵੇਲੇ ਅਣਗਿਣਤ ਇਸਤਰੀਆਂ ਉਧਾਲੀਆਂ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਨੰਬਰਦਾਰ ਦੀ ਉਧਾਲੀ ਨੂੰ ਵਾਂਗ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਤੇ ਬੇਬਸੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਨਵੀਂ ਜੀਵਨ ਸਾਂਝ ਪੈਦਾ ਕਰਨੀ ਪਈ।

8.3 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼

- ਜੰਗਾਲੀ ਗਈ : ਜੰਗ/ਜੰਗਾਲ ਲੱਗ ਜਾਣਾ।
- ਸੀਰੀ : ਖੇਤੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ।

8.4 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਕਹਾਣੀ ‘ਮੰਤ ਅਲੀ ਬਾਬੇ ਦੀ’ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਬਿਆਨ ਕਰੋ।
2. ਰਾਮ ਲਾਲ ਕੌਣ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਿਉਂ ਕਰਦਾ ਹੈ?
3. ਕਹਾਣੀ ‘ਪਠਾਣ ਦੀ ਧੀ’ ਵਿੱਚ ਗ਼ਫ਼ੂਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੂਦਖੋਰ ਨਾ ਹਣ ਦਾ ਬਿੰਬ ਕਿਵੇਂ ਤੋੜਿਆ?
4. ‘ਚਾਚਾ’ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦਿੱਗਲ ਕਰਦਾ ਹੈ? ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ ਕਰੋ।
5. ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਜ਼ਿਆਦਤੀ ਹੁੰਦੀ ਦੇਖ ਪਠਾਣ ਕੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ? ਪਠਾਣ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਲੈਕੇ ਕਿਉਂ ਦੋੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ?
6. ‘ਖੱਬਲ’ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਕੀ ਹੈ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ ਕਰੋ।

ਨੋਟ

ਉੱਤਰ: ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ

1. (i) ਸੁਰਜੀਤ (ii) ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸਰਨਾ (iii) ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ (iv) ਖੱਬਲ

8.5 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ

ਬੁਕਸ

1. ਪੰਜਾਬੀ ਗਾਇਡ (ਇਲੈਕਟਿਵ) (ਬੀ.ਏ. ਪਾਰਟ-1) : ਡੀ.ਐਚ.ਬੀ. ਸਿੰਘ, ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਮਲਹੋਤਰਾ ਬੁੱਕ ਡਿੱਪੋ।
2. ਕਥਾ-ਲੋਕ : ਡਾ. ਸ.ਪ. ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਪਰਲ ਬੁਕਸ ਪ੍ਰਾ. ਲਿ.।
3. ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਰਿਆਨੀ ਗਾਇਡ : ਰਿਆਨੀ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਐਮ.ਏ. (ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੀਆ), ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਧਨਪਤ ਰਾਏ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, ਸਰਕੁਲਰ ਰੋਡ, ਜਲੰਧਰ।

ਇਕਾਈ-9 : ਦਫ਼ਤਰੀ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ

ਨੋਟ

ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ

ਉਦੇਸ਼

ਜਾਣਕਾਰੀ

9.1 ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਇੱਕ ਕਲਾ ਹੈ

9.2 ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਲਿਖਣ ਦਾ ਢੰਗ

9.3 ਦਫ਼ਤਰੀ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ

9.4 ਸਾਰ ਅੰਸ਼

9.5 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼

9.6 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

9.7 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ

ਉਦੇਸ਼

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ:

- ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਇੱਕ ਕਲਾ ਹੈ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨੀ।
- ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਲਿਖਣ ਦੇ ਢੰਗ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ।
- ਦਫ਼ਤਰੀ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨਾ।

ਜਾਣਕਾਰੀ

ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਅਜੋਕੇ ਸੱਭਿਅਕ ਸਮਾਜ ਦਾ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਅੰਗ ਹੈ। ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਇੱਕਦੂਜੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਬੈਠੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੰਪਰਕ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਇੱਕ ਵਧੀਆ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਘਰੇਲੂ ਮਾਮਲਿਆਂ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਵਪਾਰਕ ਜਾਂ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਸਲਿਆਂ ਦਾ ਨਿਪਟਾਰੇ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਖ਼ਸ਼ੀਅਤ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਉਸ ਦੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਨ।

9.1 ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਇੱਕ ਕਲਾ ਹੈ :

ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਲਿਖਣਾ ਵੀ ਇੱਕ ਕਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਮਾਹਿਰ ਮਨੁੱਖ ਕਿਸੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਕਈ ਚਿਰਾਂ ਤੋਂ ਅੜੇ ਹੋਏ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਦੇ ਕਮਾਲ ਨਾਲ ਕੱਢਵਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੀਆਂ ਕਲਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਇਸ ਕਲਾ ਦੀ ਮੁਹਾਰਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਭਿਆਸ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਨੂੰ ਆਮ ਕਰਕੇ ਚਾਰ ਕਿਸਮਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਦਾ ਕੁੱਝ ਨਾ ਕੁੱਝ ਵੱਖਰਾ ਢੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਚਾਰ ਕਿਸਮਾਂ ਇੰਝ ਹਨ:

- (1) ਨਿੱਜੀ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ : ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘਰੇਲੂ ਜਾਂ ਪਰਿਵਾਰਕ ਚਿੱਠੀਆਂ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ, ਦੋਸਤਾਂ ਜਾਂ ਵਾਕਫ਼ਾਂ ਨੂੰ ਘਰੇਲੂ ਜਾਂ ਨਿੱਜੀ ਮਸਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਾਂ। ਨਿੱਜੀ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ-ਗ਼ੈਰ-ਰਸਮੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- (2) ਵਪਾਰਕ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ : ਵਪਾਰਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਲਿਖਾ-ਪੜ੍ਹੀ ਵਪਾਰਕ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਅਖਵਾਉਂਦੀਆਂ

ਨੋਟ

- ਹਨ, ਜੋ ਇੱਕ ਫ਼ਰਮ ਵੱਲੋਂ ਦੂਜੀ ਨੂੰ ਮਾਲ ਵੇਚਣ ਜਾਂ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਮਾਲ ਖ਼ਰੀਦਣ ਸੰਬੰਧੀ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।
- (3) ਅਖ਼ਵਾਰੀ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ : ਕਿਸੇ ਅਖ਼ਵਾਰ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਨੂੰ ਲਿਖੀ ਚਿੱਠੀ ਅਖ਼ਵਾਰੀ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਅਖ਼ਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਮ ਕਰਕੇ ਕੁੱਝ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਦੁਆਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
  - (4) ਦਫ਼ਤਰੀ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ : ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵੱਲੋਂ ਕਿਸੇ ਸਰਕਾਰੀ ਦਫ਼ਤਰ ਨੂੰ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵੱਲੋਂ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਹੋਰ ਦਫ਼ਤਰ ਨੂੰ ਲਿਖੀ ਚਿੱਠੀ ਦਫ਼ਤਰੀ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਅਖ਼ਵਾਉਂਦੀ ਹੈ।

9.2 ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਲਿਖਣ ਦਾ ਢੰਗ

ਦਫ਼ਤਰੀ ਤੇ ਵਪਾਰਕ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਦਾ ਢੰਗ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਨਿੱਜੀ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਤੋਂ ਚੋਖਾ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਇਹ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਰਸਮੀ ਢੰਗ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦਫ਼ਤਰੀ ਤੇ ਵਪਾਰਕ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਦੇ ਮੁੱਖ ਅੰਗ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਨ:

- (1) ਵਲੋਂ-(ਭੇਜਨ ਵਾਲੇ ਦਾ ਪਤਾ): ਦਫ਼ਤਰੀ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਲਿਖਣ ਲੱਗਿਆਂ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣਾ ਪੂਰਾ ਪਤਾ ਲਿਖੇ। ਜੇ ਉਹ ਆਪਣਾ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲਿਖੇਗਾ, ਤਾਂ ਦਫ਼ਤਰ ਜਾਂ ਅਦਾਰਾ ਉਸਨੂੰ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇਗਾ।
(ੳ) ਇਹ ਪਤਾ ਆਮ ਕਰਕੇ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਕਾਰਗਜ਼ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਪਾਸੇ ਲਿਖੀਦਾ ਹੈ।
(ਅ) ਪਤਾ ਸ਼ਪਸ਼ਟ ਅਤੇ ਠੀਕ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
(ੲ) ਪਤੇ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖਣ ਦੀ ਮਿਤੀ ਵੀ ਲਿਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
- (2) ਸੇਵਾ ਵਿਖੇ-(ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਤਾ ਦਾ ਪਤਾ): ਇਸ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਉਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਜਾਂ ਅਫ਼ਸਰ ਦਾ ਪਤਾ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਪਤਾ ਵੀ ਸਹੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਤਾ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ “ਵੱਲੋਂ” ਵਾਲੇ ਪਤੇ ਤੋਂ ਹੇਠਲੀ ਲਾਈਨ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- (3) ਵਿਸ਼ਾ: ਦਫ਼ਤਰੀ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਵਿੱਚ ਚਿੱਠੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਲਿਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਜੋ ਸੰਬੰਧਿਤ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਅਫ਼ਸਰ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਕੇ ਉਸ ਚਿੱਠੀ ਨੂੰ ਝੱਟ ਉਸ ਕਲਰਕ ਕੋਲ ਭੇਜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸਦਾ ਸਿੱਧਾ ਵਾਸਤਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਚਿੱਠੀ ‘ਤੇ ਝੱਟ ਦਫ਼ਤਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ। ਚਿੱਠੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ “ਸੇਵਾ-ਵਿਖੇ” ਵਾਲੇ ਸਿਰਲੇਖ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਅਤੇ ਸੰਬੋਧਨੀ ਪਦ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- (4) ਸੰਬੋਧਨੀ ਪਦ: ਜਿਸ ਪੱਧਰ ਦੇ ਅਫ਼ਸਰ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਬੋਧਨੀ ਪਦ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

ਦਰਜਾ	ਸੰਬੋਧਨੀ ਪਦ
ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ (ਨਾਵਾਕਫ਼)	ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਜੀ, ਸ੍ਰੀ ਮਤੀ ਜੀ,
ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ (ਵਾਕਫ਼), ਸੰਸਥਾ ਜਾਂ ਫ਼ਰਮ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ	ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ?

‘ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਜੀ’ ਸੰਬੋਧਨੀ ਪਦ ਹਰ ਥਾਂ ‘ਤੇ ਢੁਕਵਾਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਯੋਗ ਹੋਵੇਗੀ।

- (5) ਸਰੀਰ-ਸਮੁੱਚੀ ਗੱਲ ਦਾ ਵੇਰਵਾ: ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਚਿੱਠੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ

ਨੋਟ

- ਦਾ ਸਰੀਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚਿੱਠੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਜਾਂ ਅਸਲੀ ਤੱਤ ਇਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਸਫ਼ਲਤਾ ਹੀ ਚਿੱਠੀ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਹੋ ਨਿਬੜਦੀ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਬਣਤਰ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
- (ੳ) ਸੰਬੋਧਨੀ ਪਦ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ, ਮਨਸਤੇ, ਜੈ ਹਿੰਦ ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਸ਼ਬਦ ਨਾ ਲਿਖੇ ਜਾਣ।
  - (ਅ) ਸੰਬੋਧਨੀ ਪਦ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਛੇਤੀ ਹੀ ਅਸਲੀ ਗੱਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।
  - (ੲ) ਇਸ ਰਸਮੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੰਖੇਪਤਾ ਭਾਵ ਘੱਟ-ਘੱਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।
  - (ਸ) ਦਫ਼ਤਰੀ ਜਾਂ ਵਪਾਰਕ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਰਲਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਇਸਦੀ ਮੁਢਲੀ ਮੰਗ ਹੈ।
  - (ਹ) ਚਿੱਠੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਆਕਰਨਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
  - (ਕ) ਚਿੱਠੀ ਦੀ ਦਿੱਖ ਸੋਹਣੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸੁੰਦਰ ਲਿਖਾਈ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਾਗਜ਼ ਦੇ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਚੌਖਾ ਹਾਸ਼ੀਆ ਛੱਡਿਆ ਜਾਵੇ।
  - (ਖ) ਇਹ ਚਿੱਠੀ ਨਿਮਰਤਾ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਵਾਲੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਆਕਾਰ ਵੀ ਵੱਡਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।
  - (ਗ) ਇਸ ਚਿੱਠੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਦਾ ਅੰਤ ਵੀ ਬੜੇ ਆਸ਼ਾਜਨਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
  - (ਘ) ਜੇਕਰ ਚਿੱਠੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਗੱਲਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਣ, ਤਾਂ ਹਰ ਗੱਲ ਦੇ ਬਿਆਨ ਲਈ ਅਲੱਗ ਪੈਰਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

- (6) **ਅੰਤਿਮ ਪਦ:** ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਦੇ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਚਿੱਠੀ ਭੇਜੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਪਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਪਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਿੱਜੀ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ 'ਚ ਤਾਂ ਇਹ ਪਦ ਸਿੱਧੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਦਫ਼ਤਰੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪਦ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

ਅਫ਼ਸਰ	ਅੰਤਿਮ ਪਦ
ਉੱਚ ਪਦਵੀ ਵਾਲਾ-ਨਾਵਾਕਫ਼	ਆਪ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ-ਪਾਤਰ
ਉੱਚ ਪਦਵੀ ਵਾਲਾ-ਨੇੜਲੇ ਸੰਪਰਕ ਵਾਲਾ-ਵਾ	ਆਪ ਦਾ ਆਗਿਆਕਾਰੀ
ਚਿੱਠੀ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਜਾਂ ਨੀਵੀਂ ਪੱਧਰ ਦਾ	ਹਿਤੁ

- (7) **ਮਿਤੀ (ਜਿਸ ਦਿਨ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੋਵੇ) :** ਜਿਵੇਂ ਉੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਦਫ਼ਤਰੀ ਚਿੱਠੀ ਉੱਤੇ ਮਿਤੀ ਜ਼ਰੂਰ ਲਿਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਚਿੱਠੀ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਤਿੰਨ ਢੁਕਵੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇੱਕ 'ਤੇ ਮਿਤੀ ਲਿਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ-

- (ੳ) 'ਵੱਲੋਂ' ਵਾਲੇ ਪਤੇ ਦੇ ਹੇਠਾਂ।
- (ਅ) ਅੰਤਿਮ-ਪਦ ਹੇਠਾਂ ਹਸਤਾਖਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ।
- (ੲ) ਅੰਤਿਮ ਪਦ ਹੇਠਲੇ ਹਸਤਾਖਰਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ।

ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ 7 ਤੱਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਬੇ-ਧਿਆਨੀ ਚਿੱਠੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਅਸਰ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

9.3 ਦਫ਼ਤਰੀ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ

ਮੰਨ ਲਓ ਕਿ ਤੁਹਾਡਾ ਨਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਲੁਧਿਆਣਾ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਅਬਾਦੀ ਮਾਡਲ ਟਾਊਨ ਵਿੱਚ ਮਕਾਨ ਨੰ 2302 ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਵਧ ਰਹੀ ਗੁੰਡਾਗਰਦੀ ਬਾਰੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਨ ਲਈ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖਦੇ ਹੋ, ਤਾਂ ਇਸ ਚਿੱਠੀ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਇੰਝ ਬਣੇਗਾ-

ਨੋਟ

2302 ਮਾਡਲ ਟਾਊਣ,
ਲੁਧਿਆਣਾ।
19, ਦਸੰਬਰ ....

ਸੇਵਾ ਵਿਖੇ,

ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸਾਹਿਬ,
ਲੁਧਿਆਣਾ।

ਵਿਸ਼ਾ:- ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਵਧ ਰਹੀ ਗੁੰਡਾਗਰਦੀ।

ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਜੀ,

.....
.....
ਧੰਨਵਾਦ ਸਹਿਤ।

ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ-ਪਾਤਰ,
ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ।

ਨੋਟ ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ‘ਵੱਲੋਂ’ ਵਾਲਾ ਪਤਾ ‘ਸੇਵਾ ਵਿਖੇ’ ਵਾਲੇ ਪਤੇ ਦੇ ਉਪਰ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਲਿਖਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਚੱਲ ਪਿਆ ਹੈ।

9.3.1. ਨਗਰ ਨਿਗਮ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਿਹਤ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਬਰਸਾਤਾਂ ਕਾਰਣ ਫੈਲੀ ਗੰਦਗੀ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਪੱਤਰ ਲਿਖੋ ਅਤੇ ਛੇਤੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਸਫ਼ਾਈ ਦੀ ਆਸ ਕਰੋ।

ਸੰਤ ਨਗਰ ਸੁਧਾਰ ਸਭਾ,
ਲੁਧਿਆਣਾ।
28 ਅਕਤੂਬਰ 20....

ਸੇਵਾ ਵਿਖੇ

ਮੁੱਖ ਸਿਹਤ ਅਧਿਕਾਰੀ,
ਨਗਰ ਨਿਗਮ,
ਲੁਧਿਆਣਾ।

ਵਿਸ਼ਾ:- ਸੰਤ ਨਗਰ ਵਿੱਚ ਫੈਲੀ ਗੰਦਗੀ ਬਾਰੇ।

ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਜੀ,

ਸਨਿਮਰ ਬੇਨਤੀ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਮੁਹੱਲਾ ਸੁਧਾਰ ਸਭਾ ਵਲੋਂ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਇਹ ਗੱਲ ਲਿਆਂਦੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਸੰਤ ਨਗਰ ਵਿੱਚ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਗੰਦਗੀ ਫੈਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਆਪ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵੱਲੋਂ ਉਸ ਸੂਚਨਾ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਕਾਰਵਾਈ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਨੋਟ

ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਮੈਂ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਧਿਆਨ ਇਸ ਪਾਸੇ ਖਿੱਚਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਐਤਕੀਂ ਬਰਸਾਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਮੁਹੱਲੇ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਕੱਚੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਥਾਂ-ਥਾਂ 'ਤੇ ਟੋਏ ਪਏ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਕੜ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਥਾਂ-ਥਾਂ ਪਏ ਟੋਏਆਂ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਖੜ੍ਹਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਦੁਰਘਟਨਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਟੁੱਟੀਆਂ-ਫੁੱਟੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਤੋਂ ਜਦੋਂ ਗੰਦਗੀ ਢੋਣ ਵਾਲੀ ਗੱਡੀ ਲੰਘਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਟਰਾਲੀ ਦੇ ਬੁੜਕਣ ਨਾਲ ਸਾਰਾ ਗੰਦ ਸੜਕਾਂ ਉੱਤੇ ਖਿੱਲਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਲਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬਦਬੂ ਫੈਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚਲੇ ਸਫ਼ਾਈ-ਸੇਵਕ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਕੰਨੀਂ ਕਤਰਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਨਾਲੀਆਂ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਠੀਕ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਗੰਦਾ ਪਾਣੀ ਨਾਲੀਆਂ ਦੇ ਉੱਪਰੋਂ ਦੀ ਵਹਿ ਕੇ ਸੜਕਾਂ ਅਤੇ ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਫੈਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮੱਖੀਆਂ-ਮੱਛਰਾਂ ਵਰਗੇ ਰੋਗ-ਉਪਜਾਊ ਕੀੜਿਆਂ ਦਾ ਘਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਾਲਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਣਾ ਤਾਂ ਇੱਕ ਪਾਸੇ, ਬਦਬੂ ਕਾਰਣ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬੈਠਣਾ ਵੀ ਔਖਾ ਹੈ।

ਇਸ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਨਗਰ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਠੀਕ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਜੇਕਰ ਇਹੀ ਹਾਲਤ ਰਹੀ ਤਾਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਕੋਈ ਭਿਆਨਕ ਰੋਗ ਫੈਲ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਮੁਹੱਲਾ ਨਿਵਾਸੀ ਉਸਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਬਰਸਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਹੈਜ਼ਾ, ਮਲੇਰੀਆਂ, ਆਦਿ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਦਾ ਖ਼ਤਰਾ ਵਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਦਿਆਂ ਆਪ ਛੇਤੀ ਹੀ ਯੋਗ ਕਦਮ ਚੁੱਕਣ ਦੀ ਕਿਰਪਾਲਤਾ ਕਰੋਗਾ।

ਆਪ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ-ਪਾਤਰ,
ਅਮਨਦੀਪ ਸਿੰਘ,
ਸਕੱਤਰ।

9.3.2. ਆਪਣੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੋ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਵਧ ਰਹੀ ਗੁੰਡਾਗਰਦੀ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਉੱਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰੋ।

(G.N.D.U. 1999, 2006) (P.U. 1996)

ਮਕਾਨ ਨੰ: 143 ਜੈ ਨਗਰ,
ਜਲੰਧਰ।

17 ਦਸੰਬਰ, 20.....

ਸੇਵਾ ਵਿਖੇ

ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸਾਹਿਬ,
ਜਲੰਧਰ।

ਵਿਸ਼ਾ:- ਮੁਹੱਲਾ ਜੈ ਨਗਰ ਵਿੱਚ ਵਧ ਰਹੀ ਗੁੰਡਾਗਰਦੀ।

ਸ਼ੀਮਾਨ ਜੀ,

ਬੇਨਤੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਮੁਹੱਲੇ ਜੈ ਨਗਰ ਵਿੱਚ ਗੁੰਡਾਗਰਦੀ ਦੀਆਂ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਵਾਧਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਸ਼ਰੀਫ ਆਦਮੀਆਂ ਅਤੇ ਧੀਆਂ-ਭੈਣਾਂ ਦਾ ਇਸ ਮੁਹੱਲੇ ਵਿੱਚ ਵਸਣਾ ਤੇ ਵਿਚਰਣਾ ਮੁਹਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਦਿਨ-ਦਿਹਾੜੇ ਚੋਰੀਆਂ ਤੇ ਲੁੱਟ-ਖੋਹ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਰ ਹਫ਼ਤੇ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਚੋਰੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਰਾਹ ਜਾਂਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਮੁਸ਼ਟੰਡੇ ਲੋਕ ਟਿਚਕਰਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਦਹਿਸ਼ਤ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਸੁੱਖ ਦਾ ਸਾਹ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦਾ।

ਨੋਟ

ਆਪ ਨੂੰ ਇਹ ਸੂਚਿਤ ਕਰਨਾ ਵੀ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਹੀਨਾ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਥਾਣੇਦਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ ਸੀ ਅਤੇ ਫੇਰ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਦਾ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਕਾਰਵਾਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਦੀਆਂ ਨਕਲਾਂ ਆਪ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਇਸ ਚਿੱਠੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨੱਥੀ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

ਆਪ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਯੋਗ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾਲਤਾ ਕਰੋ। ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹੋਵੇਗਾ, ਜੇ ਕੁੱਝ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਮੁਹੱਲੇ ਵਿੱਚ ਗਸ਼ਤ ਕਰਨ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ।

ਸਾਨੂੰ ਪੂਰੀ ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਬਾਰੇ ਤੁਰੰਤ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਦੀ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਕਰੋਗੇ।

ਧੰਨਵਾਦ ਸਹਿਤ।

ਆਪ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ-ਪਾਤਰ
ਅਰਮਾਨ ਵੀਰ ਸਿੰਘ।

ਨੱਥੀ ਕੀਤੇ ਕਾਗਜ਼- ਦੋ ਚਿੱਠੀਆਂ ਦੀਆਂ ਨਕਲਾਂ।

9.3.3. ਆਪਣੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਅਫ਼ਸਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੋ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੀ 'ਸਾਹਿਤ ਸਭਾ' ਦੇ ਸਾਲਾਨਾ ਸਮਾਰੋਹ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਕਰਨ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕਰੋ।

ਪਿੰਡ ਬੁੱਟਰ,
ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮੋਗਾ।
17 ਨਵੰਬਰ, 20.....

ਸੇਵਾ ਵਿਖੇ

ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਭਾਸ਼ਾ ਅਫ਼ਸਰ
ਜੀ. ਟੀ. ਰੋਡ,
ਮੋਗਾ।

ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਜੀ,

ਆਪ ਨੂੰ ਇਹ ਸੂਚਨਾ ਦਿੰਦਿਆਂ ਅਸੀਂ ਖੁਸ਼ੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਸਾਹਿਤ ਸਭਾ ਦਾ ਸਾਲਾਨਾ ਸਮਾਰੋਹ 24 ਦਸੰਬਰ, 20..... ਦਿਨ ਸੋਮਵਾਰ ਨੂੰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਰੋਹ ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਤਿੰਨ ਵਜੇ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਪੰਜ ਕੁ ਵਜੇ ਤੱਕ ਇਸ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ।

ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕੀ ਆਪ ਇਸ ਸਮਾਰੋਹ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਕਰਨੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾਲਤਾ ਕਰੋ। ਆਪ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦਾ ਸਿਰ ਉੱਚਾ ਕਰੇਗੀ।

ਸਾਨੂੰ ਪੂਰੀ ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਸਾਡੀ ਬੇਨਤੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਬਖਸ਼ੋਗੇ।
ਸਤਿਕਾਰ ਸਹਿਤ।

ਆਪ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ-ਪਾਤਰ,
ਹੁਨਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ,
ਪ੍ਰਧਾਨ,
ਸਾਹਿਤ ਸਭਾ।

ਨੋਟ

ਟਾਸਕ

ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ?

9.3.4. ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿੱਦਿਆ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਚਿੱਠੀ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਬੇਨਤੀ ਕਰੋ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕਾਲਜ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਜਾਵੇ।

ਤਪਾ,

ਤਹਿਸੀਲ ਤਪਾ,

ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਬਰਨਾਲਾ।

21 ਜਨਵਰੀ, 20..

ਸੇਵਾ ਵਿਖੇ,

ਵਿੱਦਿਆ ਮੰਤਰੀ ਸਾਹਿਬ

ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ

ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।

ਵਿਸ਼ਾ:- ਇਲਾਕਾ ਤਪਾ ਵਿੱਚ ਕਾਲਜ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ।

ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਜੀ,

ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਉਸਾਰੂ ਵਿੱਦਿਅਕ ਨੀਤੀਆਂ ਸਕਾ ਸਾਡਾ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਵਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹਰ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਈਮਰੀ ਸਕੂਲ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਨਾਲ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਪਸਾਰਾ ਵਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਜਦੋਂ ਦਾ ਇਹ ਮਹਿਕਮਾ ਸੰਭਾਲਿਆ ਹੈ, ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਚਾਨਣ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਇੱਥੋਂ ਮੈਂ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਧਿਆਨ ਇਸ ਗੱਲ ਵੱਲ ਦਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਉਚੇਚੀ ਵਿੱਦਿਆ ਨੇ ਆਸ਼ਾਜਨਕ ਤਰੱਕੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਠੀਕ ਹੈ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਕਾਲਜ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਕਾਲਜ ਆਮ ਕਰਕੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਖੋਲ੍ਹੇ ਗਏ, ਜਿਸਦਾ ਫਾਇਦਾ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਸਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਹੈ। ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਵਸਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਕਾਲਜੀ ਵਿੱਦਿਆ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਅਭਾਗੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਾਡਾ ਇਲਾਕਾ ਵੀ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਾਲੇ ਕਾਲਜ ਦੂਰ ਹਨ, ਜਿੱਥੇ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਆਉਣਾ-ਜਾਣਾ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਇਸ ਕਠਿਨਾਈ ਸਦਕਾ ਹਰ ਸਾਲ ਸੈਂਕੜੇ ਵਿੱਦਿਆਰਥੀ ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਕਾਲਜੀ ਵਿੱਦਿਆ ਲਈ ਤਾਂਘਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਵੀ ਮੇਰੀ ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋਵੋਗੇ ਕਿ ਉਚੇਚੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਰਕੇ ਕਈ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ ਨੌਜਵਾਨ ਅਣ-ਪ੍ਰਗਟੇ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਦੁਖਾਂਤ ਹੈ।

ਆਪ ਜੀ ਅੱਗੇ ਬੇਨਤੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕਾਲਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਮੈਂ ਆਪ ਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਉਂਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਖੋਲ੍ਹੇ ਗਏ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਪੰਜ ਸੌ ਵਿੱਦਿਆਰਥੀ ਦਾਖ਼ਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਣਗੇ।

ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਕੌਮ ਦੀ ਭਲਾਈ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦਿਆਂ ਇਸ ਮੰਗ ਵੱਲ ਪੂਰਾ ਧਿਆਨ ਦਿਓਗੇ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਇਲਾਕੇ ਲਈ ਕਾਲਜ ਦੀ ਮੰਨਜ਼ੂਰੀ ਦੇ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਖੱਟੋਗੇ।

ਪੰਨਵਾਦ ਸਹਿਤ

ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ-ਪਾਤਰ।

ਸਰਵਣ ਸਿੰਘ, ਸਰਪੰਚ।

ਨੋਟ

9.3.5. ਤੁਹਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਈਮਰੀ ਸਕੂਲ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ। ਇੱਕ ਚਿੱਠੀ ਰਾਹੀਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਵਿੱਦਿਆ ਅਫ਼ਸਰ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰੋ।

ਪਿੰਡ ਕੰਡੀਲਾ,
ਤਹਿਸੀਲ ਦਸੂਹਾ,
ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ।
26 ਜਨਵਰੀ, 20.....

ਸੇਵਾ ਵਿਖਾ,

ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਵਿੱਦਿਆ ਅਫ਼ਸਰ,
ਕਾਂਗੜਾ ਰੋਡ,
ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ।

ਵਿਸ਼ਾ:- ਪ੍ਰਾਈਮਰੀ ਸਕੂਲ, ਕੰਡੀਲਾ ਬਾਰੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ।

ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਜੀ,

ਮੈਨੂੰ ਬੜੇ ਅਫ਼ਸੋਸ ਨਾਲ ਕਹਿਣਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਕੂਲ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦਿਨੋਂ-ਦਿਨ ਨਿਘਰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਕੂਲ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ। ਕਈ ਅਧਿਆਪਕ ਤਾਂ ਕਈ-ਕਈ ਦਿਨ ਸਕੂਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ, ਕਈ ਲੋਟ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈ ਛੁੱਟੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪੱਤਰਾ ਵਾਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਉਹ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਗੱਪਾਂ ਮਾਰਨ ਜਾਂ ਚਾਹ ਪੀਣ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਹੋਰ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਸ਼ਾਇਦ ਤੁਹਾਨੂੰ ਯਕੀਨ ਨਾ ਆਵੇ, ਪਰ ਇਹ ਕੌੜਾ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਪਿੰਡ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਬੱਚੇ ਚੌਥੀ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 100 ਤੱਕ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ, ਦੂਣੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਹ ਪਹਾੜੇ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਅਤੇ ਪੈਂਤੀ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਉਂਦਾ ਨਹੀਂ।

ਇਸ ਚਿੱਠੀ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਨਾ ਤਾਂ ਦੋਸ਼ੀ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਕੂਲ ਦੀ ਨਿਘਰਦੀ ਹਾਲਤ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਆਪ ਅੱਗੇ ਬੇਨਤੀ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਖੁਦ ਆ ਕੇ ਸਭ ਕੁੱਝ ਅੱਖੀ ਵੇਖ ਜਾਓ।

ਉਮੀਦ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਇਸ ਸਕੂਲ ਦਾ ਦੌਰਾ ਛੇਤੀ ਹੀ ਕਰੋਗੇ ਅਤੇ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਸੰਬੰਧੀ ਯੋਗ ਉਪਾਅ ਕਰੋਗੇ।

ਪੰਨਵਾਦ ਸਹਿਤ।

ਆਪ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ-ਪਾਤਰ।

ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ, ਸਰਪੰਚ।

9.3.6. ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸਿੱਖਿਆ ਅਫ਼ਸਰ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਤੋਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਕਲਰਕਾਂ ਦੀਆਂ ਅਸਾਮੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਅਰਜ਼ੀ ਫਾਰਮ ਮੰਗਵਾਉਣ ਲਈ ਬਿਨੈ-ਪੱਤਰ ਲਿਖੋ।

ਸੇਵਾ ਵਿਖੇ,

ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸਿੱਖਿਆ ਅਫ਼ਸਰ,
ਕਚਹਿਰੀ ਰੋਡ,
ਸੰਗਰੂਰ।

ਵਿਸ਼ਾ:- ਕਲਰਕਾਂ ਦੀਆਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਅਸਾਮੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਅਰਜ਼ੀ ਫ਼ਾਰਮ ਮੰਗਵਾਉਣ ਲਈ।

ਨੋਟ

ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਜੀ,

ਸਨਿਮਰ ਬੇਨਤੀ ਹੈ ਕਿ 18 ਜਨਵਰੀ 20.. ਦੀ 'ਅਜੀਤ' ਅਖ਼ਵਾਰ ਵਿੱਚ ਆਪ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਕਲਰਕਾਂ ਦੀਆਂ ਅਸਾਮੀਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਇੱਕ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਛਪਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਸਾਮੀਆਂ ਲਈ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਅਰਜ਼ੀ ਫ਼ਾਰਮ ਉੱਤੇ ਬੇਨਤੀ-ਪੱਤਰ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਪ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਕਲਰਕਾਂ ਦੀ ਅਸਾਮੀ ਲਈ ਆਪ ਵੱਲੋਂ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਛਪਵਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹਾਂ। ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਅਰਜ਼ੀ ਫ਼ਾਰਮ ਭੇਜਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਦੀ ਕੀਮਤ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪ ਵੱਲੋਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ 50 ਰੁਪਏ ਦਾ ਬੈਂਕ ਡਰਾਫ਼ਟ, ਜਿਸ ਦਾ ਨੰ: 45/A 6465551, ਮਿਤੀ 19 ਜਨਵਰੀ, 20.. ਹੈ। ਮੈਂ ਇਹ ਵੀ ਪੱਤਰ ਦੇ ਨਾਲ ਭੇਜ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਆਪ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ-ਪਾਤਰ,
ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ।
ਮਕਾਨ ਨੰ:ਬੀ 18/111,
ਕਚਹਿਰੀ ਰੋਡ,
ਬਰਨਾਲਾ।

19 ਜਨਵਰੀ, 20.....

ਨੱਥੀ ਕਾਗਜ਼:- ਪੰਜਾਬ ਐਂਡ ਸਿੰਧ ਬੈਂਕ ਦਾ 50 ਰੁਪਏ ਦਾ ਡਰਾਫ਼ਟ।

9.3.7. ਬੀ.ਏ. ਭਾਗ ਦੂਜਾ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਐਲਾਨ ਹੋਏ ਦੋ ਹਫ਼ਤੇ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਪਰ ਤੁਹਾਡਾ ਨਤੀਜਾ ਐਲਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਰਜਿਸਟਰਾਰ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੋ ਕਿ ਤੁਹਾਡਾ ਨਤੀਜਾ ਛੇਤੀ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

(G.N.D.U. 2006)

ਪਿੰਡ ਸੰਘੜਾ,
ਤਹਿਸੀਲ ਬਰਨਾਲਾ,
ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਬਰਨਾਲਾ।
2 ਜੁਲਾਈ, 20.....

ਸੇਵਾ ਵਿਖੇ,

ਰਜਿਸਟਰਾਰ ਸਾਹਿਬ,
ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ,
ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।

ਵਿਸ਼ਾ:- ਨਤੀਜੇ ਦੇ ਐਲਾਨ ਬਾਰੇ।

ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਜੀ,

ਮੈਂ ਅਪ੍ਰੈਲ 20.... ਵਿੱਚ ਰੋਲ ਨੰ. 18998 ਅਧੀਨ ਬੀ.ਏ. ਭਾਗ ਦੂਜਾ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਅਜੇ ਤੱਕ ਮੇਰੇ ਨਤੀਜੇ ਦਾ ਐਲਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਦਕਿ ਬਾਕੀਆਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਦਾ ਐਲਾਨ ਹੋਇਆਂ 15 ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮਾਂ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਤੀਜੇ ਦੀ ਦੇਰੀ ਕਾਰਣ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਯੋਗਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹਾਂਗਾ। ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਮੇਰਾ ਨਤੀਜਾ ਛੇਤੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

ਧੰਨਵਾਦੀ ਹੋਵਾਂਗਾ।

ਨੋਟ

ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਆਗਿਆਕਾਰੀ,
ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ,
ਸਪੱਤਰ ਸ੍ਰ. ਹਰੀ ਸਿੰਘ।

9.3.8. ਆਪਣੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਡਾਕ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਅਫਸਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਡਾਕੀਏ ਦੀ ਅਣਗਹਿਲੀ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਸੰਬੰਧੀ ਇੱਕ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੋ।

25, ਰਾਜਵਿੰਦਰ ਨਗਰ,
ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ।
19 ਫ਼ਰਵਰੀ 20....

ਸੇਵਾ ਵਿਖੇ,

ਪੋਸਟ ਮਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ,
ਜਨਰਲ ਪੋਸਟ ਆਫਿਸ,
ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ।

ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਜੀ,

ਇਹ ਚਿੱਠੀ ਰਾਹੀਂ ਮੈਂ ਆਪ ਦਾ ਧਿਆਨ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਡਾਕ ਦੀ ਵੰਡ ਸੰਬੰਧੀ ਡਾਕੀਏ ਦੀ ਅਣਗਹਿਲੀ ਵੱਲ ਦਿਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।

ਇੱਥੇ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਤਾਂ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਰਿਹਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤਾਰਾਂ ਤੇ ਮਨੀਆਡਰ ਵੀ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਨਹੀਂ ਵੰਡੇ ਜਾਂਦੇ। ਜ਼ਰੂਰੀ ਚਿੱਠੀਆਂ ਕਈ-ਕਈ ਦਿਨ ਡਾਕੀਏ ਦੇ ਥੇਲੇ ਦਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਬਣੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਈ ਇਲਾਕਾ-ਨਿਵਾਸੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਡਾਕ ਦੀ ਵੰਡ ਵਿੱਚ ਦੇਰੀ ਹੋਣ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਉਠਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਚਿੱਠੀਆਂ ਸੁੱਟਣ ਬਾਰੇ ਵੀ ਡਾਕੀਆ ਸੁਚੇਤ ਨਹੀਂ। ਹਰ ਘਰ ਦੇ ਬੂਹੇ ਨਾਲ ਚਿੱਠੀਆਂ ਪਾਉਣ ਲਈ ਲੈਟਰ ਬਾਕਸ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ, ਪਰ ਡਾਕੀਆ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਪਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਵਗਾਹ ਮਾਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਤਰੋਂਕੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਭਿੱਜ ਕੇ ਖਰਾਬ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਿਛਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਮੈਂਨੂੰ ਡਾਕ ਰਾਹੀਂ ਆਇਆ ਇੱਕ ਚੈਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਖਰਾਬ ਹੋ ਗਿਆ।

ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸੰਬੰਧਿਤ ਡਾਕੀਏ ਨੂੰ ਸਹੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਤਾੜਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।
ਪੰਨਵਾਦ ਸਹਿਤ।

ਆਪ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ-ਪਾਤਰ,
ਨਿਤਨ ਕੁਮਾਰ।

9.3.9. ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾਵਟ ਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਰਪੰਚ ਵੱਲੋਂ ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਬਾਰੇ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੂੰ ਲਿਖੀ ਚਿੱਠੀ ਦਾ ਜਵਾਬ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਵੱਲੋਂ ਲਿਖੋ।

ਦਫ਼ਤਰ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ,
ਬਰਨਾਲਾ।

10 ਅਕਤੂਬਰ, 20....

ਪਿੱਠ ਅੰਕਣ ਨੰ: ਸ.ਜ.ਦ. 108 ਪ.ਵ.,

ਨੋਟ

ਸੇਵਾ ਵਿਖੇ,

ਸਰਪੰਚ,
ਪਿੰਡ ਪੱਖੋ,
ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਬਰਨਾਲਾ।

ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਜੀ,

ਮਿਲਾਵਟ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਵਾਰੇ 27 ਸਤੰਬਰ 20.. ਵਾਲੀ ਆਪ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਸਿਹਤ ਵਿਭਾਗ ਨੂੰ ਯੋਗ ਕਾਰਵਾਈ ਲਈ
ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ-

ਆਪ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ-ਪਾਤਰ,
ਦਸਤਖ਼ਤ,
ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ।

ਉਤਾਰਾ:- ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸਿਹਤ ਅਫ਼ਸਰ, ਬਰਨਾਲਾ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਕਾਰਵਾਈ ਲਈ।

ਦਸਤਖ਼ਤ,
ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ।

9.3.10. ਤੁਹਾਡਾ ਸਾਈਕਲ ਗੁਆਚ ਗਿਆ ਹੈ, ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਦੀ ਥਾਣੇ ਵਿੱਚ ਰਿਪੋਰਟ ਲਿਖਵਾਉਣ ਲਈ
ਬੇਨਤੀ-ਪੱਤਰ ਲਿਖੋ।

ਮਕਾਨ ਨੰ:13
ਨਾਨਕਸਰ ਨਗਰ,
ਬਰਨਾਲਾ।
15 ਨਵੰਬਰ, 20....

ਸੇਵਾ ਵਿਖੇ,

ਐਸ.ਐਚ.ਓ. ਸਾਹਿਬ,
ਚੌਂਕੀ ਨੰਬਰ 1,
ਬਰਨਾਲਾ।

ਵਿਸ਼ਾ:- ਸਾਈਕਲ ਗੁਆਚ ਜਾਣ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਲਿਖਵਾਉਣ ਬਾਰੇ।

ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਜੀ,

ਬੇਨਤੀ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰਾ ਸਾਈਕਲ ਅੱਜ ਸਵੇਰੇ ਗੁੰਮ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਭਾਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਤੁਹਾਡੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ
ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।

ਮੈਂ ਅੱਜ ਸਵੇਰੇ 11 ਵਜੇ ਸਟੇਟ ਬੈਂਕ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਵਿੱਚੋਂ ਰੁਪਏ ਕਢਵਾਉਣ ਲਈ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਾਈਕਲ ਨੂੰ ਤਾਲਾ
ਲਾ ਕੇ ਬਾਹਰ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰ ਗਿਆ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ 11-30 ਵਜੇ ਬਾਹਰ ਆਇਆ ਤਾਂ ਸਾਈਕਲ ਉੱਥੇ ਨਾ ਦੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ
ਗਿਆ। ਮੈਂ ਸਮਝ ਗਿਆ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਾਈਕਲ ਚੋਰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮੇਰਾ ਸਾਈਕਲ ਹੀਰੋ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਨੰਬਰ ਅ-330044 ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਸਾਈਕਲ ਨੂੰ ਹੀਰੋ ਸਾਈਕਲ ਸਟੋਰ,
ਬਰਨਾਲਾ ਤੋਂ ਦਸੰਬਰ 20.. ਨੂੰ ਖ਼ਰੀਦਿਆ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਰਸੀਦ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਚੈਨ ਕਵਰ 'ਤੇ ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ

ਨੋਟ

ਹੈ। ਇਸਦੀ ਉਚਾਈ 22 ਇੰਚ ਤੇ ਰੰਗ ਨੀਲਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਸਾਈਕਲ ਦੀ ਸੂਹ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ 100 ਰੁਪਏ ਇਨਾਮ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਾਂ।

ਮੈਂ ਆਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਆਪ ਆਪਣੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦੇ ਕੇ ਮੇਰਾ ਸਾਈਕਲ ਲਭਾਉਣ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ-ਪੂਰੀ ਮਦਦ ਕਰੋਗੇ।

ਧੰਨਵਾਦ ਸਹਿਤ।

ਆਪ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ-ਪਾਤਰ,
ਕਰਮ ਸਿੰਘ।

9.3.11. ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਸਿਹਤ ਅਫ਼ਸਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ/ਮੁਹੱਲੇ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਡਿਸਪੈਂਸਰੀ ਦੇ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਬਾਰੇ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਵਿੱਚ ਲੋੜੀਂਦੇ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦਾ ਸੁਝਾ ਦਿਓ।

ਬਲਾਕ ਨੰ: 13,
ਬਠਿੰਡਾ,
20 ਅਕਤੂਬਰ, 20....

ਸੇਵਾ ਵਿਖੇ,

ਚੀਫ਼ ਮੈਡੀਕਲ ਅਫ਼ਸਰ,
ਸਿਵਲ ਹਸਪਤਾਲ,
ਬਠਿੰਡਾ।

ਵਿਸ਼ਾ:- ਸਰਕਾਰੀ ਡਿਸਪੈਂਸਰੀ ਦੇ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਲੋੜੀਂਦੇ ਸੁਧਾਰਾਂ ਬਾਰੇ।

ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਜੀ,

ਸਨਿਮਰ ਬੇਨਤੀ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਬਲਾਕ ਨੰ: 13 ਵਿੱਚ ਚੱਲ ਰਹੀ ਡਿਸਪੈਂਸਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨਾ-ਤਸੱਲੀਬਖ਼ਸ਼ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਡਿਸਪੈਂਸਰੀ ਦੇ ਬਾਹਰ ਇਸ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹਣ ਤੇ ਬੰਦ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸੂਚਨਾ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਇੰਚਾਰਜ ਡਾ. ਹਰਸ਼ਰਣ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਅਮਲੇ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਆਉਂਦੇ-ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਡਿਸਪੈਂਸਰੀ ਦੇ ਕੰਮ ਦੇ ਸਮੇਂ ਬਾਰੇ ਪੁਛਿਆ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਤਸੱਲੀਬਖ਼ਸ਼ ਉੱਤਰ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਹ ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਵੱਲ ਵੀ ਬਹੁਤ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਇੱਕ-ਦੋ ਲਾਲ ਜਿਹੇ ਘੋਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਉਹ ਦੋ-ਚਾਰ ਪੁੜੀਆਂ ਨਾਲ ਹਰ ਇੱਕ ਮਰੀਜ਼ ਨੂੰ ਦੇ ਕੇ ਤੋਰੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਮਾਮੂਲੀ ਸੱਟਾਂ-ਫੋਟਾਂ ਦੀ ਮੱਲ੍ਹਮ ਪੱਟੀ ਕਰਨ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸਤਰੀ-ਰੋਗੀਆਂ ਦੇ ਰੋਗਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਥੇ ਲੋਡੀ ਡਾਕਟਰ ਜਾਂ ਨਰਸ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਡਿਸਪੈਂਸਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਬੜਾ ਨਾਕਸ ਹੈ। ਮੁਹੱਲੇ ਦਾ ਕੋਈ ਬੰਦਾ ਇੱਥੋਂ ਦਵਾਈ ਲੈਣਾ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਹੱਲੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਡਿਸਪੈਂਸਰੀ ਦਾ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਆਪ ਇਸ ਡਿਸਪੈਂਸਰੀ ਵਿੱਚ ਯੋਗ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿਓ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਿਸੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਡਾਕਟਰ ਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆ ਜਾਵੇ। ਡਿਸਪੈਂਸਰੀ ਵਿੱਚ ਹਰ ਸੰਭਵ ਦਵਾਈ ਅਤੇ ਮੱਲ੍ਹਮ-ਪੱਟੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣ। ਇੱਕ ਲੋਡੀ ਡਾਕਟਰ ਵੀ ਭੇਜੀ ਜਾਵੇ। ਡਿਸਪੈਂਸਰੀ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹਣ ਅਤੇ ਬੰਦ ਹੋਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਬਾਰੇ ਸੂਚਨਾ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਲਾਭਕਾਰੀ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਯੋਗ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰੋਗੇ।

ਧੰਨਵਾਦ ਸਹਿਤ।

ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ-ਪਾਤਰ,
ਹਰਦੀਦਾਰ ਸਿੰਘ,
ਮੈਂਬਰ ਮਿਊਂਸਿਪਲ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ।

ਨੋਟ

9.3.12. ਆਪਣੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਮੁਖੀ ਤੋਂ ਦਿਨ ਦੀ ਇਤਫ਼ਾਕੀਆ ਛੁੱਟੀ ਲੈਣ ਲਈ ਬਿਨੈ-ਪੱਤਰ ਲਿਖੋ।

ਸੇਵਾ ਵਿਖੇ,

ਸੁਪਰਿੰਟੈਂਡੈਂਟ ਸਾਹਿਬ,
ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰੈਸ ਬ੍ਰਾਂਚ,
ਸਿਵਲ ਸਕੱਤਰੇਤ,
ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।

ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਜੀ,

ਸਨਿਮਰ ਬੇਨਤੀ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਭਰਾ ਦਾ ਵਿਆਹ 12-13 ਮਾਰਚ, 20.. ਨੂੰ ਹੋਣਾ ਨਿਯਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। 12 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪਟਿਆਲੇ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਆਹੁਣ ਜਾਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਉਥੋਂ ਮੁੜਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਇਤਫ਼ਾਕੀਆ ਛੁੱਟੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ।

ਪੰਨਵਾਦ ਸਹਿਤ।

ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ-ਪਾਤਰ,
ਹਰਨਿੰਦਰ ਸਿੰਘ,
ਸਟੈਨੋ ਅਤੇ ਟਾਈਪਿਸਟ।

10 ਮਾਰਚ, 20..

9.3.13. ਤੁਹਾਡਾ ਸਨਾਖਤੀ ਕਾਰਡ (ਆਈ. ਕਾਰਡ) ਕਿਧਰੇ ਗੁੰਮ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਰਿਪੋਰਟ ਦਰਜ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਜਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਪੁਲੀਸ ਮੁਖੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਬਿਨੈ-ਪੱਤਰ ਲਿਖੋ।

(Pbi. Uni. 2007)

ਐਸ.ਡੀ. ਕਾਲਜ,
ਬਰਨਾਲਾ।

13 ਅਕਤੂਬਰ, 20....

ਸੇਵਾ ਵਿਖੇ,

ਐਸ.ਐਸ.ਪੀ. ਸਾਹਿਬ,
ਬਰਨਾਲਾ।

ਵਿਸ਼ਾ:- ਕਾਲਜ ਦਾ ਸਨਾਖਤੀ ਕਾਰਡ ਗੁੰਮ ਹੋਣ ਸੰਬੰਧੀ ਰਿਪੋਰਟ।

ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਜੀ,

ਬੇਨਤੀ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਸਕੂਟਰ ਉੱਤੇ ਘਰੋਂ ਕਾਲਜ ਆਉਂਦਿਆਂ ਮੇਰੀ ਪੈਂਟ ਦੀ ਪਿਛਲੀ ਜੇਬ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ ਮੇਰਾ ਬਟੂਆ ਕਿਧਰੇ ਡਿੱਗ ਪਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੈਸੇ ਤਾਂ 50-60 ਰੁਪਏ ਹੀ ਸਨ, ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਚੀਜ਼ ਮੇਰਾ ਕਾਲਜ ਦਾ ਸਨਾਖਤੀ ਕਾਰਡ ਸੀ। ਜਿਸ ਦੀ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਆਪ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਰਿਪੋਰਟ ਦਰਜ ਕਰਕੇ ਉਸਦੀ ਇੱਕ ਨਕਲ ਮੈਨੂੰ ਦੇ ਦਿਓ ਤਾਂ ਜੋ ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਨਵਾਂ ਸਨਾਖਤੀ ਕਾਰਡ ਲੈਣ ਲਈ ਅਰਜ਼ੀ ਦੇ ਸਕਾਂ।

ਨੋਟ

ਪੰਨਵਾਦ ਸਹਿਤ।

ਆਪ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ-ਪਾਤਰ,
ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ,
ਰੋਲ ਨੰ: 1200
ਬੀ.ਏ. ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ।

9.3.14. ਸਿੱਖਿਆ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਪੱਤਰ ਲਿਖੋ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਹੋ ਰਹੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਯੁਵਕ ਮੇਲੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ।

(Ph. Uni. 2008)

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਕਾਲਜ,
ਸੰਘੋੜਾ, ਬਰਨਾਲਾ।
20 ਅਕਤੂਬਰ, 20....

ਸੇਵਾ ਵਿਖੇ,

ਸਿੱਖਿਆ ਮੰਤਰੀ ਸਾਹਿਬ,
ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ,
ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।

ਵਿਸ਼ਾ:- ਯੁਵਕ ਮੇਲੇ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਕਰਨ ਲਈ ਬੇਨਤੀ।

ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਜੀ,

ਸਾਡੇ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ 20,21,ਅਤੇ 22 ਦਸੰਬਰ 2012 ਨੂੰ ਅੰਤਰ ਕਾਲਜ ਯੁਵਕ ਮੇਲਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਾਲਜਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ-ਵਿਦਿਆਰਥਣਾਂ ਦੀਆਂ ਟੀਮਾਂ ਭੰਗੜਾ, ਗਿੱਧਾ ਆਦਿ ਲੋਕ-ਨਾਚ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੀਤ-ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਵਾਈਨਲ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। 22 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਗਿੱਧੇ ਤੇ ਭੰਗੜੇ ਦੀਆਂ ਟੀਮਾਂ ਦਾ ਵਾਈਨਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਹੋਵੇਗਾ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਇਨਾਮ-ਵੰਡ ਸਮਾਗਮ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਾਡੀ ਇੱਛਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ 22 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਈਨਲ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਦੇ ਪਦ ਉੱਤੇ ਸ਼ੁੱਭਿਤ ਹੋਵੋਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਕਰ ਕਮਲਾਂ ਨਾਲ ਜੇਤੂ ਟੀਮਾਂ ਨੂੰ ਇਨਾਮ ਦੇ ਕੇ ਨਵੇਂ ਉੱਠਦੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਹੌਂਸਲਾ ਅਫਜ਼ਾਈ ਕਰੋਂ। ਆਪ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਸੰਬੰਧੀ ਭੇਜੀ ਗਈ ਅਗਾਊਂ ਸੂਚਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਸਾਨੂੰ ਅਤਿਅੰਤ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਵੇਗੀ।

ਪੰਨਵਾਦ ਸਹਿਤ।

ਆਪ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ-ਪਾਤਰ,
ਓ.ਅ.ਏ.,
ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ।
ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਕਾਲਜ, ਸੰਘੋੜਾ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ

1. ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ:

- (i) ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਲਿਖਣਾ ਵੀ ਇੱਕ ..... ਹੈ।
- (ii) ਦਫ਼ਤਰੀ ਤੇ ਵਪਾਰਕ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਦਾ ..... ਤੇ ..... ਨਿੱਜੀ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਤੋਂ ਚੋਖਾ ਭਿੰਨ ਹੈ।
- (iii) ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਨੂੰ ਆਮ ਕਰਕੇ ..... ਕਿਸਮਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(iv) ..... ਸੰਬੰਧਨੀ ਪਦ ਹਰ ਥਾਂ 'ਤੇ ਢੁਕਵਾਂ ਹੈ।

ਨੋਟ

9.4 ਸਾਰ ਅੰਸ਼

- ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਅਜੋਕੇ ਸੱਭਿਅਕ ਸਮਾਜ ਦਾ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਅੰਗ ਹੈ। ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਇੱਕਦੂਜੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਬੈਠੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੰਪਰਕ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਇੱਕ ਵਧੀਆ ਸਾਧਨ ਹੈ।
- ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਲਿਖਣਾ ਵੀ ਇੱਕ ਕਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਮਾਹਿਰ ਮਨੁੱਖ ਕਿਸੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਕਈ ਚਿਰਾਂ ਤੋਂ ਅੜੇ ਹੋਏ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਦੇ ਕਮਾਲ ਨਾਲ ਕੱਢਵਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੀਆਂ ਕਲਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਇਸ ਕਲਾ ਦੀ ਮੁਹਾਰਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਭਿਆਸ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।
- ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਨੂੰ ਆਮ ਕਰਕੇ ਚਾਰ ਕਿਸਮਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਚਾਰ ਕਿਸਮਾਂ ਇੰਝ ਹਨ:
  - (1) ਨਿੱਜੀ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ
  - (2) ਵਪਾਰਕ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ
  - (3) ਅਸ਼ਵਾਰੀ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ
  - (4) ਦਫ਼ਤਰੀ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ
- ਦਫ਼ਤਰੀ ਤੇ ਵਪਾਰਕ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਦਾ ਢੰਗ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਨਿੱਜੀ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਤੋਂ ਚੋਖਾ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਇਹ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਰਸਮੀ ਢੰਗ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

9.5 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼

- ਰੂਪ-ਰੇਖਾ : ਢਾਂਚਾ
- ਵਿਸ਼ਾ : ਮਸਲਾ

9.6 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਤੁਹਾਡਾ ਸਾਈਕਲ ਗੁਆਚ ਗਿਆ ਹੈ, ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਦੀ ਥਾਣੇ ਵਿੱਚ ਰਿਪੋਰਟ ਲਿਖਵਾਉਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ-ਪੱਤਰ ਲਿਖੋ।
2. ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਇੱਕ ਕਲਾ ਹੈ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
3. ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧਨੀ-ਪਦ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?
4. ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਿਉਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ?

ਉੱਤਰ: ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ

1. (i) ਕਲਾ (ii) ਢੰਗ, ਸ਼ੈਲੀ (iii) ਚਾਰ (iv) ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਜੀ

9.7 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ

ਬੁਕਸ

1. ਪੰਜਾਬੀ ਗਾਇਡ (ਇਲੈਕਟਿਵ) (ਬੀ.ਏ. ਪਾਰਟ-1) : ਡੀ.ਐਚ.ਬੀ. ਸਿੰਘ, ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਮਲਹੋਤਰਾ ਬੁੱਕ ਡਿੱਪੋ।

ਨੋਟ

ਇਕਾਈ-10 : ਸ਼ਬਦ- ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਵਰਗੀਕਰਨ

ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ

ਉਦੇਸ਼

ਜਾਣਕਾਰੀ

- 10.1 ਮੂਲ ਵਿਆਕਰਨਿਕ ਇਕਾਈ
- 10.2 ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ
- 10.3 ਸ਼ਬਦ
- 10.4 ਸ਼ਬਦ ਵਰਗੀਕਰਨ
- 10.5 ਸਾਰ ਅੰਸ਼
- 10.6 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼
- 10.7 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ
- 10.8 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ

ਉਦੇਸ਼

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ:

- ਮੂਲ ਵਿਆਕਰਨਿਕ ਇਕਾਈ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ।
- ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨੀ।
- ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨਾ।
- ਸ਼ਬਦ ਵਰਗੀਕਰਨ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨੀ।

ਜਾਣਕਾਰੀ

ਆਮ ਵਿਆਕਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਬਗੈਰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਿਆਂ ਹੀ ਇੱਕ ਵਿਆਕਰਨਕ ਇਕਾਈ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ 'ਕੋਈ ਇੱਕ ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਇੱਕ ਅਰਥ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਕਾਈ' ਕਹਿਕੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਅਜਿਹੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਵਿਆਕਰਨਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਇਕਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।

10.1 ਮੂਲ ਵਿਆਕਰਨਿਕ ਇਕਾਈ

ਇਕਾਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਸ਼ਬਦ 'Unit' ਦਾ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਂਦ ਦੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਆਕਰਨਿਕ ਇਕਾਈ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ, ਇਸਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵਿਚਾਰੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਂਦ।

ਨੋਟਸ

ਇਕਾਈ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ- “ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਅੰਗਾਂ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਂਦ ਮੂਲ ਵਿਆਕਰਨਿਕ ਇਕਾਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

10.2 ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ

ਨੋਟ

ਪਰੰਪਰਾਈ ਵਿਆਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ “ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਸਾਰਥਕ ਇਕਾਈ” ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ; ਅਰਥਾਤ ਵਿਆਕਰਨਿਕ ਪੱਧਰ ‘ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਇਕਾਈ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅੱਗੋਂ ਹੋਰ ਛੋਟੀਆਂ ਸਾਰਥਕ ਵਿਆਕਰਨਿਕ ਇਕਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਹ ਮਸਲਾ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਈ ਵਿਆਕਰਨਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਤੱਕ ਇੱਕ ਤਕੜੇ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਅਰਥ ਸਿਰਜਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਬੜੀ ਲਚਕੀਲੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪੱਖ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ। ਯਾਸਕ, ਪਾਣਿਨੀ, ਪਤੰਜਲੀ, ਭਰਤੀਹਰੀ, ਬਲੂਮਫੀਲਡ, ਲਾਇਨਜ਼ ਅਤੇ ਪਾਮਰ ਆਦਿ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸਰੂਪ ਬਾਰੇ ਭਰਪੂਰ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਅਮਰੀਕੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਬਲੂਮਫੀਲਡ ਨੇ ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ (Minimum Free Form) ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਤਰਜਮਾ ‘ਛੋਟੇ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਮੁਕਤ ਰੂਪ’ ਜਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਿਆਕਰਨਿਕ ਪੱਧਰ ‘ਤੇ ‘ਛੋਟੀ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਸੁਤੰਤਰ ਇਕਾਈ’ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ‘ਸੁਤੰਤਰ ਇਕਾਈ’ ਤੋਂ ਭਾਵ ਅਜਿਹੀ ਇਕਾਈ ਤੋਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਲਈ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਇਕਾਈ ਦੀ ਮੁਥਾਜੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਹ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋਵੇ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ?

ਬਲੂਮਫੀਲਡ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਬਦ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ‘ਛੋਟੀ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਆਕਰਨਿਕ ਇਕਾਈ’ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ‘ਛੋਟੀ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਵਿਆਕਰਨਿਕ ਇਕਾਈ’। ਉਸਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਛੋਟੀ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਵਿਆਕਰਨਿਕ ਇਕਾਈ ‘ਭਾਵੰਸ਼’ ਹੈ।

10.3 ਸ਼ਬਦ

ਸ਼ਬਦ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਇੱਕ ਇਕਾਈ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਛੋਟੀ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਇਕਾਈ ਨਹੀਂ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਛੋਟੀ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਇਕਾਈ ‘ਭਾਵੰਸ਼’ ਹੈ। ਭਾਵੰਸ਼ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹਨ- ਸੁਤੰਤਰ ਭਾਵੰਸ਼ ਅਤੇ ਜੁੜਵੇਂ ਭਾਵੰਸ਼। ਜਿਹੜੇ ਭਾਵੰਸ਼ ਇਕੱਲੀ ਹੀ ਆਪਣੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ, ਉਹ ਸੁਤੰਤਰ ਭਾਵੰਸ਼ ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ‘ਘਰ’, ‘ਹੱਥ’ ਤੇ ‘ਸਿਰ’, ਆਦਿ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ‘ਸ਼ਬਦ’ ਦਾ ਦਰਜਾ ਵੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ‘ਮੂਲ ਸ਼ਬਦ’ ਜਾਂ ਧਾਤੂ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਭਾਵੰਸ਼ ਇਕੱਲੇ ਨਾ ਆਉਣ, ਸਗੋਂ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਆਉਣ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ‘ਜੁੜਵੇਂ’ ਜਾਂ ‘ਬੰਧੋਜੀ’ ਭਾਵੰਸ਼ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ ‘ਤੇ- ਘਰਾਂ, ਘਰੋਂ, ਘਰੇ ਤੇ ਸਿਰ, ਸਿਰਾਂ, ਸਿਰੋਂ, ਸਿਰੇ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ‘ਘਰ’ ਤੇ ‘ਸਿਰ’ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਆਂ (ਾਂ), ਓਂ (ੌਂ), ਈ (ੀ) ਅਤੇ ਓਂ (ੌਂ) ਅੰਸ਼ ‘ਘਰ’ ਤੇ ‘ਸਿਰ’ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਨਾ ਕੁੱਝ ਵਿਕਾਰ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ‘ਆਂ’, ‘ਓਂ’, ‘ਈ’ ਤੇ ‘ਓਂ’ ਭਾਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਇਹ ਸਾਰਥਕ ਇਕਾਈਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਅਰਥ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਨੂੰ ‘ਭਾਵੰਸ਼’ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕਈ ਵਾਰ ਸ਼ਬਦ ਨਿਰੇ ਜੁੜਵੇਂ ਭਾਵੰਸ਼ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਨਾਲ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ‘ਘੋੜਾ’, ‘ਮੁੰਡਾ’, ‘ਬਿਲਾ’, ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਲੱਗਾ ‘ਜੁੜਵੇਂ ਭਾਵੰਸ਼’ ‘ਆ’ (ਾ) ਇੱਕ-ਵਚਨ ਪੁਲਿੰਗ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਹਟਾਉਣ ਨਾਲ ‘ਘੋੜ’, ‘ਮੁੰਡ’, ‘ਬਿਲ’ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਨਿਰਾਰਥਕ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਾਰਥਕ ਹਨ, ਪਰ ਇਕੱਲੇ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਅਰਥ ਨਾ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਇਹ ਵੀ ਜੁੜਵੇਂ ਭਾਵੰਸ਼ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਈ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਸੁਤੰਤਰ ਭਾਵੰਸ਼ ਨਹੀਂ

ਨੋਟ

ਹੁੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਜੁੜਵੇਂ ਭਾਵੰਸ਼ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਤੋਂ ਬਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ‘ਘੋੜ’, ‘ਮੁੰਡ’, ‘ਬਿਲ’ ਆਦਿ ਭਾਵੰਸ਼, ਜੋ ਸ਼ਬਦ ਸਿਰਜਨਾ ਲਈ ਹੋਰਨਾਂ ਭਾਵੰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਲਗਦੇ ਹਨ; ਨੂੰ ‘ਮੂਲ ਜੁੜਵੇਂ’ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ‘ਮੂਲ-ਸ਼ਬਦ’ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਮੂਲ-ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ‘ਧਾਤੂ’ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਦਕਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚ ‘ਧਾਤੂ’ ਕੇਵਲ ਕਿਰਿਆ-ਮੂਲ ਨੂੰ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੀ ਵਾਰੀ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਭਾਵੰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ‘ਲਿਖਣਗੀਆਂ’ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ‘ਲਿਖ+ਅਣ+ਗ+ਈ+ਆਂ’ ਭਾਵੰਸ਼ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ‘ਅਣ’ ਹੋਰ ਪੁਰਖ ਬਹੁ-ਵਚਨ ਦਾ, ‘ਗ’ ਭਵਿੱਖਤ ਕਠਲ ਦਾ, ‘ਈ’ ਇਸਤਰੀ ਲਿੰਗ ਦਾ ਅਤੇ ‘ਆਂ’ ਬਹੁ-ਵਚਨ ਦਾ ਭਾਵੰਸ਼ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਸੁਤੰਤਰ ਭਾਵੰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੁੜਵੇਂ ਭਾਵੰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ। ਪਰ ਉਹ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਾਰਥਕ ਇਕਾਈ ਉਦੋਂ ਬਣਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਅਰਥ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਸਕਣ। ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਸ਼ਬਦ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ-
 “ਸ਼ਬਦ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਉਹ ਛੋਟੀ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਸੁਤੰਤਰ ਸਾਰਥਕ ਇਕਾਈ ਹੈ, ਜੋ ਸੁਤੰਤਰ ਭਾਵੰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੁੜਵੇਂ ਭਾਵੰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਤੋਂ ਵੀ ਬਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”

10.4 ਸ਼ਬਦ ਵਰਗੀਕਰਨ

ਹਰੇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਕੋਲ ਅਸੀਮ ਸ਼ਬਦ ਭੰਡਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ-ਰੂਪ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਜੋੜ ਕੋਸ਼ ਵਿੱਚ 17988 ਮੂਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਇੰਦਰਾਜ ਹੈ। ਅੱਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੂਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਬਣੇ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸਵਾ ਲੱਖ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖੀ ਆਲਾ ਦੁਆਲਾ ਵਸਤਾਂ ਨਾਲ ਓਤਪਤ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਧਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਧਾਰਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਨਾਮ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਭਾਸ਼ਾ ਰਚਨਾ ਨਰੋਲ ਨਾਮ ਰਚਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਸਗੋਂ ਕੁੱਝ ਸ਼ਬਦ ਗੁਣਾਂ, ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਜਾਂ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਸ਼ਬਦ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਨਾ ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਨਾ ਗੁਣਾਂ, ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਜਾਂ ਭਾਵਾਂ ਦੇ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਗੋਂ ਨਾਮਾਂ ਦੇ ਹੀ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਸੂਚਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਕਰਨ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਇਸ ਜਟਲ ਸ਼ਬਦ ਭੰਡਾਰ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਸੀਮਿਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਵਾਕ ਜੁਗਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਬਤੌਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਜੋਂ ਹੀ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ। ਇਕੋ ਸ਼ਬਦ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸ਼ਬਦ ਸਾਂਝੇ ਵਿਆਕਰਨਿਕ ਲੱਛਣਾਂ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਆਦਮੀ, ਬੱਚਾ, ਹਵਾ, ਰੁੱਖ, ਸੱਪ, ਅੰਬ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਨਾਂਵ ਹਨ ਅਤੇ ਜਾਣਾ, ਦੌੜਨਾ, ਖਾਣਾ, ਨੱਚਣਾ ਆਦਿ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ ਹਨ।

ਅਰਥ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਸਾਂਝੇ ਵਿਆਕਰਨਿਕ ਲੱਛਣਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਸ਼ਬਦ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਇੱਕ ਪੈਰਾਡਾਈਮ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਪੈਰਾਡਾਈਮ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਵਿਆਕਰਨਿਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਤਾਂ ਸਾਂਝਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਅਰਥ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਉਹ ਉਸ ਸਿਸਟਮ ਵਿੱਚ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵਰਤੋਂ ਵੇਲੇ ਲੇਖਕ/ਵਕਤਾ ਇੱਕ ਸਮੇਂ ਸੈਟ ਦੇ ਇੱਕੋ ਮੈਂਬਰ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਆਕਰਨਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਨਾਂਵ ਇੱਕ ਵਚਨ ਜਾਂ ਬਹੁ-ਵਚਨ, ਲਿੰਗ ਜਾਂ ਪੁਲਿੰਗ ਆਦਿ ਹੋਵੇਗਾ। ਸੋ ਜਦੋਂ ਇਹ ਕਿਸੇ ਵਾਕ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹ ਵਕਾਤਮਿਕ ਸੰਜਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲੋੜੀਂਦੇ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ-

ਲੜਕਾ ਕਿਤਾਬ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ	:	ਲੜਕੀ ਕਿਤਾਬ ਪੜ੍ਹਦੀ ਹੈ।
ਲੜਕਿਆਂ ਨੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ	:	ਲੜਕੀਆਂ ਨੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ।
ਲੜਕੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ	:	ਲੜਕੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਦੀਆਂ ਹਨ।

ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਕੁ ਸ਼ਬਦ ਅਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸ਼ਬਦ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਵਜੋਂ ਵਿਚਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ-

ਤਰ	1. ਉਸ ਨੇ ਤਰ ਖਾਧੀ।	ਨਾਂਵ	ਨੋਟ
	2. ਮੁੰਡਾ ਨਹਿਰ ਵਿੱਚ ਤਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।	ਕਿਰਿਆ	
ਉਹ	1. ਉਹ ਹੱਸਦਾ ਹੈ।	ਪੜਨਾਂਵ	
	2. ਉਹ ਮੁੰਡਾ ਹੱਸਦਾ ਹੈ।	ਨਿਸ਼ਚੇਵਾਚਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ	

ਟਾਸਕ

ਵਿਆਕਰਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਕਰੋ।

ਹਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਬਦ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਜਿੱਥੇ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਬਣਤਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਵਾਕ ਜੁਗਤ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾਰਜ, ਸਥਿਤੀ ਜਾਂ ਸਥਾਨ ਵੀ ਵੱਖਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵੰਡ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ, ਕਾਰਜ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀ ਜਾਂ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਹੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਇੱਕ ਅਰਥ ਭਰਪੂਰ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਬਦ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਵੰਡ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਰਥ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵੰਡ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

1. ਮੂਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਦੋ ਮੁੱਖ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ-ਕੋਸ਼ਕ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਵਿਆਕਰਨਿਕ ਸ਼ਬਦ।
 ਕੋਸ਼ਕ ਸ਼ਬਦ: ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੋਸ਼ਕ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਵਾਹਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
 ਵਿਆਕਰਨਿਕ ਸ਼ਬਦ: ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਆਕਰਨਿਕ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਵਾਹਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
2. ਉਤਪਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਬਦ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ - ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਯੋਜਿਕ।
 ਸੁਤੰਤਰ ਸ਼ਬਦ: ਜੋ ਸ਼ਬਦ ਸੁਤੰਤਰ ਭਾਵੇਂਸ਼ਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹੱਥ, ਸਿਰ, ਪੈਰ, ਸ਼ੇਰ, ਆਦਿ।
 ਯੋਜਿਕ ਸ਼ਬਦ: ਜੋ ਸ਼ਬਦ ਜੁੜਵੇਂ ਭਾਵੇਂਸ਼ ਨਾਲ ਜੋੜਣੀ ਲਾ ਕੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸੁਤੰਤਰ ਭਾਵੇਂਸ਼ ਜੋੜ ਕੇ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਚੰਗਾ (ਚੰਗ+ਆ), ਘੋੜਾ(ਘੋੜ+ਆ), ਸਿਰੇ(ਸਿਰ+ਏ)।
3. ਰਚਨਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਮੂਲ-ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਸਾਧਿਤ (ਵਿਉਤਪਤ) ਸ਼ਬਦ।
 ਮੂਲ-ਸ਼ਬਦ: ਸੁਤੰਤਰ ਭਾਵੇਂਸ਼ ਤੇ ਮੂਲ ਜੁੜਵੇਂ ਭਾਵੇਂਸ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਘਰ, ਹੱਥ, ਪੈਰ ਆਦਿ।
 ਵਿਉਤਪਤ ਸ਼ਬਦ: ਜੋ ਮੂਲ-ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਵਿਉਤਪਤ ਅੰਗੇਤਰ ਜਾਂ ਪਿਛੇਤਰ ਜੋੜ ਕੇ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਘਰੇਲੂ, ਬੇਘਰ, ਮੋਰਨੀ, ਆਦਿ।
4. ਰੂਪ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਵਿਕਾਰੀ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਅਵਿਕਾਰੀ ਸ਼ਬਦ।
 ਵਿਕਾਰੀ (ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ) ਸ਼ਬਦ: ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ, ਵਚਨ, ਕਾਰਕ, ਪੁਰਖ ਤੇ ਕਾਲ ਦੇ ਰੂਪਾਂਤਰੀ ਪਿਛੇਤਰ ਲੱਗਣ ਨਾਲ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ 'ਘਰ' ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਘਰਾਂ, ਘਰੀਂ, ਘਰੋਂ, ਘਰੇ ਆਦਿ।
 ਅਵਿਕਾਰੀ (ਅਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ) ਸ਼ਬਦ: ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ, ਵਚਨ, ਕਾਰਕ, ਪੁਰਖ ਤੇ ਕਾਲ ਦੇ ਰੂਪਾਂਤਰੀ ਪਿਛੇਤਰ ਲੱਗਣ ਨਾਲ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ- ਨੇ, ਨਹੀਂ, ਸ਼ਾਬਾਸ਼, ਜੋ ਆਦਿ।
5. ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ- ਸਮਾਨਅਰਥੀ, ਵਿਰੋਧਾਰਥੀ।
 ਸਮਾਨਅਰਥੀ ਸ਼ਬਦ: ਜੋ ਸ਼ਬਦ ਸਮਾਨ ਅਰਥਾਂ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਚੰਗਾ-ਅੱਛਾ, ਵਧੀਆ-ਖਰਾ, ਆਦਿ।
 ਵਿਰੋਧਾਰਥੀ ਸ਼ਬਦ: ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਰੋਧ ਅਰਥ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।
6. ਵਿਆਕਰਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਵਰਗ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ-
 ਨਾਂਵ, ਪੜਨਾਂਵ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ, ਕਿਰਿਆ, ਕਿਰਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ, ਸੰਬੰਧਕ, ਯੋਜਕ ਅਤੇ ਵਿਸਮਿਕ।

ਨੋਟ

ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਉਪਰੋਕਤ ਵੰਡ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਤੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸੂਝ ਨੂੰ ਵਿਸਤਾਰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਕਾਰਜੀ ਤੇ ਅਰਥਪਰਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਵੰਡ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਾਕਾਂ ਵਿਚਲੇ ਕਾਰਜ ਅਤੇ ਅਰਥ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਵਿਆਕਰਨ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ ਹਨ, ਅਜੇ ਤੱਕ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਆਕਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ। ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਵੈਨਿਰਭਰ ਸ਼ਾਖ ਵਜੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਟੋਇਕਾਂ (ਯੂਨਾਨ) ਨੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਪਲੈਟੋ ਨੇ ਨਾਵ ਤੇ ਕਿਰਿਆ ਨਾਮੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦਾ ਨਿਖੇੜ ਕੀਤਾ। ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਯੋਜਕ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਸਟੋਇਕਾਂ ਦੀਆਂ ਪਈਆਂ ਲੀਹਾਂ ਸਿਕੰਦਰ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਜ਼ਾਰੀ ਰਹੀਆਂ ਅਤੇ ਇਸੇ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਡਾਇਉਨਿਸ਼ੀਅਸ ਥਰੈਕਸ ਨਾਂ ਦਾ ਮਹਾਨ ਵਿਆਕਰਨੀ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਪੱਛਮੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮੁਕੰਮਲ ਵਿਆਕਰਨ ਲਿਖਣ ਦਾ ਉਦਮ ਕੀਤਾ। ਥਰੈਕਸ ਨੇ ਹੀ ਅੱਠ ਸ਼ਬਦ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨੂੰ ਖੋਜਿਆ ਜੋ ਕਿ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਆਕਰਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਫਿਰ ਸਾਡੀਆਂ (ਪੰਜਾਬੀ) ਵਿਆਕਰਨਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ :

1. ਦੱਸੋ ਕਿ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਬਿਆਨ 'ਸਹੀ' ਹਨ ਜਾਂ 'ਗ਼ਲਤ' :

- (i) ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਅਮਰੀਕੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਬਲੂਮਫੀਲਡ ਨੇ ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।
- (ii) ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਛੋਟੀ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਇਕਾਈ 'ਸ਼ਬਦ' ਹੈ।
- (iii) "ਸ਼ਬਦ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਉਹ ਛੋਟੀ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਸੁਤੰਤਰ ਸਾਰਥਕ ਇਕਾਈ ਹੈ, ਜੋ ਸੁਤੰਤਰ ਭਾਵੇਂਸ਼ਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੁੜਵੇਂ ਭਾਵੇਂਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਤੋਂ ਵੀ ਬਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।"

10.5 ਸਾਰ ਅੰਸ਼

- ਇਕਾਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਸ਼ਬਦ 'Unit' ਦਾ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਂਦ ਦੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਆਕਰਨਿਕ ਇਕਾਈ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ, ਇਸਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵਿਚਾਰੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਂਦ।
- ਬਲੂਮਫੀਲਡ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਬਦ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ 'ਛੋਟੀ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਆਕਰਨਿਕ ਇਕਾਈ' ਹੈ, ਨਾ ਕਿ 'ਛੋਟੀ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਵਿਆਕਰਨਿਕ ਇਕਾਈ'। ਉਸਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਛੋਟੀ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਵਿਆਕਰਨਿਕ ਇਕਾਈ 'ਭਾਵੇਂਸ਼' ਹੈ।
- "ਸ਼ਬਦ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਉਹ ਛੋਟੀ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਸੁਤੰਤਰ ਸਾਰਥਕ ਇਕਾਈ ਹੈ, ਜੋ ਸੁਤੰਤਰ ਭਾਵੇਂਸ਼ਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੁੜਵੇਂ ਭਾਵੇਂਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਤੋਂ ਵੀ ਬਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।"
- ਵਿਆਕਰਨ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਇਸ ਜਟਲ ਸ਼ਬਦ ਭੰਡਾਰ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਸੀਮਿਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਵਾਕ ਜੁਗਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਬਤੌਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਜੋਂ ਹੀ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ।
- ਇਕੋ ਸ਼ਬਦ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸ਼ਬਦ ਸਾਂਝੇ ਵਿਆਕਰਨਿਕ ਲੱਛਣਾਂ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
- ਭਾਸ਼ਾ ਇੱਕ ਅਰਥ ਭਰਪੂਰ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਬਦ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਵੰਡ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਰਥ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
- ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵੰਡ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।
  1. ਮੂਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਦੋ ਮੁੱਖ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ-ਕੋਸ਼ਕ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਵਿਆਕਰਨਿਕ ਸ਼ਬਦ।
  2. ਉਤਪਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਬਦ ਦੋ ਪਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ - ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਯੋਜਿਕ।

3. ਰਚਨਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਮੂਲ-ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਸਾਧਿਤ (ਵਿਓਤਪਤ) ਸ਼ਬਦ। ਨੋਟ
4. ਰੂਪ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਵਿਕਾਰੀ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਅਵਿਕਾਰੀ ਸ਼ਬਦ।
5. ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ- ਸਮਾਨਅਰਥੀ, ਵਿਰੋਧਾਰਥੀ,
6. ਵਿਆਕਰਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਵਰਗ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ-
ਨਾਂਵ, ਪੜਨਾਂਵ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ, ਕਿਰਿਆ, ਕਿਰਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ, ਸੰਬੰਧਕ, ਯੋਜਕ ਅਤੇ ਵਿਸਮਿਕ।

10.6 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼

- ਵਰਗੀਕਰਨ : ਵੰਡ
- ਤਰਜਮਾ : ਅਨੁਵਾਦ

10.7 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?
2. ਸ਼ਬਦ ਵਰਗੀਕਰਨ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
3. ਬਲੂਮਫੀਲਡ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਕੀ ਅਰਥ ਹਨ?

ਉੱਤਰ : ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ

1. (i) ਸਹੀ (ii) ਗਲਤ (iii) ਸਹੀ

10.8 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ

ਸੁਕਸ

1. ਪੰਜਾਬੀ ਗਾਇਡ - ਇਲੈਕਟਿਵ (ਪਾਰਟ I, II, III) : ਡੀ. ਐਚ. ਬੀ. ਸਿੰਘ, ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਐਮ. ਬੀ. ਡੀ. ਹਾਉਸ, ਜਲੰਧਰ।
2. ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਗਿਆਨੀ ਗਾਇਡ : ਗਿਆਨੀ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਐਮ. ਏ. (ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੀਆਂ), ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਧਨਪਤ ਰਾਏ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, ਜਲੰਧਰ।
3. ਪੰਜਾਬੀ ਗਾਇਡ - ਲਾਜ਼ਮੀ (ਟੀ. ਡੀ. ਸੀ. ਪਾਰਟ- II) : ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਜੋਤੀ ਬੁੱਕ ਡਿਪੋ ਪ੍ਰ. ਲਿ. ਕਰਨਾਲ।
4. ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਨ (ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ) : ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ, ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ।

ਨੋਟ

ਇਕਾਈ-11 : ਮਿਸ਼ਰਤ ਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਬਣਤਰ

ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ

ਉਦੇਸ਼

ਜਾਣਕਾਰੀ

11.1 ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵੰਡ

11.2 ਮਿਸ਼ਰਤ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਬਣਤਰ

11.3 ਸੰਯੁਕਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ

11.4 ਸਾਰ ਅੰਸ਼

11.5 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼

11.6 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

11.7 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ

ਉਦੇਸ਼

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ:

- ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵੰਡ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨੀ।
- ਮਿਸ਼ਰਤ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨਾ।

ਜਾਣਕਾਰੀ

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪਿਛਲੀ ਇਕਾਈ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਹਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਬਦ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਜਿੱਥੇ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਬਣਤਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਵਾਕ ਜੁਗਤ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾਰਜ, ਸਥਿਤੀ ਜਾਂ ਸਥਾਨ ਵੀ ਵੱਖਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵੰਡ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ, ਕਾਰਜ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀ ਜਾਂ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਹੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਇੱਕ ਅਰਥ ਭਰਪੂਰ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਬਦ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਵੰਡ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਰਥ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

11.1 ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵੰਡ

ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚਲੇ ਮੂਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਦੋ ਮੁੱਖ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਹਨ - ਕੋਸ਼ਕ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਵਿਆਕਰਨਿਕ ਸ਼ਬਦ।

1. **ਕੋਸ਼ਕ ਸ਼ਬਦ:** ਕੋਸ਼ਕ ਸ਼ਬਦ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੋਸ਼ਕ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਵਾਹਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਅਰਥਾਤ ਕੋਸ਼ਕ ਸ਼ਬਦ ਕੋਸ਼ਕ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਸਾਰਥਕ ਪੱਖ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਕਰਨ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਇਕਾਈ ਵਜੋਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਕੋਸ਼ ਸ਼ਬਦ ਆਪਣੇ ਵਿਕਾਰੀ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਂਝੀ ਕੋਸ਼ਕ ਇਕਾਈ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਕੋਸ਼ਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਰੀ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕੋਸ਼ਕ ਸ਼ਬਦ ਭਾਵਵਾਚਕ ਸੰਕਲਪ ਹੈ। ਕੋਸ਼ਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾਂਵ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ, ਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਭਾਗ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੇ ਹਨ।
2. **ਵਿਆਕਰਨਿਕ ਸ਼ਬਦ:** ਵਿਆਕਰਨਿਕ ਸ਼ਬਦ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਆਕਰਨਿਕ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਵਾਹਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਬੰਦ ਜਾਂ ਸੀਮਤ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਭਾਵ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਸੀਮਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ

ਪੜਨਾਂਵ, ਸੰਬੰਧਕ, ਯੋਜਕ, ਵਿਸਮਿਕ, ਨਿਪਾਤ ਤੇ ਸਹਾਇਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ-ਅੱਧ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਵਾਧੇ ਲਈ ਸਦੀਆਂ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੋ ਕੁ ਸੌ ਦੇ ਕਰੀਬ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?

ਕੌਸ਼ਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਰਗ ਵੰਡ ਲਈ ਮੂਲ ਕੌਸ਼ਕ ਸ਼ਬਦ, ਮਿਸ਼ਰਤ ਕੌਸ਼ਕ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਕੌਸ਼ਕੀ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਕਰਮਵਾਰ ਸਾਧਾਰਨ, ਮਿਸ਼ਰਤ ਅਤੇ ਸਮਾਸੀ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

11.2 ਮਿਸ਼ਰਤ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਬਣਤਰ

ਸ਼ਬਦ ਮੂਲ ਜਾਂ ਧਾਤੂ ਅਤੇ ਵਧੇਤਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਤੱਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਲਈ ਇੱਕ ਸਾਂਝਾ ਨਾਂ ਭਾਵੇਂਸ਼ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੜ੍ਹ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਬਦ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਛੋਟੀ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਇਕਾਈ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਭਾਵੇਂਸ਼ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਛੋਟੀ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਇਕਾਈ ਹੈ। ਭਾਵੇਂਸ਼ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲੋਂ ਛੋਟਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰ ਦੇ ਲਈ ‘ਘੋੜਾ’ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਲੱਗਾ ਕੰਨਾ (r) ਇੱਕ ਵਚਨ ਪੁਲਿੰਗ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ, ਪਰ ‘ਘੋੜੀ’ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਲੱਗੀ ਬਿਹਾਰੀ (i) ਇੱਕ ਵਚਨ ਇਸਤਰੀ ਲਿੰਗ ਦਾ ਸੰਕੇਤਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਲੱਗਾ ‘ਆ’ ਤੇ ‘ਈ’ ਸਾਰਥਕ ਅੰਸ਼ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰਥਕ ਅੰਸ਼ ਕਈ ਵਾਰੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਵੀ ਲੱਗੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ‘ਅਕੱਟ’ ਅਤੇ ‘ਅਭਿੱਜ’ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲੱਗਾ ‘ਅ’ ‘ਕੱਟ’ ਅਤੇ ‘ਭਿੱਜ’ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਉਲਟਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਬਦ-ਮੂਲ ਜਾਂ ਧਾਤੂ ਉਹ ਭਾਵੇਂਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੋਰਨਾਂ ਭਾਵੇਂਸ਼ਾਂ ਦੇ ਜੁੜਣ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਘੋੜਾ, ਸੋਟਾ, ਮੁੰਡਾ, ਪਿੰਡ, ਸਿਰ, ਹੱਥ ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪਿੰਡ, ਸਿਰ, ਹੱਥ ਭਾਵੇਂਸ਼ ਇਕੱਲੇ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਦਰਜਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਭਾਵੇਂਸ਼ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਘੋੜ, ਮੁੰਡ, ਸੋਟ ਆਦਿ ਭਾਵੇਂਸ਼ ਉਦੋਂ ਹੀ ਅਰਥ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੋਰ ਭਾਵੇਂਸ਼ ਜੁੜਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਘੋੜ+ਆ = ਘੋੜਾ, ਮੁੰਡ+ਆ = ਮੁੰਡਾ, ਸੋਟ+ਆ = ਸੋਟਾ।

ਸ਼ਬਦ ਰਚਨਾ ਲਈ ਜਿਸ ਭਾਵੇਂਸ਼ ਨਾਲ ਹੋਰ ਭਾਵੇਂਸ਼ ਜੋੜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਸਨੂੰ ‘ਮੂਲ-ਸ਼ਬਦ’ ਜਾਂ ‘ਧਾਤੂ’ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋੜੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਭਾਵੇਂਸ਼ ਨੂੰ ਵਧੇਤਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮੂਲ-ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਧਾਤੂ ਨਾਲ ਵਧੇਤਰ ਜੁੜਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ-

ਘੋੜ + ਆ = ਘੋੜਾ

ਘੋੜ + ਈ = ਘੋੜੀ

ਘੋੜ + ਏ = ਘੋੜੇ

ਘੋੜ + ਇਓ = ਘੋੜਿਓ

ਘੋੜ + ਇਆ = ਘੋੜਿਆ

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ

ਘਰ + ਆਂ = ਘਰਾਂ

ਘਰ + ਏ = ਘਰੇ

ਘਰ + ਓ = ਘਰੋਂ

ਨੋਟ

ਘਰ + ਈਂ = ਘਰੀਂ
 ਬੇ + ਘਰ = ਬੇਘਰ
 ਘਰ + ਏਲੂ = ਘਰੇਲੂ

ਨੋਟਸ

ਮਿਸ਼ਰਤ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਧਾਤੂ+ਵਧੇਤਰ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖਤਾ, ਨੇਕ ਤੋਂ ਨੇਕੀ ਆਦਿ ਅਤੇ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ, ਅਣਸੁਖਾਵਾਂਪਣ, ਅਪਰਿਵਰਤਨ ਸ਼ੀਲਤਾ ਵਰਗੇ ਮਿਸ਼ਰਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਇਕਹਿਰੇ ਧਾਤੂ+ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਧੇਤਰਾਂ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਭਦ ਜੁਗਤ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦੇ ਮਿਸ਼ਰਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚਲੇ ਧਾਤੂਆਂ ਤੇ ਵਧੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੰਯੋਗਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਿਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਸ਼ਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਜੁਗਤ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦੇ ਸਾਰਥਕ ਅੰਗਾਂ ਭਾਵ ਸੰਗਠਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਸਪਰ ਏਕਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਏਕਤਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਕੋਸ਼ਕ ਸ਼ਬਦ, ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਿਕਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

11.3 ਸੰਯੁਕਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ

ਸੰਯੁਕਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਸੀ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਮਾਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਦੋ ਕੋਸ਼ਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਟਾਉਂਦੇ ਧਾਤੂ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਸੰਗਠਨਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਜੋੜ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੋਸ਼ਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਉਪਰੰਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਅਰਥਾਂ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇੱਕ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਰਥਾਤ ਇਹ ਅਰਥ ਅਤੇ ਵਿਆਕਰਨਿਕ ਪੱਖੋਂ ਇੱਕ ਇਕਾਈ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਤੇ ਸਮਾਸੀ (ਸੰਯੁਕਤ) ਸ਼ਬਦ ਦੋ ਧਾਤੂ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਮੇਲ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਤਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਤੋਂ ਬਣੇ ਸਮਾਸੀ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਹਨ।

11.3.1 ਮੁਕਤ ਰੂਪ + ਮੁਕਤ ਰੂਪ

ਸੰਯੁਕਤ ਸ਼ਬਦ ਮੁਕਤ ਭਾਵੰਸ਼ਾਂ (Free Morphemes) ਦੇ ਸੁਮੇਲ (ਮੁਕਤ ਰੂਪ+ਮੁਕਤ ਰੂਪ) ਤੋਂ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ-

ਆਤਮ + ਘਾਤ	= ਆਤਮਘਾਤ
ਝੋਲੀ + ਚੁੱਕ	= ਝੋਲੀ-ਚੁੱਕ
ਗੁਰ + ਮੁਖ	= ਗੁਰਮੁਖ
ਮਨ + ਮੁਖ	= ਮਨਮੁਖ
ਭਾਗ + ਭਰੀ	= ਭਾਗਭਰੀ
ਸੁਰ + ਇੰਦਰ	= ਸੁਰਿੰਦਰ
ਪਰਮ + ਆਤਮਾ	= ਪਰਮਾਤਮਾ
ਸਰਬ + ਸ਼ਕਤੀ + ਮਾਨ	= ਸਰਬਸ਼ਕਤੀਮਾਨ

11.3.2 ਬੰਧੇਜੀ ਰੂਪ + ਬੰਧੇਜੀ ਰੂਪ

ਮੁਕਤ ਭਾਵੰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਈ ਸੰਯੁਕਤ ਸ਼ਬਦ ਅਜਿਹੇ ਰੂਪਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਨਿਰਾਰਥਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਜਿਹੇ ਦੋ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਮੇਲ ਰਾਹੀਂ ਇੱਕ ਸੰਯੋਗਤ ਸ਼ਬਦ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਯੁਕਤ ਸ਼ਬਦ ਉੱਤੇ ਅੱਗੇ ਫਿਰ ਸ਼ਬਦ ਬਣਤਰ ਦੇ ਨੇਮ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਨਾਲ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸੰਯੁਕਤ ਸ਼ਬਦ ਜੁੜਵੇਂ ਜਾਂ ਬੰਧੇਜੀ ਭਾਵੇਂਸ਼ਾਂ (Bound Morphemes) ਦੇ ਸੁਮੇਲ (ਬੰਧੇਜੀ ਰੂਪ + ਬੰਧੇਜੀ ਰੂਪ) ਤੋਂ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ-

ਨੋਟ

ਬਦੋ + ਬਦੀ	=	ਬਦੋ-ਬਦੀ
ਨਿੱਕੜ + ਸੁਕੜ	=	ਨਿਕੜ-ਸੁਕੜ
ਰਿਸ਼ਟ + ਪੁਸ਼ਟ	=	ਰਿਸ਼ਟ-ਪੁਸ਼ਟ
ਘਾਂਉਂ + ਮਾਂਉਂ	=	ਘਾਂਉਂ-ਮਾਂਉਂ
ਕੰਨੋਂ + ਕੰਨੀ	=	ਕੰਨੋਂ-ਕੰਨੀ

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਆਏ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਮੇਲ ਰਾਹੀਂ ਦੁਜਾਤੀ ਸ਼ਬਦ ਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ-

ਲਾਲ + ਸੁਰਖ	=	ਲਾਲ-ਸੁਰਖ
ਕਾਲਾ + ਸ਼ਿਆਹ	=	ਕਾਲਾ-ਸ਼ਿਆਹ
ਪੀਲਾ + ਜ਼ਰਦ	=	ਪੀਲਾ-ਜ਼ਰਦ

ਉਪਰੋਕਤ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਮਭਾਵੀ ਸ਼ਬਦ, ਸੁਆਲੀਆ ਸ਼ਬਦ, ਨਾਂਹ-ਵਾਚਕ ਸ਼ਬਦ ਆਦਿ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦ ਵਰਗ ਵੀ ਹਨ। ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕਈ ਸ਼ਬਦ ਦੂਜੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਸਥਾਨ ਲੈ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਭਾਵੀ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਪੜ੍ਹੂਪ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਉਪਰੋਕਤ ਵੰਡ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਤੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸੂਝ ਨੂੰ ਵਿਸਤਾਰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਕਾਰਜੀ ਤੇ ਅਰਥਪਰਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਵੰਡ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਾਕਾਂ ਵਿਚਲੇ ਕਾਰਜ ਅਤੇ ਅਰਥ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ

1. ਦੱਸੋ ਕਿ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਬਿਆਨ 'ਸਹੀ' ਹਨ ਜਾਂ 'ਗਲਤ' :

- (i) ਮਿਸ਼ਰਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਸੀ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- (ii) ਸੰਯੁਕਤ ਸ਼ਬਦ ਮੁਕਤ ਭਾਵੇਂਸ਼ਾਂ (Free Morphemes) ਦੇ ਸੁਮੇਲ (ਮੁਕਤ ਰੂਪ+ਮੁਕਤ ਰੂਪ) ਤੋਂ ਬਣਦੇ ਹਨ।
- (iii) ਭਾਸ਼ਾ ਇੱਕ ਅਰਥ ਭਰਪੂਰ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਬਦ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਵੰਡ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਰਥ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
- (iv) ਮੁਕਤ ਭਾਵੇਂਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਈ ਸੰਯੁਕਤ ਸ਼ਬਦ ਅਜਿਹੇ ਰੂਪਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਨਿਰਾਰਥਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

11.4 ਸਾਰ ਅੰਸ਼

- ਸ਼ਬਦ ਮੂਲ ਜਾਂ ਧਾਤੂ ਅਤੇ ਵਧੇਰਤਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਤੱਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਲਈ ਇੱਕ ਸਾਂਝਾ ਨਾਂ ਭਾਵੇਂਸ਼ ਹੈ।
- ਸੰਯੁਕਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਸੀ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਮਾਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਦੋ ਕੋਸ਼ਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਉਂਦੇ ਧਾਤੂ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- ਬਹੁਤੇ ਸਮਾਸੀ (ਸੰਯੁਕਤ) ਸ਼ਬਦ ਦੋ ਧਾਤੂ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਮੇਲ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਤਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਤੋਂ ਬਣੇ ਸਮਾਸੀ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਹਨ।

1. ਮੁਕਤ ਰੂਪ + ਮੁਕਤ ਰੂਪ
2. ਬੰਧੇਜੀ ਰੂਪ + ਬੰਧੇਜੀ ਰੂਪ

ਨੋਟ

11.5 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼

- ਵਧੇਰ : ਜੋੜੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਭਾਵੰਸ਼
- ਸੰਯੁਕਤ : ਜੋੜ

11.6 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਕੋਸ਼ਕ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਵਿਆਕਰਨਿਕ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਦੱਸੋ।
2. ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?
3. ਸੰਯੁਕਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਦਾ ਵਰਣਨ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰੋ।

ਉੱਤਰ : ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ

1. (i) ਗਲਤ (ii) ਸਹੀ (iii) ਸਹੀ (iv) ਸਹੀ

11.7 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ

ਬੁਕਸ

1. ਪੰਜਾਬੀ ਗਾਇਡ - ਇਲੈਕਟਿਵ (ਪਾਰਟ- I, II, III) : ਡੀ. ਐਚ. ਬੀ. ਸਿੰਘ, ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਐਮ.ਬੀ.ਡੀ. ਹਾਉਸ, ਜਲੰਧਰ।
2. ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਗਿਆਨੀ ਗਾਇਡ : ਗਿਆਨੀ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਐਮ.ਏ. (ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੀਆਂ), ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਧਨਪਤ ਰਾਏ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, ਜਲੰਧਰ।
3. ਪੰਜਾਬੀ ਗਾਇਡ - ਲਾਜ਼ਮੀ (ਟੀ.ਡੀ.ਸੀ.ਪਾਰਟ- II) : ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਜੋਤੀ ਬੁੱਕ ਡਿਪੋ ਪ੍ਰ.ਲਿ. ਕਰਨਾਲ।
4. ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਨ (ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ) : ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ, ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ।

ਇਕਾਈ-12 : ਵਧੇਤਰ : ਅਗੇਤਰ ਅਤੇ ਪਿਛੇਤਰ

ਨੋਟ

ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ
ਉਦੇਸ਼
ਜਾਣਕਾਰੀ
12.1 ਵਧੇਤਰ
12.2 ਵਧੇਤਰ ਵੰਡ
12.3 ਸਾਰ ਅੰਸ਼
12.4 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼
12.5 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ
12.6 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ

ਉਦੇਸ਼

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ:

- ਵਧੇਤਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ।
- ਵਧੇਤਰ ਵੰਡ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨੀ।

ਜਾਣਕਾਰੀ

ਭਾਵੇਂਸ਼ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਪਰੰਪਰਾਈ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਵਿਆਕਰਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਛੋਟੀਆਂ ਵਿਆਕਰਨਿਕ ਇਕਾਈਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ 'ਧਾਤੂ' ਅਤੇ 'ਵਧੇਤਰ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਹਨ। ਕਾਰਜ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਵਧੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੋਂ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। (1) ਰੂਪਾਂਤਰੀ ਵਧੇਤਰ, (2) ਵਿਉਤਪਤ ਵਧੇਤਰ। ਧਾਤੂ ਜਾਂ ਸਟੈਮ ਨਾਲ ਜੁੜਣ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਧੇਤਰ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ: ਅਗੇਤਰ, ਮਧੇਤਰ ਅਤੇ ਪਿਛੇਤਰ।

12.1 ਵਧੇਤਰ

ਭਾਵੇਂਸ਼ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਪਰੰਪਰਾਈ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਵਿਆਕਰਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਛੋਟੀਆਂ ਵਿਆਕਰਨਿਕ ਇਕਾਈਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ 'ਧਾਤੂ' ਅਤੇ 'ਵਧੇਤਰ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਹਨ। ਵਧੇਤਰ ਸ਼ਬਦ-ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਚੇਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਲਈ ਸਾਂਝਾ ਨਾਮ ਹੈ। ਵਧੇਤਰ ਬੰਧੋਜੀ ਭਾਵੇਂਸ਼ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਧਾਤੂ ਜਾਂ ਸਟੈਮ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਨੋਟਸ ਸ਼ਬਦ ਮੂਲ ਜਾਂ ਦੇ ਅੱਗੋਂ ਜਾਂ ਪਿਛੇ ਜੁੜ ਕੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਭਾਵੇਂਸ਼ ਵਧੇਤਰ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ।

12.2 ਵਧੇਤਰ ਵੰਡ

ਕਾਰਜ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਵਧੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੋਂ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

- (1) ਰੂਪਾਂਤਰੀ ਵਧੇਤਰ
- (2) ਵਿਉਤਪਤ ਵਧੇਤਰ

ਨੋਟ

(1) ਰੂਪਾਂਤਰੀ ਵਧੇਰ: ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਪਿਛੇਤਰ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ ਨਾਲ ਰੂਪਾਂਤਰੀ ਪਿਛੇਤਰ ਜੁੜਦੇ ਹਨ ਉਸਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨਹੀਂ ਬਦਲਦੀ ਭਾਵ ਜੇ ਮੂਲ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ ਕਿਰਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਰੂਪਾਂਤਰੀ ਪਿਛੇਤਰ ਦੇ ਜੁੜਣ ਨਾਲ ਬਣਿਆ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਵੀ ਕਿਰਿਆ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਰੂਪਾਂਤਰੀ ਪਿਛੇਤਰ ਇਕੋ ਹੀ ਧਾਤੂ ਜਾਂ ਸਟੈਮ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਰੂਪਾਵਲੀ ਦੀ ਸਿਰਕਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਰੂਪਾਵਲੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਿਰਿਆ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਵਾਤਾਕਮਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਵਿਆਕਰਨਿਕ ਵਿਹਾਰ ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ-
ਪੜ੍ਹ

ਪੜ੍ਹਨਾ, ਪੜ੍ਹਾਈ, ਪੜ੍ਹਨੇ, ਪੜ੍ਹੀਆਂ, ਪੜ੍ਹਦਾ, ਪੜ੍ਹਦੀ, ਪੜ੍ਹਦੇ, ਪੜ੍ਹਦੀਆਂ

ਪੜ੍ਹਿਆ, ਪੜ੍ਹੀ, ਪੜ੍ਹੇ, ਪੜ੍ਹੀਆਂ, ਪੜ੍ਹੀਦਾ, ਪੜ੍ਹਦੀ, ਪੜ੍ਹੀਦੇ, ਪੜ੍ਹੀਦੀਆਂ

ਪੜ੍ਹਾਂ, ਪੜ੍ਹੇ, ਪੜ੍ਹੋਂ, ਪੜ੍ਹੋ, ਪੜ੍ਹਨ, ਪੜ੍ਹ, ਪੜ੍ਹੂੰ, ਪੜ੍ਹ, ਪੜ੍ਹੀ, ਪੜ੍ਹੋ, ਪੜ੍ਹਿਓ

ਪੜ੍ਹਾਂਗਾ, ਪੜ੍ਹਾਂਗੀ, ਪੜ੍ਹੇਗਾ, ਪੜ੍ਹੇਗੀ, ਪੜ੍ਹੇਗਾ, ਪੜ੍ਹਾਂਗੇ, ਪੜ੍ਹਾਂਗੀਆਂ, ਪੜ੍ਹਗੇ, ਪੜ੍ਹੇਗੀਆਂ, ਪੜ੍ਹਨਗੇ

ਇਹ ਅਠੱਤੀ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਇੱਕੋ ਕਿਰਿਆ ਧਾਤੂ 'ਪੜ੍ਹ' ਦੀ ਰੂਪਾਵਲੀ ਹੈ। 'ਪੜ੍ਹ' ਧਾਤੂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਿਛੇਤਰ, ਰੂਪਾਂਤਰੀ ਪਿਛੇਤਰ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੁੜਣ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਬਣਿਆ ਰੂਪਾਵਲੀ ਦਾ ਹਰ ਸ਼ਬਦ-ਰੂਪ ਵਾਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਆਕਰਨਿਕ ਕਾਰਜ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ।

(2) ਵਿਉਤਪਤ ਵਧੇਰ: ਜਿੱਥੇ ਰੂਪਾਂਤਰੀ ਵਧੇਰ ਸਿਰਫ਼ ਪਿਛੇਤਰ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਵਿਉਤਪਤ ਵਧੇਰ ਅਗੇਤਰ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਪਿਛੇਤਰ ਵੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿੱਥੇ ਰੂਪਾਂਤਰੀ ਵਧੇਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਰੱਖਿਅਕ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਵਿਉਤਪਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਰੱਖਿਅਕ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਬਦਲ ਵੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵਧੇਰਾਂ ਲਈ ਧਾਤੂ ਜਾਂ ਸਟੈਮ ਨਾਲ ਜੁੜਣ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਵਿਆਕਰਨਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਭਾਵ ਜੁਗਤ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵੀ। ਵਿਉਤਪਤ ਵਧੇਰਾਂ ਦੇ ਜੁੜਣ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਏ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਵਿਆਕਰਨਿਕ ਕਾਰਜ ਕਈ ਵਾਰੀ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਾਲਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਵਿਉਤਪਤ ਸ਼ਬਦ ਵਾਕ ਵਿਚਲੇ ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਤੇ ਰੂਪਾਂਤਰੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਰਗਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦੇ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ:

ਤੇਲੀ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਹੈ। : ਤੇਲ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਕਾਂ ਵਿੱਚ 'ਤੇਲੀ' ਜਾਂ 'ਤੇਲ' ਦੀ ਥਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਆਮ ਨਾਂਵ ਵੀ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਆਕਰਨਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਤੱਥ ਸਾਰੇ ਵਿਉਤਪਤ ਵਧੇਰਾਂ 'ਤੇ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਧਾਤੂ ਜਾਂ ਸਟੈਮ ਨਾਲ ਜੁੜਣ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਧੇਰ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ: ਅਗੇਤਰ, ਮਧੇਤਰ ਅਤੇ ਪਿਛੇਤਰ।

ਅਗੇਤਰ: ਧਾਤੂ ਜਾਂ ਸਟੈਮ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿੱਚ ਜੁੜਣ ਵਾਲੇ ਵਧੇਰਾਂ ਨੂੰ ਅਗੇਤਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਮੂਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਅਗੇਤਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਸ ਵਿੱਚ ਰੂਪਾਂਤਰੀ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਭਾਵ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ, ਵਚਨ, ਕਾਰਕ ਜਾਂ ਕਾਲ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਸਗੋਂ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਅਗੇਤਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਪਰਿਵਰਤਨ 'ਵਿਉਤਪਤ' ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਮਧੇਤਰ: ਕਿਸੇ ਧਾਤੂ ਜਾਂ ਸਟੈਮ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿੱਚ ਜੁੜਣ ਵਾਲੇ ਵਧੇਰਾਂ ਨੂੰ ਮਧੇਤਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਮਧੇਤਰਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨੀ ਰਾਮ ਸਿੰਘ (ਕਰਤਾ ਵੱਡਾ ਵਿਆਕਰਨ, 1930: 3) ਨੇ ਤਾਂ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਆਕਰਨ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਵਿਉਤਪਤਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਮੰਨੀ।

ਵੇਦ ਅਗਨੀਹੋਤਰੀ (1981: 72) ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਮਧੇਤਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧ ਵਰਤੋਂ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ, ਇਹ ਆਮ ਕਰਕੇ ਵਟਾਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ: ਸੜ (ਸ ਅ ਤ) ਤੋਂ ਸਾੜ (ਸ ਆ ਤ)।

ਪਰ ਰੋਬਿਨਜ਼ (1964: 161) ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਮਓਨ ਤੋਂ ਮਣਨ, ਡੋਟ ਤੋਂ ਡਏਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਮਧੇਤਰਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਮੰਨੀ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਪਿਛੇਤਰ: ਧਾਤੂ ਜਾਂ ਸਟੈਮ ਦੇ ਮਗਰ ਜੁੜ ਕੇ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਪਿਛੇਤਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ, ਵਚਨ, ਕਾਰਕ, ਕਾਲ ਕਰਕੇ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ।

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਅਗੇਤਰਾਂ/ਪਿਛੇਤਰਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰ ਦੇ ਹੋਏ, ਇਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਹੇਠ ਲਿਖਿਤ ਅਨੁਸਾਰ ਅਸੀਂ ਅਗੇਤਰ ਅਤੇ ਪਿਛੇਤਰ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਾਂਗੇ।

(ੳ) ਅਗੇਤਰ

ਸ਼ਬਦ

ਉ-	ਉਖੜਨਾ, ਉੱਬਲਣਾ, ਉਲੰਘਣਾ, ਉਲੱਦਣਾ।
ਉਣ-	ਉੱਨਤੀ, ਉਣਤਾਲੀ, ਉਣਾਹਟ, ਉਣੰਜਾ।
ਉਪ-	ਉਪੰਤਰੀ, ਉਪ-ਪ੍ਰਧਾਨ, ਉਪਭਾਗ, ਉਪਨਿਯਮ।
ਅਣ-	ਅਣਸੁਣਿਆ, ਅਣਗਹਿਲੀ, ਅਣਹੋਂਦ।
ਅਨੁ-	ਅਨੁਸਾਰ, ਅਨੁਭਵ, ਅਨੁਵਾਦ, ਅਨੁਯਾਈ, ਅਣਪੜ੍ਹ।
ਅਪ-	ਅਪਮਾਨ, ਅਪਜਸ, ਅਪਵਾਦ।
ਅ-	ਅਸਹਿ, ਅਭਿੱਜ, ਅਜਿੱਤ, ਅਨਾਥ, ਅਟੱਲ, ਅਕੱਥ।
ਅਤਿ-	ਅਤਿਕਥਨੀ, ਅਤਿਅੰਤ, ਅਤਿਵਾਦ, ਅਤਿਤਾਈ।
ਸੁ-	ਸੁਪਤਨੀ, ਸੁਚੱਜ, ਸੁਮੱਤ, ਸੁਲੱਖਣਾ।
ਸ-	ਸਕਾਮ, ਸਫਲ, ਸਜਲ।
ਸੰ-	ਸੰਗਠਨ, ਸੰਯੋਗ, ਸੰਬੰਧ, ਸੰਵਿਧਾਨ।
ਸਬ-	ਸਬ-ਕਮੇਟੀ, ਸਬ-ਰਜਿਸਟਰਾਰ, ਸਬ-ਇੰਸਪੈਕਟਰ, ਸਬ-ਤਹਿਸੀਲ।
ਸਹਿ-	ਸਹਿਕਾਰੀ, ਸਹਿਗਾਮੀ, ਸਹਿਮਤ।
ਹਮ-	ਹਮਉਮਰ, ਹਮਸਫਰ, ਹਮਰਾਹੀ, ਹਮਜੋਲੀ।
ਕੁ-	ਕੁਲੱਛਣਾ, ਕੁਰੀਤੀ, ਕੁਮੱਤ, ਕੁਕਰਮ।
ਕਲ-	ਕਲਯੁਗ, ਕਲਜੀਭੀ, ਕਲਮੂੰਹਾਂ।
ਕਮ-	ਕਮਜ਼ੋਰ, ਕਮਬਖਤ, ਕਮਅਕਲ।
ਗ਼ੈਰ-	ਗ਼ੈਰਹਾਜ਼ਰ, ਗ਼ੈਰਕੌਮ, ਗ਼ੈਰਵਾਜਬ।
ਚੁ-	ਚੁਆਨੀ, ਚੁਕੰਨਾ, ਚੁਗਿਰਦਾ, ਚੁਬਾਰਾ।
ਚੌ-	ਚੌਕੜੀ, ਚੌਮੁਖੀ, ਚੌਰਸਤਾ, ਚੌਤੁਕਾ।
ਦੁ-	ਦੁਆਰਾ, ਦੁਵਾਰਾ, ਦੁਵੱਲੀ, ਦੁਹਰਟਾ।
ਨ-	ਨਖੱਟੂ, ਨਚਿੰਤ, ਨਖੰਡ।
ਨਾ-	ਨਾਮੁਸ਼, ਨਾਚੀ, ਨਾਪਾਕ, ਨਾਲਾਇਕ।
ਨਿ-	ਨਿਆਸਰਾ, ਨਿਕੰਮਾ, ਨਿਲੱਜ, ਨਿਤਾਣਾ, ਨਿਖੱਟੂ।
ਨਿਸ-	ਨਿਸਫਲ, ਨਿਸਚਿੰਤ।
ਨਿਸ਼-	ਨਿਸ਼ਕਾਮ, ਨਿਸ਼ਕਪਟ।
ਪਰ-	ਪਰਨਾਰੀ, ਪਰਦੇਸ਼, ਪਰਉਪਕਾਰ।

ਨੋਟ	ਪਰਮ-	ਪਰਮਾਤਮਾ, ਪਰਮਗੁਰੂ, ਪਰਮਪਿਤਾ।
	ਬਦ-	ਬਦਨਾਮ, ਬਦਬੂ, ਬਦਸੂਰਤ।
	ਬੇ-	ਬੇਆਸਰਾ, ਬੇਅੰਤ, ਬੇਗੁਨਾਹ।
	ਮਹਾਂ-	ਮਹਾਂਰਾਜ, ਮਹਾਂਰਾਣੀ, ਮਹਾਂਦੇਵ।
	ਲਾ-	ਲਾਸਾਨੀ, ਲਾਚਾਰੀ, ਲਾਚਾਰ।
(ਅ) ਪਿਛੇਤਰ	ਸ਼ਬਦ	
ਉ-		ਗਵਾਉ, ਖਟਾਉ, ਖਾਉ, ਜੋੜੂ।
ਅਈ-		ਮੁਗਲਈ, ਕੱਜਲਮਈ, ਸੁਰਮਈ, ਮਲਵਈ।
ਅਲ-		ਅੜੀਅਲ, ਸੜੀਅਲ, ਮਰੀਅਲ, ਘਟੀਅਲ।
ੜ-		ਉਰਲਾ, ਪਰਲਾ, ਸਸਤਾ, ਸੰਪਾਦਕਾ।
ਐਲ-		ਗੁਸੈਲ, ਵਿਸ਼ੈਲ, ਕਰਨੈਲ।
ਆਲੂ-		ਦਿਆਲੂ, ਸ਼ਰਧਾਲੂ, ਝਗੜਾਲੂ।
ਆਕਾ-		ਪਟਾਕਾ, ਕੜਾਕਾ, ਲੜਾਕਾ, ਚਿਰਾਕਾ।
ਆਲ-		ਘੜਿਆਲ, ਦਿਆਲ, ਕ੍ਰਿਪਾਲ, ਸਤਪਾਲ।
ਆਵਤ-		ਸਖਾਵਤ, ਭਰਾਵਤ, ਬਗਾਵਤ, ਕਹਾਵਤ।
ਆਵਟ-		ਥਕਾਵਟ, ਮਿਲਾਵਟ, ਸਜਾਵਟ।
ਆਰ-		ਦਾਤਾਰ, ਲੁਹਾਰ, ਚਮਤਕਾਰ, ਸੁਨਾਰ।
ਇਕ-		ਇਤਿਹਾਸਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਵਿਗਿਆਨਿਕ, ਆਰਥਿਕ।
ਈ-		ਉਣਾਈ, ਕਮਾਈ, ਘੂਰੀ।
ਸਾਰ-		ਸਵੇਰਸਾਰ, ਹੰਢਣਸਾਰ, ਮਿਲਣਸਾਰ।
ਸ਼ਾਲਾ-		ਗਊਸ਼ਾਲਾ, ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ, ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ, ਚਿਤਰਸ਼ਾਲਾ।
ਹਾਰਾ-		ਲੱਕੜਹਾਰਾ, ਲਿਖਣਹਾਰਾ, ਪੜ੍ਹਣਹਾਰਾ।
ਹਾਰ-		ਰੱਖਣਹਾਰ, ਹੋਣਹਾਰ, ਸਿਰਜਣਹਾਰ।
ਹੀਣ-		ਅੰਗਹੀਣ, ਨੇਤਰਹੀਣ, ਬਲਹੀਣ, ਉਤਸ਼ਾਹਹੀਣ।
ਕ-		ਉਤਪਾਦਕ, ਜਾਚਕ, ਨਿੰਦਕ।
ਕਾ-		ਲੇਖਕਾ, ਗਾਈਕਾ, ਅਧਿਆਪਿਕਾ, ਉਚਾਰਕਾ।
ਕਾਰ-		ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ, ਸਾਹਿਤਕਾਰ, ਕਹਾਣੀਕਾਰ, ਨਾਵਲਕਾਰ।
ਕਾਰਕ-		ਹਾਨੀਕਾਰਕ, ਗੁਣਕਾਰਕ।
ਖਾਨਾ-		ਕਾਰਖਾਨਾ, ਡਾਕਖਾਨਾ, ਮੁਰਗੀਖਾਨਾ।
ਗੀ-		ਪੇਸ਼ਗੀ, ਗੰਦਗੀ, ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ, ਹੈਰਾਨਗੀ, ਸ਼ਰਮਿੰਦਗੀ।
ਗਰ-		ਬਾਜ਼ੀਗਰ, ਜਾਦੂਗਰ, ਕਲਈਗਰ।
ਗਾਰ-		ਮੱਦਦਗਾਰ, ਗੁਨਾਹਗਾਰ, ਪਰਵਦਗਾਰ।
ਜਨਕ-		ਅਪਮਾਨਜਨਕ, ਸਰਵਜਨਕ, ਸੰਤੋਖਜਨਕ, ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ, ਚਿੰਤਾਜਨਕ।
ਣਾ-		ਸੀਣਾ, ਘਟਣਾ, ਵੇਖਣਾ, ਪ੍ਰੇਰਣਾ।
ਣ, ਨ-		ਪੰਜਾਬਣ, ਪੁਜਾਰਨ, ਗੁਆਂਢਣ, ਜਮਾਂਦਾਰਨ।

ਨੋਟ

ਣੀ-	ਮਹੰਤਣੀ, ਰਹਿਣੀ, ਸੰਤਣੀ।
ਨੀ-	ਬਾਜ਼ੀਗਰਨੀ, ਫ਼ਕੀਰਨੀ, ਜਾਦੂਗਰਨੀ, ਕਰਨੀ।
ਤਾ-	ਮਿਤੱਰਤਾ, ਸੁੰਦਰਤਾ, ਮੂਰਖਤਾ, ਸੰਖੇਪਤਾ।
ਤਾਈ-	ਮੂਰਖਤਾਈ, ਮਿਤੱਰਤਾਈ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈ, ਸੂਖਮਤਾਈ।
ਤ-	ਰੰਗਤ, ਸੰਗਤ, ਪੰਡਤ।
ਦਾਰ-	ਟੱਬਰਦਾਰ, ਚੌਕੀਦਾਰ, ਜੱਥੇਦਾਰ, ਜਿਲ੍ਹੇਦਾਰ, ਠੇਕੇਦਾਰ।
ਦਾਇਕ-	ਸੁਖਦਾਇਕ, ਦੁਖਦਾਇਕ, ਲਾਭਦਾਇਕ, ਅਸਰਦਾਇਕ।
ਦਾਨ-	ਫੂਲਦਾਨ, ਕਮਲਦਾਨ, ਰੋਸ਼ਨਦਾਨ, ਪਾਨਦਾਨ।
ਦਾਨੀ-	ਮੱਛਰਦਾਨੀ, ਲੂਣਦਾਨੀ, ਗੁਲਾਬਦਾਨੀ।
ਧਾਰੀ-	ਨਾਮਧਾਰੀ, ਖੰਡਾਧਾਰੀ, ਖੱਦਰਧਾਰੀ।
ਨਾਕ-	ਸ਼ਰਮਨਾਕ, ਖ਼ਤਰਨਾਕ, ਦਰਦਨਾਕ।
ਪਾ-	ਕੁਟਾਪਾ, ਬੁਢੇਪਾ, ਮੁਟਾਪਾ, ਇਕਲਾਪਾ।
ਪੁਣਾ-	ਢੀਠਪੁਣਾ, ਜੱਟਪੁਣਾ, ਸਾਉਪੁਣਾ।
ਪਨ-	ਬੋਲਾਪਨ, ਨੀਲਾਪਨ, ਸਾਦਾਪਨ, ਲੜਕਪਨ।
ਪਣ-	ਵੱਡਾਪਣ, ਭੋਲਾਪਣ, ਬਚਪਣ, ਸੁਹੱਪਣ।
ਬਾਨ-	ਬੀਆਬਾਨ, ਬਾਗਬਾਨ, ਨਿਗਾਹਬਾਨ, ਮਿਹਰਬਾਨ।
ਮਈ-	ਉਤਸ਼ਾਹਮਈ, ਆਸ਼ਾਮਈ, ਸੌਕਮਈ, ਸੁਖਮਈ।
ਮਾਰ-	ਬਿੱਲੀਮਾਰ, ਮੱਛਰਮਾਰ, ਚਿੜੀਮਾਰ।
ਮੰਦ-	ਅਹਿਸਾਨਮੰਦ, ਦੌਲਤਮੰਦ, ਸਿਹਤਮੰਦ, ਫ਼ਿਕਰਮੰਦ।
ਮਾਨ-	ਬੇਈਮਾਨ, ਮੂਰਤੀਮਾਨ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਮਾਨ, ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ, ਬੁੱਧੀਮਾਨ।
ਲਾ-	ਅਗਲਾ, ਹੱਥਲਾ, ਲਾਡਲਾ, ਉਤਲਾ।
ਵਾਲ-	ਭਾਲੀਵਾਲ, ਕੋਤਵਾਲ, ਮਹੀਵਾਲ।
ਵਾਨ-	ਰਥਵਾਨ, ਕੋਚਵਾਨ, ਵਿਦਵਾਨ, ਬਲਵਾਨ, ਸੋਝੀਵਾਨ।
ਵਟ-	ਮਿਲਾਵਟ, ਸਜਾਵਟ, ਰੁਕਾਵਟ, ਬਣਾਵਟ, ਸੁਣਾਵਟ।
ਵੰਤ-	ਧਨਵੰਤ, ਬਲਵੰਤ, ਤੇਜਵੰਤ, ਗੁਣਵੰਤ।
ੜਾ-	ਬਚੜਾ, ਬੁੱਢੜਾ, ਤਰੱਕੜਾ, ਚਰਖੜਾ।
ੜੀ-	ਛਾਵੜੀ, ਕੋਠੜੀ, ਗੰਢੜੀ, ਸੰਦੂਕੜੀ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ

1. ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ:

- (i) ਸ਼ਬਦ ਮੂਲ ਜਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਜਾਂ ਪਿਛੇ ਜੁੜ ਕੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਭਾਵੇਂਸ਼ ..... ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ।
- (ii) ਕਾਰਜ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਵਧੇਰਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੋਂ ..... ਅਤੇ .....ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।
- (iii) ਧਾਤੂ ਜਾਂ ਸਟੈਮ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿੱਚ ਜੁੜਣ ਵਾਲੇ ਵਧੇਰਾਂ ਨੂੰ ..... ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- (iv) ਧਾਤੂ ਜਾਂ ਸਟੈਮ ਦੇ ਮਗਰ ਜੁੜ ਕੇ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ..... ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਨੋਟ

12.3 ਸਾਰ ਅੰਸ਼

- ਭਾਵੇਂਸ਼ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਪਰੰਪਰਾਈ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਵਿਆਕਰਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਛੋਟੀਆਂ ਵਿਆਕਰਨਿਕ ਇਕਾਈਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ‘ਧਾਤੂ’ ਅਤੇ ‘ਵਧੇਤਰ’ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਹਨ।
- ਕਾਰਜ ਦੇ ਆਧਾਰ ‘ਤੇ ਵਧੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੋਂ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। (1) ਰੂਪਾਂਤਰੀ ਵਧੇਤਰ, (2) ਵਿਉਤਪਤ ਵਧੇਤਰ।
- (1) ਰੂਪਾਂਤਰੀ ਵਧੇਤਰ: ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਪਿਛੇਤਰ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ ਨਾਲ ਰੂਪਾਂਤਰੀ ਪਿਛੇਤਰ ਜੁੜਦੇ ਹਨ ਉਸਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨਹੀਂ ਬਦਲਦੀ ਭਾਵ ਜੇ ਮੂਲ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ ਕਿਰਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਰੂਪਾਂਤਰੀ ਪਿਛੇਤਰ ਦੇ ਜੁੜਣ ਨਾਲ ਬਣਿਆ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਵੀ ਕਿਰਿਆ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।
- (2) ਵਿਉਤਪਤ ਵਧੇਤਰ: ਜਿੱਥੇ ਰੂਪਾਂਤਰੀ ਵਧੇਤਰ ਸਿਰਫ਼ ਪਿਛੇਤਰ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਵਿਉਤਪਤ ਵਧੇਤਰ ਅਗੇਤਰ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਪਿਛੇਤਰ ਵੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿੱਥੇ ਰੂਪਾਂਤਰੀ ਵਧੇਤਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਰੱਖਿਅਕ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਵਿਉਤਪਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਰੱਖਿਅਕ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਬਦਲੂ ਵੀ।
- ਧਾਤੂ ਜਾਂ ਸਟੈਮ ਨਾਲ ਜੁੜਣ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਧੇਤਰ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ: ਅਗੇਤਰ, ਮਧੇਤਰ ਅਤੇ ਪਿਛੇਤਰ।
- (1) ਅਗੇਤਰ : ਧਾਤੂ ਜਾਂ ਸਟੈਮ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿੱਚ ਜੁੜਣ ਵਾਲੇ ਵਧੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਅਗੇਤਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਮੂਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਅਗੇਤਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਸ ਵਿੱਚ ਰੂਪਾਂਤਰੀ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਭਾਵ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ, ਵਚਨ, ਕਾਰਕ ਜਾਂ ਕਾਲ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਸਗੋਂ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਅਗੇਤਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ‘ਵਿਉਤਪਤ’ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- (2) ਮਧੇਤਰ : ਕਿਸੇ ਧਾਤੂ ਜਾਂ ਸਟੈਮ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿੱਚ ਜੁੜਣ ਵਾਲੇ ਵਧੇਤਰ ਨੂੰ ਮਧੇਤਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਮਧੇਤਰਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨੀ ਰਾਮ ਸਿੰਘ (ਕਰਤਾ ਵੱਡਾ ਵਿਆਕਰਨ, 1930: 3) ਨੇ ਤਾਂ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਆਕਰਨ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਵਿਧੇਤਰਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਮੰਨੀ।
- (3) ਪਿਛੇਤਰ : ਧਾਤੂ ਜਾਂ ਸਟੈਮ ਦੇ ਮਗਰ ਜੁੜ ਕੇ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਪਿਛੇਤਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ, ਵਚਨ, ਕਾਰਕ, ਕਾਲ ਕਰਕੇ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ।

12.4 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼

ਵਧੇਤਰ	:	ਸ਼ਬਦ ਮੂਲ ਜਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਜਾਂ ਪਿਛੇ ਜੁੜ ਕੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਭਾਵੇਂਸ਼ ਵਧੇਤਰ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ।
ਅਗੇਤਰ	:	ਧਾਤੂ ਜਾਂ ਸਟੈਮ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿੱਚ ਜੁੜਣ ਵਾਲੇ ਵਧੇਤਰ
ਪਿਛੇਤਰ	:	ਧਾਤੂ ਜਾਂ ਸਟੈਮ ਦੇ ਮਗਰ ਜੁੜ ਕੇ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਧੇਤਰ

12.5 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਵਧੇਤਰ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?
2. ਵਧੇਤਰ ਵੰਡ ਦਾ ਵਰਣਨ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰੋ।
3. ਅਗੇਤਰ ਅਤੇ ਪਿਛੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰੋ।
4. ਰੂਪਾਂਤਰੀ ਵਧੇਤਰ ਅਤੇ ਵਿਉਤਪਤ ਵਧੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕੀ ਅੰਤਰ ਹੈ?

ਉੱਤਰ : ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ

ਨੋਟ

1.	(i) ਵਧੇਰ	(ii) ਰੂਪਾਂਤਰੀ ਵਧੇਰ, ਵਿਉਂਤਪਤ ਵਧੇਰ
	(iii) ਅਗੇਤਰ	(iv) ਪਿਛੇਤਰ

12.6 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ

ਬੁਕਸ

1. ਪੰਜਾਬੀ ਗਾਇਡ - ਇਲੈਕਟਿਵ (ਪਾਰਟ-I, II, III) : ਡੀ. ਐਚ. ਬੀ. ਸਿੰਘ, ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਐਮ.ਬੀ.ਡੀ. ਹਾਉਸ, ਜਲੰਧਰ।
2. ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਗਿਆਨੀ ਗਾਇਡ : ਗਿਆਨੀ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਐਮ.ਏ. (ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੀਆਂ), ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਧਨਪਤ ਰਾਏ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, ਜਲੰਧਰ।
3. ਪੰਜਾਬੀ ਗਾਇਡ - ਲਾਜ਼ਮੀ (ਟੀ.ਡੀ.ਸੀ.ਪਾਰਟ- II) : ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਜੋਤੀ ਬੁੱਕ ਡਿਪੋ ਪ੍ਰ.ਲਿ. ਕਰਨਾਲ।
4. ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਨ (ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ) : ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ, ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ।

ਨੋਟ

ਇਕਾਈ-13 : ਸ਼ਬਦ ਰਚਨਾ- ਸੰਕਲਪ, ਰੂਪ, ਅਰਥ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਤੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਧੀ

ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ

ਉਦੇਸ਼

ਜਾਣਕਾਰੀ

13.1 ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ

13.2 ਸ਼ਬਦ ਰਚਨਾ

13.3 ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ

13.4 ਸ਼ਬਦ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ

13.5 ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ

13.6 ਸਾਰ ਅੰਸ਼

13.7 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼

13.8 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

13.9 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ

ਉਦੇਸ਼

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ:

- ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ।
- ਸ਼ਬਦ ਰਚਨਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨਾ।
- ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ।
- ਸ਼ਬਦ-ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨੀ।
- ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨਾ।

ਜਾਣਕਾਰੀ

ਸ਼ਬਦ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਇੱਕ ਇਕਾਈ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ 'Word' ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਹੈ। ਵਿਆਕਰਨਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਅਤੇ ਸਾਰਥਕ ਇਕਾਈ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਇਕਾਈ 'ਭਾਵੰਸ਼' ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਮੂਲ-ਭਾਵੰਸ਼ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਜੋੜ ਕੇ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਅਨ-ਪੜ੍ਹ = ਅਨਪੜ੍ਹ, ਅਣ+ਪੜ੍ਹ+ਤਾ = ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ, ਪੜ੍ਹ+ਓ = ਪੜ੍ਹੋ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹ+ਆਂ = ਪੜ੍ਹਾਂ ਆਦਿ। ਵਾਕ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਚੀਜ਼ਾਂ, ਮਨੁੱਖਾਂ, ਕਾਰਜਾਂ, ਗੁਣਾਂ-ਔਗੁਣਾਂ, ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵੰਡ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਮੰਨੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ- ਨਾਂਵ (ਨਾਉਂ), ਪੜਨਾਂਵ (ਪੜਨਾਉਂ), ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ, ਕਿਰਿਆ, ਕਿਰਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ, ਸੰਬੰਧਕ ਤੇ ਯੋਜਕ, ਵਿਸਮਿਕ।

13.1 ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ:

ਸ਼ਬਦ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਇੱਕ ਇਕਾਈ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ 'Word' ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਹੈ। ਵਿਆਕਰਨਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ

ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਅਤੇ ਸਾਰਥਕ ਇਕਾਈ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਇਕਾਈ 'ਭਾਵੰਸ਼' ਹੈ। ਜੇ ਭਾਵੰਸ਼ ਆਪਣੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ, ਉਹ ਸੁਤੰਤਰ ਭਾਵੰਸ਼ ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ 'ਸ਼ਬਦ' ਦਾ ਦਰਜਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।

ਨੋਟ

13.2 ਸ਼ਬਦ ਰਚਨਾ:

ਸ਼ਬਦ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਮੂਲ-ਭਾਵੰਸ਼ ਨਾਲ ਵਧੇਰਤ ਜੋੜ ਕੇ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਅਨ-ਪੜ੍ਹ = ਅਨਪੜ੍ਹ, ਅਣ+ਪੜ੍ਹ+ਤਾ = ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ, ਪੜ੍ਹ+ਓ = ਪੜ੍ਹੋ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹ+ਆਂ = ਪੜ੍ਹਾਂ ਆਦਿ।

13.2.1 ਸ਼ਬਦ ਰਚਨਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ:

ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੈ ਰੂਪਾਂਤਰੀ ਅਤੇ ਵਿਉਤਪਤ।

ਰੂਪਾਂਤਰੀ ਸ਼ਬਦ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਲਿੰਗ, ਵਚਨ, ਕਾਰਕ ਤੇ ਕਾਲ ਆਦਿ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਰੂਪ ਬਦਲ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਆਪਣੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨਹੀਂ ਬਦਲਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪੜ੍ਹ, ਪੜ੍ਹਾ, ਪੜ੍ਹੋ, ਪੜ੍ਹੀ, ਪੜ੍ਹਿਆ, ਪੜ੍ਹੋ, ਪੜ੍ਹਾਓ, ਆਦਿ।

ਵਿਉਤਪਤ ਸ਼ਬਦ-ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਆਪਣਾ ਰੂਪ ਬਦਲ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਬਦਲ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਪੜ੍ਹ (ਕਿਰਿਆ), ਪੜ੍ਹਾਕੂ (ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ), ਪੜ੍ਹਾਈ (ਨਾਂਵ) ਆਦਿ। ਸਮਾਸੀ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸ਼ਬਦ-ਰਚਨਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸਿਰ-ਪੀੜ, ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਦਿ।

13.2.2 ਵਿਧੀਆਂ

(ਉ) ਅਗੇਤਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦ-ਰਚਨਾ : ਅਗੇਤਰ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਅਗੇਤਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਰੂਪਾਂਤਰੀ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਲਿਆਉਂਦੀ ਸਗੋਂ ਵਿਉਤਪਤ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ-

ਉਪ	:	ਉਪਪ੍ਰਧਾਨ, ਉਪਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ, ਉਪਸਕੱਤਰ।
ਪਰ	:	ਪਰਦੇਸੀ, ਪਰਉਪਕਾਰ।
ਬੇ	:	ਬੇਦਿਲ, ਬੇਦਰਦ, ਬੇਅਦਬ, ਬੇਸ਼ਰਮ।

(ਅ) ਪਿਛੇਤਰ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ: ਵਿਉਤਪਤ ਅਤੇ ਰੂਪਾਂਤਰੀ।

ਵਿਉਤਪਤ ਪਿਛੇਤਰ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ-

ਆ	:	ਸੱਚਾ, ਝੂਠਾ, ਪਿਆਸਾ।
ਵੰਤ	:	ਬਲਵੰਤ, ਜਸਵੰਤ, ਕੁਲਵੰਤ।

ਰੂਪਾਂਤਰੀ ਪਿਛੇਤਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ, ਵਚਨ, ਕਾਰਕ ਤੇ ਕਾਲ ਕਰਕੇ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ-

ਘਰ (ਮੂਲ ਸ਼ਬਦ)	+ਆਂ, ਏ, ਈ, ਓ।
(ਪਿਛੇਤਰ)	= ਘਰਾਂ, ਘਰੇ, ਘਰੀਂ, ਘਰੋਂ, ਆਦਿ।
ਕਰ (ਮੂਲ ਸ਼ਬਦ)	+ਨਾ, ਨੇ, ਨੀ, ਨੀਆਂ, ਦਾ, ਦੇ, ਦੀ, ਉ, ਏ।
(ਪਿਛੇਤਰ)	= ਕਰਨਾ, ਕਰਨੇ, ਕਰਨੀਆਂ, ਕਰਦਾ, ਕਰਦੇ, ਕਰਦੀ, ਕਰੋ, ਕਰੇ।

ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਵਿਉਤਪਤ ਤੇ ਰੂਪਾਂਤਰੀ ਪਿਛੇਤਰ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਮੂਲ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਉਤਪਤ ਪਿਛੇਤਰ ਲਗਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਰੂਪਾਂਤਰੀ, ਜਿਵੇਂ-

ਚੜ੍ਹ (ਮੂਲ ਸ਼ਬਦ)	+ ਆਈ (ਵਿਉਤਪਤ ਪਿਛੇਤਰ) + ਆਂ (ਰੂਪਾਂਤਰੀ ਪਿਛੇਤਰ)	= ਚੜ੍ਹਾਈਆਂ।
ਲੁੱਟ (ਮੂਲ ਸ਼ਬਦ)	+ ਏਗਾ (ਵਿਉਤਪਤ ਪਿਛੇਤਰ) + ਇਆਂ (ਰੂਪਾਂਤਰੀ ਪਿਛੇਤਰ)	= ਲੁਟੇਰਿਆਂ।

ਸਮਾਸੀ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੁਲਤ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਕਰਕੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ-

ਨੋਟ

ਝੋਲੀ + ਚੁੱਕ = ਝੋਲੀ-ਚੁੱਕ

ਸਰਵ + ਵਿਆਪਕ = ਸਰਵ-ਵਿਆਪਕ

13.3 ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ:

ਹਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਬਦ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਜਿੱਥੇ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਬਣਤਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਵਾਜ ਜੁਗਤ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾਰਜ, ਸਥਿਤੀ ਜਾਂ ਸਥਾਨ ਵੀ ਵੱਖਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵੰਡ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ, ਕਾਰਜ ਤੇ ਸਥਿਤੀ ਜਾਂ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਹੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਇੱਕ ਅਰਥ ਭਰਪੂਰ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਬਦ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਵੰਡ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਰਥ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

(1) ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚਲੀ ਮੂਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਦੇ ਮੁੱਖ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ-

(ੳ) ਕੋਸ਼ਗਤ ਸ਼ਬਦ- ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਕੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਕਰਨ ਲਈ ਮੁਢਲੀ ਇਕਾਈ ਜਵੇਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਅ) ਵਿਆਕਰਨਿਕ ਸ਼ਬਦ- ਵਾਕ-ਬਣਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਵਿਆਕਰਨਿਕ ਸ਼ਬਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(2) ਰੂਪ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ-

(ੳ) ਵਿਕਾਰੀ- ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ 'ਘਰ' ਤੋਂ 'ਘਰਾਂ', 'ਘਰੀ', 'ਘਰੋਂ' ਆਦਿ।

(ਅ) ਅਵਿਕਾਰੀ - ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਬਦਲਦੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨੇ, ਨੂੰ, ਕਿ, ਪਰ ਆਦਿ।

(3) ਦੂਜੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਉਧਾਰ ਲਏ ਗਏ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਉਹੋ ਹੀ ਤਤਸਮ ਰੂਪ ਹੀ ਅਪਣਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਧੁਨੀ-ਵਿਉਂਤ ਆਨੁਸਾਰ ਹੋਣ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਦਭਵ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਰੂਪ ਜਾਂ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਧੁਨੀ-ਵਿਉਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਢਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਾਂ ਢਲ ਜਾਣ ਦੀ ਰੂਚੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ-

Gass = ਗੈਸ; Gass = ਗੈਸ, ਆਦਿ।

ਨੋਟਸ

ਸ਼ਬਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ 'Word' ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਹੈ। ਵਿਆਕਰਨਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਅਤੇ ਸਾਰਥਕ ਇਕਾਈ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਇਕਾਈ 'ਭਾਵੰਸ਼' ਹੈ।

13.4 ਸ਼ਬਦ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ :

ਵਾਕ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਚੀਜ਼ਾਂ, ਮਨੁੱਖਾਂ, ਕਾਰਜਾਂ, ਗੁਣਾਂ-ਔਗੁਣਾਂ, ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵੰਡ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਮੰਨੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ-

ਨਾਂਵ (ਨਾਉਂ), ਪੜਨਾਂਵ (ਪੜਨਾਉਂ), ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ, ਕਿਰਿਆ, ਕਿਰਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ, ਸੰਬੰਧਕ ਤੇ ਯੋਜਕ, ਵਿਸਮਿਕ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਚਾਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਕਾਰੀ ਹਨ ਅਤੇ ਅੰਤਿਮ ਚਾਰ ਅਵਿਕਾਰੀ।

13.4.1 ਨਾਂਵ (ਨਾਉਂ)

ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਸ਼ਬਦ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ, ਪ੍ਰਾਣੀ, ਵਸਤ, ਜਾਂ ਸਥਾਨ ਆਦਿ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਾਏ, ਉਸਨੂੰ ਨਾਂਵ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਾੜ, ਸੂਰਜ, ਪੁੱਪ, ਬੇੜੀ, ਘਰ, ਸਾਈਕਲ, ਮਰਦ, ਤੀਵੀਂ ਆਦਿ।

ਨਾਂਵ ਪੰਜ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ:

ਨੋਟ

- (ੳ) ਖ਼ਾਸ ਨਾਂਵ ਜਾਂ ਨਿੱਜੀ ਨਾਂਵ: ਜਿਹੜੇ ਨਾਂਵ ਕਿਸੇ ਖ਼ਾਸ ਪੁਰਖ, ਇਸਤਰੀ ਜਾਂ ਥਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਲੰਡਨ।
- (ਅ) ਜਾਤੀਵਾਚਕ ਜਾਂ ਆਮ ਨਾਂਵ: ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਬਦ ਗਿਣਨਯੋਗ ਵਸਤੂਆਂ, ਵਿਆਕਤੀਆਂ ਜਾਂ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਨਾਂਵ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮਰਦ, ਭੈਣ, ਸੜਕ।
- (ੲ) ਇਕੱਠਵਾਚਕ ਨਾਂਵ ਜਾਂ ਸਮੂਹਵਾਚਕ ਨਾਂਵ: ਮਨੁੱਖਾਂ, ਪਸ਼ੂਆਂ ਜਾਂ ਗਿਣੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਜਾਂ ਇਕੱਠ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਨਾਂਵ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਟੋਲੀ, ਜਲੂਸ, ਜਮਾਤ, ਝੁੰਡ, ਪੰਚਾਇਤ, ਆਦਿ।
- (ੳ) ਪਦਾਰਥਬੋਧਕ ਨਾਂਵ ਜਾਂ ਵਸਤਵਾਚਕ ਨਾਂਵ: ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਬਦ ਕੇਬਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਜੋ ਕੇਬਲ ਨਾਪੀਆਂ ਜਾਂ ਤੋਲੀਆਂ ਹੀ ਜਾਣ ਅਤੇ ਥਾਂ ਘੇਰਨ, ਪਰ ਗਿਣੀਆਂ ਨਾ ਜਾ ਸਕਣ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਚੌਲ, ਰੇਤ, ਪਾਣੀ, ਤੇਲ, ਆਦਿ।
- (ੴ) ਭਾਵਵਾਚਕ ਨਾਂਵ: ਜਿਹੜੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨਾ ਦੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ, ਨਾ ਛੋਹੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਤੇ ਨਾ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਰੂਪ ਜਾਂ ਆਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਨਾਂਵ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗੁੱਸਾ, ਹਾਸਾ, ਮਸਤੀ, ਆਦਿ।

13.4.2 ਪੜਨਾਂਵ (ਪੜਨਾਉਂ)

ਵਾਕ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਬਦ ਕਿਸੇ ਨਾਉਂ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਵਰਤਿਆ ਜਾਵੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੜਨਾਂਵ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੈਂ, ਅਸੀਂ, ਉਹ, ਤੂੰ, ਸਾਡਾ, ਤੁਸੀਂ, ਇਹ ਤੁਹਾਡਾ, ਆਪ, ਆਦਿ।

ਪੜਨਾਂਵ ਛੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ:

- (ੳ) ਪੁਰਖਵਾਚਕ ਨਾਂਵ: ਜਿਹੜੇ ਪੜਨਾਂਵ ਕੇਬਲ ਕਿਸੇ ਪੁਰਖ ਦੀ ਥਾਂ ਹੀ ਵਰਤੇ ਜਾਣ। ਇਹ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ-
  - (1) ਉੱਤਮ ਪੁਰਖ: ਵਾਕ ਵਿੱਚ ਗੱਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੈਂ, ਮੇਰਾ, ਸਾਡਾ, ਆਦਿ।
  - (2) ਮੱਧਮ ਪੁਰਖ: ਵਾਕ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਤੂੰ, ਤੁਹਾਡਾ, ਤੁਸੀਂ, ਤੇਰਾ, ਆਦਿ।
  - (3) ਹੋਰ ਪੁਰਖ: ਵਾਕ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ, ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ, ਇਸ, ਆਦਿ।
- (ਅ) ਨਿੱਜਵਾਚਕ ਨਾਂਵ: ਜਿਹੜੇ ਪੜਨਾਂਵ ਕਰਤਾ ਦੀ ਥਾਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਕਰਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਆ ਕੇ ਉਸਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦੱਸੇ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਵਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਕੌਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦ ਨਿੱਜਵਾਚਕ ਪੜਨਾਂਵ ਹਨ-
  - (1) ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ 'ਆਪ' ਲਿਖਦਾ ਹੈ।
  - (2) ਉਹ 'ਆਪਣੇ ਆਪ' ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਿੱਸ ਘੋਲ ਰਿਹਾ ਸੀ।
- (ੲ) ਸੰਬੰਧਵਾਚਕ ਪੜਨਾਂਵ: ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਬਦ ਪੜਨਾਂਵ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਯੋਜਕ ਵਾਂਗ ਵਾਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਜੋੜਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ। ਜਿਵੇਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਵਾਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ-
  - (1) ਰਾਮ, ਉਸੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਕਲਾਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਰੌਲਾ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ।
  - (2) ਉਹ ਲੋਕ, ਜੋ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਸੁਖੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।
ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਕਾਂ ਵਿੱਚ 'ਜਿਹੜਾ' ਅਤੇ 'ਜੋ' ਸੰਬੰਧਵਾਚਕ ਪੜਨਾਂਵ ਹਨ।
- (ੳ) ਪ੍ਰਸ਼ਨਵਾਚਕ ਨਾਂਵ: ਜਿਹੜੇ ਪੜਨਾਂਵ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾਵੇ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ-
  - (1) ਇੱਥੇ ਸਾਡੀ ਕੌਣ ਸੁਣਦਾ ਹੈ। (ਭਾਵ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੁਣਦਾ)
  - (2) ਕੌਣ ਜਾਵੇ, ਉਥੇ ਧੱਕੇ ਖਾਣ। (ਵਿਸਮੈਵਾਚਕ)
  - (3) ਹਾਏ! ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਾਂ। (ਵਿਸਮੈਵਾਚਕ)
- (ੴ) ਨਿਸ਼ਚੇਵਾਚਕ ਪੜਨਾਂਵ: ਜਿਹੜੇ ਕਿਸੇ ਦੂਰ ਜਾਂ ਨੇੜੇ ਦੀ ਦਿਸਦੀ ਚੀਜ਼ ਵਾਲੇ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਕੇ ਉਸਦੇ ਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਵਰਤੇ ਜਾਣ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ-

ਨੋਟ

- (1) ਉਹ ਗੀਤ ਗਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।
  - (2) ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ।
- (ਕ) ਅਨਿਸ਼ਚੇਵਾਚਕ ਪੜਨਾਵ: ਜਿਹੜਾ ਪੜਨਾਵ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਤਾਂ ਦੱਸੇ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਨਾ ਦੱਸੇ।
ਜਿਵੇਂ ਕਿ-
- (1) ਸਾਰੇ ਗੀਤ ਗਾ ਰਹੇ ਹਨ।
  - (2) ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ।

13.4.3 ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ

ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਜੋ ਕਿਸੇ ਨਾਂਵ ਜਾਂ ਪੜਨਾਵ ਦੇ ਗੁਣ, ਔਗੁਣ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਜਾਂ ਗਿਣਤੀ-ਮਿਣਤੀ ਦੱਸਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ- ਕਾਲਾ, ਗੋਰਾ, ਬੁਰਾ, ਭਲਾ, ਚਾਰ, ਪੰਦਰਾਂ, ਚੰਗਾ, ਆਦਿ।

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ:

- (ੳ) ਗੁਣਵਾਚਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ: ਜਿਹੜੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦੇ ਗੁਣ-ਔਗੁਣ, ਆਕਾਰ, ਵਿਸਥਾਰ, ਦਸ਼ਾ, ਰੰਗ ਜਾਂ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੌਹਣਾ, ਮੋਟਾ, ਸੁਆਦਲਾ, ਪਤਲਾ, ਫਿੱਕਾ, ਮਿੱਟਾ, ਕੌੜਾ, ਆਦਿ। ਇਸਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ:
  - (1) ਸਧਾਰਨ ਅਵਸਥਾ: ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਨਾਂਵ ਜਾਂ ਪੜਨਾਵ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਦੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨਾਂਵ ਜਾਂ ਪੜਨਾਵ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਸਗੋਂ ਉਸਦਾ ਗੁਣ-ਔਗੁਣ ਸਾਧਾਰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਦੱਸਿਆ ਜਾਵੇ।
  - (2) ਅਧਿਕਤਰ ਅਵਸਥਾ: ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਨਾਂਵ ਜਾਂ ਪੜਨਾਵ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨਾਂਵ ਜਾਂ ਪੜਨਾਵ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।
  - (3) ਅਧਿਕਤਮ ਅਵਸਥਾ: ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਨਾਂਵ ਜਾਂ ਪੜਨਾਵ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਦੋ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਾਂਵ ਜਾਂ ਪੜਨਾਵ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।
- (ਅ) ਸੰਖਿਆਵਾਚਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ: ਨਾਂਵ ਜਾਂ ਪੜਨਾਵ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਜਾਂ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਸੰਖਿਆਵਾਚਕ ਜਾਂ ਸੰਖਿਅਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇੱਕ, ਦਸ, ਸੌ, ਹਜ਼ਾਰ, ਵੀਹ, ਆਦਿ। ਇਸਦੇ ਛੇ ਰੂਪ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ-
  - (1) ਸਾਧਾਰਨ: ਜੋ ਨਾਂਵ ਜਾਂ ਪੜਨਾਵ ਦੀ ਪੂਰੀ-ਪੂਰੀ ਗਿਣਤੀ ਦੱਸਣ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਦਸ, ਪੰਦਰਾਂ, ਵੀਹ, ਆਦਿ।
  - (2) ਕਰਮਵਾਚੀ: ਜੋ ਨਾਂਵ ਜਾਂ ਪੜਨਾਵ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਦਰਜਾ ਜਾਂ ਨੰਬਰ ਦੱਸਣ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਤੀਜਾ, ਪਹਿਲਾ।
  - (3) ਸਮੁੱਚਤਾਬੈਧਕ: ਜਿਹੜੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਔਧਾ, ਪੌਣਾ, ਢਾਈ, ਸਵਾ, ਡੇਢ, ਸਾਢੇ ਚਾਰ, ਆਦਿ।
  - (4) ਨਿਖੇੜਵਾਚੀ: ਜੋ ਬਹੁਤੇ ਨਾਂਵ ਜਾਂ ਪੜਨਾਵ ਵਿਚੋਂ ਕੁੱਝ ਕੁ ਨੂੰ ਨਿਖੇੜ ਕੇ ਦੱਸਣ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਦੋ-ਦੋ, ਚਾਰ-ਚਾਰ।
  - (5) ਅਨਿਸਚਿਤ: ਜੋ ਨਾਂਵਾਂ ਜਾਂ ਪੜਨਾਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਨਾ ਦੱਸਣ, ਸਗੋਂ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਹੀ ਲਾਉਣ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੁੱਝ, ਕਈ, ਬੋਝੇ ਜਿਹੇ, ਕਾਫ਼ੀ, ਅਨੇਕਾਂ, ਆਦਿ।
- (ੲ) ਪਰਿਮਾਣਵਾਚਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ: ਨਾਂਵ ਦੀ ਮਿਣਤੀ ਜਾਂ ਤੋਲ ਦੱਸਣ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜ਼ਰਾ ਕੁ, ਸੇਰ ਕੁ, ਕਿੰਨਾ ਸਾਰਾ, ਆਦਿ। ਇਹ ਦੋ ਪਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ-
  - (1) ਨਿਸਚਿਤ ਪਰਿਮਾਣਵਾਚਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ: ਜਿਹੜੇ ਪਰਿਮਾਣਵਾਚਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਦੀ ਪੂਰੀ-ਪੂਰੀ ਮਿਣਤੀ, ਮਾਪ ਜਾਂ ਤੋਲ ਦੱਸਣ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪੰਜ ਕਿਲੋਗ੍ਰਾਮ, ਗਿੱਠ ਭਰ, ਮੀਟਰ ਭਰ, ਮੁੱਠੀ ਭਰ, ਆਦਿ।
  - (2) ਅਨਿਸਚਿਤ ਪਰਿਮਾਣਵਾਚਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ: ਜਿਹੜੇ ਪਰਿਮਾਣਵਾਚਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਦੀ ਪੂਰੀ-ਪੂਰੀ ਗਿਣਤੀ ਨਾ ਦੱਸਣ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜ਼ਰਾ ਕੁ, ਚੋਖਾ, ਬਹੁਤਾ, ਆਦਿ।

- (ਸ) ਨਿਸਚੇਵਾਚਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ: ਨਾਂਵ ਨੂੰ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ ਆਮ ਤੋਂ ਖਾਸ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨੋਟ
ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ, ਇਹ ਔਹ, ਆਦਿ। ਇਹ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ-
- (1) ਨਿਕਟਵਰਤੀ: ਉਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਜਿਹੜੇ ਕਿਸੇ ਨੇੜੇ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਆਮ ਤੋਂ ਖਾਸ ਬਣਾਉਣ।
ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਹ, ਐਹ, ਆਹ, ਆਦਿ।
- (2) ਦੂਰਵਰਤੀ: ਉਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਜਿਹੜੇ ਕਿਸੇ ਦੂਰ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਆਮ ਤੋਂ ਖਾਸ ਬਣਾਉਣ। ਜਿਵੇਂ
ਕਿ ਔਹ, ਉਹ, ਹਾਹ, ਆਦਿ।
- (ਹ) ਪੜਨਾਵੀਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ: ਨਾਂਵ ਦੇ ਨਾਲ ਆ ਕੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪੜਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੜਨਾਵੀਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ
ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੌਣ ਕੁੜੀ, ਕਿਹੜੀ ਚੀਜ਼, ਜਿਹੜੀ ਇਸਤਰੀ, ਜੋ ਆਦਮੀ, ਤੁਹਾਡਾ ਮਿੱਤਰ, ਆਦਿ।
- (1) ਮੂਲ ਰੂਪ ਪੜਨਾਵੀਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ: ਜਿਹੜੇ ਪੜਨਾਵਾਂ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਹੋ ਜਾਣ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੀ
ਕੌਣ, ਜਿਹੜਾ, ਕਿਹੜਾ, ਆਦਿ।
- (2) ਉਤਪੰਨ ਰੂਪ ਪੜਨਾਵੀਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ: ਕਿਸੇ ਪੜਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਦਲ ਕੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਦਾ ਕੰਮ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਪੜਨਾਵਾਂ, ਜਿਵੇਂ
ਕਿੰਨੀ ਮਠਿਆਈ, ਮੇਰਾ ਘਰ, ਤੁਹਾਡਾ ਸਕੂਲ, ਆਦਿ।

13.4.4 ਕਿਰਿਆ

ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਬਦ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਦਾ ਹੋਣਾ, ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਸਹਿਣਾ ਆਦਿ ਕਾਲ ਸਹਿਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਉਹ ਕਿਰਿਆ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ।
ਜਿਵੇਂ-

- (1) ਉਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- (2) ਮੈਂ ਪੁਸਤਕ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹਾਂ।
- (3) ਕੁਲਵੀਰ ਹਾਜ਼ਰ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਾਕਾਂ ਵਿੱਚ 'ਜਾਂਦਾ ਹੈ', 'ਪੜ੍ਹਦਾ ਹਾਂ' ਅਤੇ 'ਹਾਜ਼ਰ ਹੈ' ਸਾਰੇ ਹੀ ਕਿਰਿਆ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਰਿਆ ਰੂਪ ਵੀ ਕਿਹਾ
ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਪੱਖ: ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਕਈ ਪੱਖ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ
ਕਿਰਿਆ-ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ 'ਨਾ' ਜਾਂ 'ਣਾ' ਲੱਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ-ਕਰਨਾ, ਜਾਣਾ, ਖਾਣਾ, ਆਦਿ, ਉਸਨੂੰ 'ਅਮਿਤ ਕਿਰਿਆ' ਆਖਦੇ
ਹਨ।

ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਛੋਟੇ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਰੂਪ ਨੂੰ 'ਕਿਰਿਆ-ਮੂਲ' ਜਾਂ 'ਧਾਤੂ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਰੂਪ ਕਿਰਿਆ-ਮੂਲ ਤੋਂ ਹੀ
ਬਣਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ 'ਪੜ੍ਹ' (ਕਿਰਿਆ ਮੂਲ) ਅਤੇ 'ਪੜ੍ਹਨਾ' (ਅਮਿਤ ਕਿਰਿਆ) ਅਤੇ 'ਪੜ੍ਹੋ', 'ਪੜ੍ਹਿਆ', 'ਪੜ੍ਹੇਗਾ', 'ਪੜ੍ਹਦੀ',
ਆਦਿ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ।

ਕਿਰਿਆ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਕਿਸਮਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ-

- (ੳ) ਅਕਰਮਕ ਕਿਰਿਆ: ਜਿਸ ਵਾਕ ਵਿੱਚ ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਕਰਮ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਜਿਵੇਂ-
- (1) ਲੜਕੀ ਬੋਲ ਨਾ ਸਕੀ।
  - (2) ਐਲ.ਬੀ.ਐਸ. ਵੀਮਨ ਕਾਲਜ ਦੇ ਕੋਲ ਟਰੱਕ ਆ ਖਲੋਤਾ।
- (ਅ) ਸਕਰਮਕ ਕਿਰਿਆ: ਜਿਸ ਵਾਕ ਵਿੱਚ ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਕਰਮ ਹੋਵੇ। ਜਿਵੇਂ
- (1) ਸਿੱਖ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ।
  - (2) ਪਤੰਗ ਉਡਾਇਆ ਗਿਆ।

(ੲ) ਸਹਾਇਕ ਕਿਰਿਆ: ਇਹ ਮੁੱਖ ਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਲਿੰਗ, ਵਚਨ, ਪੁਰਖ, ਵਾਚ, ਅਸਪੈਕਟ ਤੇ ਕਾਲ
ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਲਿਆ ਹੈ, ਹੋਇਆ ਹੈ, ਹਨ, ਸੀ, ਸਨ, ਆਦਿ।

ਨੋਟ

13.4.5 ਕਿਰਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ

ਜੋ ਸ਼ਬਦ ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦੱਸੇ, ਭਾਵ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਗੁਣ, ਢੰਗ, ਸਮਾਂ ਜਾਂ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰੇਜਾਂ ਕਿਰਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦੱਸੇ ਉਸਨੂੰ ਕਿਰਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ-

- (1) ਸ਼ੀਲਾ ਤੇਜ਼ ਤੁਰਦੀ ਹੈ।
- (2) ਉਹ ਸਵੇਰੇ-ਸਵੇਰੇ ਸੈਰ ਕਰਨ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- (3) ਕੁੱਤਾ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਭੌਂਕਦਾ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ‘ਤੇਜ਼’, ਸਵੇਰੇ-ਸਵੇਰੇ’, ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ’ ਕਿਰਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਹਨ। ਕਿਰਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ- ਸਧਾਰਨ, ਪ੍ਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਯੋਜਕੀ ਅਵਸਥਾ।

ਇਹ ਅੱਠ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

- (ੳ) ਕਾਲਬੋਧਕ ਕਿਰਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ: ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਜੋ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਕੰਮ ਦੇ ਹੋਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਦੱਸਣ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅੱਜ, ਕੱਲ੍ਹ, ਪਰਸੋਂ, ਉਦੋਂ, ਕਦੋਂ, ਹੁਣ, ਸ਼ਾਮ, ਦੁਪਹਿਰੇ, ਸਵੇਰੇ, ਕਦੇ-ਕਦਾਈਂ, ਆਦਿ।
- (ਅ) ਸਥਾਨਬੋਧਕ ਕਿਰਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ: ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿਰਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਤੋਂ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਕੰਮ ਦਾ ਸਥਾਨ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉੱਪਰ, ਥੱਲੇ, ਵਿੱਚ, ਅੰਦਰ, ਬਾਹਰ, ਇੱਧਰ, ਉੱਧਰ, ਜਿੱਥੇ, ਕਿੱਥੇ, ਸੱਜੇ, ਖੱਬੇ, ਆਦਿ।
- (ੲ) ਪਰਿਮਾਣਬੋਧਕ ਕਿਰਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ: ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿਰਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਤੋਂ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਕੰਮ ਦੀ ਮਿਕਦਾਰ ਜਾਂ ਮਿਣਤੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗੇ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੁੱਝ, ਪੂਰਾ, ਸਾਰਾ, ਬਹੁਤਾ, ਇੰਨਾ, ਕਿੰਨਾ, ਨਿਰਾ, ਜ਼ਰਾ, ਨਿਰਾ-ਪੁਰਾ, ਆਦਿ।
- (ਸ) ਪ੍ਰਕਾਰਬੋਧਕ ਕਿਰਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ: ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿਰਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਤੋਂ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਢੰਗ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗੇ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਦਾਂ, ਇਦਾਂ, ਜਿਵੇਂ, ਕਿਵੇਂ, ਹੌਲੀ, ਸਹਿਜੇ, ਛੇਤੀ, ਤੇਜ਼, ਝੱਟ, ਆਦਿ।
- (ਹ) ਕਾਰਨਬੋਧਕ ਕਿਰਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ: ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿਰਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਤੋਂ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗੇ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੋ, ਤਾਂ ਜੋ, ਇਸ ਕਰਕੇ, ਤਾਂ ਹੀ, ਇਸ ਲਈ, ਤਦੇ ਹੀ, ਆਦਿ।
- (ਕ) ਸੰਖਿਆਬੋਧਕ ਕਿਰਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ: ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿਰਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਤੋਂ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗੇ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਈ ਵਾਰ, ਘੜੀ-ਮੁੜੀ, ਇੱਕ-ਇੱਕ, ਆਦਿ।
- (ਖ) ਨਿਸਚੇਵਾਚਕ ਕਿਰਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ: ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿਰਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਤਾਕੀਦ ਜਾਂ ਪਕਿਆਈ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜ਼ਰੂਰ, ਬਿਲਕੁਲ, ਅੱਛਾ, ਵੀ, ਹੀ, ਈ, ਠੀਕ, ਆਦਿ।
- (ਗ) ਨਿਰਣਾਬੋਧਕ ਜਾਂ ਨਾਂਹਕਾਰੀ ਕਿਰਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ: ਜੋ ਕਿਰਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਕਿਸੇ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਕੰਮ ਦੇ ਹੋਣ ਜਾਂ ਨਾ ਹੋਣ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਰਣਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹੋਣ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਜੀ, ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ, ਕਦੇ ਨਹੀਂ, ਆਦਿ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ?

ਵਾਕ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਚੀਜ਼ਾਂ, ਮਨੁੱਖਾਂ, ਕਾਰਜਾਂ, ਗੁਣਾਂ-ਅੰਗੁਣਾਂ, ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ‘ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵੰਡ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਟਾਸਕ

ਅਗੇਤਰ ਅਤੇ ਪਿਛੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕੀ ਅੰਤਰ ਹੈ ?

13.4.6 ਸੰਬੰਧਕ

ਨੋਟ

ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਜੋ ਵਾਕ ਦੇ ਨਾਵਾਂ, ਪੜਨਾਵਾਂ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਣ, ਉਹ ਸੰਬੰਧਕ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ-

- (1) ਇਹ ਕੁਲਜੀਤ ਦੀ ਕਾਪੀ ਹੈ।
- (2) ਸੁਰਜੀਤ ਨੇ ਕਰਮੇ ਨੂੰ ਚਪੇੜਾਂ ਨਾਲ ਮਾਰਿਆ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ‘ਦੀ’, ‘ਨੇ’, ‘ਨੂੰ’ ਸੰਬੰਧਕ ਹਨ। ਸੰਬੰਧਕ ਜਿਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਜੋੜੇ, ਉਸਨੂੰ ਸੰਬੰਧੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਿਆ ਜਾਵੇ ਉਸਨੂੰ ਸੰਬੰਧਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੰਬੰਧਕ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ:

- (ੳ) ਪੂਰਨ ਸੰਬੰਧਕ: ਜਿਹੜੇ ਸੰਬੰਧਕ ਇਕੱਲੇ ਹੀ ਵਾਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜ ਸਕਦੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦ ਨਾ ਲੱਗ ਸਕੇ। ਜਿਵੇਂ-
- (1) ਇਹ ਦਲਜੀਤ ‘ਦਾ’ ਚੱਕੂ ਹੈ।
  - (2) ਮੈਂ ਦਲਜੀਤ ‘ਤੋਂ’ ਰੁਮਾਲ ਲਿਆ।
- (ਅ) ਅਪੂਰਨ ਸੰਬੰਧਕ: ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਬਦ ਇਕੱਲੇ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਨਾ ਜੋੜ ਸਕਣ ਅਤੇ ਉਹ ਪੂਰਨ ਸੰਬੰਧਕ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਸੰਬੰਧਕ ਬਣ ਸਕਣ। ਜਿਵੇਂ-
- (1) ਮੇਰਾ ਸਕੂਲ ਤੇਰੇ ਘਰ ਤੋਂ ‘ਪਰ੍ਹੇ’ ਹੈ।
  - (2) ਮੇਰਾ ਘਰ ਅਮਨ ਦੇ ਘਰ ਤੋਂ ‘ਦੂਰ’ ਹੈ।
- (ੲ) ਦੁਬਾਰਜਾ ਸੰਬੰਧਕ: ਜਿਹੜੇ ਸੰਬੰਧਕ ਕਦੇ ਪੂਰਨ ਸੰਬੰਧਕ ਹੋਣ ਅਤੇ ਕਦੇ ਅਪੂਰਨ ਸੰਬੰਧਕ ਹੋਣ। ਜਿਵੇਂ- ਮੈਂ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਉਸ ਲਈ ਕੀਤਾ ਹੈ।

13.4.7 ਯੋਜਕ

ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਬਦ ਦੋ ਵਾਕਾਂ, ਦੋ ਵਾਕਾਂ ਜਾਂ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਜੋੜਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯੋਜਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਵਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਕੌਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦ ਯੋਜਕ ਹਨ-

- (1) ਪਿਤਾ ‘ਅਤੇ’ ਪੁੱਤਰ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ।
- (2) ਉਹ ਕੋਠੇ ਦੇ ਉੱਪਰ, ‘ਨਾਲੇ’ ਵਿਹੜੇ ਦੇ ਵਿੱਚ ਖੇਡ ਰਹੇ ਸਨ।
- (3) ਉਹ ਕੇਬਲ ਕੰਜੂਸ ਹੀ ਨਹੀਂ, ‘ਸਗੋਂ’ ਕਮੀਨਾ ਵੀ ਹੈ।

ਇਸਦੇ ਦੋ ਮੁੱਖ ਭੇਦ ਹਨ-

- (1) ਸਮਾਨ ਯੋਜਕ: ਜਿਹੜੇ ਯੋਜਕ ਦੋ ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਸਮਾਨ ਵਾਕਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ਸੰਯੁਗਤ ਵਾਕ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੁਰਿੰਦਰ ‘ਅਤੇ’ ਜੁਗਿੰਦਰ ਭਰਾ ਹਨ।
ਸਮਾਨ ਯੋਜਕ ਚਾਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ- ਸਮੁੱਚੀ ਸਮਾਨ ਯੋਜਕ, ਵਿਕਲਪੀ ਸਮਾਨ ਯੋਜਕ, ਨਿਖੇਪੀ ਸਮਾਨ ਯੋਜਕ ਅਤੇ ਕਾਰਜਬੱਧਕ ਸਮਾਨ ਯੋਜਕ।
- (2) ਅਧੀਨ ਯੋਜਕ: ਜੋ ਸ਼ਬਦ ਮਿਸ਼ਰਤ ਵਾਕ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਉਪਵਾਕ ਅਤੇ ਅਧੀਨ ਉਪਵਾਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਜੋੜਣ। ਜਿਵੇਂ ‘ਕਿ’ ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਤੂੰ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਇਮਾਨਦਾਰ ਹੈਂ।
ਅਧੀਨ ਯੋਜਕ ਸੱਤ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ- ਸਮਾਨ ਅਧੀਨਵਾਚਕ ਯੋਜਕ, ਕਾਰਨਵਾਚਕ ਅਧੀਨ ਯੋਜਕ, ਫਲਵਾਚਕ ਅਧੀਨ ਯੋਜਕ, ਮੰਤਵਵਾਚਕ ਅਧੀਨ ਯੋਜਕ, ਵਿਰੋਧਵਾਚਕ ਅਧੀਨ ਯੋਜਕ, ਸ਼ਰਤਵਾਚਕ ਅਧੀਨ ਯੋਜਕ ਅਤੇ ਤੁਲਨਾਵਾਚਕ ਅਧੀਨ ਯੋਜਕ।

13.4.8 ਵਿਸਮਿਕ

ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਜੋ ਮਨ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ, ਗਮੀ, ਹੈਰਾਨੀ, ਆਦਿ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸਮਿਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਹੈਂ, ਵਾਹ-

ਨੋਟ

ਵਾਹ, ਬੱਲੇ-ਬੱਲੇ, ਉਫ਼, ਹਾਇ, ਉਹ-ਹੋ, ਆਹ, ਸ਼ਾਬਾਸ਼, ਆਦਿ।

ਵਿਸਮਿਕ ਦਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ:

- (ੳ) ਸੰਬੰਧਨੀ ਵਿਸਮਿਕ: ਜੋ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਬਲਾਉਣ ਲਈ ਜਾ ਆਵਾਜ਼ ਦੇਣ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਣ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨੀਂ!, ਬੀਬਾ!, ਏ!, ਉਏ!, ਵੇ!, ਕੁੜੇ!, ਮੁੰਡਿਆ!, ਆਦਿ।
- (ਅ) ਸੂਚਨਾਵਾਚਕ ਵਿਸਮਿਕ: ਜਿਹੜੇ ਤਾੜਨਾ ਕਰਨ ਜਾਂ ਚੇਤੰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਣ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਖ਼ਬਰਦਾਰ!, ਬਚੀਂ!, ਵੇਖੀਂ!, ਜਾਗਦੇ ਰਹੋ!, ਆਦਿ।
- (ੲ) ਪ੍ਰਸੰਸਾਵਾਚਕ ਵਿਸਮਿਕ: ਜੋ ਖੁਸ਼ੀ, ਹੁਲਾਸ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਦੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਣ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਆਹਾ!, ਵਾਹ!, ਬੱਲੇ!, ਆਦਿ।
- (ਸ) ਸ਼ੋਕਵਾਚਕ ਵਿਸਮਿਕ: ਜੋ ਦੁੱਖ ਜਾਂ ਸ਼ੋਕ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਣ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਫ਼!, ਹਾਇ!, ਆਦਿ।
- (ਹ) ਸਤਿਕਾਰਵਾਚਕ ਵਿਸਮਿਕ: ਜੋ ਕਿਸੇ ਸੰਬੰਧੀ ਸਤਿਕਾਰ ਜਾਂ ਪਿਆਰ ਦਾ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਣ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਆਉ ਜੀ!, ਜੀ ਆਇਆਂ ਨੂ!, ਧੰਨ ਭਾਗ! ਆਦਿ।
- (ਕ) ਫਿਟਕਾਰਵਾਚਕ ਵਿਸਮਿਕ: ਜੋ ਫਿਟਕਾਰ ਜਾਂ ਲਾਹਨਤ ਦੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਣ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਫਿੱਟੇ-ਮੂੰਹ!, ਬੇਸ਼ਮ!, ਬੇਹਯਾ!, ਦਫ਼ਾ ਹੋ! ਆਦਿ।
- (ਖ) ਅਸੀਸਵਾਚਕ ਵਿਸਮਿਕ: ਜੋ ਅਸੀਸ ਜਾਂ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਦੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਣ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜੀਉਂਦੇ ਰਹੋ!, ਖੁਸ਼ ਰਹੋ!, ਬੁੱਢ ਸੁਹਾਗਣ ਹੋਵੋ!, ਜੁਆਨੀਆਂ ਮਾਣੋਂ! ਆਦਿ।
- (ਗ) ਇੱਛਿਆਵਾਚਕ ਵਿਸਮਿਕ: ਜੋ ਮਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਣ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹੇ ਰੱਬਾ!, ਹੇ ਕਰਤਾਰ!, ਬਖ਼ਸ਼ ਲੈ! ਆਦਿ।
- (ਘ) ਹੈਰਾਨੀਵਾਚਕ ਵਿਸਮਿਕ: ਜੋ ਹੈਰਾਨੀ ਦੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਣ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹੈਂ!, ਆਹਾ!, ਹਲਾ!, ਓ ਵਾਹ!, ਵਾਹ ਭਾਈ ਵਾਹ!, ਵਾਹ-ਵਾਹ! ਆਦਿ।
- (ਙ) ਸਲਾਹੁਤਾਵਾਚਕ ਵਿਸਮਿਕ: ਜੋ ਕਿਸੇ ਸਲਾਹੁਤਾ ਜਾਂ ਵਡਿਆਈ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਣ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸ਼ਕੇ!, ਸ਼ਾਬਾਸ਼!, ਬੱਲੇ-ਬੱਲੇ!, ਬਲਿਹਾਰ!, ਸਦਕੇ! ਆਦਿ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?

ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਕਈ ਪੱਖ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿਰਿਆ-ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ 'ਨਾ' ਜਾਂ 'ਣਾ' ਲੱਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ-ਕਰਨਾ, ਜਾਣਾ, ਖਾਣਾ, ਆਦਿ, ਉਸਨੂੰ 'ਅਮਿਤ ਕਿਰਿਆ' ਆਖਦੇ ਹਨ।

13.5 ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ:

ਲਿਖਤ ਅਤੇ ਉਚਾਰਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਬੜਾ ਡੂੰਘਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਲਿਖਤ ਉਸ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲਿਖਤ ਬਾਰੇ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਆਪਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਬੋਲੇ ਤਿਵੇਂ ਲਿਖੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜਾਂ ਦੀ ਇਕਸਾਰਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕਰਨ ਦੀ ਬੜੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਉਚਾਰਨ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਵਿਉਂਤ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸਮਝਣਾ ਬੜਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਉਚਾਰਨ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਅੱਜ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਵਲੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਸਘੋਸ਼ ਮਹਾਂਪ੍ਰਾਣ ਧੁਨੀਆਂ- ਘ, ਝ, ਞ, ਟ, ਠ ਦੀ ਉਚਾਰਥੰਡ ਸਥਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਉੱਚੀ, ਨੀਵੀਂ ਤੇ ਮੱਧਵਰਤੀ ਸੁਰ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਪਾਉਣ ਦੀ ਰਾਏ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਸਥਿਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ 'ਹ' ਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਵਲੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਦਵਾਓ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਸਵਰ ਦੇ ਨਾਲ 'ਆ' ਜਾਂ 'ਇ' ਪਾਉਣ ਨੂੰ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ 'ਅ', 'ਇ' ਜਾਂ 'ਉ' ਦੀ

ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਧੁਨੀ-ਵਿਉਂਤ ਦੇ ਉਲਟ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਚਾਰਨ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਲਿਖਤ ਵਿੱਚ ਸੰਜਮ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਉਸਦੇ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕਰਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਹਾਈ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ

1. ਦੱਸੋ ਕਿ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਬਿਆਨ 'ਸਹੀ' ਹਨ ਜਾਂ 'ਗਲਤ' :

- (i) ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚਲੀ ਮੂਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਦੇ ਮੁੱਖ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ- ਕੋਸ਼ਗਤ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਵਿਆਕਰਨਿਕ ਸ਼ਬਦ
- (ii) ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਬਦ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਦਾ ਹੋਣਾ, ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਸਹਿਣਾ ਆਦਿ ਕਾਲ ਸਹਿਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਉਹ ਸੰਬੰਧਕ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ।
- (iii) ਰੂਪ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ- ਵਿਕਾਰੀ ਅਤੇ ਅਵਿਕਾਰੀ
- (iv) ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਦਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਸਮਿਕ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

13.6 ਸਾਰ ਅੰਸ਼

- ਸ਼ਬਦ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਇੱਕ ਇਕਾਈ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ 'Word' ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਹੈ। ਵਿਆਕਰਨਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਅਤੇ ਸਾਰਥਕ ਇਕਾਈ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਇਕਾਈ 'ਭਾਵੰਸ਼' ਹੈ।
- ਹਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਬਦ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਜਿੱਥੇ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਬਣਤਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਵਾਜ ਜੁਗਤ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾਰਜ, ਸਥਿਤੀ ਜਾਂ ਸਥਾਨ ਵੀ ਵੱਖਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵੰਡ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ, ਕਾਰਜ ਤੇ ਸਥਿਤੀ ਜਾਂ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਹੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ਵਾਕ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਚੀਜ਼ਾਂ, ਮਨੁੱਖਾਂ, ਕਾਰਜਾਂ, ਗੁਣਾਂ-ਅੰਗੁਣਾਂ, ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵੰਡ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਮੰਨੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ-

- (1) ਨਾਂਵ (ਨਾਉਂ),
- (2) ਪੜਨਾਂਵ (ਪੜਨਾਉਂ)
- (3) ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ
- (4) ਕਿਰਿਆ
- (5) ਕਿਰਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ
- (6) ਸੰਬੰਧਕ
- (7) ਯੋਜਕ
- (8) ਵਿਸਮਿਕ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਚਾਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਕਾਰੀ ਹਨ ਅਤੇ ਅੰਤਿਮ ਚਾਰ ਅਵਿਕਾਰੀ।

- ਲਿਖਤ ਅਤੇ ਉਚਾਰਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਬੜਾ ਡੂੰਘਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਲਿਖਤ ਉਸ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲਿਖਤ ਬਾਰੇ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਆਪਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਬੋਲੇ ਤਿਵੇਂ ਲਿਖੇ।
- ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜਾਂ ਦੀ ਇਕਸਾਰਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕਰਨ ਦੀ ਬੜੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਉਚਾਰਨ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਵਿਉਂਤ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸਮਝਣਾ ਬੜਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਨੋਟ

- ਇਸ ਉਚਾਰਨ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਅੱਜ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਵਲੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਸਘੋਸ਼ ਮਹਾਂਪ੍ਰਾਣ ਧੁਨੀਆਂ- ਘ, ਝ, ਞ, ਟ, ਠ ਦੀ ਉਚਾਰਥੰਡ ਸਥਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਉੱਚੀ, ਨੀਵੀਂ ਤੇ ਮੱਧਵਰਤੀ ਸੁਰ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਪਾਉਣ ਦੀ ਰਾਏ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

13.7 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼

- ਸਹਾਇਕ : ਮਦਦਗਾਰ
- ਭਾਵੰਸ਼ : ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਇਕਾਈ

13.8 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਸ਼ਬਦ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ?
2. ਸ਼ਬਦ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰੋ।
3. ਨਾਂਵ (ਨਾਉਂ) ਅਤੇ ਪੜਨਾਂਵ (ਪੜਨਾਉਂ) ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਦੱਸੋ।
4. ਯੋਜਕ ਸੰਬੰਧਕ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧਕ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਕੀ ਹੈ ?

ਉੱਤਰ : ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ

1. (i) ਸਹੀ (ii) ਸਹੀ (iii) ਗਲਤ (iv) ਗਲਤ

13.9 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ

ਬੁਕਸ

1. ਪੰਜਾਬੀ ਗਾਇਡ - ਇਲੈਕਟਿਵ (ਪਾਰਟ-I, II, III) : ਡੀ. ਐਚ. ਬੀ. ਸਿੰਘ, ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਐਮ.ਬੀ.ਡੀ. ਹਾਉਸ, ਜਲੰਧਰ।
2. ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਗਿਆਨੀ ਗਾਇਡ : ਗਿਆਨੀ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਐਮ.ਏ. (ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੀਆਂ), ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਧਨਪਤ ਰਾਏ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, ਜਲੰਧਰ।
3. ਪੰਜਾਬੀ ਗਾਇਡ - ਲਾਜ਼ਮੀ (ਟੀ.ਡੀ.ਸੀ.ਪਾਰਟ-II) : ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਜੋਤੀ ਬੁੱਕ ਡਿਪੋ ਪ੍ਰ. ਲਿ. ਕਰਨਾਲ।
4. ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਨ (ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ) : ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ, ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ।

ਇਕਾਈ-14 : ਪੰਜਾਬੀ ਧੁਨੀ-ਪ੍ਰਬੰਧ: ਉਚਾਰਨ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਨਿਯਮ

ਨੋਟ

ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ

ਉਦੇਸ਼

ਜਾਣਕਾਰੀ

14.1 ਪੰਜਾਬੀ ਧੁਨੀ

14.2 ਪੰਜਾਬੀ ਧੁਨੀ ਨੂੰ ਉਚਾਰਨ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ

14.3 ਭਾਸ਼ਾਈ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਵਰਗ ਵੰਡ

14.4 ਪੰਜਾਬੀ ਧੁਨੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਨਿਯਮ

14.5 ਸਾਰ ਅੰਸ਼

14.6 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼

14.7 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

14.8 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ

ਉਦੇਸ਼

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ:

- ਪੰਜਾਬੀ ਧੁਨੀ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨੀ।
- ਪੰਜਾਬੀ ਧੁਨੀ ਨੂੰ ਉਚਾਰਨ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨਾ।
- ਪੰਜਾਬੀ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਵਰਗ ਵੰਡ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣਾ।
- ਪੰਜਾਬੀ ਧੁਨੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਨਿਯਮ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨਾ।

ਜਾਣਕਾਰੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਆਧੁਨਿਕ ਸਰੂਪ ਕਈ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰ ਕੇ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤਾਂ ਅਤੇ ਫਿਰ ਅਪਭਰੰਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਧੁਨੀਆਤਮਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਇਆ ਉਥੇ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਸ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ। ਨਾਥਾਂ-ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਸਾਧ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਫ਼ਰੀਦ, ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ, ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਆਦਿ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦੌਰ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਧੁਨੀ ਵਿਉਂਤ 'ਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਧੁਨੀ-ਵਿਗਿਆਨ (Phonetics), ਧੁਨੀ-ਵਿਉਂਤ ਲਈ ਸਿਧਾਂਤਕ ਚੌਖਟਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਧੁਨੀ-ਵਿਉਂਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਉਹ ਸ਼ਾਖਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਉਚਰਿਤ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਢਾਂਚਿਆਂ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

14.1 ਪੰਜਾਬੀ ਧੁਨੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਆਧੁਨਿਕ ਸਰੂਪ ਕਈ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰ ਕੇ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤਾਂ ਅਤੇ ਫਿਰ ਅਪਭਰੰਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਧੁਨੀਆਤਮਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਇਆ ਉਥੇ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਸ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ। ਨਾਥਾਂ-ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਸਾਧ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਫ਼ਰੀਦ, ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ, ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਆਦਿ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦੌਰ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਧੁਨੀ ਵਿਉਂਤ 'ਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਸਮਸਕ੍ਰਿਤ, ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਾਂ, ਅਪਭਰੰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਨਵੇਕਲਾ ਰੂਪ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪਹਿਲਾ ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਘਿਰੀ ਰਹੀ। ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ਅਮਰਗੋਜ਼ੀ

ਨੋਟ

ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਦਾ ਬੋਲ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਦੀ ਪੁਨੀ ਜੁਗਤ 'ਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਅਸਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਉਚਾਰਨ ਅੰਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਸੀਮਤ ਪੁਨੀਆਂ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਇੱਕ ਭਾਸ਼ਾ ਲਈ ਕੁੱਝ ਗਿਣਤੀ ਦੀਆਂ ਸੀਮਤ ਪੁਨੀਆਂ ਦੀ ਹੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਬੁਲਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੀਮਤ ਪੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਪ੍ਰਸੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਉਚਾਰ ਕੇ, ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੁਨੀ-ਵਿਉਂਤ (Phonetics) ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਪੁਨੀਆਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪੁਨੀ-ਵਿਗਿਆਨ (Phonetics), ਪੁਨੀ-ਵਿਉਂਤ ਲਈ ਸਿਧਾਂਤਕ ਚੌਥਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੁਨੀ-ਵਿਉਂਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਉਹ ਸ਼ਾਖਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਉਚਰਿਤ ਪੁਨੀਆਂ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਢਾਂਚਿਆਂ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਨੀ-ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਪੁਨੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਧਰਾਂ 'ਤੇ ਪਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

1. ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਉਚਾਰਨ ਅੰਗਾਂ ਨਾਲ ਭਾਸ਼ਾ ਪੁਨੀਆਂ ਉਚਾਰਦਾ ਹੈ।
2. ਇਹ ਪੁਨੀਆਂ ਹਵਾ ਰਾਹੀਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਰੋਤੇ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਤੱਕ ਪੁੱਜਦੀਆਂ ਹਨ।
3. ਸਰੋਤ ਕੰਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਬਰੀਕ ਤੰਤੂਆਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ-ਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਲਿਜਾ ਕੇ ਅਰਥ ਨਿਖੇੜ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਪੁਨੀ-ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

1. ਉਚਾਰਨ ਪੁਨੀ-ਵਿਗਿਆਨ (Articulatory Phonetics)
2. ਸੰਚਾਰਨ ਪੁਨੀ-ਵਿਗਿਆਨ (Acoustic Phonetics)
3. ਸ਼ਰਵਣ ਪੁਨੀ-ਵਿਗਿਆਨ (Auditory Phonetics)

ਇਉਂ ਪੁਨੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਪੁਨੀਆਂ ਦੇ ਬੋਲਣ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਸੁਣਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੱਕ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਭਾਵ ਸਾਡੇ ਵੇਫੜਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਨਿਕਲਦੀ ਸਾਹ ਦੀ ਹਵਾ-ਰੌਂ ਅਤੇ ਸਾਡੀਆਂ ਨਾਸਾਂ ਦੇ ਪੋਲ ਤੇ ਮੂੰਹ ਦੇ ਅੰਗ (ਸੰਘ, ਘੰਡੀ, ਕਾਂ, ਤਾਲੂ, ਦੰਦ, ਜੀਭ, ਸੁਰ ਤੰਦਾਂ ਆਦਿ) ਭਾਸ਼ਾਈ ਪੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਬੋਲਣ ਸਮੇਂ ਕਿਵੇਂ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ? ਇਹ ਪੁਨੀਆਂ ਮੂੰਹ ਪੋਲ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ, ਜਵਾ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੁਣਨਹਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਤੱਕ ਕਿਵੇਂ ਪਹੁੰਚਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸਰੋਤ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦਿਮਾਗ ਨੂੰ ਸੁਣੇਹਾ ਕਿਵੇਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ? ਆਦਿ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਪੁਨੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁਨੀ-ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਕਾਰਜ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਲੱਭਣਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਵਿਉਂਤ ਵਿੱਚ ਉਸ ਸਮੱਗਰੀ ਦੇ ਪਾਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਨੀ-ਵਿਉਂਤ ਭਾਸ਼ਾ ਪੁਨੀਆਂ ਦੇ ਵਿਹਾਰਕ ਪੱਖ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਸੋ ਪੁਨੀ-ਵਿਉਂਤ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਪੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਅਤੇ ਕਾਰਜੀ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਟਾਸਕ

ਬੋਲ-ਯੰਤਰ ਕਿਸਨੂੰ ਆਖਦੇ ਹਨ।

14.2 ਪੰਜਾਬੀ ਪੁਨੀ ਨੂੰ ਉਚਾਰਨ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ:

ਮਨੁੱਖ ਭਾਸ਼ਾ ਪੁਨੀਆਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਰਾਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਵੇਫੜਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੀ ਸਾਹ ਦੀ ਹਵਾ-ਰੌਂ ਅਤੇ ਸਾਡੀਆਂ ਨਾਸਾਂ ਦੇ ਪੋਲ ਤੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚਲੇ ਅੰਗ (ਸੰਘ, ਕਾਂ, ਤਾਲੂ, ਦੰਦ, ਬੁੱਲ੍ਹ, ਜੀਭ, ਤੇ ਸੁਰ ਤੰਦਾਂ ਆਦਿ) ਭਾਸ਼ਾਈ ਪੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਬੋਲਣ ਸਮੇਂ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁਨੀ ਉਚਾਰਨ ਅੰਗ ਜਾਂ ਪੁਨੀ ਯੰਤਰ ਜਾਂ ਬੋਲਯੰਤਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

14.2.1 ਉਚਾਰਨ ਅੰਗ ਜਾਂ ਪੁਨੀ (ਬੋਲ) ਯੰਤਰ:

ਉਚਾਰਨ ਅੰਗ ਜਾਂ ਪੁਨੀ (ਬੋਲ) ਯੰਤਰਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ:

ਕੰਠ-ਪਟਾਰੀ :

ਨੋਟ

ਸਾਹ-ਨਾਲੀ ਦੇ ਉੱਪਰ ਪਤਲੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਪਟਾਰੀ ਜਿਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਅਗਲੀ ਨੋਕ ਨੂੰ ਅਸੀਂ 'ਘੰਡੀ' ਆਖਦੇ ਹਾਂ। ਇਸਦੇ ਉਪਰਲੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਨਾਦ ਯੰਤਰ (Glottis) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਦ-ਯੰਤਰ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਪਾਸੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦੇ ਮਾਸ-ਪੱਠੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾਦ-ਤੰਤੀਆਂ (Vocal-cards) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਉੱਤੇ ਟਿਕੇ ਹੋਏ ਦੋ ਹੋਠਾਂ ਵਾਂਗ ਪਤਲੀਆਂ-ਪਤਲੀਆਂ ਝਿੱਲੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹ ਵੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਥੋੜੇ ਜਾਂ ਪੂਰੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾਏ ਵੀ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਤਾਂ ਸਾਹ ਦੀ ਹਵਾ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਉਤਾਰ-ਚੜ੍ਹਾ ਜਾਂ ਥਰਥਰਾਹਟ ਦੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਨਾਦ-ਰਹਿਤ ਜਾਂ ਅਘੋਸ਼ ਧੁਨੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਨੇੜੇ ਹੋ ਕੇ ਥਰਥਰਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਾਦੀ ਜਾਂ ਘੋਸ਼ ਧੁਨੀਆਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਰਗੀਕਰਨ ਨਾਦੀ (ਘੋਸ਼) ਜਾਂ ਨਾਦ-ਰਹਿਤ (ਅਘੋਸ਼) ਧੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਾਰੇ ਸਵਰ ਨਾਦੀ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਵਿਅੰਜਨ ਨਾਦੀ ਜਾਂ ਨਾਦ-ਰਹਿਤ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਥਰਥਰਾਂਦੀਆਂ ਨਾਦ-ਤੰਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਖਹਿ ਕੇ ਨਿਕਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚਲੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਵਧਦੀ-ਘਟਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਖਿਚ ਜਾਂ ਢਿੱਲ ਕਾਰਣ, ਆਪਣੀ ਮਿਕਦਾਰ ਬਦਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਥੋੜਾ ਘੁੱਟ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਜਦੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਆਵਾਜ਼ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਲਾਟਿਸ ਸਟਾਪ (Glottis Stop) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਅਰਬੀ ਦੀ ਧੁਨੀ ਐਨ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਸੁਣੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਨਾਦ-ਤੰਤੀਆਂ ਸੁਰ-ਲਹਿਰ, ਧੁਨੀ-ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਟੋਨ ਵਾਲੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੁਰ-ਲਹਿਰ ਜਾਂ ਟੋਨ ਦੀਆਂ ਉਚਾਰਨਾਂ ਸਮੇਂ ਨਾਦ-ਤੰਤੀਆਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਨਾਦੀ ਉਚਾਰਨਾਂ ਵਰਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਨਾਦ-ਤੰਤੀਆਂ ਇੱਕ ਬਰੀਕ ਗੁਲਾਈ ਬਣਾਉਣ ਤੇ ਹਵਾ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਮੋਰੀ ਰਾਹੀਂ ਖਹਿ ਕੇ ਲੰਘੇ, ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ 'ਖਹਿਵੀਂ ਧੁਨੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਫੇਫੜਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਨਾਦ-ਤੰਤੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਆਵਾਜ਼ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਹੀ ਹਵਾ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਜਾਂ ਨੱਕ ਰਾਹੀਂ ਨਿਕਲਣ ਜਾਂ ਰੋਕਣ ਜਾਂ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਾਹ ਦੇ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਕੁੱਝ ਉਚਾਰਨ ਅੰਗ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਆਮ ਕਰਕੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੁਕਾਵਟ ਲਈ ਦੋ ਅੰਗ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ- ਇੱਕ ਸਥਿਰ ਤੇ ਦੂਜਾ ਹਿੱਲਣ ਵਾਲਾ। ਹਿੱਲਣ ਵਾਲਾ ਅੰਗ ਸਥਿਰ ਅੰਗ ਦੇ ਜਿਸ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਛੋਹ ਕੇ ਹਵਾ ਨੂੰ ਰੋਕਦਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਧੁਨੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਉਚਾਰਨ-ਸਥਾਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਪੂਰੇ ਬੁੱਲ੍ਹ-ਯੰਤਰ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਦੇ ਅੱਗੋਂ ਕਈ ਭਾਗ-ਮੂੰਹ-ਪੋਲ, ਨਾਸਕੀ-ਪੋਲ, ਜੀਭ, ਦੰਦ, ਹੋਠ, ਤਾਲੂ, ਕਾਂ, ਨਾਸਾਂ ਤੇ ਸਾਹ-ਨਲੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਈ ਹੋਰ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਹਿੱਸੇ।

ਕੰਠ-ਮਾਰਗ ਪੋਲ :

ਫੇਫੜਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਰਹੀ ਹਵਾ ਨਾਦ-ਤੰਤੀਆਂ (ਨਾਦ-ਯੰਤਰ) ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਕੰਠ-ਦੁਆਰਾ ਦੇ ਪੋਲ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਮੂੰਹ ਅਤੇ ਨਾਸਾਂ ਵੱਲ ਰਸਤੇ ਹਨ। ਸਾਧਾਰਨ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੋਵੇਂ ਰਸਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਮੂੰਹ ਬੰਦ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਸਾਹ ਨਾਸਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ।

ਮੂੰਹ-ਪੋਲ:

ਮੂੰਹ ਦੇ ਚਾਰ ਹਿੱਸੇ ਹਨ- ਮੋਹਰਲੇ ਦੰਦਾਂ ਦੇ ਐਨ ਪਿਛਲੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਦੰਦ-ਪੁਠਾਰ (ave-olae) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛਲਾ ਹਿੱਸਾ ਤਾਲੂ ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਅੱਗੋਂ ਦੋ ਹਿੱਸੇ-ਕਠੋਰ ਤਾਲੂ ਅਤੇ ਕੋਮਲ ਤਾਲੂ। ਕੋਮਲ ਤਾਲੂ ਹਿੱਲ-ਜੁੱਲ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਨੱਕ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵੀ ਬੰਦ ਕਰਨ ਦੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਮਲ ਤਾਲੂ ਮੂੰਹ ਰਾਹ ਨੂੰ ਰੋਕ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਹ ਨੱਕ ਰਾਹੀਂ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਨਾਸਿਕੀ ਧੁਨੀਆਂ ਙ, ਞ, ਨ ਤੇ ਮ ਉਚਾਰੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਕਾਂ:

ਕਾਂ ਕੋਮਲ ਤਾਲੂ ਦੇ ਨਾਲ ਲਟਕਦਾ ਹੋਇਆ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਮਾਸ ਦਾ ਲੋਬੜਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਦੰਦ:

ਜੀਭ ਦੀ ਨੋਕ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਦੰਦਾਂ ਨਾਲ ਛੂੰਹਦਿਆਂ ਸਾਹ ਨੂੰ ਰੋਕ ਕੇ ਛੱਡਣ ਨਾਲ ਤਾਲਵੀ ਪੁਨੀਆਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਹੋਠ ਬੁੱਲ੍ਹ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਦੰਦਾਂ ਨਾਲ ਛੋਹਣ ਨਾਲ 'ਦ' ਪੁਨੀਆਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਹਨ।

ਜੀਭ:

ਉਚਾਰਨ ਅੰਗ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਜੀਭ ਨੂੰ ਪੰਜਾਂ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ-ਮੂਲ, ਪਿੱਛਾ, ਮੱਧ, ਅੱਗਾ ਤੇ ਨੋਕ। ਪੁਨੀ-ਉਚਾਰਨ ਲਈ ਸਾਰੇ ਭਾਗਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ-ਆਪਣਾ ਮਹੱਤਵ ਤੇ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਜੀਭ ਦੰਦਾਂ ਤੇ ਤਾਲੂ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਛੋਹ ਕੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਪੁਨੀਆਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਹੋਠ (ਬੁੱਲ੍ਹ):

ਪੁਨੀ ਉਚਾਰਨ ਵਿੱਚ ਦੋਵੇਂ ਬੁੱਲ੍ਹ ਉੱਪਰਲੇ ਦੰਦਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਦੋਵੇਂ ਹੋਠ ਲਚਕਦਾਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਗੋਲ ਜਾਂ ਅਰਧ-ਗੋਲ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਪੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ।

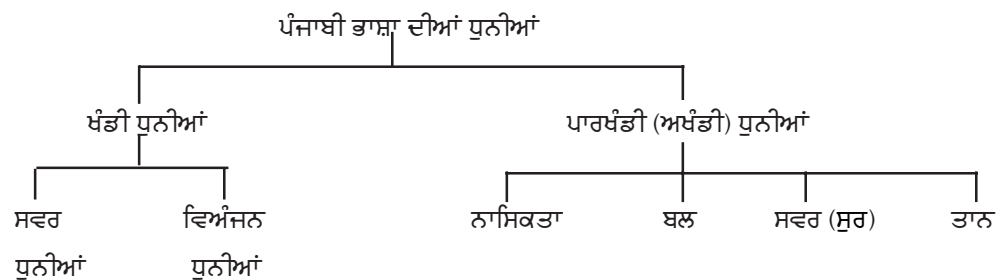
ਉਚਾਰਨ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਚੁਸਤ ਉਚਾਰਨ ਅਤੇ ਚੁਸਤ ਉਚਾਰਨ ਅੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅੰਗਾਂ ਨਾਲ ਫੇਫੜਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਆਉਂਦੀ ਹਵਾ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਸੁਸਤ ਉਚਾਰਕ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਸਤ ਉਚਾਰਕਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਮ ਕਰਕੇ ਉਚਾਰਨ ਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੂੰਹ ਦਾ ਉੱਪਰਲਾ ਜਬੜਾ ਉੱਪਰਲੇ ਦੰਦ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਜਿਹੜੇ ਉਚਾਰਕ ਅੰਗ ਸੁਸਤ ਉਚਾਰਕਾਂ ਨਾਲ ਛੋਹ ਕੇ ਜਾਂ ਖਹਿ ਕੇ ਵਿਅੰਜਨ ਪੁਨੀਆਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਚੁਸਤ ਉਚਾਰਕ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਜੀਭ, ਹੇਠਲਾ ਜਬੜਾ ਅਤੇ ਬੁੱਲ੍ਹ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ? ਸਾਹ-ਨਾਲੀ ਦੇ ਉੱਪਰ ਪਤਲੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਪਟਾਰੀ ਜਿਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਅਗਲੀ ਨੋਕ ਨੂੰ ਅਸੀਂ 'ਘੰਡੀ' ਆਖਦੇ ਹਾਂ।

14.3 ਭਾਸ਼ਾਈ ਪੁਨੀਆਂ ਦੀ ਵਰਗ ਵੰਡ:

ਬੋਲਯੰਤਰ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪੁਨੀਆਂ ਦੀ ਅੱਗੋਂ ਵਰਗ ਵੰਡ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪੁਨੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਸਮੁੱਚੀ ਵਰਗ-ਵੰਡ ਨੂੰ ਹੇਠਲੀ ਆਰੇਖ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ:

14.3.1 ਖੰਡੀ ਪੁਨੀਆਂ (Segmental Phonemes):

ਖੰਡੀ ਪੁਨੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਚਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਬੋਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੱਖਰਾ ਕਰਕੇ ਨਿਖੇੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੰਡਾਂ ਜਾਂ ਇਕਾਈਆਂ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਚਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰਕੇ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਸਵਰ, ਵਿਅੰਜਨ ਅਤੇ ਅਰਧ-ਸਵਰ ਪੁਨੀਆਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

- (ੳ) ਸਵਰ ਧੁਨੀਆਂ: ਉਨ੍ਹਾਂ ਖੰਡੀ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਸਾਡੇ ਫੇਫੜਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਨਿਕਲਦੀ ਸਾਹ-ਹਵਾ ਬੇਰੋਕ ਗਤੀ ਨਾਲ ਮਲਕੜੇ ਜਿਹੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੂੰਹ ਦੇ ਉਚਾਰਨੀ ਅੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਤੇ ਨਾ ਕੋਈ ਤੰਗੀ, ਰਗੜ ਜਾਂ ਛੋਹ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਸਵਰ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਜੀਭ ਤੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ।
- (ਅ) ਵਿਅੰਜਨ ਧੁਨੀਆਂ: ਉਨ੍ਹਾਂ ਖੰਡੀ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਸਾਡੇ ਫੇਫੜਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਆਉਂਦੀ ਸਾਹ ਦੀ ਹਵਾ-ਰੌ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਪੋਲ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸਥਾਨ/ਹਿੱਸੇ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਇਹ ਹਵਾ ਰਗੜ ਖਾ ਕੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ।

14.3.2. ਪਾਰਖੰਡੀ ਜਾਂ ਅਖੰਡੀ ਧੁਨੀਆਂ (Supera-Segmental Phonemes):

ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸਵਰ, ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁੱਝ ਸੰਗੀਤ ਤੱਤ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਪਾਰਖੰਡੀ ਜਾਂ ਅਖੰਡੀ ਧੁਨੀਆਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਬਲ, ਨਾਸਿਕਤਾ, ਸਵਰ ਅਤੇ ਪਿੱਚ ਜਾਂ ਤਾਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਧੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀਆਂ। ਇਹ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਖੰਡੀ ਧੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਹੀ ਆਪਣਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਕਾਰਜ ਸਾਕਾਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਬੋਲਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

- (ੳ) ਬਲ: ਧੁਨੀ ਵਿਉਂਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਬਲ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਉਚਾਰਨ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਘੇਰਾ ਉਚਾਰਖੰਡ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਬੋਲੇ ਵੱਲਣ ਅਸੀਂ ਉਸਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਜਾਂ ਉਚਾਰਖੰਡਾਂ ਉੱਤੇ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਦਬਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਕਿਸੇ ਧੁਨੀ ਉਤੇ ਵਧ ਦਬਾ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਕਿਸੇ 'ਤੇ ਘੱਟ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਹ ਦੀ ਹਵਾ ਕਿਸੇ ਬਲ ਸਹਿਤ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਲ-ਰਹਿਤ। ਇਉਂ ਕਿਸੇ ਧੁਨੀ ਜਾਂ ਉਚਾਰਖੰਡ ਉਤੇ ਜੋ ਸਬਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ 'ਬਲ' ਹੈ, ਭਾਵ ਵਲ ਉਚਾਰ ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਵੱਧ ਮਾਤਰਾ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ।
- (ਅ) ਨਾਸਿਕਤਾ: ਉਚਾਰ ਵਿਧੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਮੌਖਿਕ ਤੇ ਨਾਸਕੀ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੌਖਿਕ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵੇਲੇ ਸਾਹ ਦੀ ਹਵਾ ਮੂੰਹ ਰਸਤੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਸਕੀ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵੇਲੇ ਕੋਲਮ ਤਾਲੂ ਹੇਠਾਂ ਡਿੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਮੂੰਹ ਦਾ ਰਸਤਾ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹਵਾ ਨੱਕ ਰਾਹੀਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਚਾਰੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਸਕੀ ਧੁਨੀਆਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- (ੲ) ਸਵਰ (ਸੁਰ): ਸੁਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਾਰਖੰਡੀ ਧੁਨੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਆਰੀਆ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਹੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ 'ਸੁਰ' ਦੀ ਸਾਰਥਿਕ ਹੋਂਦ ਹੈ। ਸੁਰ ਤੰਤੀਆਂ ਦੇ ਕੰਬਣ ਦੀ ਗਤੀ ਦਾ ਉਤਾਰ-ਚੜ੍ਹਾ ਕਈ ਵਾਰ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਰਥਿਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਸਦੇ ਵਧਣ-ਘਟਣ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਫਰਕ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਇਹ ਫਰਕ ਪਿੱਚ ਕਾਰਣ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਜਦੋਂ ਪਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਾਰਥਿਕ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ 'ਸੁਰ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- (ਸ) ਪਿੱਚ ਜਾਂ ਤਾਨ: ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਉਚਾਰਨ ਅੰਗਾਂ ਨਾਲ ਭਾਸ਼ਾ ਧੁਨੀਆਂ ਉਚਾਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਹ ਦੀ ਹਵਾ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵੇਲੇ ਸਾਡੇ ਗਏ ਵਿੱਚ ਸੁਰ ਤੰਤੀਆਂ ਕੰਬਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਉੱਚੀ ਜਾਂ ਨੀਵੀਂ ਬੋਲਣ ਨਾਲ ਸੁਰ ਤੰਤੀਆਂ ਦੇ ਕੰਬਣ ਦੀ ਗਤੀ ਵਧ-ਘਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੁਰ ਤੰਤੀਆਂ ਦੀ ਗਤੀ ਨੂੰ 'ਪਿੱਚ' ਜਾਂ 'ਤਾਨ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

14.4 ਪੰਜਾਬੀ ਧੁਨੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਨਿਯਮ

ਬੋਲਯੰਤਰ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਭਾਸ਼ਾਈ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਅੱਗੋਂ ਵਰਗ ਵੰਡ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

14.4.1 ਖੰਡੀ ਧੁਨੀਆਂ

- (ੳ) ਸਵਰ ਧੁਨੀਆਂ

ਨੋਟ

ਸਵਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਉਚਾਰਨ ਦੇ ਨਿਯਮ:

ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਦਸ ਸਵਰ ਹਨ ਅ, ਆ, ਇ, ਈ, ਉ, ਊ, ਏ, ਐ, ਓ, ਔ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤੇ ਉਚਾਰਨ ਦੇ ਨਿਯਮ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਨ:

ਦੀਰਘ ਸਵਰ:

- (1) /ਈ/ : ਇਹ ਅਗਲੇਰਾ, ਉੱਚਾ, ਗੁਲਾਈ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਦੀਰਘ ਸਵਰ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸਥਿਤੀਆਂ ਆਰੰਭ, ਮੱਧ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :

ਵਰਤੋਂ	ਉਚਾਰਨ
ਆਰੰਭ : ਈਦ	/ਈ ਦ/
ਈਸਾ	/ਈ ਸ ਆ/
ਈਮਾਨ	/ਈ ਮ ਆ ਨ/
ਈਸਬਗੋਲ	/ਈ ਸ ਬ ਗ ਓ ਲ/
ਈਦਗਾਹ	/ਈ ਦ ਗ ਆ ਹ/
ਈਮਾਨਦਾਰੀ	/ਈ ਮ ਆ ਨ ਦ ਆ ਰ ਈ/

ਵਰਤੋਂ	ਉਚਾਰਨ
ਮੱਧ: ਚੀਰ	/ਚ ਈ ਰ/
ਸੀਰ	/ਸ ਈ ਰ/
ਕੀਪ	/ਕ ਈ ਪ/
ਖੀਰ	/ਖ ਈ ਰ/
ਚੀਪੜ	/ਚ ਈ ਪ ਝ/
ਜੀਵਨ	/ਜ ਈ ਵ ਨ/

ਵਰਤੋਂ	ਉਚਾਰਨ
ਅੰਤ : ਤੀਸਰੀ	/ਤ ਈ ਸ ਰ ਈ/
ਕਾਕੀ	/ਕ ਆ ਕ ਈ/
ਸਾਬੀ	/ਸ ਆ ਥ ਈ/
ਦੀਵਾਲੀ	/ਦ ਈ ਵ ਆ ਲ ਈ/
ਕੁਰਾਲੀ	/ਕ ਉ ਰ ਆ ਲ ਈ/
ਜੁਆਨੀ	/ਜ ਉ ਆ ਨ ਈ/

- (2) /ਏ/ : ਇਹ ਅਗਲੇਰਾ, ਅੱਧ-ਉੱਚਾ, ਗੁਲਾਈ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਦੀਰਘ ਸਵਰ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸਥਿਤੀਆਂ ਆਰੰਭ, ਮੱਧ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :

ਵਰਤੋਂ	ਉਚਾਰਨ
ਆਰੰਭ : ਏਡਾ	/ਏ ਡ ਆ/
ਏਨਾ	/ਏ ਨ ਆ/
ਏਧਰਲਾ	/ਏ ਧ ਰ ਲ ਆ/
ਏਕੜ	/ਏ ਕ ਝ/
ਏਕਾ	/ਏ ਕ ਆ/

	ਵਰਤੋਂ	ਉਚਾਰਨ	ਨੋਟ
ਮੱਧ :	ਕਲੇਸ਼	/ਕ ਲ ਏ ਸ਼/	
	ਸੇਕ	/ਸ ਏ ਕ/	
	ਖੇਤ	/ਖ ਏ ਤ/	
	ਚੇਤ	/ਚ ਏ ਤ/	
	ਜੇਵਰ	/ਜ ਏ ਵ ਰ/	
	ਵਰਤੋਂ	ਉਚਾਰਨ	
ਅੰਤ :	ਕਤੂਰੇ	/ਕ ਤ ਊ ਰ ਏ/	
	ਮੁੰਡੇ	/ਮੁੰ ਡ ਏ/	
	ਜੌੜੇ	/ਜ ਔ ਝ ਏ/	
	ਤੌੜੇ	/ਤ ਔ ਝ ਏ/	
	ਮੁਰਦੇ	/ਮ ਉ ਰ ਦ ਏ/	

(3) /ਐ/ : ਇਹ ਅਗਲੇਰਾ, ਨੀਵਾਂ, ਗੁਲਾਈ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਦੀਰਘ ਸਵਰ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸਥਿਤੀਆਂ ਆਰੰਭ, ਮੱਧ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :

	ਵਰਤੋਂ	ਉਚਾਰਨ
ਆਰੰਭ :	ਐਬ	/ਐ ਬ/
	ਐਥੇ	/ਐ ਥ ਏ/
	ਐਸਾ	/ਐ ਸ ਆ/
	ਐਧਰ	/ਐ ਧ ਰ/
	ਐਪਰ	/ਐ ਪ ਰ/
	ਵਰਤੋਂ	ਉਚਾਰਨ
ਮੱਧ :	ਵੈਰੀ	/ਵ ਐ ਰ ਈ/
	ਪੈਰ	/ਪ ਐ ਰ/
	ਹੈਸੀਅਤ	/ਹ ਐ ਸ ਈ ਅ ਤ/
	ਖੈਰਾਤ	/ਖ ਐ ਰ ਆ ਤ/
	ਜੈਕਾਰਾ	/ਜ ਐ ਕ ਆ ਰ ਆ/
	ਵਰਤੋਂ	ਉਚਾਰਨ
ਅੰਤ :	ਸਵੈ	/ਸ ਵ ਐ/
	ਹੈ	/ਹ ਐ/
	ਜੈ	/ਜ ਐ/
	ਭੈਅ	/ਭ ਐ ਅ/
	ਲੈ	/ਲ ਐ/

(4) /ਆ/ : ਇਹ ਵਿਚਕਾਰਲਾ, ਨੀਵਾਂ, ਗੁਲਾਈ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਦੀਰਘ ਸਵਰ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸਥਿਤੀਆਂ ਆਰੰਭ, ਮੱਧ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :

ਵਰਤੋਂ	ਉਚਾਰਨ
-------	-------

ਨੋਟ

ਆਰੰਭ :	ਆਸ	/ਆ ਸ/
	ਆਰਸੀ	/ਆ ਰ ਸ ਈ/
	ਆਪਣੀ	/ਆ ਪ ਣ ਈ/
	ਆਕਾਸ਼	/ਆ ਕ ਆ ਸ਼/
	ਆਚਰਨ	/ਆ ਚ ਰ ਨ/
	ਵਰਤੋਂ	ਉਚਾਰਨ
ਮੱਧ :	ਖਾਸ	/ਖ ਆ ਸ/
	ਥਾਲੀ	/ਥ ਆ ਲ ਈ/
	ਚਾਕੂ	/ਚ ਆ ਕ ਊ/
	ਮਾਤਰਾ	/ਮ ਆ ਤ ਰ ਆ/
	ਯਾਤਰਾ	/ਯ ਆ ਤ ਰ ਆ/
	ਵਰਤੋਂ	ਉਚਾਰਨ
ਅੰਤ :	ਸਦਾ	/ਸ ਦ ਆ/
	ਮਾਲਾ	/ਮ ਆ ਲ ਆ/
	ਕਾਲਾ	/ਕ ਆ ਲ ਆ/
	ਸਾਹਾ	/ਸ ਆ ਹ ਆ/
	ਵਾਰਤਾ	/ਵ ਆ ਰ ਤ ਆ/

(5) /ਔ/ : ਇਹ ਪਿਛਲੇਗਾ, ਨੀਵਾਂ, ਗੁਲਾਈਦਾਰ ਅਤੇ ਦੀਰਘ ਸਵਰ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸਥਿਤੀਆਂ ਆਰੰਭ, ਮੱਧ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :

	ਵਰਤੋਂ	ਉਚਾਰਨ
ਆਰੰਭ :	ਔਖ	/ਔ ਖ/
	ਔਹ	/ਔ ਹ/
	ਔਰਤ	/ਔ ਰ ਤ/
	ਵਰਤੋਂ	ਉਚਾਰਨ
ਮੱਧ :	ਕੌਡੀ	/ਕ ਔ ਡ ਈ/
	ਦੌੜ	/ਦ ਔ ਝ/
	ਚੌੜਾ	ਚ ਔ ਝ ਆ/
	ਵਰਤੋਂ	ਉਚਾਰਨ
ਅੰਤ :	ਜਲੌ	/ਜ ਲ ਔ/
	ਚੌ	/ਚ ਔ/
	ਸੌ	/ਸ ਔ/

(6) /ਓ/ : ਇਹ ਪਿਛਲੇਗਾ, ਅਰਧ-ਉੱਚਾ, ਗੁਲਾਈਦਾਰ ਅਤੇ ਦੀਰਘ ਸਵਰ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸਥਿਤੀਆਂ ਆਰੰਭ, ਮੱਧ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :

	ਵਰਤੋਂ	ਉਚਾਰਨ
ਆਰੰਭ:	ਓੜਕ	/ਓ ਝ ਕ/

	ਓਕ	/ਓ ਕ/	ਨੋਟ
	ਓਟ	/ਓ ਟ/	
	ਓੜਕ	/ਓ ਝ ਕ/	
	ਓਦਰ	/ਓ ਦ ਰ/	
	ਵਰਤੋਂ	ਉਚਾਰਨ	
ਮੱਧ :	ਘੜਾ	/ਘ ਓ ਝ ਆ/	
	ਡੋਰ	/ਡ ਓ ਰ/	
	ਜੋੜ	/ਜ ਓ ਝ/	
	ਗੋਰ	/ਗ ਓ ਰ/	
	ਕੋਕੜੂ	/ਕ ਓ ਕ ਝ ਉ/	
	ਵਰਤੋਂ	ਉਚਾਰਨ	
ਅੰਤ :	ਘਿਓ	/ਘ ਇ ਓ/	
	ਜੋ	/ਜ ਓ/	
	ਦੇਖੋ	/ਦ ਏ ਖ ਓ/	
	ਪਸਤੋ	/ਪ ਸ ਤ ਓ/	
	ਹਾਤੋ	ਹ ਆ ਤ ਓ/	

(7) /ਉ/ : ਇਹ ਪਿਛਲੇਰਾ, ਉੱਚਾ, ਗੁਲਾਈਦਾਰ ਅਤੇ ਦੀਰਘ ਸਵਰ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸਥਿਤੀਆਂ ਆਰੰਭ, ਮੱਧ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :

	ਵਰਤੋਂ	ਉਚਾਰਨ
ਆਰੰਭ :	ਉਠ	/ਉ ਠ/
	ਉਸ਼ਾ	/ਉ ਸ਼ ਆ/
	ਉਰਜਾ	/ਉ ਰ ਜ ਆ/
	ਉਠਣੀ	/ਉ ਠ ਠ ਈ/
	ਉਣਤਾਈ	ਉ ਠ ਤ ਆ ਈ/
	ਵਰਤੋਂ	ਉਚਾਰਨ
ਮੱਧ :	ਝੁਠ	/ਝ ਉ ਠ/
	ਧੁੜ	/ਧ ਉ ਝ/
	ਚੂਰ	/ਚ ਉ ਝ/
	ਸੂਰਜ	/ਸ ਉ ਰ ਜ/
	ਸਬੂਤ	/ਸ ਬ ਉ ਤ/
	ਵਰਤੋਂ	ਉਚਾਰਨ
ਅੰਤ :	ਡਾਕੂ	/ਡ ਆ ਕ ਉ/
	ਜਾਦੂ	/ਜ ਆ ਦ ਉ/
	ਕੇਤੂ	/ਕ ਏ ਤ ਉ/
	ਵਿਆਜੂ	/ਵ ਇ ਆ ਜ ਉ/

ਨੋਟ

ਫਿਰਕੂ

ਫ ਇ ਰ ਕ ਉ/

ਲਘੂ ਸਵਰ:

- (1) /ਇ/ : ਇਹ ਅੱਧ-ਉੱਚਾ, ਵਿਚਕਾਲਰਾ, ਗੁਲਾਈ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਲਘੂ ਸਵਰ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਆਰੰਭ ਅਤੇ ਮੱਧ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ:

ਵਰਤੋਂ	ਉਚਾਰਨ
ਆਰੰਭ : ਇਸ	/ਇ ਸ/
ਇਸ਼ਟ	/ਇ ਸ਼ ਟ/
ਇਸਤੇਮਾਲ	/ਇ ਤ ਏ ਮ ਆ ਲ/
ਇਕਬਾਲ	/ਇ ਕ ਬ ਆ ਲ/
ਇਕਲੌਤਾ	/ਇ ਕ ਲ ਔ ਤ ਆ/
ਇਖਲਾਕ	/ਇ ਖ ਲ ਆ ਕ/
ਵਰਤੋਂ	ਉਚਾਰਨ
ਮੱਧ : ਸਥਿਤੀ	/ਸ ਥ ਇ ਤ ਈ/
ਚਿਰ	/ਚ ਇ ਰ/
ਫਿਰ	/ਫ ਇ ਰ/
ਹਰਿਆ	/ਹ ਰ ਇ ਆ/
ਸਾਹਿਤ	/ਸ ਆ ਹ ਇ ਤ/
ਦਲਿਤ	/ਦ ਲ ਇ ਤ/

- (2) /ਅ/ : ਇਹ ਅੱਧ-ਨੀਵਾਂ, ਵਿਚਕਾਰਲਾ, ਗੁਲਾਈ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਲਘੂ ਸਵਰ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਆਰੰਭ ਅਤੇ ਮੱਧ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ:

ਵਰਤੋਂ	ਉਚਾਰਨ
ਆਰੰਭ : ਅਸਰ	/ਅ ਸ ਰ/
ਅਸਤਰ	/ਅ ਸ ਤ ਰ/
ਅਸਲ	/ਅ ਸ ਲ/
ਅਮਲ	/ਅ ਮ ਲ/
ਅਸਤੀਫਾ	/ਅ ਸ ਤ ਈ ਫ ਆ/
ਵਰਤੋਂ	ਉਚਾਰਨ
ਮੱਧ : ਚਬਰ	/ਚ ਅ ਬ ਅ ਰ/
ਸ਼ਕਲ	/ਸ਼ ਕ ਅ ਲ/
ਡਰ	/ਡ ਅ ਰ/
ਕਰ	/ਕ ਅ ਰ/
ਸਬਰ	/ਸ ਅ ਬ ਅ ਰ/

- (3) /ਉ/ : ਇਹ ਅੱਧ-ਉੱਚਾ, ਵਿਚਕਾਰਲਾ, ਗੁਲਾਈਦਾਰ ਅਤੇ ਲਘੂ ਸਵਰ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਆਰੰਭ ਅਤੇ ਮੱਧ ਵਿੱਚ ਹੀ ਵਿਚਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ:

ਵਰਤੋਂ	ਉਚਾਰਨ
-------	-------

ਆਰੰਭ :	ਉੱਲ੍ਹ	/ਉ ਲ ਲ ਉ/	ਨੋਟ
	ਉਸ	/ਉ ਸ/	
	ਉਚਾਰਨ	/ਉ ਚ ਆ ਰ ਨ/	
	ਉਤਸ਼ਾਹ	/ਉ ਤ ਸ਼ ਆ ਹ/	
	ਵਰਤੋਂ	ਉਚਾਰਨ	
ਮੱਧ :	ਸੁਧਾਰ	/ਸ ਉ ਧ ਆ ਰ/	
	ਸੁਰ	/ਸ ਉ ਰ/	
	ਗੁਲਮੋਹਰ	/ਗ ਉ ਲ ਮ ਓ ਹ ਰ/	
	ਪੁਖਰਾਜ	/ਪ ਉ ਖ ਰ ਆ ਜ/	

ਉਪਰੋਕਤ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ‘ਓ, ਅ, ਇ’ ਤੋਂ ਸਵਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਕੇਬਲ ਆਰੰਭ ਅਤੇ ਮੱਧ ਵਿੱਚ ਹੀ ਆ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਦਕਿ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਸਵਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨਾਂ ਹੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆ ਸਕਦੇ ਹਨ।

(ਅ) ਵਿਅੰਜਨ ਧੁਨੀਆਂ

ਵਿਅੰਜਨ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਙ, ਞ, ਣ, ਞ, ਲ, ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਵਿਅੰਜਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨਾਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਙ, ਞ ਆਮ ਕਰਕੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਕਰਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਸਮਸਥਾਨੀ ਡੱਕਵੇਂ ਵਿਅੰਜਨ ਕ, ਖ ਜਾਂ ਚ, ਜ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ:

ਕੰਘਾ	/ਕ ਅ ਙ ਘ ਆ/
ਚੰਗਾ	/ਚ ਅ ਙ ਗ ਆ/
ਗੈਂਡਾ	/ਗ ਐ ਙ ਡ ਆ/

/ਙ/ ਦੀ ਥਾਂ /ਗ/ ਤੇ /ਞ/ ਦੀ ਥਾਂ /ਜ/ ਵਰਤਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਬਣ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ: ਸਿੰਙ ਤੋਂ ਸਿੰਗ, ਵੰਙ ਤੋਂ ਵੰਗ, ਜੰਞ ਤੋਂ ਜੰਜ, ਕਾਂਞ ਤੋਂ ਕਾਂਜਣ ਆਦਿ ਵਿੱਚ। ਙ, ਞ, ਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਿਕਰਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਅਖੀਰਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਹੀ ਆ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੀ ਹ, ਸ਼, ਲ, ਙ, ਞ, ਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਾਰੇ ਵਿਅੰਜਨ ਦੁੱਤ ਵਿਅੰਜਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਙ, ਞ, ਞ, ਲ ਵਿਅੰਜਨ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਿਅੰਜਨ ਸੰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਦੂਜੇ ਮੈਂਬਰ ਦੇ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੇ। ਵਿਅੰਜਨ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ:

	ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ	ਮੱਧ ਵਿੱਚ	ਅੰਤ ਵਿੱਚ
/ਕ/	ਕਲਮ	ਸਕੀਰੀ	ਹਲਕ
	ਕਸਬਾ	ਜਕੜ	ਠਰਕ
/ਖ/	ਖਤਰਾ	ਜ਼ਖਮ	ਰਾਖ
	ਖਜਾਨਾ	ਚੱਖਣਾ	ਮੁੱਖ
/ਗ/	ਗਜ਼ਲ	ਜਗਤ	ਜੱਗ
	ਗੰਗਾ	ਜਗਰਾਤਾ	ਜਗਮਗ
/ਚ/	ਚੱਕਬੰਦੀ	ਜਚਵਾਂ	ਪੰਚ
	ਚਕਚੁੰਦਰ	ਪੰਚਮੀ	ਮੰਚ
/ਛ/	ਛਤਰੀ	ਕੱਛਣਾ	ਪੂਛ
	ਛਣਕ	ਨਿਛਾਵਰ	ਨਿੱਛ

ਨੋਟ	/ਜ/	ਜਸ਼ਨ	ਜਜ਼ਬਾ	ਸੂਰਜ
		ਜਗਤ	ਜਜਮਾਨ	ਦਰਜ
	/ਟ/	ਟਸਰ	ਹੰਟਰ	ਗੁੱਟ
		ਟਸਕਾਲ	ਗੁਟਾਰ	ਜੱਟ
	/ਠ/	ਠਹਿਰ	ਜਠੇਰਾ	ਜੇਠ
		ਠੰਡ	ਗਠਨ	ਸੇਠ
	/ਡ/	ਡਰ	ਗੰਡਾਸਾ	ਜੰਡ
		ਡਾਰ	ਚੰਡਾਲ	ਚੰਡ
	/ਤ/	ਤਲਵਾਰ	ਜਤਨ	ਚਿਤ
		ਤਲਾਸ਼	ਜੰਤਰ	ਮਿਤ
	/ਥ/	ਥਕਾਵਟ	ਹਥੌੜਾ	ਹੱਥ
		ਥਾਪਣਾ	ਜਥੇਬੰਦ	ਸੱਥ
	/ਦ/	ਦਸਤਕ	ਗ਼ਦਾਰ	ਗ਼ਦ
		ਦਸਤਾਰ	ਚਾਦਰ	ਕੱਦ
	/ਪ/	ਪਹਾੜ	ਸੁਪਨਾ	ਮਿਲਾਪ
		ਪਖੰਡੀ	ਖਪਣਾ	ਨਿਰਲੇਪ
	/ਫ/	ਫਸਾਦ	ਸਫਲ	ਗਲਾਫ
		ਫਸੀਲ	ਕਾਫਰ	ਭਾਫ
	/ਬ/	ਬਸਤਰ	ਗੁਬਾਰ	ਸ਼ਰਾਬ
		ਬਹਾਰ	ਡਬੋਲ	ਕਬਾਬ
	/ਮ/	ਮਸਤ	ਥਮਲਾ	ਕੰਮ
		ਮਹਿਜ	ਗਮਲਾ	ਚੰਮ
	/ਨ/	ਨਗਰ	ਪੁਨਰ	ਦਾਨ
		ਨਸ਼ਤਰ	ਪੁੰਨਿਆ	ਥਾਨ
	/ਰ/	ਰਸਦਾਰ	ਕਰੀਮ	ਰਹਿਬਰ
		ਰਸਤਾ	ਮਿਰਗ	ਕਮਰ
	/ਲ/	ਲਚਕ	ਪਲਤ	ਲਾਲ
		ਲਗਰ	ਪੱਲੜਾ	ਮਿਲ
	/ਸ/	ਸਾਲ	ਰਸਮ	ਦੇਸ
		ਸੜਕ	ਅਸਰ	ਭੇਸ
	/ਸ਼/	ਸ਼ੇਰ	ਮਿਸ਼ਾਲ	ਵਰਸ਼
		ਸ਼ੱਕ	ਮਸ਼ਕ	ਗਸ਼
		ਹੇਠਲੇ ਵਿਅੰਜਨ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਸਥਿਤੀ (ਸ਼ੁਰੂ) ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਵਿਚਰਦੇ:		
	/ਣ/	-	ਜਣੇਪਾ	ਲੂਣ
		-	ਟੁਣਕਾਰ	ਜਾਣ

/ੜ/	-	ਪੜਾਈ	ਕੜ	ਨੋਟ
	-	ਚੜਾਈ	ਧੜ	
/ਯ/ ਤੇ /ਵ/ ਕਿਤੇ ਵਿਅੰਜਨ ਧੁਨੀਆਂ ਵਜੋਂ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਸਵਰ ਧੁਨੀਆਂ ਵਜੋਂ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ।				
/ਵ/ ਦੀ ਬਤੌਰ ਵਿਅੰਜਨ ਵਰਤੋਂ ਸ਼ਬਦ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨਾਂ ਹੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਪਰ /ਯ/ ਦੀ ਬਤੌਰ ਵਿਅੰਜਨ ਵਰਤੋਂ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਅੰਤਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਉਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਵੇਂ:				
/ਹ/ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।				
/ਵ/	ਵਸੂਲ	ਦੇਵਤਾ	ਦੇਵ	
	ਵਚਨ	ਕਵਿਤਾ	ਨਾਂਵ	
/ਯ/	ਯਕੀਨ	-	-	
	ਯਾਦ	-	-	
/ਹ/	ਹੀਰ	ਸ਼ਹਿਰ /ਸ਼ ਐ ਰ/	ਚਾਹ /ਚ ਆ/	
	ਹੁਸਨ	ਕਹਿਰ /ਕ ਐ ਰ/	ਸਲਾਹ /ਸ ਲ ਆ/	

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸ਼ਬਦ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨਾਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

14.4.2 ਪਾਰਖੰਡੀ ਜਾਂ ਅਖੰਡੀ ਧੁਨੀਆਂ

(ੳ) **ਬਲ:** ਧੁਨੀ-ਵਿਉਂਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਬਲ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਉਚਾਰਨ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਘੇਰਾ ਉਚਾਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਬੋਲਣ ਵੇਲੇ ਅਸੀਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਜਾਂ ਉਚਾਰਖੰਡਾਂ ਉੱਤੇ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਦਬਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਕਿਸੇ ਧੁਨੀ ਉੱਤੇ ਵੱਧ ਦਬਾ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਕਿਸੇ 'ਤੇ ਘੱਟ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਹ ਦੀ ਹਵਾ ਕਿਤੇ ਬਲ ਸਹਿਤ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਬਲ ਰਹਿਤ। ਇਉਂ ਕਿਸੇ ਧੁਨੀ ਜਾਂ ਉਚਾਰਨ ਉੱਤੇ ਜੋ ਦਬਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ 'ਬਲ' ਹੈ ਭਾਵ ਬਲ ਉਚਾਰ ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਵੱਧ ਮਾਤਰਾ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚਲੇ ਅੰਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਅੰਸ਼ ਉੱਤੇ ਖਾਸ ਜ਼ੋਰ ਦੇਕੇ, ਉਸਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਅੰਸ਼ਾਂ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜਨਾ ਹੈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਵਿਰੋਧ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਅਰਥ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ: ਤਲਾ (ਜੁੱਤੀ ਦਾ ਹੇਠਲਾ ਹਿੱਸਾ) ਅਤੇ ਤਲਾ (ਪਾਣੀ ਦਾ) ਦੋ ਸ਼ਬਦ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਉਚਾਰਨ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਜੋ ਫ਼ਰਕ ਉਭਰਦਾ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਕਾਰਣ ਬਲ ਦੋ ਹੋਂਦ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਉਚਾਰ ਖੰਡ ਉੱਤੇ ਬਲ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਦੂਜੇ ਉਚਾਰਖੰਡ 'ਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਰਥਿਕ ਤੇ ਨਿਖੇੜੂ ਧੁਨੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦ: ਸੱਜਾ, ਸਜਾ ਤੇ ਸਜਾ ਤਿੰਨ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਬਲ ਦੀ ਹੋਂਦ ਇੱਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਚਾਰਖੰਡਾਂ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਬਲ ਆਮ ਕਰਕੇ ਲੰਮੇ ਜਾਂ ਦੀਰਘ ਸਵਰਾਂ 'ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ 'ਮਿਆਦ' ਅਤੇ 'ਆਚਾਰ' ਵਿੱਚ ਬਲ "ਆ" ਸਵਰ ਤੇ ਮਾਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਬਲ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੂੱਤ ਵਿਅੰਜਨਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਸਾਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੂੱਤ ਧੁਨੀ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਬਲਾਤਮਕ ਧੁਨੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਬਲ ਅਤੇ ਸੁਰ ਇੱਕੋ ਹੀ ਉਚਾਰਖੰਡ ਉੱਤੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਉਚਾਰਖੰਡ 'ਤੇ ਬਲ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਸੇ ਉਚਾਰਖੰਡ 'ਤੇ ਸੁਰ ਮਾਰਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਬਲ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਪਹਿਲੇ ਜਾਂ ਦੂਸਰੇ ਉਚਾਰਖੰਡ 'ਤੇ ਹੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਉਚਾਰਖੰਡ 'ਤੇ ਬਲ ਉਦੋਂ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਪਹਿਲੇ ਉਚਾਰਖੰਡ ਦਾ ਸਵਰ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਗੁੱਟ ਦੇ ਸਵਰਾਂ: ਉ, ਅ, ਇ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਇੱਕ ਹੋਵੇ। ਜੇਕਰ ਪਹਿਲੇ ਉਚਾਰਖੰਡ ਦਾ ਸਵਰ ਬਾਹਰਲੇ ਗੁੱਟ ਦੇ ਸਵਰਾਂ: ਈ, ਏ, ਐ, ਆ, ਔ,

ਨੋਟ

ਓ, ਉ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਇੱਕ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਬਲ ਪਹਿਲੇ ਉਚਾਰਖੰਡ 'ਤੇ ਹੀ ਆਵੇਗਾ।

(ਅ) ਨਾਸਿਕਤਾ: ਉਚਾਰਨ ਵਿਧੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਮੌਖਿਕ ਤੇ ਨਾਸਕੀ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੌਖਿਕ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵੇਲੇ ਸਾਹ ਦੀ ਹਵਾ ਮੂੰਹ ਰਸਤੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਸਕੀ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵੇਲੇ ਕੋਮਲ ਤਾਲੂ ਹੇਠਾਂ ਡਿੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਮੂੰਹ ਦਾ ਰਸਤਾ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਵਾ ਨੱਕ ਰਸਤੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਚਾਰੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਸਕੀ ਧੁਨੀਆਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਪਾਰਖੰਡੀ ਧੁਨੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਾਸਿਕਤਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਿਰਫ਼ ਸਵਰਾਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਡਾ. ਹਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਨਾਸਿਕਤਾ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ: ਅਰਥਹੀਣ ਨਾਸਿਕਤਾ ਅਤੇ ਅਰਥਪੂਰਨ ਨਾਸਿਕਤਾ।

(1) ਅਰਥਹੀਣ ਨਾਸਿਕਤਾ: ਅਰਥਹੀਣ ਨਾਸਿਕਤਾ ਅਜਿਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਇਹ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ:

(ੳ) ਨਾਸਿਕੀ ਵਿਅੰਜਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਣ ਉਸਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਸਵਰ ਅਤੇ ਮਗਰੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਸਵਰ, ਜੇ ਉਹ ਅੰਤਮ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਅਨੁਨਾਸਿਕੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਖਾਣ, ਦੇਣ ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਰਿਆ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਾਸਿਕਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੀ-ਥਾ, ਦੇ।

(ਅ) ਨਾਸਿਕੀ ਵਿਅੰਜਨ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਸਵਰ ਜੇਕਰ ਅੰਤਮ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਅਨੁਨਾਸਿਕੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਖਾਣਾ, ਦੇਣਾ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ। ਪਰ ਜੇਕਰ ਅਜਿਹਾ ਸਵਰ ਅੰਤਮ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਨਾਸਿਕਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਜਮਾਈ, ਕਨਾਲ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ।

(ੲ) ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਸਵਰ ਇਕੱਠੇ ਆ ਜਾਣ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜੇਕਰ ਇੱਕ ਸਵਰ ਅਨੁਨਾਸਿਕੀ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਹੋਰਨਾਂ ਸਵਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅਨੁਨਾਸਿਕੀ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿਰਿਆ (ਖਾ) ਬਿਨਾਂ ਨਾਸਿਕੀ ਤੋਂ ਹੈ, ਪਰ /ਖਾਣਿਆਂ/ ਦੇ ਤਿੰਨੇ ਸਵਰ ਅਨੁਨਾਸਿਕੀ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਹੀ /ਜਾਂਦਿਆਂ/, /ਰੋਇਆਂ/, ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

(ਸ) ਅਰਥ ਸਵਰ /ਵ/ ਵੀ ਅਨੁਨਾਸਿਕਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਅੱਗੇ-ਪਿੱਛੇ ਵਧਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ /ਵ/ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਸਵਰ ਅਨੁਨਾਸਿਕੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ /ਵ/ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਸਵਰ ਵੀ ਅਨੁਨਾਸਿਕੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ /ਖਾਵਾਂ/ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ /ਖ/ ਦਾ /ਅ/ ਮੌਖਿਕ ਹੈ, ਪਰ /ਵ/ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਅਨੁਨਾਸਿਕੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਵੀ ਅਨੁਨਾਸਿਕੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦ ਹਨ, /ਜੀਵੇਂ/, /ਧੋਵੇਂ/, /ਪੀਵੇਂ/ ਆਦਿ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜੇਕਰ /ਵ/ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਸਵਰ ਅਨੁਨਾਸਿਕੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ /ਵ/ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਵਰ ਨੂੰ ਅਨੁਨਾਸਿਕੀ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ /ਸੌਵੇਂ/ (ਉਹ ਸੌਵੇਂ) ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ /ਵ/ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਏ ਸਵਰ ਨੂੰ ਉਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਸਵਰ ਨੂੰ ਵੀ ਅਨੁਨਾਸਿਕੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

(2) ਅਰਥਪੂਰਨ ਨਾਸਿਕਤਾ:

(1) ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਆਕਰਨਿਕ ਰੂਪ ਅਰਥਪੂਰਨ ਨਾਸਿਕਤਾ ਵਾਲੇ ਵੀ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ-

(ੳ) ਇਸਤਰੀ ਲਿੰਗ ਬਹੁਵਚਨ ਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਅਨੁਨਾਸਿਕੀ /ਅ/ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ /ਕੁੜੀਆਂ/, /ਤੀਵੀਆਂ/, /ਮਰਾਸਣਾਂ/, ਬੇਗਮਾਂ/ ਆਦਿ।

(ਅ) ਪੁਲਿੰਗ ਬਹੁਵਚਨ ਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਕੀ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਵੀ /ਆਂ/ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ /ਮੁੰਡਿਆਂ/, /ਆਦਮੀਆਂ/, /ਭਗਵਾਂ/, /ਮੇਜਾਂ/ ਆਦਿ।

(ੲ) ਇਸਤਰੀ ਲਿੰਗ ਬਹੁਵਚਨਾਂ ਅਤੇ ਪੁਲਿੰਗ ਬਹੁਵਚਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਵੀ /ਆ/ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ /ਸੋਹਣੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ/, ਸਾਰਿਆਂ ਮੁੰਡਿਆਂ/, ਆਦਿ।

ਨੋਟ

(2) ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕੁੱਝ ਕਿਰਿਆ ਰੂਪ ਵੀ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਅਨੁਨਾਸਿਕੀ ਸਵਰ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ-

(ੳ) ਸਾਧਾਰਨ ਭੂਤਕਾਲ ਕਿਰਿਆ ਇਸਤਰੀ ਲਿੰਗ ਬਹੁਵਚਨ ਵਿੱਚ /ਲਿਖੀਆਂ/, /ਪੜ੍ਹੀਆਂ/, /ਗੁਆਚੀਆਂ/ ਆਦਿ।

(ਅ) ਸੰਭਾਵੀ ਬਵਿੱਖਤ ਉੱਤਮ-ਪੁਰਖ ਅਤੇ ਮੱਧਮ ਪੁਰਖ ਇੱਕ ਵਚਨ ਵਿੱਚ /ਜਾਵਾਂ/, /ਖਾਵਾਂ/, /ਸੌਵਾਂ/, ਆਦਿ।

(ੲ) ਕਿਰਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣੀ ਕਿਰਦੰਤ ਵਿੱਚ / ਪੜ੍ਹਿਆਂ/, /ਖਾਂਦਿਆਂ/, /ਦੇਖਿਆਂ/, ਆਦਿ।

(ਸ) ਕੁੱਝ ਸਹਾਇਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ /ਹਾਂ/, /ਹੈਂ/, /ਸੈਂ/, /ਏਂ/ ਆਦਿ।

(3) ਅਪਾਦਾਨ ਕਾਰਕ ਦੇ ਸੰਮਿਲਤ ਸੰਬੰਧਕੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ /ਘਰੋਂ/, /ਘੋੜਿਓਂ/ ਆਦਿ।

(4) ਅਧਿਕਰਨ ਕਾਰਕ ਦੇ ਸੰਮਿਲਤ ਸੰਬੰਧਕੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ /ਹੱਥੀਂ/, /ਪੈਰੀਂ/, /ਬਾਹੀਂ/, /ਅੱਖੀਂ/ ਆਦਿ।

(ੲ) ਸਵਰ (ਸੁਰ): ਸੁਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲੀ ਪਾਰਖੰਡ (ਅਖੰਡ) ਧੁਨੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਸੁਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਭਾਸ਼ਾ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਤਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਆਰੀਆ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਹੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ 'ਸੁਰ' ਦੀ ਸਾਰਥਕ ਹੋਂਦ ਹੈ। ਉੱਜ ਦੁਨੀਆ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ 'ਸੁਰ' ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸਾਉਥ ਏਸ਼ੀਅਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੁਰ ਹੈ। ਚੀਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਸੁਰਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਸੁਰ ਕਿਸ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਆਈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਖੋਜ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ 'ਸੁਰ' ਦੀ ਪਛਾਣ ਕੀਤੀ।

ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਉਚਾਰਨ ਅੰਗਾਂ ਨਾਲ ਭਾਸ਼ਾ ਧੁਨੀਆਂ ਉਚਾਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਹ ਦੀ ਹਵਾ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵੇਲੇ ਸਾਡੇ ਗਲੇ ਵਿੱਚ ਸੁਰ ਤੰਦਾਂ (Vocal Cards) ਕੰਬਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਉੱਚੀ ਜਾਂ ਨੀਵਾਂ ਬੋਲਣ ਨਾਲ ਸੁਰ ਤੰਦਾਂ ਦੇ ਕੰਬਣ ਦੀ ਗਤੀ ਵਧ-ਘਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੁਰ ਤੰਦਾਂ ਦੇ ਕੰਬਣ ਦੀ ਗਤੀ ਨੂੰ ਪਿੱਚ (Pitch) ਜਾਂ ਤਾਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਰ ਤੰਦਾਂ ਦੇ ਕੰਬਣ ਦੀ ਗਤੀ ਦਾ ਉਤਰਾ-ਚੁੜਾ ਕਈ ਵਾਰ ਸ਼ਮਦ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਾਰਥਿਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਸਦੇ ਵਧਣ-ਘਟਣ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਫ਼ਰਕ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚਲੇ ਸਵਰਾਂ ਤੇ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਅਤੇ ਗਿਣਤੀ ਉਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਪਾੜਾ (ਵਿਥ) ਤੇ ਪਾੜਾ (ਪੜ੍ਹਾਕੂ) ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਤੇ ਗਿਣਤੀ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਫ਼ਰਕ ਹੈ। ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਇਹ ਫ਼ਰਕ ਪਿੱਚ ਕਾਰਣ ਪਿਆ ਹੈ। ਜੇ ਜਦੋਂ ਪਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਾਰਥਿਕ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ 'ਸੁਰ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਰ ਦਾ ਆਧਾਰ ਏਹੀ ਪਿੱਚ ਹੈ। ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੁਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਵਰਾਂ 'ਤੇ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਏਹੀ ਪਿੱਚ ਵਾਕ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਾਰਥਿਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ 'ਵਾਕ-ਸੁਰ' (Intonation) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਸੁਰਾਂ ਮੰਨੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ-

- (1) ਉੱਚੀ ਜਾਂ ਚੜ੍ਹਦੀ ਸੁਰ : ਇਹ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਅਤੇ ਵਿਚਾਲੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਚਾਹ, ਸਾਹ, ਰਾਹ, ਰਹਿ, ਕਹਿ, ਲੀਹ, ਪੀਹ, ਮੋਹ, ਅਗਾਂਹ, ਪਿਛਾਂਹ, ਬਾਂਹ ਆਦਿ ਉੱਚੀ ਸੁਰ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ।
- (2) ਮੱਧਵਰਤੀ ਜਾਂ ਪੱਧਰੀ ਸੁਰ: ਇਹ ਨਾ ਉੱਚੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਨੀਵੀਂ। ਇਹ ਸੁਰ ਆਮ ਕਰਕੇ ਹ੍ਰਸਵ ਸਵਰ ਵਾਲੇ ਉਚਾਰ ਖੰਡ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਦੀਘਰ ਸਵਰ ਨਾਲ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਜਨਾਬ, ਜ਼ਮੀਨ, ਮਰੋੜ ਆਦਿ।
- (3) ਨੀਵੀਂ ਜਾਂ ਲਹਿੰਦੀ ਸੁਰ: ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਘ, ਝ, ਞ, ਠ ਅਤੇ ਢ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਘੋੜਾ, ਢੋਲ, ਪੇਲਾ, ਭਾਰ ਆਦਿ।

ਉੱਚੀ ਸੁਰ

ਚੜ੍ਹ

ਮੱਧਵਰਤੀ ਸੁਰ

ਚੁੜਾ

ਨੀਵੀਂ ਸੁਰ

ਝੜ

ਨੋਟ	ਕਲ੍ਹ	ਕਲ੍ਹਾ	ਘਲ
	ਟਾਲ੍ਹੀ	ਟਾਲੀ	ਟਾਲੀ
	ਕੋੜਾ	ਕੋੜਾ	ਘੋੜਾ

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਇਹ ਨੁਕਤਾ ਵੀ ਅਹਿਮ ਹੈ ਕਿ ਬਲ ਤੇ ਸੁਰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਰ ਦਾ ਇੱਕ ਅਹਿਮ ਪਹਿਲੂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੁਰ ਦੇ ਇੱਕ ਉਚਾਰਥੰਡ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਉਚਾਰਥੰਡ 'ਤੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਫ਼ਰਕ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਭਰਾ (ਰਿਸ਼ਤਾ) - /ਪ ਅ ਰ ਆ/ : ਭਰਾ (ਪੰਡ) - /ਪ ਅ ਰ ਆ/

(ਸ) ਪਿੱਚ ਜਾਂ ਤਾਨ: ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਉਚਾਰਨ ਅੰਗਾਂ ਨਾਲ ਭਾਸ਼ਾ ਪੁਨੀਆਂ ਉਚਾਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਹ ਦੀ ਹਵਾ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ

ਪੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵੇਲੇ ਸਾਡੇ ਗਲੇ ਵਿੱਚ ਸੁਰ ਤੰਦਾਂ (Pitchocal Cards) ਕੰਬਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਉੱਚੀ ਜਾਂ ਨੀਵਾਂ ਬੋਲਣ ਨਾਲ ਸੁਰ ਤੰਦਾਂ ਦੇ ਕੰਬਣ ਦੀ ਗਤੀ ਵਧ-ਘਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੁਰ ਤੰਦਾਂ ਦੇ ਕੰਬਣ ਦੀ ਗਤੀ ਨੂੰ ਪਿੱਚ (Pitch) ਜਾਂ ਤਾਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਰ ਤੰਦਾਂ ਦੇ ਕੰਬਣ ਦੀ ਗਤੀ ਦਾ ਉਤਰਾ-ਚੁੜਾ ਕਈ ਵਾਰ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਾਰਥਿਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਸਦੇ ਵਧਣ-ਘਟਣ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਫ਼ਰਕ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚਲੇ ਸਵਰਾਂ ਤੇ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਅਤੇ ਗਿਣਤੀ ਉਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਪਾੜਾ (ਵਿਥ) ਤੇ ਪਾੜਾ (ਪੜ੍ਹਾਕੂ) ਦੀਆਂ ਪੁਨੀਆਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਤੇ ਗਿਣਤੀ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਫ਼ਰਕ ਹੈ। ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਇਹ ਫ਼ਰਕ ਪਿੱਚ ਕਾਰਣ ਪਿਆ ਹੈ। ਸੋ ਜਦੋਂ ਪਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਾਰਥਿਕ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ 'ਸੁਰ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਰ ਦਾ ਆਧਾਰ ਏਹੀ ਪਿੱਚ ਹੈ। ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੁਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਵਰਾਂ 'ਤੇ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਸੁਰਾਂ ਮੰਨੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ- ਉੱਚੀ ਜਾਂ ਚੜ੍ਹਦੀ ਸੁਰ, ਮੱਧਵਰਤੀ ਜਾਂ ਪੱਧਰੀ ਸੁਰ, ਨੀਵੀਂ ਜਾਂ ਲਹਿੰਦੀ ਸੁਰ।

ਜਦੋਂ ਪਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨਿਸਚਿਤ ਬਿੰਦੂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਵੱਲ ਚੜ੍ਹਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਚੜ੍ਹਦੀ ਜਾਂ ਉੱਚੀ ਸੁਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਨਿਸਚਿਤ ਬਿੰਦੂ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਵੱਲ ਡਿਗਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਲਹਿੰਦੀ ਜਾਂ ਨੀਵੀਂ ਸੁਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਪਿੱਚ ਨਾ ਉੱਪਰ ਵੱਲ ਉਠਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਹੇਠਾਂ ਵੱਲ ਡਿਗਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸਨੂੰ ਪੱਧਰੀ ਜਾਂ ਮੱਧਵਰਤੀ ਸੁਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੱਧਰੀ ਸੁਰ ਦਰਅਸਲ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਮੂਲ/ਸਧਾਰਨ ਸੁਰ ਹੈ। ਲਹਿੰਦੀ ਸੁਰ ਨਾਲ ਉਚਾਰੇ ਸਵਰ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਵਕਫ਼ਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੱਧਰੀ ਸੁਰ ਨਾਲ ਉਚਾਰੇ ਸਵਰ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਵਕਫ਼ਾ ਇਸ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਚੜ੍ਹਦੀ ਸੁਰ ਨਾਲ ਉਚਾਰੇ ਸਵਰ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਵਕਫ਼ਾ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸੁਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਨਾਦੀ ਮਹਾਂਪਰਾਣ ਪੁਨੀਆਂ /ਘ, ਝ, ਞ, ਟ, ਡ/ ਦੇ ਲੋਪ ਹੋਣ ਨਾਲ ਅਤੇ /ਹ/ ਪੁਨੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਨੇੜਲੇ ਸਵਰ ਦੇ ਪਰਭਾਵ ਹੇਠਾਂ ਆ ਜਾਣ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨਾਂ ਹੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪੁਨੀਆਂ ਸੁਰ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪੁਨੀਆਂ ਤਰਤੀਬਵਾਰ /ਕ, ਚ, ਟ, ਤ, ਪ/ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਤੇ ਅਖੀਰਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪੁਨੀਆਂ ਤਰਤੀਬਵਾਰ /ਗ, ਜ, ਡ, ਦ, ਬ/ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਬਲੀ ਸਵਰ ਉਤੇ ਲਹਿੰਦੀ ਸੁਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਅਖੀਰਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਬਲੀ ਸਵਰ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਦੀ ਸੁਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਚੜ੍ਹਦੀ ਜਾਂ ਲਹਿੰਦੀ ਸੁਰ ਦਾ ਆਉਣਾ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਬਾ ਕਿਹੜੇ ਸਵਰ 'ਤੇ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਦਬਾ ਪਹਿਲੇ ਸਵਰ 'ਤੇ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਚੜ੍ਹਦੀ ਸੁਰ ਅਤੇ ਜੇ ਦਬਾ ਪਿਛਲੇ ਸਵਰ 'ਤੇ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਲਹਿੰਦੀ ਸੁਰ ਸਾਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅੱਗੇ ਉਦਾਹਰਣਾਂ

ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

ਨੋਟ

ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਸਥਿਤੀ	ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਚਾਰਲੀ ਸਥਿਤੀ		ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਅਖੀਰਲੀ ਸਥਿਤੀ
	ਦਬਾ ਪਹਿਲੇ ਸਵਰ 'ਤੇ	ਦਬਾ ਪਿਛਲੇ ਸਵਰ 'ਤੇ	
ਘਰ /ਕ ਅ ਰ/	ਕੋਝੀ /ਕ ਓ ਜ ਈ/	ਮਘਾ /ਮ ਅ ਗ ਆ/	ਮਾਘ /ਮ ਆ ਗ/
ਧਾਰ /ਤ ਅ ਰ/	ਚੋਭੀ /ਚ ਓ ਬ ਈ/	ਸੁਝਾ /ਸ ਉ ਜ ਆ/	ਲਾਭ /ਲ ਆ ਬ/
ਢੱਬ /ਟ ਅ ਬਬ/	ਮਾਘੀ /ਮ ਆ ਗ ਈ/	ਕਢਾ /ਕ ਅ ਡ ਆ/	ਦੁੱਧ /ਦ ਉ ਦਦ/
ਭਾਰ /ਪ ਆ ਰ/	ਦੋਧੀ /ਦ ਓ ਦ ਈ/	ਭਰਾ /ਪ ਅ ਰ ਆ/	ਕੁੱਝ /ਕ ਉ ਜਜ/
ਝੱਗ /ਚ ਅ ਗਗ/	ਕੱਢੀ /ਕ ਅ ਡ ਡ ਈ/	ਲਭਾ /ਲ ਅ ਬ ਆ/	ਕਾਢ /ਕ ਆ ਡ/

/ਹ/ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੈ। ਇਥੇ ਅਸੀਂ ਮਾਝੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰਾਂਗੇ। ਮਾਝੀ ਵਿੱਚ /ਹ/ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨਾਂ ਹੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੁਰ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਅਖੀਰਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਚੜ੍ਹਦੀ ਸੁਰ, ਮੁਢਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਲਹਿੰਦੀ ਸੁਰ ਅਤੇ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਚੜ੍ਹਦੀ ਜਾਂ ਲਹਿੰਦੀ ਸੁਰ ਦਾ ਹੋਣਾ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਬਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਕੀ ਹੈ ?

ਜੇਕਰ ਦਬਾ /ਹ/ ਧੁਨੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਚਰਦੇ ਸਵਰ ਉੱਤੇ ਹੋਵੇ ਤਾਂ /ਹ/ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਚੜ੍ਹਦੀ ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਦਬਾ /ਹ/ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਵਿਚਰਦੇ ਸਵਰ ਉੱਤੇ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਲਹਿੰਦੀ ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ

1. ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ:

- ਸੁਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ..... ਧੁਨੀ ਹੈ।
- ਸਾਹ-ਨਾਲੀ ਦੇ ਉੱਪਰ ਪਤਲੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਪਟਾਰੀ ਜਿਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਅਗਲੀ ਨੋਕ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ..... ਆਖਦੇ ਹਾਂ।
- ..... ਦੀ ਸਾਧ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਫ਼ਰੀਦ, ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ, ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਆਦਿ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦੌਰ ਹਨ।
- ..... ਕੌਮਲ ਤਾਲੂ ਦੇ ਨਾਲ ਲਟਕਦਾ ਹੋਇਆ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਮਾਸ ਦਾ ਲੋਥੜਾ ਹੈ।

14.5 ਸਾਰ ਅੰਸ਼

- ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਆਧੁਨਿਕ ਸਰੂਪ ਕਈ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰ ਕੇ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਾਂ ਅਤੇ ਫਿਰ ਅਪਭਰੰਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਧੁਨੀਆਤਮਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਇਆ ਉਥੇ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਸ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਜ਼ਾਰੀ ਰਿਹਾ।
- ਨਾਥਾਂ-ਜੋਰੀਆਂ ਦੀ ਸਾਧ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਫ਼ਰੀਦ, ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ, ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਆਦਿ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦੌਰ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਧੁਨੀ ਵਿਉਂਤ 'ਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਰਿਹਾ।
- ਧੁਨੀ-ਵਿਗਿਆਨ (Phonetics), ਧੁਨੀ-ਵਿਉਂਤ ਲਈ ਸਿਧਾਂਤਕ ਚੌਖਟਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਧੁਨੀ-ਵਿਉਂਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਉਹ ਸ਼ਾਖਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਉਚਰਿਤ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਵਾਂਚਿਆਂ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

- ਮਨੁੱਖ ਭਾਸ਼ਾ ਪੁਨੀਆਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਰਾਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਫੋਫੜਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੀ ਸਾਹ ਦੀ ਹਵਾ-ਰੋਂ ਅਤੇ ਸਾਡੀਆਂ ਨਾਸਾਂ ਦੇ ਪੋਲ ਤੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚਲੇ ਅੰਗ (ਸੰਘ, ਕਾਂ, ਤਾਲੂ, ਦੰਦ, ਬੁੱਲ੍ਹ, ਜੀਭ, ਤੇ ਸੁਰ ਤੰਦਾਂ ਆਦਿ) ਭਾਸ਼ਾਈ ਪੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਬੋਲਣ ਸਮੇਂ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁਨੀ ਉਚਾਰਨ ਅੰਗ ਜਾਂ ਪੁਨੀ ਯੰਤਰ ਜਾਂ ਬੋਲਯੰਤਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ਉਚਾਰਨ ਅੰਗ ਜਾਂ ਪੁਨੀ (ਬੋਲ) ਯੰਤਰਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ:
  - (1) ਕੰਠ-ਪਟਾਰੀ
  - (2) ਕੰਠ-ਮਾਰਗ ਪੋਲ
  - (3) ਮੂੰਹ-ਪੋਲ
  - (4) ਕਾਂ:
  - (5) ਦੰਦ:
  - (6) ਜੀਭ:
  - (7) ਹੋਠ (ਬੁੱਲ੍ਹ):
- ਬੋਲਯੰਤਰ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪੁਨੀਆਂ ਦੀ ਅੱਗੋਂ ਵਰਗ ਵੰਡ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪੁਨੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਸਮੁੱਚੀ ਵਰਗ-ਵੰਡ ਨੂੰ ਹੇਠਲੀ ਆਰੇਖ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ:
  - (1) ਖੰਡੀ ਪੁਨੀਆਂ
    - (i) ਸਵਰ ਪੁਨੀਆਂ
    - (ii) ਵਿਅੰਜਨ ਪੁਨੀਆਂ
  - (2) ਪਾਰਖੰਡੀ (ਅਖੰਡੀ) ਪੁਨੀਆਂ
    - (i) ਨਾਸਿਕਤਾ
    - (ii) ਬਲ
    - (iii) ਸਵਰ
    - (iv) ਤਾਨ

14.6 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼

- ਪੁਨੀ : ਬੋਲਣ ਸਮੇਂ ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਵਾਲੇ ਸੁਰ ਜਾਂ ਆਵਾਜ਼।
- ਬੋਲਯੰਤਰ : ਭਾਸ਼ਾਈ ਪੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਬੋਲਣ ਸਮੇਂ ਸਹਾਈ ਅੰਗ।

14.7 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਪੰਜਾਬੀ ਪੁਨੀ ਵਿਉਂਤ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ?
2. ਪੰਜਾਬੀ ਪੁਨੀ ਨੂੰ ਉਚਾਰਨ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਓ।
3. ਬੋਲ-ਯੰਤਰ ਕਿਸਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ?
4. ਖੰਡੀ ਅਤੇ ਪਾਰਖੰਡੀ ਪੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੀ ਅੰਤਰ ਹੈ ?
5. 'ਪਿੱਚ' ਜਾਂ 'ਤਾਨ' ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ?

ਉੱਤਰ : ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ

1. (i) ਪਾਰਖੰਡੀ (ii) ਘੰਡੀ (iii) ਨਾਥਾਂ-ਜੋਗੀਆਂ (iv) ਕਾਂ

14.8 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ

ਨੋਟ

ਬੁਕਸ

1. ਪੰਜਾਬੀ ਗਾਇਡ - ਇਲੈਕਟਿਵ (ਪਾਰਟ-I, II, III) : ਡੀ. ਐਚ. ਬੀ. ਸਿੰਘ, ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਐਮ.ਬੀ.ਡੀ. ਹਾਉਸ, ਜਲੰਧਰ।
2. ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਗਿਆਨੀ ਗਾਇਡ : ਗਿਆਨੀ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਐਮ.ਏ. (ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੀਆਂ), ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਧਨਪਤ ਰਾਏ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, ਜਲੰਧਰ।
3. ਪੰਜਾਬੀ ਗਾਇਡ - ਲਾਜ਼ਮੀ (ਟੀ.ਡੀ.ਸੀ.ਪਾਰਟ-II) : ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਜੋਤੀ ਬੁੱਕ ਡਿਪੋ ਪ੍ਰ.ਲਿ. ਕਰਨਾਲ।
4. ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਨ (ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ) : ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ, ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ।

ਨੋਟ

ਇਕਾਈ-15: ਸਵਰ: ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਆਧਾਰ

ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ

ਉਦੇਸ਼

ਜਾਣਕਾਰੀ

15.1 ਭਾਸ਼ਾਈ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਵਰਗ ਵੰਡ

15.2 ਸਵਰ ਧੁਨੀਆਂ

15.3 ਸਵਰ ਸੰਯੋਗ

15.4 ਦੋਸੰਧੀ (ਦੂਹਰੇ) ਸਵਰ

15.5 ਸਾਰ ਅੰਸ਼

15.6 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼

15.7 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

15.8 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ

ਉਦੇਸ਼

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ:

- ਭਾਸ਼ਾਈ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਵਰਗ ਵੰਡ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨਾ।
- ਸਵਰ ਧੁਨੀਆਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨੀ।
- ਸਵਰ ਸੰਯੋਗ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣਾ।
- ਦੋਸੰਧੀ (ਦੂਹਰੇ) ਸਵਰ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣਾ।

ਜਾਣਕਾਰੀ

ਮਨੁੱਖ ਭਾਸ਼ਾ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਰਾਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਫੇਫੜਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੀ ਸਾਹ ਦੀ ਹਵਾ-ਰੌਂ ਅਤੇ ਸਾਡੀਆਂ ਨਾਸਾਂ ਦੇ ਪੋਲ ਤੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚਲੇ ਅੰਗ (ਸੰਘ, ਕਾਂ, ਤਾਲੂ, ਦੰਦ, ਬੁੱਲ੍ਹ, ਜੀਭ, ਤੇ ਸੁਰ ਤੰਦਾਂ ਆਦਿ) ਭਾਸ਼ਾਈ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਬੋਲਣ ਸਮੇਂ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧੁਨੀ ਉਚਾਰਨ ਅੰਗ ਜਾਂ ਧੁਨੀ ਯੰਤਰ ਜਾਂ ਬੋਲਯੰਤਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੋਲਯੰਤਰ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਭਾਸ਼ਾਈ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਅੱਗੋਂ ਵਰਗ ਵੰਡ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਸਮੁੱਚੀ ਵਰਗ-ਵੰਡ ਨੂੰ ਹੇਠਲੀ ਆਰੇਖ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ: (1) ਖੰਡੀ ਧੁਨੀਆਂ, (2) ਪਾਰਖੰਡੀ (ਅਖੰਡੀ) ਧੁਨੀਆਂ।

15.1 ਭਾਸ਼ਾਈ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਵਰਗ ਵੰਡ:

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪਿਛਲੀ ਇਕਾਈ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਬੋਲਯੰਤਰ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਭਾਸ਼ਾਈ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਵਰਗ ਵੰਡ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ: ਖੰਡੀ ਧੁਨੀਆਂ ਅਤੇ ਪਾਰਖੰਡੀ ਧੁਨੀਆਂ।

1. ਖੰਡੀ ਧੁਨੀਆਂ (Segmental Phonemes): ਖੰਡੀ ਧੁਨੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਚਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਬੋਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੱਖਰਾ ਕਰਕੇ ਨਿਖੇੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੰਡਾਂ ਜਾਂ ਇਕਾਈਆਂ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਚਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰਕੇ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ

ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਸਵਰ, ਵਿਅੰਜਨ ਅਤੇ ਅਰਧ-ਸਵਰ ਪੁਨੀਆਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

(ੳ) ਸਵਰ ਪੁਨੀਆਂ

(ਅ) ਵਿਅੰਜਨ ਪੁਨੀਆਂ:

ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸਵਰ ਪੁਨੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਅੰਜਨ ਪੁਨੀਆਂ ਦੀ ਵਰਗ-ਵੰਡ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੀ ਸਾਹ ਦੀ ਹਵਾ-ਰੌਂ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਉਚਾਰੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਪੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਵੇਸ਼ੀ (Egressive) ਪੁਨੀਆਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੁਨੀਆਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਬਾਹਰੋਂ ਅੰਦਰ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਸਾਹ ਦੀ ਹਵਾ-ਰੌਂ 'ਤੇ ਰੋਕ ਪੈਣ ਕਾਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ੀ (Ingressive) ਪੁਨੀਆਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ੀ ਪੁਨੀਆਂ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹਨ। ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਨੀਆਂ ਨਿਵੇਸ਼ੀ ਹੀ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿੰਧੀ (ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ਇਸ ਦਾ ਖੇਤਰ ਦੱਖਣੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਹੈ) ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚਲੀਆਂ ਪੁਨੀਆਂ ਦੇ ਇੱਕ ਵਰਗ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ੀ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਇਕਾਈ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਸਵਰ ਪੁਨੀਆਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਾਂਗੇ।

ਟਾਸਕ   ਪੁਨੀ ਵਿਗਿਆਨ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ? ਪੁਨੀ-ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਪੁਨੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਕਿਹੜੇ ਤਿੰਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਧਰਾਂ 'ਤੇ ਪਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ

15.2 ਸਵਰ ਪੁਨੀਆਂ

ਸਵਰ ਪੁਨੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖੰਡੀ ਪੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਸਾਡੇ ਵੇਫ਼ੜਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਨਿਕਲਦੀ ਸਾਹ-ਹਵਾ ਬੇਰੋਕ ਗਤੀ ਨਾਲ ਮਲਕੜੇ ਜਿਹੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੂੰਹ ਦੇ ਉਚਾਰਨੀ ਅੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਤੇ ਨਾ ਕੋਈ ਤੰਗੀ, ਰਗੜ ਜਾਂ ਛੋਹ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਸਵਰ ਪੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਜੀਭ ਤੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਅ, ਆ, ਇ, ਈ, ਉ, ਊ, ਏ, ਐ, ਓ, ਔ ਸਵਰ ਪੁਨੀਆਂ ਹਨ।

15.2.1 ਪੰਜਾਬੀ ਸਵਰ ਪੁਨੀਆਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਤੇ ਸਥਾਪਨਾ

ਸਵਰ ਨੂੰ ਉਚਾਰ ਖੰਡ ਦਾ ਪੂਰਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਥੇ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਵਰਾਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ:

ਵਿਰੋਧ/ਟਾਕਰੇ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਵਿਰੋਧ ਜੁੱਟ ਪੇਸ਼ ਹਨ:

ਉ/ਓ	:	ਮੁੜ	:	ਮੌੜ	(ਮ+ਉ+ੜ)	:	(ਮ+ਓ+ੜ)
ਉ/ਊ	:	ਬੁਰ	:	ਬੂਰ	(ਬ+ਉ+ਰ)	:	(ਬ+ਊ+ਰ)
ਓ/ਊ	:	ਤੋਰ	:	ਤੂਰ	(ਤ+ਓ+ਰ)	:	(ਤ+ਊ+ਰ)
ਓ/ਐ	:	ਚੋਰ	:	ਚੂਰ	(ਚ+ਓ+ਰ)	:	(ਚ+ਐ+ਰ)
ਊ/ਓ	:	ਚੂਰੀ	:	ਚੌਰੀ	(ਚ+ਊ+ਰੀ)	:	(ਚ+ਓ+ਰੀ)
ਅ/ਆ	:	ਖਲ	:	ਖਾਲ	(ਖ+ਅ+ਲ)	:	(ਖ+ਆ+ਲ)
ਅ/ਐ	:	ਅੜ	:	ਐੜ	(ਅ+ੜ)	:	(ਐ+ੜ)
ਆ/ਐ	:	ਚਾਲ	:	ਚੌਲ	(ਚ+ਆ+ਲ)	:	(ਚ+ਐ+ਲ)
ਐ/ਐ	:	ਪੈੜ	:	ਪੌੜ	(ਪ+ਐ+ੜ)	:	(ਪ+ਐ+ੜ)
ਐ/ਆ	:	ਪੈਲ	:	ਪਾਲ	(ਪ+ਐ+ਲ)	:	(ਪ+ਆ+ਲ)
ਐ/ਈ	:	ਸੌਖ	:	ਸਖੀ	(ਸ+ਐ+ਖ)	:	(ਸ+ਅ+ਖ+ਈ)
ਇ/ਈ	:	ਮਿਲ	:	ਮੇਲ	(ਮ+ਇ+ਲ)	:	(ਮ+ਏ+ਲ)
ਈ/ਇ	:	ਪੀੜ	:	ਪਿੜ	(ਪ+ਈ+ੜ)	:	(ਪ+ਇ+ੜ)

ਨੋਟ	ਏ/ਐ	:	ਸੇਰ	:	ਸੈਰ	(ਸ+ਏ+ਰ)	:	(ਸ+ਐ+ਰ)
	ਏ/ਐ	:	ਵੇਲ	:	ਵੈਲ	(ਵ+ਏ+ਲ)	:	(ਵ+ਐ+ਲ)

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਰੋਧੀ ਜੋੜਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਦਸ ਸਵਰ ਧੁਨੀਆਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਦਸ ਸਵਰਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

/ਉ, ਊ, ਓ, ਅ, ਆ, ਐ, ਔ, ਇ, ਈ, ਏ/

ਇਹ ਦਸ ਸਵਰ ਵਿਰੋਧੀ (Contrast) ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਅਰਥ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ 'ਪਿੜ:ਪੀੜ' ਸ਼ਬਦ ਜੁੱਟ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਫਰਕ ਉਪਜਦਾ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਕਾਰਣ /ਈ/ ਦੀ ਥਾਂ /ਇ/ ਸਵਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਸਰਵ ਸਾਰਥਿਕ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦਸ ਸਵਰ ਨਿਖੇੜੂ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਵਰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਬਦਲੀ ਕਾਰਣ ਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਫਰਕ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਵਰ ਨਾਦੀ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਦਾ ਨਾਸਿਕੀ ਰੂਪ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਉੱਤੇ ਸੁਰ (Tone) ਵੀ ਆ ਸਕਦੀ ਹੈ।

15.3 ਸਵਰ ਸੰਯੋਗ

ਹੁਣ ਤੱਕ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਵਰ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਇਕਹਿਰੀ ਵਰਤੋਂ ਵੇਖੀ ਹੈ, ਭਾਵ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ (ਸਵਰ+ਵਿਅੰਜਨ) ਜਾਂ ਵਿਅੰਜਨ+ਸਵਰ) ਤਰਤੀਵਾਰ ਆਏ ਹਨ। ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦੋ, ਤਿੰਨ ਤੇ ਚਾਰ ਸਵਰ ਜੁੜਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ। ਸਵਰਾਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਜੁੜਵੀਂ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਸਵਰ ਸੰਯੋਗ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਦੋ ਜਾਂ ਦੋ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੀਰਘ ਸਵਰਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਲੜੀ ਵਿੱਚ ਬੋਲੇ ਜਾਣ ਨੂੰ 'ਸਵਰ-ਸੰਯੋਗ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਯੋਗ ਕੇਬਲ ਦੀਰਘ ਸਵਰ ਹੀ ਆ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਜਾਂ ਪੰਜ ਸਵਰਾਂ ਦਾ ਸੰਯੋਗ ਵੀ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਸਵਰ ਸੰਯੋਗ ਇਕੋ ਉਚਾਰਯੰਤ 'ਤੇ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਇਹ ਸਵਰ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਪਰ ਜੁੜਵੇਂ ਉਚਾਰਯੰਤ 'ਤੇ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸਵਰ ਸੰਯੋਗ ਦੇ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਪੈਟਰਨ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

1. ਦੂਹਰੇ ਸਵਰ:

(ੳ) ਦੀਰਘ + ਦੀਰਘ

ਆ ਈ	:	(ਮਾਈ) ਅ+ਆ+ਈ
ਆ ਏ	:	(ਤਾਏ) ਤ+ਆ+ਏ
ਆ ਓ	:	(ਜਾਓ) ਜ+ਆ+ਓ

2. ਤੀਹਰੇ ਸਵਰ:

(ੳ) ਦੀਰਘ + ਦੀਰਘ + ਦੀਰਘ

ਆ ਈ ਆ	:	(ਭਾਈਆ) ਭ+ਆ+ਈ+ਆ
ਓ ਈ ਆ	:	(ਰੋਈਆਂ) ਰ+ਓ+ਈ+ਆ

(ਅ) ਦੀਰਘ + ਲਘੂ + ਦੀਰਘ

ਓ ਈ ਆ	:	(ਮੋਇਆ) ਮ+ਓ+ਈ+ਆ
-------	---	----------------

(ੲ) ਲਘੂ + ਦੀਰਘ + ਦੀਰਘ+ ਦੀਰਘ

ਇ ਆ ਈ	:	(ਲਿਆਈ) ਲ+ਇ+ਆ+ਈ
-------	---	----------------

3. ਚੌਹਰੇ ਸਵਰ:

(ੳ) ਲਘੂ + ਦੀਰਘ + ਦੀਰਘ +ਦੀਰਘ

ਉ ਆ ਈ ਆ	:	(ਰੁਆਈਆਂ) ਰ+ਉ+ਆ+ਈ+ਆਂ
---------	---	---------------------

(ਅ) ਲਘੂ + ਦੀਰਘ + ਲਘੂ + ਦੀਰਘ

ਨੋਟ

ਇ ਆ ਇ ਆ : (ਲਿਆਇਆ) ਲ+ਇ+ਆ+ਇ+ਆ

15.4 ਦੋਸੰਧੀ (ਦੂਹਰੇ) ਸਵਰ (Diphthongs):

ਦੋਸੰਧੀ ਸਵਰ ਅਜਿਹੇ ਇਕੱਠੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਦੋ ਸਵਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਇਕੋ ਸਵਰ ਵਰਗਾ ਜਾਪੇ ਭਾਵ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਸੰਧੀ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਇਵੇਂ ਹੀ ਤਿੰਨ ਸਵਰਾਂ ਦੀ ਸੰਧੀ ਨੂੰ ਤ੍ਰੈਸੰਧੀ ਸਵਰ (Triphthong) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਦੋਸੰਧੀ ਉਚਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ:

ਉ ਆ	:	ਗ+ਉ+ਆ	:	ਗੁਆ
ਅ ਉ	:	ਗ+ਅ+ਉ	:	ਗਊ
ਅ ਈ	:	ਗ+ਅ+ਈ	:	ਗਈ
ਅ ਏ	:	ਗ+ਅ+ਏ	:	ਗਏ
ਇ ਆ	:	ਗ+ਇ+ਆ	:	ਗਿਆ
ਇ ਓ	:	ਪ+ਇ+ਓ	:	ਪਿਓ
ਇ ਅ	:	ਵ+ਇ+ਅ+ਰ+ਥ	:	ਵਿਅਰਥ
ਇ ਔ	:	ਪ+ਇ+ਔ+ਣ+ਆ	:	ਪਿਔਣਾ
ਇ ਐ	:	ਪ+ਇ+ਐ	:	ਪਿਐ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ /ਯ/ ਤੇ /ਵ/ ਦੋ ਅਰਧ ਸਵਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਸਰਕਵਾਂ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਇਹ ਪੂਰੇ ਵਿਅੰਜਨ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਸਵਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਯੋਧਾ, ਯੋਗੀ ਤੇ ਯੁੱਗ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ ਜੋਧਾ, ਜੋਗੀ ਤੇ ਜੁੱਗ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਭਾਵ ਇੱਥੇ /ਯ/ ਪੂਰੇ ਵਿਅੰਜਨ /ਜ/ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਗਯਾਨੀ, ਸੰਨਿਯਾਸੀ ਤੇ ਫਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦ ਸਯਾਹੀ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ ਗਿਆਨੀ, ਸੰਨਿਆਸੀ ਤੇ ਸਿਆਹੀ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ ਭਾਵ /ਯ/ ਸਵਰ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਸ਼ਾ, ਵਯਾਸ ਵਿੱਚ /ਵ/, /ਬ/ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਬਰਖਾ ਤੇ ਬਿਆਜ ਰੂਪ ਵੀ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹਨ। ਇਥੇ ਇਹ ਪੂਰਾ ਵਿਅੰਜਨ ਹੈ। ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਇਹ ਪੂਰਨ ਸਵਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ: ਸੁਵਾਮੀ ਤੋਂ ਸੁਆਮੀ ਅਤੇ ਦੁਵਾਰਾ ਤੋਂ ਦੁਆਰਾ ਆਦਿ ਵਿੱਚ /ਵ/ ਸਵਰ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ

1. ਦੱਸੋ ਕਿ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਬਿਆਨ 'ਸਹੀ' ਹਨ ਜਾਂ 'ਗਲਤ' :

- (i) ਭਾਸ਼ਾਈ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- (ii) ਸਵਰ ਧੁਨੀਆਂ-ਖੰਡੀ ਧੁਨੀਆਂ ਹਨ।
- (iii) ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ /ਯ/ ਤੇ /ਵ/ ਦੋ ਅਰਧ ਸਵਰ ਹਨ।
- (iv) ਦੋਸੰਧੀ ਸਵਰ ਅਜਿਹੇ ਇਕੱਠੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਤ੍ਰੈਸੰਧੀ ਸਵਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਇਕੋ ਸਵਰ ਵਰਗਾ ਜਾਪੇ ਭਾਵ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਸੰਧੀ ਹੋ ਜਾਵੇ।

15.5 ਸਾਰ ਅੰਸ਼

- ਮਨੁੱਖ ਭਾਸ਼ਾ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਰਾਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਵੇਫ਼ੜਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੀ ਸਾਹ ਦੀ ਹਵਾ-ਰੌਂ ਅਤੇ ਸਾਡੀਆਂ ਨਾਸਾਂ ਦੇ ਪੋਲ ਤੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚਲੇ ਅੰਗ (ਸੰਘ, ਕਾਂ, ਤਾਲੂ, ਦੰਦ, ਬੁੱਲ੍ਹ, ਜੀਭ, ਤੇ ਸੁਰ ਤੰਦਾਂ

ਨੋਟ

ਆਦਿ) ਭਾਸ਼ਾਈ ਪੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਬੋਲਣ ਸਮੇਂ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁਨੀ ਉਚਾਰਨ ਅੰਗ ਜਾਂ ਪੁਨੀ ਯੰਤਰ ਜਾਂ ਬੋਲਯੰਤਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

- ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪੁਨੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਸਮੁੱਚੀ ਵਰਗ-ਵੰਡ ਨੂੰ ਹੇਠਲੀ ਆਰੇਖ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ: (1) ਖੰਡੀ ਪੁਨੀਆਂ, (2) ਪਾਰਖੰਡੀ (ਅਖੰਡੀ) ਪੁਨੀਆਂ।
- ਖੰਡੀ ਪੁਨੀਆਂ (Segmental Phonemes): ਖੰਡੀ ਪੁਨੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਿਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਚਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।
- ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਸਵਰ, ਵਿਅੰਜਨ ਅਤੇ ਅਰਧ-ਸਵਰ ਪੁਨੀਆਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
(ੳ) ਸਵਰ ਪੁਨੀਆਂ (ਅ) ਵਿਅੰਜਨ ਪੁਨੀਆਂ:
- ਸਵਰ ਪੁਨੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖੰਡੀ ਪੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਸਾਡੇ ਫੇਫੜਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਨਿਕਲਦੀ ਸਾਹ-ਹਵਾ ਬੇਰੋਕ ਗਤੀ ਨਾਲ ਮਲਕੜੇ ਜਿਹੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੂੰਹ ਦੇ ਉਚਾਰਨੀ ਅੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਤੇ ਨਾ ਕੋਈ ਤੰਗੀ, ਰਗੜ ਜਾਂ ਛੋਹ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਸਵਰ ਸੰਯੋਗ ਇਕੋ ਉਚਾਰਖੰਡ 'ਤੇ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਇਹ ਸਵਰ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਪਰ ਜੁੜਵੇਂ ਉਚਾਰਖੰਡਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸਵਰ ਸੰਯੋਗ ਦੇ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਪੈਟਰਨ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।
1. ਦੂਹਰੇ ਸਵਰ: 2. ਤੀਹਰੇ ਸਵਰ: 3. ਚੌਹਰੇ ਸਵਰ:
- ਦੋਸੰਧੀ ਸਵਰ ਅਜਿਹੇ ਇਕੱਠੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਦੋ ਸਵਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਇਕੋ ਸਵਰ ਵਰਗਾ ਜਾਪੇ ਭਾਵ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਸੰਧੀ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਇਵੇਂ ਹੀ ਤਿੰਨ ਸਵਰਾਂ ਦੀ ਸੰਧੀ ਨੂੰ ਤ੍ਰੈਸੰਧੀ ਸਵਰ (Triphthong) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

15.6 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼

- ਆਰੇਖ :   ਚਿੱਤਰ

15.7 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਭਾਸ਼ਾਈ ਪੁਨੀਆਂ ਦੀ ਵਰਗ ਵੰਡ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
2. ਦੋਸੰਧੀ ਸਵਰ ਕਿਸਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ?
3. ਪੰਜਾਬੀ ਸਵਰ ਪੁਨੀਆਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਤੇ ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰੋ।
4. ਸਵਰ ਪੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ?

ਉੱਤਰ : ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ

1. (i) ਗ਼ਲਤ   (ii) ਸਹੀ   (iii) ਸਹੀ   (iv) ਗ਼ਲਤ

15.8 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ

ਬੁਕਸ

1. ਪੰਜਾਬੀ ਗਾਇਡ - ਇਲੈਕਟਿਵ (ਪਾਰਟ-I, II, III) : ਡੀ. ਐਚ. ਬੀ. ਸਿੰਘ, ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਐਮ.ਬੀ.ਡੀ. ਹਾਉਸ, ਜਲੰਧਰ।
2. ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਗਿਆਨੀ ਗਾਇਡ : ਗਿਆਨੀ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਐਮ.ਏ. (ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੀਆਂ), ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਧਨਪਤ

ਰਾਏ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, ਜਲੰਧਰ।

ਨੋਟ

3. ਪੰਜਾਬੀ ਗਾਇਡ - ਲਾਜ਼ਮੀ (ਟੀ.ਡੀ.ਸੀ.ਪਾਰਟ-II) : ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਜੋਤੀ ਬੁੱਕ ਡਿਪੋ ਪ੍ਰ.ਲਿ. ਕਰਨਾਲ।
4. ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਨ (ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ) : ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ, ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ।

ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ

ਉਦੇਸ਼

ਜਾਣਕਾਰੀ

16.1 ਸਵਰ ਵਰਗੀਕਰਨ

16.2 ਪੰਜਾਬੀ ਸਵਰ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਵਰਗ ਵੰਡ

16.3 ਜੀਭ ਦਾ ਉੱਪਰ ਉਠਣਾ

16.4 ਸਾਰ ਅੰਸ਼

16.5 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼

16.6 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

16.7 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ

ਉਦੇਸ਼

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ:

- ਸਵਰ ਵਰਗੀਕਰਨ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨੀ।
- ਪੰਜਾਬੀ ਸਵਰ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਵਰਗ ਵੰਡ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣਾ।
- ਜੀਭ ਦੇ ਉੱਪਰ ਉਠਣ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨਾ।

ਜਾਣਕਾਰੀ

ਖੰਡੀ ਧੁਨੀਆਂ (Segmental Phonemes): ਖੰਡੀ ਧੁਨੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਬੋਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੱਖਰਾ ਕਰਕੇ ਨਿਖੇੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੰਡਾਂ ਜਾਂ ਇਕਾਈਆਂ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰਕੇ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਸਵਰ, ਵਿਅੰਜਨ ਅਤੇ ਅਰਧ-ਸਵਰ ਧੁਨੀਆਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

16.1 ਸਵਰ ਵਰਗੀਕਰਨ

ਸਵਰ ਧੁਨੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖੰਡੀ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਸਾਡੇ ਫੇਫੜਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਨਿਕਲਦੀ ਸਾਹ-ਹਵਾ ਬੇਰੋਕ ਗਤੀ ਨਾਲ ਮਲਕੜੇ ਜਿਹੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੂੰਹ ਦੇ ਉਚਾਰਨੀ ਅੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਤੇ ਨਾ ਕੋਈ ਤੰਗੀ, ਰਗੜ ਜਾਂ ਛੋਹ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਸਵਰ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਜੀਭ ਤੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਅ, ਆ, ਇ, ਈ, ਉ, ਊ, ਏ, ਐ, ਓ, ਔ ਸਵਰ ਧੁਨੀਆਂ ਹਨ। ਸਵਰ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਸਾਹ ਨੂੰ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ ਪਰ ਉਚਾਰਨ ਅੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਹਰਕਤ ਜ਼ਰੂਰ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਵਰਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਜੀਭ ਅਤੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ।

16.1.1 ਵਰਗੀਕਰਨ ਦੇ ਆਧਾਰ

- (ੳ) ਜੀਭ ਦੀ ਸਥਿਤੀ: ਸਵਰ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਜੀਭ ਕਈ ਸਥਿਤੀਆਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਦੇ ਉੱਪਰ ਉਠਦੀ ਹੈ। ਕਦੇ ਹੇਠਾਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਕਦੇ ਇਸ ਦਾ ਅਗਲਾ ਅਤੇ ਕਦੇ ਪਿਛਲੇ ਹਿੱਸਾ ਹਰਕਤ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਵਰ

ਨੋਟ

ਪੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਜੀਭ ਦਾ ਅਗਲਾ ਭਾਗ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਪੁਨੀਆਂ ਮੂੰਹ ਪੋਲ ਦੇ ਅਗਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚੋਂ ਉਚਾਰੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਗਲੇ/ਅਗਲੇਰੇ ਸਵਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਵਰ ਪੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਜੀਭ ਦਾ ਪਿਛਲਾ ਭਾਗ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿਛਲੇ ਸਵਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਵੇਂ ਹੀ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਵਰ ਪੁਨੀਆਂ ਮੂੰਹ ਪੋਲ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚੋਂ ਉਚਾਰੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਲੇ/ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਸਵਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਵਰ ਪੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਜੀਭ ਉਪਰ ਉਠ ਕੇ ਤਾਲੂ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਨੇੜੇ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚੇ ਸਵਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਵਰਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਜੀਭ ਸਧਾਰਨ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੀਵੇਂ ਸਵਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੀਭ ਦੀ ਉੱਚੀ ਅਤੇ ਨੀਵੀਂ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਵਿਚਲਾਕਰਨੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਪੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਅੱਧ-ਉੱਚੇ ਅਤੇ ਅੱਧ-ਨੀਵੇਂ ਸਵਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਜੀਭ ਉੱਚੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮੂੰਹ ਪੋਲ ਦਾ ਰਾਹ ਸੌੜਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉੱਚੇ ਸਵਰਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦ ਸਵਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਜਦੋਂ ਜੀਭ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੇਠਲੇ ਪਾਸੇ ਦਬੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਨੀਵੇਂ ਸਵਰਾਂ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਸਵਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਅੱਧ ਉੱਚੇ ਸਵਰਾਂ ਨੂੰ ਅੱਧੇ-ਬੰਦ ਅਤੇ ਅੱਧ-ਨੀਵੇਂ ਸਵਰਾਂ ਨੂੰ ਅੱਧ-ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਸਵਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਅ) ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ : ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਵਰ ਪੁਨੀਆਂ ਦੇ ਦੋ ਵਰਗ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਵਰਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਦੋਵੇਂ ਬੁੱਲ੍ਹ ਮਿਲ ਕੇ ਇੱਕ ਗੋਲ ਚੱਕਰ ਜੇਹਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਗੋਲ ਸਵਰ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਵਰਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਬੁੱਲ੍ਹ ਗੋਲ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਨਾ ਹੋਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਅਗੋਲ ਸਵਰ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ੲ) ਮਾਤਰਾ : ਕਿਸੇ ਸਵਰ ਪੁਨੀ ਨੂੰ ਉਚਾਰਨ ਵਿੱਚ ਲਗਦੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਮਾਤਰਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸਵਰਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਮੁੱਖ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਘੱਟ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਉਚਾਰੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਵਰਾਂ ਨੂੰ ਲਘੂ ਸਵਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵੱਧ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਉਚਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਸਵਰਾਂ ਨੂੰ ਦੀਰਘ ਸਵਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਰਜੀ ਪੱਖੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਸਵਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਤੇ ਬਾਹਰਲੀ ਦੋ ਗੁੱਟਾਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਟਾਸਕ

ਦੋਹਰੇ ਸਵਰਾਂ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ?

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ

1. ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ:

- (i) ਸਵਰਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ..... ਅਤੇ ..... ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ।
- (ii) ਕਿਸੇ ਸਵਰ ਪੁਨੀ ਨੂੰ ਉਚਾਰਨ ਵਿੱਚ ਲਗਦੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ..... ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- (iii) ਇ, ਉ ਅਧ-ਉੱਚੇ ਅਤੇ ਏ, ਅ, ਓ ..... ਸਵਰ ਹਨ।

16.2 ਪੰਜਾਬੀ ਸਵਰ ਪੁਨੀਆਂ ਦੀ ਵਰਗ ਵੰਡ:

ਪੰਜਾਬੀ ਸਵਰ ਪੁਨੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਵਰਗ ਵੰਡ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਲੀਕਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਪੰਜਾਬੀ ਸਵਰ	:	ਵਰਗ ਵੰਡ
(ੳ) ਅਗਲੇ/ਅਗਲੇਰੇ ਸਵਰ (ਡਰੋਨਟ)	:	ਈ, ਏ, ਐ
ਵਿਚਲੇ/ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਸਵਰ (ਚੲਨਟੳਲ)	:	ਇ, ਉ, ਅ, ਓ

ਨੋਟ	ਪਿਛਲੇ ਸਵਰ (ਬਚਿਚਕ)	:	ਊ, ਓ, ਔ
(ਅ)	ਗੋਲ ਸਵਰ(ਰੋਨਦਦਦ)	:	ਊ, ਊ, ਓ, ਔ
	ਅਗੋਲ ਸਵਰ_(ਨਰੋਨਦਦਦ)	:	ਈ, ਏ, ਇ, ਐ, ਆ, ਅ
(ੲ)	ਉੱਚੇ ਸਵਰ (ਹਰਿਗਹ)	:	ਈ, ਊ, (ਬੰਦ) (close)
	ਅੱਧ ਉੱਚੇ	:	ਇ, ਊ (ਅੱਧ-ਬੰਦ) (half-close)
	ਨੀਵੇਂ (ਲੋਹ)	:	ਐ, ਆ, ਔ (ਖੁੱਲ੍ਹੇ) (open)
	ਅੱਧ-ਨੀਵੇਂ	:	ਏ, ਅ, ਓ (ਅੱਧ-ਖੁੱਲ੍ਹੇ) (half-open)
(ਸ)	ਲਘੂ ਸਵਰ (ਸਹੋਰਟ)	:	ਇ, ਊ, ਅ (ਕੇਂਦਰੀ) (central)
	ਦੀਰਘ ਸਵਰ (ਲੋਨਗ)	:	ਈ, ਏ, ਐ, ਆ, ਔ, ਓ, ਊ (ਬਾਹਰਲੇ) (peripheral)

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ? ਸਵਰ ਧੁਨੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖੰਡੀ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਸਾਡੇ ਫੇਫੜਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਨਿਕਲਦੀ ਸਾਹ-ਹਵਾ ਬੇਰੋਕ ਗਤੀ ਨਾਲ ਮਲਕੜੇ ਜਿਹੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

16.3 ਜੀਭ ਦਾ ਉੱਪਰ ਉਠਣਾ

- (1) ਈ, ਊ ਨੂੰ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਜੀਭ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉੱਚੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ 'ਉੱਚੇ ਸਵਰ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਮੂੰਹ ਵੱਧ ਤੋਂ ਮੱਧ ਮੀਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- (2) ਐ, ਔ, ਆ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਜੀਭ ਨੀਵੀਂ ਤੋਂ ਨੀਵੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਨੀਵੇਂ ਸਵਰ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- (3) ਇ, ਊ ਅਧ-ਉੱਚੇ ਅਤੇ ਏ, ਅ, ਓ ਅੱਧ-ਨੀਵੇਂ ਸਵਰ ਹਨ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ

2. ਦੱਸੋ ਕਿ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਬਿਆਨ 'ਸਹੀ' ਹਨ ਜਾਂ 'ਗਲਤ' :

- (i) ਜੀਭ ਦੀ ਸਥਿਤੀ, ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਮਾਤਰਾ ਸਵਰ ਵਰਗੀਕਰਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਹਨ।
- (ii) ਸਵਰ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਜੀਭ ਅਤੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਭੂਮਿਕਾ ਨਹੀਂ ਨਿਭਾਉਂਦੇ।
- (iii) ਈ, ਊ ਨੂੰ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਜੀਭ ਨੀਵੀਂ ਤੋਂ ਨੀਵੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ 'ਨੀਵੇਂ ਸਵਰ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

16.4 ਸਾਰ ਅੰਸ਼

- ਸਵਰ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਸਾਹ ਨੂੰ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ ਪਰ ਉਚਾਰਨ ਅੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਹਰਕਤ ਜ਼ਰੂਰ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਵਰਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਜੀਭ ਅਤੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ।
- ਵਰਗੀਕਰਨ ਦੇ ਆਧਾਰ
  - (ੳ) ਜੀਭ ਦੀ ਸਥਿਤੀ
  - (ਅ) ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ
  - (ੲ) ਮਾਤਰਾ
- ਖੰਡੀ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਸਵਰ, ਵਿਅੰਜਨ ਅਤੇ ਅਰਧ-ਸਵਰ ਧੁਨੀਆਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

16.5 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼

ਨੋਟ

- ਦੀਰਘ : ਵੱਧ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਉਚਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਸਵਰਾਂ

16.6 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਉੱਚੇ ਅਤੇ ਨੀਵੇਂ ਸਵਰਾਂ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰੋ।
2. ਸਵਰ ਵਰਗੀਕਰਨ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
3. ਸਵਰਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਜੀਭ ਅਤੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਸਮਝਾਓ।

ਉੱਤਰ : ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ

1. (i) ਜੀਭ, ਬੁੱਲ੍ਹ (ii) ਮਾਤਰਾ (iii) ਅੱਧ-ਨੀਵੇਂ
2. (i) ਸਹੀ (ii) ਗਲਤ (iii) ਗਲਤ

16.7 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ

ਬੁਕਸ

1. ਪੰਜਾਬੀ ਗਾਇਡ - ਇਲੈਕਟਿਵ (ਪਾਰਟ-I, II, III) : ਡੀ. ਐਚ. ਬੀ. ਸਿੰਘ, ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਐਮ.ਬੀ.ਡੀ. ਹਾਉਸ, ਜਲੰਧਰ।
2. ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਗਿਆਨੀ ਗਾਇਡ : ਗਿਆਨੀ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਐਮ.ਏ. (ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੀਆਂ), ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਧਨਪਤ ਰਾਏ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, ਜਲੰਧਰ।
3. ਪੰਜਾਬੀ ਗਾਇਡ - ਲਾਜ਼ਮੀ (ਟੀ.ਡੀ.ਸੀ.ਪਾਰਟ-II) : ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਜੋਤੀ ਬੁੱਕ ਡਿਪੋ ਪ੍ਰ.ਲਿ. ਕਰਨਾਲ।
4. ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਨ (ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ) : ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ, ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ।

ਨੋਟ

ਇਕਾਈ-17: ਪੰਜਾਬੀ ਸਵਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਉਚਾਰਨ ਦੇ ਨਿਯਮ

ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ

ਉਦੇਸ਼

ਜਾਣਕਾਰੀ

17.1 ਸਵਰ ਧੁਨੀਆਂ

17.2 ਜੀਭ ਦਾ ਉੱਪਰ ਉਠਣਾ

17.3 ਸਵਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਉਚਾਰਨ ਦੇ ਨਿਯਮ

17.4 ਸਾਰ ਅੰਸ਼

17.5 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼

17.6 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

17.7 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ

ਉਦੇਸ਼

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ:

- ਸਵਰ ਧੁਨੀਆਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨੀ।
- ਜੀਭ ਦੇ ਉੱਪਰ ਉਠਣ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣਾ।
- ਸਵਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਉਚਾਰਨ ਦੇ ਨਿਯਮ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨਾ।

ਜਾਣਕਾਰੀ

ਮਨੁੱਖ ਭਾਸ਼ਾ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਰਾਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਫੇਫੜਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੀ ਸਾਹ ਦੀ ਹਵਾ-ਰੋਂ ਅਤੇ ਸਾਡੀਆਂ ਨਾਸਾਂ ਦੇ ਪੋਲ ਤੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚਲੇ ਅੰਗ (ਸੰਘ, ਕਾਂ, ਤਾਲੂ, ਦੰਦ, ਬੁੱਲ੍ਹ, ਜੀਭ, ਤੇ ਸੁਰ ਤੰਦਾਂ ਆਦਿ) ਭਾਸ਼ਾਈ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਬੋਲਣ ਸਮੇਂ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧੁਨੀ ਉਚਾਰਨ ਅੰਗ ਜਾਂ ਧੁਨੀ ਯੰਤਰ ਜਾਂ ਬੋਲਯੰਤਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਚਾਰਨ ਅੰਗ ਜਾਂ ਧੁਨੀ (ਬੋਲ) ਯੰਤਰਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ:

- (1) ਕੰਠ-ਪਟਾਰੀ
- (2) ਕੰਠ-ਮਾਰਗ ਪੋਲ
- (3) ਮੂੰਹ-ਪੋਲ
- (4) ਕਾਂ
- (5) ਦੰਦ
- (6) ਜੀਭ
- (7) ਹੋਠ (ਬੁੱਲ੍ਹ)

17.1 ਸਵਰ ਧੁਨੀਆਂ

ਸਵਰ ਧੁਨੀਆਂ ਉਹ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਫੇਫੜਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਦੀ ਹਵਾ ਮੂੰਹ ਪੋਲ ਵਿੱਚੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਰੁਕਾਵਟ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਅ, ਆ, ਇ, ਈ, ਉ, ਊ, ਏ, ਐ, ਔ ਸਵਰ ਧੁਨੀਆਂ ਹਨ। ਸਵਰਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਜੀਭ

ਅਤੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਕਾਈ 16 ਵਿੱਚ ਸਵਰ ਵਰਗੀਕਰਨ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ।

ਨੋਟ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਵਰ	:	ਵਰਗ ਵੰਡ
(ੳ) ਅਗਲੇ/ਅਗਲੇਰੇ ਸਵਰ	:	ਈ, ਏ, ਐ
ਵਿਚਲੇ/ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਸਵਰ	:	ਇ, ਉ, ਅ, ਆ
ਪਿਛਲੇ ਸਵਰ	:	ਊ, ਓ, ਔ
(ਅ) ਗੋਲ ਸਵਰ	:	ਉ, ਊ, ਓ, ਔ
ਅਗੋਲ ਸਵਰ	:	ਈ, ਏ, ਇ, ਐ, ਆ, ਅ
(ੲ) ਉੱਚੇ ਸਵਰ	:	ਈ, ਊ, (ਬੰਦ) (close)
ਅੱਧ ਉੱਚੇ	:	ਇ, ਉ (ਅੱਧ-ਬੰਦ) (half-close)
ਨੀਵੇਂ	:	ਐ, ਆ, ਔ (ਖੁੱਲ੍ਹੇ) (open)
ਅੱਧ-ਨੀਵੇਂ	:	ਏ, ਅ, ਓ (ਅੱਧ-ਖੁੱਲ੍ਹੇ) (half-open)
(ਸ) ਲਘੂ ਸਵਰ	:	ਇ, ਉ, ਅ (ਕੇਂਦਰੀ) (ਸ) (central)
ਦੀਰਘ ਸਵਰ	:	ਈ, ਏ, ਐ, ਆ, ਔ, ਓ, ਊ (ਬਾਹਰਲੇ) (peripheral)

17.2 ਜੀਭ ਦਾ ਉੱਪਰ ਉਠਣਾ

- (1) ਈ, ਊ ਨੂੰ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਜੀਭ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉੱਚੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ 'ਉੱਚੇ ਸਵਰ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਮੂੰਹ ਵੱਧ ਤੋਂ ਮੱਧ ਮੀਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- (2) ਐ, ਔ, ਆ ਦੇ ਅੁਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਜੀਭ ਨੀਵੀਂ ਤੋਂ ਨੀਵੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਨੀਵੇਂ ਸਵਰ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- (3) ਇ, ਉ ਅਧ-ਉੱਚੇ ਅਤੇ ਏ, ਅ, ਓ ਅੱਧ-ਨੀਵੇਂ ਸਵਰ ਹਨ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ? ਜਦੋਂ ਸ਼ਬਦ-ਬਣਤਰ ਵਿੱਚ ਦੋ ਸਵਰ 9ਕੇਂਦਰੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ) ਅਗੜ-ਪਿਛੜ ਬੋਲਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਦੋਹਰੇ ਸਵਰ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ।

17.3 ਸਵਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਉਚਾਰਨ ਦੇ ਨਿਯਮ

ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਦਸ ਸਵਰ ਹਨ ਅ, ਆ, ਇ, ਈ, ਉ, ਊ, ਏ, ਐ, ਓ, ਔ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤੇ ਉਚਾਰਨ ਦੇ ਨਿਯਮ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਨ:

17.3.1. ਦੀਰਘ ਸਵਰ

- (1) /ਈ/ : ਇਹ ਅਗਲੇਰਾ, ਉੱਚਾ, ਗੁਲਾਈ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਦੀਰਘ ਸਵਰ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸਥਿਤੀਆਂ ਆਰੰਭ, ਮੱਧ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :

ਵਰਤੋਂ	ਉਚਾਰਨ
ਆਰੰਭ : ਈਦ	/ਈ ਦ/
ਈਸਾ	/ਈ ਸ ਆ/
ਈਮਾਨ	/ਈ ਮ ਆ ਨ/
ਈਸਬਗੋਲ	/ਈ ਸ ਬ ਗ ਓ ਲ/

ਨੋਟ

	ਈਦਗਾਹ	/ਈ ਦ ਗ ਆ ਹ/
	ਈਮਾਨਦਾਰੀ	/ਈ ਮ ਆ ਨ ਦ ਆ ਰ ਈ/
	ਵਰਤੋਂ	ਉਚਾਰਨ
ਮੱਧ:	ਚੀਰ	/ਚ ਈ ਰ/
	ਸੀਰ	/ਸ ਈ ਰ/
	ਕੀਪ	/ਕ ਈ ਪ/
	ਖੀਰ	/ਖ ਈ ਰ/
	ਚੀਪੜ	/ਚ ਈ ਪ ਝ/
	ਜੀਵਨ	/ਜ ਈ ਵ ਨ/
	ਵਰਤੋਂ	ਉਚਾਰਨ
ਅੰਤ :	ਤੀਸਰੀ	/ਤ ਈ ਸ ਰ ਈ/
	ਕਾਕੀ	/ਕ ਆ ਕ ਈ/
	ਸਾਥੀ	/ਸ ਆ ਥ ਈ/
	ਦੀਵਾਲੀ	/ਦ ਈ ਵ ਆ ਲ ਈ/
	ਕੁਰਾਲੀ	/ਕ ਉ ਰ ਆ ਲ ਈ/
	ਜੁਆਨੀ	/ਜ ਉ ਆ ਨ ਈ/

(2) /ਏ/ : ਇਹ ਅਗਲੇਰਾ, ਅੱਧ-ਉੱਚਾ, ਗੁਲਾਈ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਦੀਰਘ ਸਵਰ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸਥਿਤੀਆਂ ਆਰੰਭ, ਮੱਧ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :

	ਵਰਤੋਂ	ਉਚਾਰਨ
ਆਰੰਭ :	ਏਡਾ	/ਏ ਡ ਆ/
	ਏਨਾ	/ਏ ਨ ਆ/
	ਏਧਰਲਾ	/ਏ ਧ ਰ ਲ ਆ/
	ਏਕੜ	/ਏ ਕ ਝ/
	ਏਕਾ	/ਏ ਕ ਆ/
	ਵਰਤੋਂ	ਉਚਾਰਨ
ਮੱਧ :	ਕਲੇਸ਼	/ਕ ਲ ਏ ਸ਼/
	ਸੇਕ	/ਸ ਏ ਕ/
	ਖੇਤ	/ਖ ਏ ਤ/
	ਚੇਤ	/ਚ ਏ ਤ/
	ਜੇਵਰ	/ਜ ਏ ਵ ਰ/
	ਵਰਤੋਂ	ਉਚਾਰਨ
ਅੰਤ :	ਕਤੂਰੇ	/ਕ ਤ ਉ ਰ ਏ/
	ਮੁੰਡੇ	/ਮੁੰ ਡ ਏ/
	ਜੌੜੇ	/ਜ ਔ ਝ ਏ/
	ਤੌੜੇ	/ਤ ਔ ਝ ਏ/

ਮੁਰਦੇ	/ਮ ਉ ਰ ਦ ਏ/	ਨੋਟ
(3) /ਐ/ : ਇਹ ਅਗਲੇਰਾ, ਨੀਵਾਂ, ਗੁਲਾਈ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਦੀਰਘ ਸਵਰ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸਥਿਤੀਆਂ ਆਰੰਭ, ਮੱਧ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :		
ਵਰਤੋਂ	ਉਚਾਰਨ	
ਆਰੰਭ : ਐਬ	/ਐ ਬ/	
ਐਥੇ	/ਐ ਥ ਏ/	
ਐਸਾ	/ਐ ਸ ਆ/	
ਐਧਰ	/ਐ ਧ ਰ/	
ਐਪਰ	/ਐ ਪ ਰ/	
ਵਰਤੋਂ	ਉਚਾਰਨ	
ਮੱਧ : ਵੈਰੀ	/ਵ ਐ ਰ ਈ/	
ਪੈਰ	/ਪ ਐ ਰ/	
ਹੈਸੀਅਤ	/ਹ ਐ ਸ ਈ ਅ ਤ/	
ਖੈਰਾਤ	/ਖ ਐ ਰ ਆ ਤ/	
ਜੈਕਾਰਾ	/ਜ ਐ ਕ ਆ ਰ ਆ/	
ਵਰਤੋਂ	ਉਚਾਰਨ	
ਅੰਤ : ਸਵੈ	/ਸ ਵ ਐ/	
ਹੈ	/ਹ ਐ/	
ਜੈ	/ਜ ਐ/	
ਭੈਅ	/ਭ ਐ ਅ/	
ਲੈ	/ਲ ਐ/	

ਨੋਟਸ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਅ, ਆ, ਇ, ਈ, ਉ, ਊ, ਏ, ਐ, ਔ ਸਵਰ ਧੁਨੀਆਂ ਹਨ।

(4) /ਆ/ : ਇਹ ਵਿਚਕਾਰਲਾ, ਨੀਵਾਂ, ਗੁਲਾਈ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਦੀਰਘ ਸਵਰ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸਥਿਤੀਆਂ ਆਰੰਭ, ਮੱਧ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :

ਵਰਤੋਂ	ਉਚਾਰਨ
ਆਰੰਭ : ਆਸ	/ਆ ਸ/
ਆਰਸੀ	/ਆ ਰ ਸ ਈ/
ਆਪਣੀ	/ਆ ਪ ਣ ਈ/
ਆਕਾਸ਼	/ਆ ਕ ਆ ਸ਼/
ਆਚਰਨ	/ਆ ਚ ਰ ਨ/
ਵਰਤੋਂ	ਉਚਾਰਨ
ਮੱਧ : ਖਾਸ	/ਖ ਆ ਸ/

ਨੋਟ

ਥਾਲੀ	/ਥ ਆ ਲ ਈ/
ਚਾਕੂ	/ਚ ਆ ਕ ਊ/
ਮਾਤਰਾ	/ਮ ਆ ਤ ਰ ਆ/
ਯਾਤਰਾ	/ਯ ਆ ਤ ਰ ਆ/
ਵਰਤੋਂ	ਉਚਾਰਨ
ਅੰਤ : ਸਦਾ	/ਸ ਦ ਆ/
ਮਾਲਾ	/ਮ ਆ ਲ ਆ/
ਕਾਲਾ	/ਕ ਆ ਲ ਆ/
ਸਾਹਾ	/ਸ ਆ ਹ ਆ/
ਵਾਰਤਾ	/ਵ ਆ ਰ ਤ ਆ/

(5) /ਐ/ : ਇਹ ਪਿਛਲੇਰਾ, ਨੀਵਾਂ, ਗੁਲਾਈਦਾਰ ਅਤੇ ਦੀਰਘ ਸਵਰ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸਥਿਤੀਆਂ ਆਰੰਭ, ਮੱਧ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :

ਵਰਤੋਂ	ਉਚਾਰਨ
ਆਰੰਭ : ਐਖ	/ਐ ਖ/
ਐਹ	/ਐ ਹ/
ਐਰਤ	/ਐ ਰ ਤ/
ਵਰਤੋਂ	ਉਚਾਰਨ
ਮੱਧ : ਕੈਡੀ	/ਕ ਐ ਡ ਈ/
ਦੈੜ	/ਦ ਐ ਝ/
ਚੈੜਾ	ਚ ਐ ਝ ਆ/
ਵਰਤੋਂ	ਉਚਾਰਨ
ਅੰਤ : ਜਲੈ	/ਜ ਲ ਐ/
ਚੈ	/ਚ ਐ/
ਸੈ	/ਸ ਐ/

(6) /ਓ/ : ਇਹ ਪਿਛਲੇਰਾ, ਅਰਧ-ਉੱਚਾ, ਗੁਲਾਈਦਾਰ ਅਤੇ ਦੀਰਘ ਸਵਰ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸਥਿਤੀਆਂ ਆਰੰਭ, ਮੱਧ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :

ਵਰਤੋਂ	ਉਚਾਰਨ
ਆਰੰਭ: ਓੜਕ	/ਓ ਝ ਕ/
ਓਕ	/ਓ ਕ/
ਓਟ	/ਓ ਟ/
ਓੜਕ	/ਓ ਝ ਕ/
ਓਦਰ	/ਓ ਦ ਰ/
ਵਰਤੋਂ	ਉਚਾਰਨ
ਮੱਧ : ਘੋੜਾ	/ਘ ਓ ਝ ਆ/
ਡੋਰ	/ਡ ਓ ਰ/

	ਜੋੜ	/ਜ ਓ ਝ/	ਨੋਟ
	ਗੋਰ	/ਗ ਓ ਰ/	
	ਕੋਕੜ	/ਕ ਓ ਕ ਝ ਉ/	
	ਵਰਤੋਂ	ਉਚਾਰਨ	
ਅੰਤ :	ਘਿਓ	/ਘ ਇ ਓ/	
	ਜੋ	/ਜ ਓ/	
	ਦੇਖੋ	/ਦ ਏ ਖ ਓ/	
	ਪਸਤੋ	/ਪ ਸ ਤ ਓ/	
	ਹਾਤੋ	ਹ ਆ ਤ ਓ/	

(7) /ਉ/ : ਇਹ ਪਿਛਲੇਰਾ, ਉੱਚਾ, ਗੁਲਾਈਦਾਰ ਅਤੇ ਦੀਰਘ ਸਵਰ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸਥਿਤੀਆਂ ਆਰੰਭ, ਮੱਧ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :

	ਵਰਤੋਂ	ਉਚਾਰਨ
ਆਰੰਭ :	ਉਠ	/ਉ ਠ/
	ਉਸ਼ਾ	/ਉ ਸ਼ ਆ/
	ਉਰਜਾ	/ਉ ਰ ਜ ਆ/
	ਉਠਣੀ	/ਉ ਠ ਠ ਈ/
	ਉਣਤਾਈ	ਉ ਠ ਤ ਆ ਈ/
	ਵਰਤੋਂ	ਉਚਾਰਨ
ਮੱਧ :	ਝੁਠ	/ਝ ਉ ਠ/
	ਧੁੜ	/ਧ ਉ ਝ/
	ਚੂਰ	/ਚ ਉ ਝ/
	ਸੂਰਜ	/ਸ ਉ ਰ ਜ/
	ਸਬੂਤ	/ਸ ਬ ਉ ਤ/
	ਵਰਤੋਂ	ਉਚਾਰਨ
ਅੰਤ :	ਡਾਕੂ	/ਡ ਆ ਕ ਉ/
	ਜਾਦੂ	/ਜ ਆ ਦ ਉ/
	ਕੇਤੂ	/ਕ ਏ ਤ ਉ/
	ਵਿਆਜੂ	/ਵ ਇ ਆ ਜ ਉ/
	ਫਿਰਕੂ	ਫ ਇ ਰ ਕ ਉ/

17.3.2 ਲਘੂ ਸਵਰ

(1) /ਇ/ : ਇਹ ਅੱਧ-ਉੱਚਾ, ਵਿਚਕਾਲਗਾ, ਗੁਲਾਈ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਲਘੂ ਸਵਰ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਆਰੰਭ ਅਤੇ ਮੱਧ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ:

	ਵਰਤੋਂ	ਉਚਾਰਨ
ਆਰੰਭ :	ਇਸ	/ਇ ਸ/
	ਇਸ਼ਟ	/ਇ ਸ਼ ਟ/

ਨੋਟ

ਇਸਤੇਮਾਲ	/ਇ ਤ ਏ ਮ ਆ ਲ/
ਇਕਬਾਲ	/ਇ ਕ ਬ ਆ ਲ/
ਇਕਲੌਤਾ	/ਇ ਕ ਲ ਔ ਤ ਆ/
ਇਖਲਾਕ	/ਇ ਖ ਲ ਆ ਕ/
ਵਰਤੋਂ	ਉਚਾਰਨ
ਮੱਧ :	
ਸਥਿਤੀ	/ਸ ਥ ਇ ਤ ਈ/
ਚਿਰ	/ਚ ਇ ਰ/
ਫਿਰ	/ਫ ਇ ਰ/
ਹਰਿਆ	/ਹ ਰ ਇ ਆ/
ਸਾਹਿਤ	/ਸ ਆ ਹ ਇ ਤ/
ਦਲਿਤ	/ਦ ਲ ਇ ਤ/

- (2) /ਅ/ : ਇਹ ਅੱਧ-ਨੀਵਾਂ, ਵਿਚਕਾਰਲਾ, ਗੁਲਾਈ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਲਘੂ ਸਵਰ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਆਰੰਭ ਅਤੇ ਮੱਧ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ:

ਵਰਤੋਂ	ਉਚਾਰਨ
ਆਰੰਭ :	
ਅਸਰ	/ਅ ਸ ਰ/
ਅਸਤਰ	/ਅ ਸ ਤ ਰ/
ਅਸਲ	/ਅ ਸ ਲ/
ਅਮਲ	/ਅ ਮ ਲ/
ਅਸਤੀਫਾ	/ਅ ਸ ਤ ਈ ਫ ਆ/
ਵਰਤੋਂ	ਉਚਾਰਨ
ਮੱਧ :	
ਚਬਰ	/ਚ ਅ ਬ ਅ ਰ/
ਸ਼ਕਲ	/ਸ਼ ਕ ਅ ਲ/
ਡਰ	/ਡ ਅ ਰ/
ਕਰ	/ਕ ਅ ਰ/
ਸਬਰ	/ਸ ਅ ਬ ਅ ਰ/

- (3) /ਉ/ : ਇਹ ਅੱਧ-ਉੱਚਾ, ਵਿਚਕਾਰਲਾ, ਗੁਲਾਈਦਾਰ ਅਤੇ ਲਘੂ ਸਵਰ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਆਰੰਭ ਅਤੇ ਮੱਧ ਵਿੱਚ ਹੀ ਵਿਚਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ:

ਵਰਤੋਂ	ਉਚਾਰਨ
ਆਰੰਭ :	
ਉੱਲੂ	/ਉ ਲ ਲ ਉ/
ਉਸ	/ਉ ਸ/
ਉਚਾਰਨ	/ਉ ਚ ਆ ਰ ਨ/
ਉਤਸ਼ਾਹ	/ਉ ਤ ਸ਼ ਆ ਹ/
ਵਰਤੋਂ	ਉਚਾਰਨ
ਮੱਧ :	
ਸੁਧਾਰ	/ਸ ਉ ਧ ਆ ਰ/
ਸੁਰ	/ਸ ਉ ਰ/

ਗੁਲਮੋਹਰ

/ਗ ਉ ਲ ਮ ਓ ਹ ਰ/

ਨੋਟ

ਪੁਖਰਾਜ

/ਪ ਉ ਖ ਰ ਆ ਜ/

ਉਪਰੋਕਤ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ‘ਓ, ਅ, ਇ’ ਤੋਂ ਸਵਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਕੇਬਲ ਆਰੰਭ ਅਤੇ ਮੱਧ ਵਿੱਚ ਹੀ ਆ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਦਕਿ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਸਵਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨਾਂ ਹੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ

1. ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ:

- (i) /ਈ/ ਅਗਲੇਰਾ, ਉੱਚਾ, ਗੁਲਾਈ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ..... ਸਵਰ ਹੈ।
- (ii) /ਏ/ ਸ਼ਬਦ ਦੀਆਂ ..... ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ।
- (iii) ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਅ, ਆ, ਇ, ਈ, ਉ, ਊ, ਏ, ਐ, ਔ ..... ਧੁਨੀਆਂ ਹਨ।
- (iv) /ਉ/ ਅੱਧ-ਉੱਚਾ, ਵਿਚਕਾਰਲਾ, ਗੁਲਾਈਦਾਰ ਅਤੇ ਲਘੂ ਸਵਰ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ..... ਅਤੇ ..... ਵਿੱਚ ਹੀ ਵਿਚਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

17.4 ਸਾਰ ਅੰਸ਼

- ਸਵਰ ਧੁਨੀਆਂ ਉਹ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਫੇਫੜਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦੀ ਹਵਾ ਮੂੰਹ ਪੋਲ ਵਿਚੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਰੁਕਾਵਟ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਅ, ਆ, ਇ, ਈ, ਉ, ਊ, ਏ, ਐ, ਔ ਸਵਰ ਧੁਨੀਆਂ ਹਨ। ਸਵਰਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਜੀਭ ਅਤੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਕਾਈ 16 ਵਿੱਚ ਸਵਰ ਵਰਗੀਕਰਨ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ।
- ਈ, ਊ ਨੂੰ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਜੀਭ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉੱਚੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ‘ਉੱਚੇ ਸਵਰ’ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਮੂੰਹ ਵੱਧ ਤੋਂ ਮੱਧ ਮੀਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ਐ, ਔ, ਆ ਦੇ ਅੁਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਜੀਭ ਨੀਵੀਂ ਤੋਂ ਨੀਵੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ‘ਨੀਵੇਂ ਸਵਰ’ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ਇ, ਉ ਅਧ-ਉੱਚੇ ਅਤੇ ਏ, ਅ, ਓ ਅੱਧ-ਨੀਵੇਂ ਸਵਰ ਹਨ।
- ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਦਸ ਸਵਰ ਹਨ ਅ, ਆ, ਇ, ਈ, ਉ, ਊ, ਏ, ਐ, ਓ, ਔ।
- ਦੀਰਘ ਸਵਰ:
  - (1) /ਈ/ : ਇਹ ਅਗਲੇਰਾ, ਉੱਚਾ, ਗੁਲਾਈ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਦੀਰਘ ਸਵਰ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸਥਿਤੀਆਂ ਆਰੰਭ, ਮੱਧ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ।
  - (2) /ਏ/ : ਇਹ ਅਗਲੇਰਾ, ਅੱਧ-ਉੱਚਾ, ਗੁਲਾਈ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਦੀਰਘ ਸਵਰ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸਥਿਤੀਆਂ ਆਰੰਭ, ਮੱਧ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ।
  - (3) /ਐ/ : ਇਹ ਅਗਲੇਰਾ, ਨੀਵਾਂ, ਗੁਲਾਈ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਦੀਰਘ ਸਵਰ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸਥਿਤੀਆਂ ਆਰੰਭ, ਮੱਧ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ।
  - (4) /ਆ/ : ਇਹ ਵਿਚਕਾਰਲਾ, ਨੀਵਾਂ, ਗੁਲਾਈ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਦੀਰਘ ਸਵਰ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸਥਿਤੀਆਂ ਆਰੰਭ, ਮੱਧ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ।
  - (5) /ਔ/ : ਇਹ ਪਿਛਲੇਰਾ, ਨੀਵਾਂ, ਗੁਲਾਈਦਾਰ ਅਤੇ ਦੀਰਘ ਸਵਰ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸਥਿਤੀਆਂ ਆਰੰਭ, ਮੱਧ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ।
  - (6) /ਓ/ : ਇਹ ਪਿਛਲੇਰਾ, ਅਰਧ-ਉੱਚਾ, ਗੁਲਾਈਦਾਰ ਅਤੇ ਦੀਰਘ ਸਵਰ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸਥਿਤੀਆਂ

ਨੋਟ

ਆਰੰਭ, ਮੱਧ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ।

(7) /ਉ/ : ਇਹ ਪਿਛਲੇ, ਉੱਚਾ, ਗੁਲਾਈਦਾਰ ਅਤੇ ਦੀਰਘ ਸਵਰ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸਥਿਤੀਆਂ ਆਰੰਭ, ਮੱਧ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ।

• ਲਘੂ ਸਵਰ:

(1) /ਇ/ : ਇਹ ਅੱਧ-ਉੱਚਾ, ਵਿਚਕਾਰਲਾ, ਗੁਲਾਈ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਲਘੂ ਸਵਰ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਆਰੰਭ ਅਤੇ ਮੱਧ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(2) /ਅ/ : ਇਹ ਅੱਧ-ਨੀਵਾਂ, ਵਿਚਕਾਰਲਾ, ਗੁਲਾਈ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਲਘੂ ਸਵਰ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਆਰੰਭ ਅਤੇ ਮੱਧ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(3) /ਉ/ : ਇਹ ਅੱਧ-ਉੱਚਾ, ਵਿਚਕਾਰਲਾ, ਗੁਲਾਈਦਾਰ ਅਤੇ ਲਘੂ ਸਵਰ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਆਰੰਭ ਅਤੇ ਮੱਧ ਵਿੱਚ ਹੀ ਵਿਚਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

17.5 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼

- ਉਚਾਰਨ ਅੰਗ : ਭਾਸ਼ਾਈ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਬੋਲਣ ਸਮੇਂ ਸਹਾਈ ਅੰਗ।

17.6 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਦੀਰਘ ਸਵਰ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ? ਉਦਾਹਰਣ ਸਹਿਤ ਬਿਆਨ ਕਰੋ।
2. ਲਘੂ ਸਵਰ ਤੋਂ ਕੀ ਅਰਥ ਹੈ? ਉਦਾਹਰਣ ਸਹਿਤ ਬਿਆਨ ਕਰੋ।
3. ਜੀਭ ਉੱਪਰ ਉੱਠਣ ਦਾ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
4. ਸਵਰਾਂ ਦੀ ਉਚਾਰਨ ਦੇ ਨਿਯਮ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

ਉੱਤਰ : ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ

1. (i) ਦੀਰਘ (ii) ਤਿੰਨ (iii) ਸਵਰ (iv) ਆਰੰਭ ਮੱਧ

17.7 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ

ਬੁਕਸ

1. ਪੰਜਾਬੀ ਗਾਇਡ - ਇਲੈਕਟਿਵ (ਪਾਰਟ-I, II, III) : ਡੀ. ਐਚ. ਬੀ. ਸਿੰਘ, ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਐਮ.ਬੀ.ਡੀ. ਹਾਉਸ, ਜਲੰਧਰ।
2. ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਗਿਆਨੀ ਗਾਇਡ : ਗਿਆਨੀ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਐਮ.ਏ. (ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੀਆਂ), ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਧਨਪਤ ਰਾਏ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, ਜਲੰਧਰ।
3. ਪੰਜਾਬੀ ਗਾਇਡ - ਲਾਜ਼ਮੀ (ਟੀ.ਡੀ.ਸੀ.ਪਾਰਟ-II) : ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਜੋਤੀ ਬੁੱਕ ਡਿਪੋ ਪ੍ਰ. ਲਿ. ਕਰਨਾਲ।
4. ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਨ (ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ) : ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ, ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ।

ਇਕਾਈ-18: ਵਿਅੰਜਨ : ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਆਧਾਰ

ਨੋਟ

ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ

ਉਦੇਸ਼

ਜਾਣਕਾਰੀ

18.1 ਭਾਸ਼ਾਈ ਪੁਨੀਆਂ ਦੀ ਵਰਗ ਵੰਡ

18.2 ਵਿਅੰਜਨ ਪੁਨੀਆਂ

18.3 ਵਿਅੰਜਨ ਨੇੜਤਾ

18.4 ਸਾਰ ਅੰਸ਼

18.5 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼

18.6 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

18.7 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ

ਉਦੇਸ਼

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ:

- ਭਾਸ਼ਾਈ ਪੁਨੀਆਂ ਦੀ ਵਰਗ ਵੰਡ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨਾ।
- ਵਿਅੰਜਨ ਪੁਨੀਆਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨੀ।
- ਵਿਅੰਜਨ ਨੇੜਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣਾ।

ਜਾਣਕਾਰੀ

ਭਾਵ ਸਾਡੇ ਵੇਫ਼ੜਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਨਿਕਲਦੀ ਸਾਹ ਦੀ ਹਵਾ-ਰੌਂ ਅਤੇ ਸਾਡੀਆਂ ਨਾਸਾਂ ਦੇ ਪੋਲ ਤੇ ਮੂੰਹ ਦੇ ਅੰਗ (ਸੰਘ, ਘੰਡੀ, ਕਾਂ, ਤਾਲੂ, ਦੰਦ, ਜੀਭ, ਸੁਰ ਤੰਦਾਂ ਆਦਿ) ਭਾਸ਼ਾਈ ਪੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਬੋਲਣ ਸਮੇਂ ਕਿਵੇਂ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ? ਇਹ ਪੁਨੀਆਂ ਮੂੰਹ ਪੋਲ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ, ਜਵਾ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੁਣਨਹਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਤੱਕ ਕਿਵੇਂ ਪਹੁੰਚਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸਰੋਤ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦਿਮਾਗ ਨੂੰ ਸੁਨੇਹਾ ਕਿਵੇਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ? ਆਦਿ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਪੁਨੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁਨੀ-ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਕਾਰਜ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਲੱਭਣਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਵਿਉਂਤ ਵਿੱਚ ਉਸ ਸਮੱਗਰੀ ਦੇ ਪਾਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਨੀ-ਵਿਉਂਤ ਭਾਸ਼ਾ ਪੁਨੀਆਂ ਦੇ ਵਿਹਾਰਕ ਪੱਖ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਸੋ ਪੁਨੀ-ਵਿਉਂਤ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਪੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਅਤੇ ਕਾਰਜੀ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

18.1 ਭਾਸ਼ਾਈ ਪੁਨੀਆਂ ਦੀ ਵਰਗ ਵੰਡ

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਕਾਈ 14 ਵਿਚ ਪੜ੍ਹ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਬੋਲਯੰਤਰ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪੁਨੀਆਂ ਦੀ ਵਰਗ ਵੰਡ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ: ਖੰਡੀ ਪੁਨੀਆਂ ਅਤੇ ਪਾਰਖੰਡੀ ਪੁਨੀਆਂ।

1. **ਖੰਡੀ ਪੁਨੀਆਂ (Segmental Phonemes):** ਖੰਡੀ ਪੁਨੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਚਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਬੋਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੱਖਰਾ ਕਰਕੇ ਨਿਖੇੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੰਡਾਂ ਜਾਂ ਇਕਾਈਆਂ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਚਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰਕੇ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਸਵਰ, ਵਿਅੰਜਨ ਅਤੇ ਅਰਧ-ਸਵਰ ਪੁਨੀਆਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

(ੳ) ਸਵਰ ਧੁਨੀਆਂ

(ਅ) ਵਿਅੰਜਨ ਧੁਨੀਆਂ:

ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸਵਰ ਧੁਨੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਅੰਜਨ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਵਰਗ-ਵੰਡ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੀ ਸਾਹ ਦੀ ਹਵਾ-ਰੌਂ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਉਚਾਰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਵੇਸ਼ੀ ਧੁਨੀਆਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਬਾਹਰੋਂ ਅੰਦਰ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਸਾਹ ਦੀ ਹਵਾ-ਰੌਂ 'ਤੇ ਰੋਕ ਪੈਣ ਕਾਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ੀ ਧੁਨੀਆਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ੀ ਧੁਨੀਆਂ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹਨ। ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਨਿਵੇਸ਼ੀ ਹੀ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿੰਧੀ (ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ਇਸ ਦਾ ਖੇਤਰ ਦੱਖਣੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਹੈ) ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚਲੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਇੱਕ ਵਰਗ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ੀ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਇਕਾਈ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਵਿਅੰਜਨ ਧੁਨੀਆਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਾਂਗੇ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ?

ਖੰਡੀ ਧੁਨੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਸਵਰ, ਵਿਅੰਜਨ ਅਤੇ ਅਰਧ-ਸਵਰ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਦੂਜੀ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

18.2 ਵਿਅੰਜਨ ਧੁਨੀਆਂ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਖੰਡੀ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਸਾਡੇ ਫੇਫੜਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਆਉਂਦੀ ਸਾਹ ਦੀ ਹਵਾ-ਰੌਂ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਪੋਲ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸਥਾਨ/ਹਿੱਸੇ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਇਹ ਹਵਾ ਰਗੜ ਖਾ ਕੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਵਿਅੰਜਨ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਅਤੇ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਹੇਠਾਂ ਵਿਰੋਧੀ ਜੋੜੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ:

ਕਾਲੀ	:	ਗਾਲੀ	-	ਸਾਕ	:	ਸਾਗ	ਕ/ਗ
ਚੋਰ	:	ਜੋਰ	-	ਕੱਚ	:	ਕੱਜ	ਚ/ਜ
ਟੋਲੀ	:	ਡੋਲੀ	-	ਵੱਟਾ	:	ਵੱਡਾ	ਟ/ਡ
ਪਾਪਾ	:	ਬਾਬਾ	-	ਕੁੱਪ	:	ਕੁੱਬ	ਪ/ਬ
ਤਾਲ	:	ਦਾਲ	-	ਤੰਤ	:	ਤੰਦ	ਤ/ਦ
ਤਾਨ	:	ਥਾਨ	-	ਤੋਤਾ	:	ਥੋਥਾ	ਤ/ਥ
ਕਾਲੀ	:	ਖਾਲੀ	-	ਪੱਕ	:	ਪੱਖ	ਕ/ਖ
ਚਾਲ	:	ਛਾਲ	-	ਕੱਚ	:	ਕੱਛ	ਚ/ਛ
ਟੀਕਾ	:	ਠੀਕਾ	-	ਪਾਟ	:	ਪਾਠ	ਟ/ਠ
ਪਲ	:	ਫਲ	-	ਲੇਪ	:	ਲੇਫ	ਪ/ਫ
ਪੀਤਾ	:	ਕੀਤਾ	-	ਪਾਪ	:	ਪਾਕ	ਪ/ਕ
ਤੀਰ	:	ਟੀਰ	-	ਮੋਤੀ	:	ਮੋਟੀ	ਤ/ਟ
ਥੱਪ	:	ਠੱਪ	-	ਹੱਥ	:	ਹੱਠ	ਥ/ਠ
ਦਰ	:	ਡਰ	-	ਦੰਦ	:	ਦੰਡ	ਦ/ਡ
ਪੱਤਾ	:	ਤੱਤਾ	-	ਸੱਪ	:	ਸੱਤ	ਪ/ਤ
ਰਾੜਾ	:	ਤਾੜਾ	-	ਤੋਰ	:	ਤੋੜ	ਰ/ੜ
ਪਾਲ	:	ਚਾਲ	-	ਕੱਪ	:	ਕੱਚ	ਪ/ਚ

ਫਲ	:	ਥਲ	-	ਸੱਫ	:	ਸੱਥ	ਫ/ਥ	ਨੋਟ
ਮਾਈ	:	ਨਾਈ	-	ਮਾਮਾ	:	ਨਾਨਾ	ਮ/ਨ	
ਨਾਨਾ	:	ਣਾਣਾ	-	ਮਾਨ	:	ਮਾਣ	ਨ/ਣ	
ਸੇਰ	:	ਸ਼ੇਰ	-	ਕੋਸ	:	ਕੋਸ਼	ਸ/ਸ਼	
ਲਾਲ	:	ਲ਼ਾਲ	-	ਬੋਲੀ	:	ਬੋਲ਼ੀ	ਲ/ਲ਼	

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਰੋਧੀ ਜੋੜਿਆਂ ਤੋਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਤੱਥ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ:

1. ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਇਹ ਸਮੂਹ ਵਿਅੰਜਨ ਵਿਰੋਧੀ (Contrast) ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਆਕੇ ਅਰਥ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਫਰਕ ਵੀ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸਾਰਥਿਕ ਵੀ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਂਦ ਵੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਉਚਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਖੇੜ ਕੇ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
2. ਇਹ ਵਿਅੰਜਨ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਧੁਨੀ-ਵਿਉਂਤ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਖ਼ਾਸ ਤਰਤੀਬ ਨਾਲ ਲੜੀਬੱਧ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ ਭੰਡਾਰ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।
3. ਇਹ ਵਿਅੰਜਨ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਥਾਂ ਵਟਾਂਦਰੇ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਫਰਕ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਟਾਸਕ

ਤੁਸੀਂ ਸਵਰ ਧੁਨੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਅੰਜਨ ਧੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੀ ਅੰਤਰ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ ?

18.3 ਵਿਅੰਜਨ ਨੇੜਤਾ

ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਉਚਾਰਨਖੰਡ ਵਿੱਚ ਦੋ ਜਾਂ ਦੋ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਅੰਜਨ ਜੁੜਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਨ ਭਾਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਸਵਰ ਨਾ ਆਵੇ ਤਾਂ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਵਿਅੰਜਨ ਨੇੜਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

18.3.1 ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਵਿਅੰਜਨ ਨੇੜਤਾ

ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨਖੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅੰਜਨ ਨੇੜਤਾ ਦੁੱਤ ਵਿਅੰਜਨ (Gemination) ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਵਿਅੰਜਨ ਗੁੱਛਿਆਂ (Cluster) ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਤੇ ਵਿਅੰਜਨ ਸੰਯੋਗ (Sequence) ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਾਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

1. **ਦੁੱਤ ਵਿਅੰਜਨ (Germinated Consonants)** : ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਉਚਾਰਨਖੰਡ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਅੰਜਨ ਧੁਨੀ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਦੁਹਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਉਚਾਰਨ ਨੂੰ ਰੋਕ ਕੇ, ਲਮਕਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਦੁੱਤ ਵਿਅੰਜਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਦੁੱਤ ਵਿਅੰਜਨ ਇੱਕ ਸਾਰਥਿਕ ਇਕਾਈ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਦੁੱਤ ਵਿਅੰਜਨ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ: ਦੁੱਤ ਵਿਅੰਜਨ ਇੱਕੋ ਉਚਾਰਨਖੰਡ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਵੀ ਸਾਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੋ ਉਚਾਰਨਖੰਡਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ।

ਦੁੱਤ ਵਿਅੰਜਨ ਸਦਾ ਸਵਰ-ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੁੱਤ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਵਰ ਲਘੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਗਰਲਾ ਦੀਰਘ। ਇਹ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਹੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਤ ਵਿੱਚ ਦੁੱਤ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਨੂੰ ਅੱਧਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਰਾਹੀਂ ਸਾਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਨਾਸਕੀ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਲਈ ਟਿੱਪੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੁੱਤ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਫਰਕ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੇਠ ਦਿੱਤੀਆਂ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਨੂੰ ਦੁੱਤ ਨਾ ਉਚਾਰਨ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਫਰਕ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ-

ਸੱਦਾ /ਸ ਅ ਦ ਦ ਆ/ : ਸਦਾ /ਸ ਅ ਦ ਆ/

ਕਿੱਤੇ /ਕ ਇ ਤ ਤ ਏ/ : ਕਿਤੇ /ਕ ਇ ਤ ਏ/

ਨੋਟ

ਸੁੱਕਾ /ਸ ਉ ਕ ਕ ਆ/	:	ਸੁਕਾ /ਸ ਉ ਕ ਆ/
ਟੱਪਾ /ਟ ਅ ਪ ਪ ਆ/	:	ਟਪਾ /ਟ ਅ ਪ ਆ/
ਕੱਦ /ਕ ਅ ਦ ਦ/	:	ਕਦ /ਕ ਅ ਦ/
ਬੱਚਾ /ਬ ਅ ਚ ਚ ਆ/	:	ਬਚਾ /ਬ ਅ ਚ ਆ/
ਕੱਟਾ /ਕ ਅ ਟ ਟ ਆ/	:	ਕਟਾ /ਕ ਅ ਟ ਆ/
ਕੰਮੀ /ਕ ਅ ਮ ਮ ਈ/	:	ਕਮੀ /ਕ ਅ ਮ ਈ/

ਰ, ਝ, ਸ਼, ਲ, ਠ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਰੇ ਵਿਅੰਜਨ ਹੀ ਦੁੱਤ ਵਿਅੰਜਨ ਹੋ ਕੇ ਵਿਚਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਰੋਧ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

2. **ਵਿਅੰਜਨ ਗੁੱਛੇ (Consonants Cluster)** : ਜਦੋਂ ਦੋ ਜਾਂ ਦੋ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਅੰਜਨ ਬਿਨਾਂ ਸਵਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਤੋਂ ਉਚਾਰੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਵਿਅੰਜਨ ਗੁੱਛੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਵਿਅੰਜਨ ਗੁੱਛੇ ਇੱਕ ਉਚਾਰਥੰਡ ਦੀ ਹੱਦ ਅੰਦਰ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੋ ਉਚਾਰਥੰਡਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਚਰਦੇ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਸਾਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਅੰਜਨ ਗੁੱਛਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਵਰ ਅੰਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਰਬੀ-ਫਾਰਸੀ ਵਿਚੋਂ ਲਏ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨਾਂ ਹੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅੰਜਨ ਗੁੱਛਿਆਂ ਦੀ ਹੱਦ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

(ੳ) ਸ਼ਬਦ ਮੁੱਢਲੇ ਵਿਅੰਜਨ ਗੁੱਛੇ : ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਵਿਅੰਜਨ ਗੁੱਛੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਤਤਸਮ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬੋਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਅਜੋਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਉਚਾਰਨ ਵਿਚੋਂ ਘੱਟਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅੰਜਨ ਗੁੱਛਿਆਂ ਦਾ ਦੂਜਾ ਮੈਂਬਰ /ਰ/ ਜਾਂ /ਵ/ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਉਦੋਂ ਹੀ ਸਾਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਕੋਈ ਦੀਰਘ ਸਵਰ ਆਏ। ਜਿਵੇਂ:

- ਪ੍ਰੀਤ /ਪ ਰ ਈ ਤ/
- ਪ੍ਰਤੀ /ਪ ਰ ਅ ਤ ਈ/
- ਗ੍ਰਹਿ /ਗ ਰ ਐ/

ਕੋਈ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਮੁਢਲਾ ਵਿਅੰਜਨ ਗੁੱਛਾ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਅਖੀਰਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ।

(ਅ) ਸ਼ਬਦ ਵਿਚਲੇ (ਮੱਧ) ਵਿਅੰਜਨ ਗੁੱਛੇ : ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਮੱਧ ਵਿਅੰਜਨ ਗੁੱਛੇ ਆਮ ਕਰਕੇ ਕਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਵਿਅੰਜਨ ਵਿਚਕਾਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਚਾਰਥੰਡ ਟੋਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵ ਦੋ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਆਉਂਦਿਆਂ ਇੱਕ ਵਿਅੰਜਨ ਉੱਤੇ ਉਚਾਰਥੰਡ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਅੰਜਨ ਗੁੱਛੇ ਦੋ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਤੇ ਤਿੰਨ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਮੱਧ ਵਿਅੰਜਨ ਗੁੱਛਿਆਂ ਦੀ ਝਲਕ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ:

ਦੋ ਵਿਅੰਜਨ ਗੁੱਛੇ:

- ਮਾਤਰਾ /ਮ ਆ ਤ ਰ ਆ/
- ਯਾਤਰਾ /ਯ ਆ ਤ ਰ ਆ/
- ਚਾਦਰਾ /ਚ ਆ ਦ ਰ ਆ/

ਤਿੰਨ ਵਿਅੰਜਨ ਗੁੱਛੇ:

- ਸੰਤਰਾ /ਸ ਅ ਨ ਤ ਰ ਆ/
- ਝਗੜਦਾ /ਝ ਅ ਗ ਝ ਦ ਆ/
- ਨੀਂਦਰਾ /ਨ ਈ ਨ ਦ ਰ ਆ/

(ੲ) ਸ਼ਬਦ ਅੰਤਲੇ ਵਿਅੰਜਨ ਗੁੱਛੇ : ਸ਼ਬਦ ਅੰਤਲੇ ਵਿਅੰਜਨ ਗੁੱਛੇ ਇੱਕ ਉਚਾਰਖੰਡ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ:

ਨੋਟ

(1) /ਲ/ + ਡੱਕਵਾਂ ਫਟਕਵਾਂ ਵਿਅੰਜਨ-

ਭਲਕ /ਭ ਅ ਲ ਕ/

ਹਲਟ /ਹ ਅ ਲ ਟ/

ਮਿਲਨ /ਮ ਇ ਲ ਨ/

(2) /ਰ/ + ਡੱਕਵਾਂ ਪਾਰਸ਼ਵਿਕ ਜਾਂ ਨਾਸਿਕ ਵਿਅੰਜਨ-

ਖਰਚ /ਖ ਅ ਰ ਚ/

ਗਰਮ /ਗ ਅ ਰ ਮ/

ਮਰਦ /ਮ ਅ ਰ ਦ/

ਫ਼ਰਸ਼ /ਫ਼ ਅ ਰ ਸ਼/

ਸੁਰਗ /ਸ ਉ ਰ ਗ/

(3) /ੜ/ + ਡੱਕਵਾਂ ਵਿਅੰਜਨ ਜਾਂ ਨਾਸਿਕ ਵਿਅੰਜਨ-

ਰੜਕ /ਰ ਅ ਝ ਕ/

ਖੜਗ /ਖ ਅ ਝ ਗ/

ਕੁੜਮ /ਕ ਉ ਝ ਮ/

(4) ਡੱਕਵਾਂ ਵਿਅੰਜਨ + ਡੱਕਵਾਂ ਵਿਅੰਜਨ

ਰਪਟ /ਰ ਅ ਪ ਟ/

ਬਚਤ /ਬ ਅ ਚ ਤ/

ਵਖਤ /ਵ ਅ ਖ ਤ/

ਜਗਤ /ਜ ਅ ਗ ਤ/

(5) ਨਾਸਿਕ + ਵਿਰੋਧੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਡੱਕਵਾਂ ਵਿਅੰਜਨ-

ਚਮਕ /ਚ ਅ ਮ ਕ/

ਕਣਕ /ਕ ਅ ਣ ਕ/

ਸਮਝ /ਸ ਅ ਮ ਝ/

(6) ਰਗੜਵਾਂ + ਡੱਕਵਾਂ ਵਿਅੰਜਨ + ਨਾਸਿਕ ਵਿਅੰਜਨ-

ਕਸ਼ਟ /ਕ ਅ ਸ਼ ਟ/

ਰਸਮ /ਰ ਅ ਸ ਮ/

3. **ਵਿਅੰਜਨ ਸੰਯੋਗ** : ਜਦੋਂ ਵਿਅੰਜਨ ਨੇੜਤਾ ਭਾਵੰਸ਼ ਜਾਂ ਰੂਪੀਮੀ ਹੱਦਾਂ 'ਤੇ ਸਾਕਾਰ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਵਿਅੰਜਨ ਸੰਯੋਗ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਭਾਵ ਪਹਿਲੇ ਭਾਵੰਸ਼/ਰੂਪੀਮੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਵਿਅੰਜਨ ਜੁੜਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ:

ਭਾਵੰਸ਼	+	ਭਾਵੰਸ਼	:	ਸ਼ਬਦ	ਪੁਨੀਆਂ	ਵਿਅੰਜਨ ਸੰਯੋਗ
ਮਰ	+	ਦਾ	:	ਮਰਦਾ	/ਮ ਅ ਰ ਦ ਆ/	/ਰ ਦ/
ਲੜ	+	ਦਾ	:	ਲੜਦਾ	/ਲ ਅ ਝ ਦ ਆ/	/ੜ ਦ/
ਲਿਖ	+	ਦਾ	:	ਲਿਖਦਾ	/ਲ ਇ ਖ ਦ ਆ/	/ਖ ਦ/

ਨੋਟ

ਨੋਟਸ

ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਉਚਾਰਨਖੰਡ ਵਿੱਚ ਦੋ ਜਾਂ ਦੋ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਅੰਜਨ ਜੁੜਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਨ ਭਾਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਸਵਰ ਨਾ ਆਵੇ ਤਾਂ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਵਿਅੰਜਨ ਨੇੜਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ:

1. ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ:

- (i) .....ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਚਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।
- (ii) ਵਿਅੰਜਨ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਥਾਂ ਵਟਾਂਦਰੇ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ..... ਵਿੱਚ ਫਰਕ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- (iii) ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਉਚਾਰਨਖੰਡ ਵਿੱਚ ਦੋ ਜਾਂ ਦੋ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਅੰਜਨ ਜੁੜਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਨ ਭਾਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਸਵਰ ਨਾ ਆਵੇ ਤਾਂ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ..... ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- (iv) ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਦੁੱਤ ਵਿਅੰਜਨ ਇੱਕ ..... ਇਕਾਈ ਹੈ।

18.4 ਸਾਰ ਅੰਸ਼

- ਖੰਡੀ ਪੁਨੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਸਵਰ, ਵਿਅੰਜਨ ਅਤੇ ਅਰਧ-ਸਵਰ ਪੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਦੂਜੀ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਉਚਾਰਨਖੰਡ ਵਿੱਚ ਦੋ ਜਾਂ ਦੋ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਅੰਜਨ ਜੁੜਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਨ ਭਾਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਸਵਰ ਨਾ ਆਵੇ ਤਾਂ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਵਿਅੰਜਨ ਨੇੜਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ਵਿਅੰਜਨ ਪੁਨੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖੰਡੀ ਪੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਸਾਡੇ ਫੇਫੜਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਆਉਂਦੀ ਸਾਹ ਦੀ ਹਵਾ-ਰੌਂ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਪੋਲ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸਥਾਨ/ਹਿੱਸੇ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਇਹ ਹਵਾ ਰਗੜ ਖਾ ਕੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ।
- ਦੁੱਤ ਵਿਅੰਜਨ (**Germinated Consonants**) : ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਉਚਾਰਨਖੰਡ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਅੰਜਨ ਪੁਨੀ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਦੁਹਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਉਚਾਰਨ ਨੂੰ ਰੋਕ ਕੇ, ਲਮਕਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਦੁੱਤ ਵਿਅੰਜਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਦੁੱਤ ਵਿਅੰਜਨ ਇੱਕ ਸਾਰਥਿਕ ਇਕਾਈ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਦੁੱਤ ਵਿਅੰਜਨ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ
- ਵਿਅੰਜਨ ਗੁੱਛੇ (**Consonants Cluster**) : ਜਦੋਂ ਦੋ ਜਾਂ ਦੋ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਅੰਜਨ ਬਿਨਾਂ ਸਵਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਤੋਂ ਉਚਾਰੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਵਿਅੰਜਨ ਗੁੱਛੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਵਿਅੰਜਨ ਗੁੱਛੇ ਇੱਕ ਉਚਾਰਨਖੰਡ ਦੀ ਹੱਦ ਅੰਦਰ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੋ ਉਚਾਰਨਖੰਡਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਚਰਦੇ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਸਾਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
- ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨਾਂ ਹੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅੰਜਨ ਗੁੱਛਿਆਂ ਦੀ ਹੱਦ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।
 (ੳ) ਸ਼ਬਦ ਮੁੱਢਲੇ ਵਿਅੰਜਨ ਗੁੱਛੇ
 (ਅ) ਸ਼ਬਦ ਵਿਚਲੇ (ਮੱਧ) ਵਿਅੰਜਨ ਗੁੱਛੇ

(ੲ) ਸ਼ਬਦ ਅੰਤਲੇ ਵਿਅੰਜਨ ਗੁੱਛੇ

ਨੋਟ

- ਵਿਅੰਜਨ ਸੰਯੋਗ : ਜਦੋਂ ਵਿਅੰਜਨ ਨੇੜਤਾ ਭਾਵੰਸ਼ ਜਾਂ ਰੂਪੀਮੀ ਹੱਦਾਂ 'ਤੇ ਸਾਕਾਰ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਵਿਅੰਜਨ ਸੰਯੋਗ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਭਾਵ ਪਹਿਲੇ ਭਾਵੰਸ਼/ਰੂਪੀਮੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਵਿਅੰਜਨ ਜੁੜਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ।

18.5 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼

- ਪੁਨੀ : ਬੋਲਣ ਸਮੇਂ ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਵਾਲੇ ਸੁਰ ਜਾਂ ਆਵਾਜ਼।
- ਬੋਲਯੰਤਰ : ਭਾਸ਼ਾਈ ਪੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਬੋਲਣ ਸਮੇਂ ਸਹਾਈ ਅੰਗ

18.6 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਪੰਜਾਬੀ ਪੁਨੀ ਵਿਉਂਤ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ?
2. ਵਿਅੰਜਨ ਪੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ?
3. ਵਿਅੰਜਨ ਪੁਨੀਆਂ ਅਤੇ ਸਵਰ ਪੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਦੱਸੋ।

ਉੱਤਰ : ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ

1. (i) ਖੰਡੀ ਪੁਨੀਆਂ (ii) ਅਰਥਾਂ (iii) ਵਿਅੰਜਨ ਨੇੜਤਾ (iv) ਸਾਰਥਿਕ

18.7 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ

ਬੁਕਸ

1. ਪੰਜਾਬੀ ਗਾਇਡ - ਇਲੈਕਟਿਵ (ਪਾਰਟ-I, II, III) : ਡੀ. ਐਚ. ਬੀ. ਸਿੰਘ, ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਐਮ. ਬੀ. ਡੀ. ਹਾਉਸ, ਜਲੰਧਰ।
2. ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਗਿਆਨੀ ਗਾਇਡ : ਗਿਆਨੀ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਐਮ. ਏ. (ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੀਆਂ), ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਧਨਪਤ ਰਾਏ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, ਜਲੰਧਰ।
3. ਪੰਜਾਬੀ ਗਾਇਡ - ਲਾਜ਼ਮੀ (ਟੀ. ਡੀ. ਸੀ. ਪਾਰਟ-II) : ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਜੋਤੀ ਬੁੱਕ ਡਿਪੋ ਪ੍ਰ. ਲਿ. ਕਰਨਾਲ।
4. ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਨ (ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ) : ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ, ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ।

ਨੋਟ

ਇਕਾਈ-19: ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਅੰਜਨ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ

ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ

ਉਦੇਸ਼

ਜਾਣਕਾਰੀ

19.1 ਵਿਅੰਜਨ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ

19.2 ਵਰਗੀਕਰਨ ਦੇ ਆਧਾਰ

19.3 ਸਾਰ ਅੰਸ਼

19.4 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼

19.5 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

19.6 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ

ਉਦੇਸ਼

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ:

- ਵਿਅੰਜਨ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨੀ।
- ਵਰਗੀਕਰਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨਾ।

ਜਾਣਕਾਰੀ

ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਉਚਾਰਨ ਅੰਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਸੀਮਤ ਧੁਨੀਆਂ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਇੱਕ ਭਾਸ਼ਾ ਲਈ ਕੁੱਝ ਗਿਣਤੀ ਦੀਆਂ ਸੀਮਤ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਹੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਬੁਲਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੀਮਤ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਪ੍ਰਸੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਉਚਾਰ ਕੇ, ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਧੁਨੀ-ਵਿਉਂਤ (Phonology) ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਧੁਨੀ-ਵਿਗਿਆਨ (Phonetics), ਧੁਨੀ-ਵਿਉਂਤ ਲਈ ਸਿਧਾਂਤਕ ਚੌਖਟਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਧੁਨੀ-ਵਿਉਂਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਉਹ ਸ਼ਾਖਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਉਚਰਿਤ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਢਾਂਚਿਆਂ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧੁਨੀ-ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਧਰਾਂ 'ਤੇ ਪਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

1. ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਉਚਾਰਨ ਅੰਗਾਂ ਨਾਲ ਭਾਸ਼ਾ ਧੁਨੀਆਂ ਉਚਾਰਦਾ ਹੈ।
2. ਇਹ ਧੁਨੀਆਂ ਹਵਾ ਰਾਹੀਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਰੋਤੇ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਤੱਕ ਪੁੱਜਦੀਆਂ ਹਨ।
3. ਸਰੋਤ ਕੰਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਬਰੀਕ ਤੰਤੂਆਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ-ਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਲਿਜਾ ਕੇ ਅਰਥ ਨਿਖੇੜ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਧੁਨੀ-ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

1. ਉਚਾਰਨ ਧੁਨੀ-ਵਿਗਿਆਨ (Articulatory Phonetics)
2. ਸੰਚਾਰਨ ਧੁਨੀ-ਵਿਗਿਆਨ (Acoustic Phonetics)
3. ਸ਼ਰਵਣ ਧੁਨੀ-ਵਿਗਿਆਨ (Auditory Phonetics)

ਇਉਂ ਧੁਨੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਬੋਲਣ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਸੁਣਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੱਕ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਭਾਵ ਸਾਡੇ ਫੇਫੜਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਨਿਕਲਦੀ ਸਾਹ ਦੀ ਹਵਾ-ਰੌਂ ਅਤੇ ਸਾਡੀਆਂ ਨਾਸਾਂ ਦੇ ਪੋਲ ਤੇ ਮੂੰਹ ਦੇ ਅੰਗ (ਸੰਘ,

ਘੰਡੀ, ਕਾਂ, ਤਾਲੂ, ਦੰਦ, ਜੀਭ, ਸੁਰ ਤੰਦਾਂ ਆਦਿ) ਭਾਸ਼ਾਈ ਪੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਬੋਲਣ ਸਮੇਂ ਕਿਵੇਂ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ? ਇਹ ਪੁਨੀਆਂ ਮੂੰਹ ਪੋਲ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ, ਜਵਾ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੁਣਨਹਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਤੱਕ ਕਿਵੇਂ ਪਹੁੰਚਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸਰੋਤ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦਿਮਾਗ ਨੂੰ ਸੁਣੇਹਾ ਕਿਵੇਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ? ਆਦਿ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਪੁਨੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁਨੀ-ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਕਾਰਜ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਲੱਭਣਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਵਿਉਂਤ ਵਿੱਚ ਉਸ ਸਮੱਗਰੀ ਦੇ ਪਾਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਨੀ-ਵਿਉਂਤ ਭਾਸ਼ਾ ਪੁਨੀਆਂ ਦੇ ਵਿਹਾਰਕ ਪੱਖ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਸੋ ਪੁਨੀ-ਵਿਉਂਤ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਪੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਅਤੇ ਕਾਰਜੀ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

19.1 ਵਿਅੰਜਨ ਪੁਨੀਆਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ

ਵਿਅੰਜਨ ਪੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਉਚਾਰਨ ਅੰਗ ਸਾਹ-ਵਹਿਣ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਸਾਹ ਦੀ ਹਵਾ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਅੰਸ਼ਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰੋਕ ਕੇ ਛੱਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਹ ਦੀ ਹਵਾ ਨੂੰ ਦੋ ਉਚਾਰਨ ਅੰਗ ਰੋਕਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ ਚੁਸਤ (Active) ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਸੁਸਤ (Passive) ਉਚਾਰਨ ਅੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਚਾਰਨ ਅੰਗਾਂ ਉੱਤੇ ਸਾਹ ਦੀ ਹਵਾ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਸਤ ਉਚਾਰਨ ਅੰਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਉਚਾਰਨ ਅੰਗ ਅਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਉਚਾਰਨ ਅੰਗਾਂ ਨਾਲ ਲੱਗ ਕੇ ਜਾਂ ਖਹਿ ਕੇ ਵਿਅੰਜਨ ਪੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੁਸਤ ਉਚਾਰਨ ਅੰਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੀਭ, ਬੁੱਲ੍ਹ ਤੇ ਹੇਠਲਾ ਜਵਾੜਾ ਚੁਸਤ ਉਚਾਰਨ ਅੰਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਤਾਲੂ, ਉਪਰਲੇ ਦੰਦ, ਬੁੱਟ ਆਦਿ ਸੁਸਤ ਉਚਾਰਕ ਹਨ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ? ਪੰਜਾਬੀ (ਕੇਂਦਰੀ) ਵਿੱਚ 29 ਵਿਅੰਜਨ ਅਤੇ 10 ਸਵਰ ਹਨ।

19.2 ਵਰਗੀਕਰਨ ਦੇ ਆਧਾਰ

ਵਿਅੰਜਨ ਪੁਨੀਆਂ ਦੇ ਵਰਗੀਕਰਨ ਲਈ ਦੋ ਆਧਾਰ ਹਨ:

1. ਉਚਾਰਨ ਸਥਾਨ (Place of Articulation)
2. ਉਚਾਰਨ ਢੰਗ (Manner of Articulation)

ਉਚਾਰਨ ਸਥਾਨ ਦੁਆਰਾ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਹੜੀ ਪੁਨੀ ਮੂੰਹ ਵਿਚਲੇ ਕਿਹੜੇ ਅੰਗ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਕਿਹੜੀ ਥਾਂ ਦੀ ਛੋਹ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਵੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚਲੇ ਅੰਗ : ਬੁੱਲ੍ਹ, ਦੰਦ, ਸੰਘ, ਤਾਲੂ, ਕਾਂ, ਸੁਰ ਤੰਦਾਂ ਤੇ ਨਾਸਾਂ ਆਦਿ ਪੁਨੀ ਉਚਾਰਨ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਚਾਰਨੀ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਹੀ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੀ ਵਰਗ-ਵੰਡ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਵੀ ਉਚਾਰਨ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਜੁੜਵੇਂ ਰੱਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕੰਠੀ ਵਿਅੰਜਨ, ਤਾਲਵੀ ਵਿਅੰਜਨ, ਉਲਟ ਜੀਭੀ, ਦੰਤੀ ਵਿਅੰਜਨ, ਹੱਠੀ ਵਿਅੰਜਨ ਤੇ ਸੁਰ ਯੰਤਰੀ ਵਿਅੰਜਨ ਆਦਿ।

ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੀ ਵਰਗ-ਵੰਡ ਦਾ ਦੂਜਾ ਆਧਾਰ ਉਚਾਰਨ ਢੰਗ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੁਨੀ ਉਚਾਰਨ ਵੇਲੇ ਸਾਹ ਦੀ ਹਵਾ ਬਾਹਰ ਕਿਵੇਂ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਿਅੰਜਨ ਪੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵੇਲੇ ਸਾਹ ਦੀ ਹਵਾ ਉਚਾਰਨ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਛਿਣਮਾਤਰ ਰੁਕ ਕੇ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਡੱਕਵੇਂ (Stops) ਵਿਅੰਜਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਾਣਿਨੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਮਕਰਨ 'ਸਪਰਸ਼ੀ' ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਸਾਹ ਦਾ ਪਰਵਾਹ ਲਮਕ ਕੇ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਵੀ ਲਮਕਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਨੂੰ ਪਰਵਾਹੀ ਵਿਅੰਜਨ (ਅਭੱਲਵੇਂ) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਵੀ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹ ਦੀ ਹਵਾ ਦੀ ਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਗੁੰਜ ਜਾਂ ਨਾਦ ਫਿਰ ਰਗੜ ਜਾਂ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਰਥਰਾਹਟ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਵਿਅੰਜਨ ਪੁਨੀਆਂ ਦੇ ਵਰਗ ਉਲੀਕੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਨੋਟ

19.2.1 ਉਚਾਰਨ ਸਥਾਨ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਵਿਅੰਜਨ ਪੁਨੀਆਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ

ਉੱਪਰ ਦੱਸੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਸਤ ਉਚਾਰਨ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਉਚਾਰਨ ਸਥਾਨ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਥਾਨ ਸਥਿਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਚੁਸਤ ਉਚਾਰਕ ਉਸ ਨਾਲ ਛੋਹ ਕੇ ਰਾਹ ਨੂੰ ਰੋਕ ਕੇ ਛੱਡਦਾ ਹੋਇਆ ਪੁਨੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਵਿਅੰਜਨ ਪੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਛੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ: ਦੋ-ਹੋਠੀ, ਉਲਟ-ਜੀਭੀ, ਤਾਲਵੀ, ਕੰਠੀ ਅਤੇ ਸੁਰਯੰਤਰੀ।

- (1) ਕੰਠੀ : ਕੰਠੀ ਪੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਜੀਭ ਦਾ ਪਿਛਲਾ ਹਿੱਸਾ ਕੋਮਲ ਤਾਲੂ ਨਾਲ ਛੋਹ ਕੇ ਫੇਫੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀ ਹਵਾ ਨੂੰ ਰੋਕ ਪਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੁਨੀਆਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਕ, ਖ, ਗ, ਘ, ਙ ਕੰਠੀ ਪੁਨੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ /ਕ/ ਨਾਸਕੀ ਪੁਨੀ ਹੈ ਤੇ ਬਾਕੀ ਮੌਖਿਕ।
- (2) ਤਾਲਵੀ : ਇਹ ਪੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਜੀਭ ਦਾ ਮੱਧ ਤਾਲੂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਛੋਹ ਕੇ ਫੇਫੜਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਰਹੀ ਹਵਾ ਨੂੰ ਰੋਕ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੁਨੀਆਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਚ, ਛ, ਜ, ਝ, ਞ ਤਾਲਵੀ ਪੁਨੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ /ਛ/ ਨਾਸਕੀ ਪੁਨੀ ਹੈ ਤੇ ਬਾਕੀ ਮੌਖਿਕ।
- (3) ਉਲਟ-ਜੀਭੀ : ਇਹ ਪੁਨੀਆਂ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਜੀਭ ਦੀ ਨੌਕ ਪੁੱਠੇ ਪਾਸਿਓਂ ਸਖਤ ਤਾਲੂ ਨਾਲ ਛੋਹ ਕੇ ਫੇਫੜਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਰਹੀ ਹਵਾ ਨੂੰ ਰੋਕਦੀ ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੁਨੀਆਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਟ, ਠ, ਡ, ਢ, ਣ ਉਲਟ ਜੀਭੀ ਪੁਨੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ /ਣ/ ਨਾਸਕੀ ਪੁਨੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਮੌਖਿਕ।
- (4) ਦੰਤੀ : ਦੰਤੀ ਪੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਜੀਭ ਦੀ ਨੌਕ ਉਪਰਲੇ ਦੰਦਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਛੋਹ ਕੇ ਫੇਫੜਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਆਉਂਦੀ ਹਵਾ ਨੂੰ ਰੋਕਦੀ ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੁਨੀਆਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਤ, ਥ, ਦ, ਧ, ਨ ਦੰਤੀ ਪੁਨੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ /ਨ/ ਨਾਸਕੀ ਪੁਨੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਮੌਖਿਕ।
- (5) ਦੋ-ਹੋਠੀ : ਦੋ-ਹੋਠੀ ਪੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਹੇਠਲੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਉਪਰਲੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਫੇਫੜਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਆਉਂਦੀ ਹਵਾ ਨੂੰ ਰੋਕਦੇ ਹੋਏ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੁਨੀਆਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਪ, ਫ, ਬ, ਭ, ਮ ਦੋ-ਹੋਠੀ ਪੁਨੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ /ਮ/ ਨਾਸਕੀ ਪੁਨੀ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਮੌਖਿਕ ਪੁਨੀਆਂ ਹਨ।
- (6) ਸੁਰਯੰਤਰੀ ਜਾਂ ਘੰਡੀ : /ਹ/ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਸਥਾਨ ਸੰਘ ਵਿੱਚ ਸਾਹ ਨਾਲੀ ਦੇ ਉਤਲੇ ਸਿਰੇ ਦਾ ਮੂੰਹ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਕੰਠ ਦੁਆਰਾ ਜਾਂ ਘੰਡੀ ਦਾ ਮੂੰਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਨੀ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵੇਲੇ ਸਾਹ ਦੀ ਹਵਾ ਰੁਕਦੀ ਨਹੀਂ ਪਰ ਸਾਹ ਦਾ ਪਰਵਾਹ ਕਾਇਮ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਪੁਨੀ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵੇਲੇ ਗਲੇ ਵਿਚਲੀ ਥਾਂ ਸੌੜੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

19.2.2 ਉਚਾਰਨ ਵਿਧੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਵਿਅੰਜਨ ਪੁਨੀਆਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ

ਫੇਫੜਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਰਹੀ ਹਵਾ ਉਚਾਰਨ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਜਿਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਰੋਕ ਕੇ ਛੱਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ 'ਉਚਾਰਨ ਵਿਧੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਚਾਰਨ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੇ ਦੋ ਮੁੱਖ ਵਰਗ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ: ਡੱਕਵੇਂ ਵਿਅੰਜਨ ਅਤੇ ਅਡੱਕਵੇਂ ਵਿਅੰਜਨ।

- (1) ਡੱਕਵੇਂ ਵਿਅੰਜਨ : ਡੱਕਵੇਂ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਫੇਫੜਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਰਹੀ ਹਵਾ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੋਕ ਕੇ ਇਕਦਮ ਛੱਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਕ, ਖ, ਗ, ਚ, ਛ, ਜ, ਟ, ਠ, ਡ, ਤ, ਥ, ਦ, ਪ, ਫ, ਬ ਪੰਦਰਾਂ ਡੱਕਵੇਂ ਵਿਅੰਜਨ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘੋਸ਼ਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸਘੋਸ਼ ਅਤੇ ਅਘੋਸ਼ ਤੇ ਮਹਾਂਪ੍ਰਾਣ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਘੋਸ਼ਤ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਨਾਦ-ਤੰਤੀਆਂ ਦੇ ਕੰਬਾਹਟ ਨਾਲ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਨਾਦ-ਤੰਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੰਬਣੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘੋਸ਼ ਜਾਂ ਨਾਦੀ ਵਿਅੰਜਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਗ, ਜ, ਡ, ਦ, ਬ ਸਘੋਸ਼ ਵਿਅੰਜਨ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਨਾਦ-ਤੰਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੰਬਣੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਘੋਸ਼ ਵਿਅੰਜਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਕ, ਖ, ਚ, ਛ, ਟ, ਠ, ਤ, ਥ, ਪ, ਫ ਅਘੋਸ਼ ਵਿਅੰਜਨ ਹਨ। ਵਰਤਮਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਘ, ਝ, ਞ, ਭ ਸੰਘੋਸ਼ ਪੁਨੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ। ਇਸਦਾ ਸੰਬੰਧ ਫੇਫੜਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ

ਨੋਟ

ਨਿਕਲਦੀ ਹਵਾ ਦੀ ਮਿਕਦਾਰ ਨਾਲ ਹੈ।

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਹਵਾ ਮੂੰਹ ਫਰਾਟੇ ਵਾਂਗ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਂਪ੍ਰਾਣ ਵਿਅੰਜਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਖ, ਛ, ਠ, ਥ, ਫ ਮਹਾਂਪ੍ਰਾਣ ਵਿਅੰਜਨ ਹਨ। ਪਰ ਬਾਕੀ ਕ, ਗ, ਚ, ਜ, ਟ, ਭ, ਤ, ਦ, ਪ, ਬ ਅਲਪਪ੍ਰਾਣ ਵਿਅੰਜਨ ਹਨ।

(2) ਅਡੱਕਵੇਂ ਵਿਅੰਜਨ : ਅਡੱਕਵੇਂ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਫੇਫੜਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਉਚਾਰਨ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾਸਿਕੀ, ਪਾਰਸ਼ਵਿਕ, ਟ੍ਰਿਲ ਫਲੈਪ ਅਤੇ ਸਪਰਸ਼ ਸੰਘਰਸ਼ੀ ਵਿਅੰਜਨ ਹਨ।

(ੳ) ਨਾਸਿਕੀ ਵਿਅੰਜਨ : ਨਾਸਿਕੀ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਮੂੰਹ-ਪੋਲ ਕੋਮਲ ਤਾਲੂ ਨਾਲ ਬੰਦ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹਵਾ ਨੱਕ ਦੇ ਰਸਤੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਙ, ਞ, ਣ, ਨ, ਮ ਪੰਜ ਨਾਸਿਕੀ ਵਿਅੰਜਨ ਪੁਨੀਆਂ ਹਨ।

(ਅ) ਪਾਰਸ਼ਵਿਕ ਵਿਅੰਜਨ : ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਜੀਭ ਦੀ ਨੋਕ ਉਚਾਰਨ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਫੇਫੜਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਆਉਂਦੀ ਹਵਾ ਨੂੰ ਰੋਕਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਲ ਅਤੇ ਲੁ ਪਾਰਸ਼ਵਿਕ ਪੁਨੀਆਂ ਹਨ।

(ੲ) ਟ੍ਰਿਲ ਫਲੈਪ : ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਚੁਸਤ ਉਚਾਰਨ ਕਿਸੇ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਇਕਦਮ ਛੋਹ ਕੇ ਆਪਣੀ ਮੂਲ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪਰਤ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਉਲਟ-ਜੀਭੀ ਫਲੈਪ ਪੁਨੀ ਹੈ /ਰ/ ਟ੍ਰਿਲ ਪੁਨੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਚੁਸਤ ਉਚਾਰਨ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਛੋਹਦਾ ਹੈ।

(ਸ) ਸਪਰਸ਼ ਸੰਘਰਸ਼ੀ ਵਿਅੰਜਨ : ਸਪਰਸ਼ ਸੰਘਰਸ਼ੀ ਵਿਅੰਜਨ ਪੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਫੇਫੜਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਦੀ ਹਵਾ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਉਚਾਰਨ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੋਕ ਕੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹਵਾ ਉਚਾਰਨ ਅੰਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਖਹਿਕੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਪੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਸਪਰਸ਼ ਸੰਘਰਸ਼ੀ ਵਿਅੰਜਨ ਪੁਨੀਆਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਦੰਤੀ /ਸ/, ਤਾਲਵੀ /ਸ਼/ ਅਤੇ ਸੁਰਯੰਤਰੀ /ਹ/ ਸਪਰਸ਼ ਸੰਘਰਸ਼ੀ ਪੁਨੀਆਂ ਹਨ।

ਟਾਸਕ

ਉਚਾਰਨ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਉਚਾਰਨ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਕੀ ਅੰਤਰ ਹੈ ?

ਹੇਠਾਂ ਉਚਾਰਨ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਉਚਾਰਨ ਢੰਗ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਵਿਅੰਜਨ ਪੁਨੀਆਂ ਦੀ ਵਰਗਵੰਡ ਨੂੰ ਇਕ ਸਾਰਨੀ ਦੁਆਰਾ ਉਲੀਕਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

(ੳ) ਡੱਲਵੇਂ ਵਿਅੰਜਨ

	ਦੋ ਹੋਠੀ	ਦੰਤੀ	ਉਲਟ-ਜੀਭੀ	ਤਾਲਵੀ	ਕੰਠੀ	ਸੁਰਯੰਤਰੀ
ਅਘੋਸ਼ ਅਪਲਪ੍ਰਾਣ	ਪ	ਤ	ਟ	ਚ	ਕ	-
ਅਘੋਸ਼ ਮਹਾਂਪ੍ਰਾਣ	ਫ	ਥ	ਠ	ਛ	ਖ	-
ਸਘੋਸ਼ ਮਹਾਂਪ੍ਰਾਣ	ਬ	ਦ	ਡ	ਜ	ਗ	-

(ਅ) ਅਡੱਕਵੇਂ ਵਿਅੰਜਨ

ਨਾਸਿਕੀ	ਮ	ਨ	ਣ	ਞ	ਙ	-
ਪਾਰਸ਼ਵਿਕ	-	ਲ	ਲੁ	-	-	-
ਟ੍ਰਿਲ ਫਲੈਪ	-	ਰ	ੜ	-	-	-
ਸਪਰਸ਼ ਸੰਘਰਸ਼ੀ	-	ਸ	-	-	-	-

ਨੋਟ

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ

1. ਦੱਸੋ ਕਿ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਬਿਆਨ 'ਸਹੀ' ਹਨ ਜਾਂ 'ਗਲਤ':

- (i) ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਹਵਾ ਮੂੰਹ ਫਰਾਟੇ ਵਾਂਗ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਂਪ੍ਰਾਣ ਵਿਅੰਜਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- (ii) ਪਾਣਿਨੀ ਨੇ ਅਡੱਕਵੇਂ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦਾ ਨਾਮਕਰਨ 'ਸਪਰਸ਼ੀ' ਕੀਤਾ ਹੈ।
- (iii) ਜੀਭ, ਬੁੱਲ੍ਹ ਤੇ ਹੇਠਲਾ ਜਵਾੜਾ ਚੁਸਤ ਉਚਾਰਨ ਅੰਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
- (iv) ਤਾਲੂ, ਉਪਰਲੇ ਦੰਦ, ਬੁੱਟ ਆਦਿ ਸੁਸਤ ਉਚਾਰਕ ਹਨ।

19.3 ਸਾਰ ਅੰਸ਼

- ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਹਵਾ ਮੂੰਹ ਫਰਾਟੇ ਵਾਂਗ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਂਪ੍ਰਾਣ ਵਿਅੰਜਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ਪੁਨੀ-ਵਿਗਿਆਨ (Phonetics), ਪੁਨੀ-ਵਿਉਂਤ ਲਈ ਸਿਧਾਂਤਕ ਚੌਖਟਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੁਨੀ-ਵਿਉਂਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਉਹ ਸ਼ਾਖਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਉਚਰਿਤ ਪੁਨੀਆਂ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਢਾਂਚਿਆਂ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਨੀ-ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਪੁਨੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਧਰਾਂ 'ਤੇ ਪਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:
  1. ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਉਚਾਰਨ ਅੰਗਾਂ ਨਾਲ ਭਾਸ਼ਾ ਪੁਨੀਆਂ ਉਚਾਰਦਾ ਹੈ।
  2. ਇਹ ਪੁਨੀਆਂ ਹਵਾ ਰਾਹੀਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਰੋਤੇ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਤੱਕ ਪੁੱਜਦੀਆਂ ਹਨ।
  3. ਸਰੋਤ ਕੰਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਬਰੀਕ ਤੰਤੂਆਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ-ਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਲਿਜਾ ਕੇ ਅਰਥ ਨਿਖੇੜ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- ਵਿਅੰਜਨ ਪੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਉਚਾਰਨ ਅੰਗ ਸਾਹ-ਵਹਿਣ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਸਾਹ ਦੀ ਹਵਾ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਅੰਸ਼ਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰੋਕ ਕੇ ਛੱਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਹ ਦੀ ਹਵਾ ਨੂੰ ਦੋ ਉਚਾਰਨ ਅੰਗ ਰੋਕਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਚੁਸਤ (Active) ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਸੁਸਤ (Passive) ਉਚਾਰਨ ਅੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਚਾਰਨ ਅੰਗਾਂ ਉੱਤੇ ਸਾਹ ਦੀ ਹਵਾ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਸਤ ਉਚਾਰਨ ਅੰਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਉਚਾਰਨ ਅੰਗ ਅਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਉਚਾਰਨ ਅੰਗਾਂ ਨਾਲ ਲੱਗ ਕੇ ਜਾਂ ਖਹਿ ਕੇ ਵਿਅੰਜਨ ਪੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੁਸਤ ਉਚਾਰਨ ਅੰਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ਜੀਭ, ਬੁੱਲ੍ਹ ਤੇ ਹੇਠਲਾ ਜਵਾੜਾ ਚੁਸਤ ਉਚਾਰਨ ਅੰਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਤਾਲੂ, ਉਪਰਲੇ ਦੰਦ, ਬੁੱਟ ਆਦਿ ਸੁਸਤ ਉਚਾਰਕ ਹਨ।
- ਵਿਅੰਜਨ ਪੁਨੀਆਂ ਦੇ ਵਰਗੀਕਰਨ ਲਈ ਦੋ ਆਧਾਰ ਹਨ:
  1. ਉਚਾਰਨ ਸਥਾਨ (Place of Articulation)
  2. ਉਚਾਰਨ ਢੰਗ (Manner of Articulation)

19.4 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼

- ਰੁਕਾਵਟ : ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਰੋਕ, ਅੜਚਣ ਜਾਂ ਵਿਘਨ।
- ਜਵਾੜਾ : ਮੂੰਹ ਦਾ ਹੇਠਲਾ ਹਿੱਸਾ।

19.5 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

ਨੋਟ

1. ਵਿਅੰਜਨ ਪੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਚਾਰਨ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਉਚਾਰਨ ਸਥਾਨ ਵਿੱਚ ਕੀ ਅੰਤਰ ਹੈ ?
2. ਵਿਅੰਜਨ ਪੁਨੀਆਂ ਉਚਾਰਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
3. ਵਿਅੰਜਨ ਪੁਨੀਆਂ ਦੀ ਵਰਗਵੰਡ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਾਰਨੀ ਦੁਆਰਾ ਉਲੀਕੋ।
4. ਡੱਕਵੇਂ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰੋ।
5. ਅਡੱਕਵੇਂ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰੋ।
6. ਸੁਸ਼ਤ ਅੰਗ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਹਨ ? ਸੁਸ਼ਤ ਅੰਗ ਚੁਸਤ ਅੰਗਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਿਵੇਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਉੱਤਰ : ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ

1. (i) ਸਹੀ (ii) ਗਲਤ (iii) ਸਹੀ (iv) ਸਹੀ

19.6 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ

ਬੁਕਸ

1. ਪੰਜਾਬੀ ਗਾਇਡ - ਇਲੈਕਟਿਵ (ਪਾਰਟ-I, II, III) : ਡੀ. ਐਚ. ਬੀ. ਸਿੰਘ, ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਐਮ. ਬੀ. ਡੀ. ਹਾਉਸ, ਜਲੰਧਰ।
2. ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਗਿਆਨੀ ਗਾਇਡ : ਗਿਆਨੀ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਐਮ. ਏ. (ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੀਆਂ), ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਧਨਪਤ ਰਾਏ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, ਜਲੰਧਰ।
3. ਪੰਜਾਬੀ ਗਾਇਡ - ਲਾਜ਼ਮੀ (ਟੀ.ਡੀ.ਸੀ.ਪਾਰਟ-II) : ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਜੋਤੀ ਬੁੱਕ ਡਿਪੋ ਪ੍ਰ. ਲਿ. ਕਰਨਾਲ।
4. ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਨ (ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ) : ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ, ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ।

ਨੋਟ

ਇਕਾਈ-20: ਵਿਅੰਜਨ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਉਚਾਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਤੇ ਸਥਾਨ

ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ

ਉਦੇਸ਼

ਜਾਣਕਾਰੀ

20.1 ਵਿਅੰਜਨ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ

20.2 ਵਿਅੰਜਨ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ

20.3 ਸਾਰ ਅੰਸ਼

20.4 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼

20.5 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

20.6 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ

ਉਦੇਸ਼

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ:

- ਵਿਅੰਜਨ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨਾ।
- ਵਿਅੰਜਨ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਵਰਗੀਕਰਨ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨੀ।

ਜਾਣਕਾਰੀ

ਵਿਅੰਜਨ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਉਚਾਰਨ ਅੰਗ ਸਾਹ-ਵਹਿਣ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਸਾਹ ਦੀ ਹਵਾ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਅੰਸ਼ਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰੋਕ ਕੇ ਛੱਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਹ ਦੀ ਹਵਾ ਨੂੰ ਦੋ ਉਚਾਰਨ ਅੰਗ ਰੋਕਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਚੁਸਤ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਸੁਸਤ ਉਚਾਰਨ ਅੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਚਾਰਨ ਅੰਗਾਂ ਉੱਤੇ ਸਾਹ ਦੀ ਹਵਾ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਸਤ ਉਚਾਰਨ ਅੰਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਉਚਾਰਨ ਅੰਗ ਅਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਉਚਾਰਨ ਅੰਗਾਂ ਨਾਲ ਲੱਗ ਕੇ ਜਾਂ ਖਹਿ ਕੇ ਵਿਅੰਜਨ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੁਸਤ ਉਚਾਰਨ ਅੰਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੀਭ, ਬੁੱਲ੍ਹ ਤੇ ਹੇਠਲਾ ਜਵਾੜਾ ਚੁਸਤ ਉਚਾਰਨ ਅੰਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਤਾਲੂ, ਉਪਰਲੇ ਦੰਦ, ਬੁੱਟ ਆਦਿ ਸੁਸਤ ਉਚਾਰਕ ਹਨ। ਵਿਅੰਜਨ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਵਰਗੀਕਰਨ ਲਈ ਦੋ ਆਧਾਰ ਹਨ: (1) ਉਚਾਰਨ ਸਥਾਨ (Place of Articulation), (2) ਉਚਾਰਨ ਢੰਗ (Manner of Articulation)

20.1 ਵਿਅੰਜਨ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਙ, ਵ, ਣ, ਝ, ਲ, ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਵਿਅੰਜਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨਾਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਙ, ਵ ਆਮ ਕਰਕੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਕਰਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਸਮਸਥਾਨੀ ਡੱਕਵੇਂ ਵਿਅੰਜਨ ਕ, ਖ ਜਾਂ ਚ, ਜ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ:

ਕੰਘਾ /ਕ ਅ ਙ ਘ ਆ/

ਚੰਗਾ /ਚ ਅ ਙ ਗ ਆ/

ਗੈਂਡਾ /ਗ ਐ ਙ ਡ ਆ/

/ਙ/ ਦੀ ਥਾਂ /ਗ/ ਤੇ /ਵ/ ਦੀ ਥਾਂ /ਜ/ ਵਰਤਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਬਣ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ: ਸਿੰਙ ਤੋਂ ਸਿੰਗ, ਵੰਙ ਤੋਂ ਵੰਗ, ਜੰਙ ਤੋਂ ਜੰਜ,

ਕਾਂਠ ਤੋਂ ਕਾਂਜਣ ਆਦਿ ਵਿੱਚ। ਙ, ਞ, ਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਅਖੀਰਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਆ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੀ ਹ, ਸ਼, ਲ, ਙ, ਵ, ਠ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਾਰੇ ਵਿਅੰਜਨ ਦੁੱਤ ਵਿਅੰਜਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਙ, ਠ, ਞ, ਲ ਵਿਅੰਜਨ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਿਅੰਜਨ ਸੰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਦੂਜੇ ਮੈਂਬਰ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੇ। ਵਿਅੰਜਨ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ:

ਨੋਟ

	ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ	ਮੱਧ ਵਿੱਚ	ਅੰਤ ਵਿੱਚ
/ਕ/	ਕਲਮ	ਸਕੀਰੀ	ਹਲਕ
	ਕਸਬਾ	ਜਕੜ	ਠਰਕ
/ਖ/	ਖਤਰਾ	ਜ਼ਖਮ	ਰਾਖ
	ਖਜਾਨਾ	ਚੱਖਣਾ	ਮੁੱਖ
/ਗ/	ਗਜ਼ਲ	ਜਗਤ	ਜੱਗ
	ਗੰਗਾ	ਜਗਰਾਤਾ	ਜਗਮਗ
/ਚ/	ਚੱਕਬੰਦੀ	ਜਚਵਾਂ	ਪੰਚ
	ਚਕਚੁੰਦਰ	ਪੰਚਮੀ	ਮੰਚ
/ਛ/	ਛਤਰੀ	ਕੱਛਣਾ	ਪੂਛ
	ਛਣਕ	ਨਿਛਾਵਰ	ਨਿੱਛ
/ਜ/	ਜਸ਼ਨ	ਜਜ਼ਬਾ	ਸੂਰਜ
	ਜਗਤ	ਜਜਮਾਨ	ਦਰਜ
/ਟ/	ਟਸਰ	ਹੰਟਰ	ਗੁੱਟ
	ਟਸਕਾਲ	ਗੁਟਾਰ	ਜੱਟ
/ਠ/	ਠਹਿਰ	ਜਠੇਰਾ	ਜੇਠ
	ਠੰਡ	ਗਠਨ	ਸੇਠ
/ਡ/	ਡਰ	ਗੰਡਾਸਾ	ਜੰਡ
	ਡਾਰ	ਚੰਡਾਲ	ਚੰਡ
/ਤ/	ਤਲਵਾਰ	ਜਤਨ	ਚਿਤ
	ਤਲਾਸ਼	ਜੰਤਰ	ਮਿਤ
/ਥ/	ਥਕਾਵਟ	ਹਥੌੜਾ	ਹੱਥ
	ਥਾਪਣਾ	ਜਥੇਬੰਦ	ਸੱਥ
/ਦ/	ਦਸਤਕ	ਗ਼ਦਾਰ	ਗ਼ਦ
	ਦਸਤਾਰ	ਚਾਦਰ	ਕੱਦ
/ਪ/	ਪਹਾੜ	ਸੁਪਨਾ	ਮਿਲਾਪ
	ਪਖੰਡੀ	ਖਪਣਾ	ਨਿਰਲੇਪ
/ਫ/	ਫਸਾਦ	ਸਫਲ	ਗਲਾਫ
	ਫਸੀਲ	ਕਾਫਰ	ਭਾਫ
/ਬ/	ਬਸਤਰ	ਗੁਬਾਰ	ਸ਼ਰਾਬ
	ਬਹਾਰ	ਡਬੋਲ	ਕਬਾਬ

ਨੋਟ	/ਮ/	ਮਸਤ	ਥਮਲਾ	ਕੰਮ
		ਮਹਿਜ	ਗਮਲਾ	ਚੰਮ
	/ਨ/	ਨਗਰ	ਪੁਨਰ	ਦਾਨ
		ਨਸ਼ਤਰ	ਪੁੰਨਿਆ	ਥਾਨ
	/ਰ/	ਰਸਦਾਰ	ਕਰੀਮ	ਰਹਿਬਰ
		ਰਸਤਾ	ਮਿਰਗ	ਕਮਰ
	/ਲ/	ਲਚਕ	ਪਲਤ	ਲਾਲ
		ਲਗਰ	ਪੱਲੜਾ	ਮਿਲ
	/ਸ/	ਸਾਲ	ਰਸਮ	ਦੇਸ
		ਸੜਕ	ਅਸਰ	ਭੇਸ
	/ਸ਼/	ਸ਼ੇਰ	ਮਿਸ਼ਾਲ	ਵਰਸ਼
		ਸ਼ੱਕ	ਮਸ਼ਕ	ਗਸ਼

ਹੇਠਲੇ ਵਿਅੰਜਨ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਸਥਿਤੀ (ਸ਼ੁਰੂ) ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਵਿਚਰਦੇ:

/ਣ/	-	ਜਣੇਪਾ	ਲੂਣ
	-	ਟੁਣਕਾਰ	ਜਾਣ
/ੜ/	-	ਪੜਾਈ	ਕੜ
	-	ਚੜਾਈ	ਧੜ

/ਯ/ ਤੇ /ਵ/ ਕਿਤੇ ਵਿਅੰਜਨ ਪੁਨੀਆਂ ਵਜੋਂ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਸਵਰ ਪੁਨੀਆਂ ਵਜੋਂ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ। /ਵ/ ਦੀ ਬਤੌਰ ਵਿਅੰਜਨ ਵਰਤੋਂ ਸ਼ਬਦ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨਾਂ ਹੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਪਰ /ਯ/ ਦੀ ਬਤੌਰ ਵਿਅੰਜਨ ਵਰਤੋਂ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਅੰਤਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਉਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਵੇਂ /ਹ/ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

/ਵ/	ਵਸੂਲ	ਦੇਵਤਾ	ਦੇਵ
	ਵਚਨ	ਕਵਿਤਾ	ਨਾਂਵ
/ਯ/	ਯਕੀਨ	-	-
	ਯਾਦ	-	-
/ਹ/	ਹੀਰ	ਸ਼ਹਿਰ /ਸ਼ ਐ ਰ/	ਚਾਹ /ਚ ਆ/
	ਹੁਸਨ	ਕਹਿਰ /ਕ ਐ ਰ/	ਸਲਾਹ /ਸ ਲ ਆ/

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸ਼ਬਦ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨਾਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ? ਪਾਰਸ਼ਵਿਕ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਨੂੰ ਪਾਸੇਦਾਰ ਵਿਅੰਜਨ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ

1. ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ:

- (i) ਵਿਅੰਜਨ ਪੁਨੀਆਂ ਦੇ ਵਰਗੀਕਰਨ ਲਈ ..... ਆਧਾਰ ਹਨ।
- (ii) ਜੀਭ, ਬੁੱਲ੍ਹ ਤੇ ਹੇਠਲਾ ਜਵਾੜਾ ..... ਉਚਾਰਨ ਅੰਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
- (iii) ਤਾਲੂ, ਉਪਰਲੇ ਦੰਦ, ਬੁੱਟ ਆਦਿ ..... ਉਚਾਰਕ ਹਨ।
- (iv) ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ..... ਸਵਰ, ... ਅਰਧ-ਸਵਰ ਅਤੇ ..... ਵਿਅੰਜਨ ਹਨ। ਇਹ ਤੱਥ ਗਿੱਲ ਅਤੇ ਗਲੀਸਨ 1969 ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ।

ਨੋਟ

20.2 ਵਿਅੰਜਨ ਪੁਨੀਆਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ

ਵਿਅੰਜਨ ਪੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਉਚਾਰਨ ਅੰਗ ਸਾਹ-ਵਹਿਣ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਸਾਹ ਦੀ ਹਵਾ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਅੰਸ਼ਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰੋਕ ਕੇ ਛੱਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਹ ਦੀ ਹਵਾ ਨੂੰ ਦੋ ਉਚਾਰਨ ਅੰਗ ਰੋਕਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਚੁਸਤ (Active) ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਸੁਸਤ (Passive) ਉਚਾਰਨ ਅੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਚਾਰਨ ਅੰਗਾਂ ਉੱਤੇ ਸਾਹ ਦੀ ਹਵਾ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਸਤ ਉਚਾਰਨ ਅੰਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਉਚਾਰਨ ਅੰਗ ਅਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਉਚਾਰਨ ਅੰਗਾਂ ਨਾਲ ਲੱਗ ਕੇ ਜਾਂ ਖਿੱਚ ਕੇ ਵਿਅੰਜਨ ਪੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੁਸਤ ਉਚਾਰਨ ਅੰਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੀਭ, ਬੁੱਲ੍ਹ ਤੇ ਹੇਠਲਾ ਜਵਾੜਾ ਚੁਸਤ ਉਚਾਰਨ ਅੰਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਤਾਲੂ, ਉਪਰਲੇ ਦੰਦ, ਬੁੱਟ ਆਦਿ ਸੁਸਤ ਉਚਾਰਕ ਹਨ।

20.2.1 ਵਰਗੀਕਰਨ ਦੇ ਆਧਾਰ

ਵਿਅੰਜਨ ਪੁਨੀਆਂ ਦੇ ਵਰਗੀਕਰਨ ਲਈ ਦੋ ਆਧਾਰ ਹਨ:

- (ੳ) ਉਚਾਰਨ ਸਥਾਨ (Place of Articulation)
- (ਅ) ਉਚਾਰਨ ਢੰਗ/ਵਿਧੀ (Manner of Articulation)
- (ੳ) ਉਚਾਰਨ ਸਥਾਨ : ਉੱਪਰ ਦੱਸੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਸਤ ਉਚਾਰਨ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਉਚਾਰਨ ਸਥਾਨ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਥਾਨ ਸਥਿਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਚੁਸਤ ਉਚਾਰਕ ਉਸ ਨਾਲ ਛੋਹ ਕੇ ਰਾਹ ਨੂੰ ਰੋਕ ਕੇ ਛੱਡਦਾ ਹੋਇਆ ਪੁਨੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਵਿਅੰਜਨ ਪੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਛੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ: ਦੋ-ਹੋਠੀ, ਉਲਟ-ਜੀਭੀ, ਤਾਲਵੀ, ਕੰਠੀ ਅਤੇ ਸੁਰਯੰਤਰੀ।
- (1) ਕੰਠੀ : ਕੰਠੀ ਪੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਜੀਭ ਦਾ ਪਿਛਲਾ ਹਿੱਸਾ ਕੋਮਲ ਤਾਲੂ ਨਾਲ ਛੋਹ ਕੇ ਫੇਫੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀ ਹਵਾ ਨੂੰ ਰੋਕ ਪਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੁਨੀਆਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਕ, ਖ, ਗ, ਘ, ਙ ਕੰਠੀ ਪੁਨੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ /ਙ/ ਨਾਸਕੀ ਪੁਨੀ ਹੈ ਤੇ ਬਾਕੀ ਮੌਖਿਕ।
- (2) ਤਾਲਵੀ : ਇਹ ਪੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਜੀਭ ਦਾ ਮੱਧ ਤਾਲੂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਛੋਹ ਕੇ ਫੇਫੜਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਰਹੀ ਹਵਾ ਨੂੰ ਰੋਕ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੁਨੀਆਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਚ, ਛ, ਜ, ਝ, ਞ ਤਾਲਵੀ ਪੁਨੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ /ਞ/ ਨਾਸਕੀ ਪੁਨੀ ਹੈ ਤੇ ਬਾਕੀ ਮੌਖਿਕ।
- (3) ਉਲਟ-ਜੀਭੀ : ਇਹ ਪੁਨੀਆਂ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਜੀਭ ਦੀ ਨੌਕ ਪੁੱਠੇ ਪਾਸਿਓਂ ਸਖਤ ਤਾਲੂ ਨਾਲ ਛੋਹ ਕੇ ਫੇਫੜਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਰਹੀ ਹਵਾ ਨੂੰ ਰੋਕਦੀ ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੁਨੀਆਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਟ, ਠ, ਡ, ਢ, ਠ ਉਲਟ ਜੀਭੀ ਪੁਨੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ /ਠ/ ਨਾਸਕੀ ਪੁਨੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਮੌਖਿਕ।
- (4) ਦੰਤੀ : ਦੰਤੀ ਪੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਜੀਭ ਦੀ ਨੌਕ ਉਪਰਲੇ ਦੰਦਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਛੋਹ ਕੇ ਫੇਫੜਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਆਉਂਦੀ ਹਵਾ ਨੂੰ ਰੋਕਦੀ ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੁਨੀਆਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਤ, ਥ, ਦ, ਧ, ਨ ਦੰਤੀ ਪੁਨੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ /ਨ/ ਨਾਸਕੀ ਪੁਨੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਮੌਖਿਕ।
- (5) ਦੋ-ਹੋਠੀ : ਦੋ-ਹੋਠੀ ਪੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਹੇਠਲੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਉਪਰਲੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਫੇਫੜਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ

ਨੋਟ

ਆਉਂਦੀ ਹਵਾ ਨੂੰ ਰੋਕਦੇ ਹੋਏ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੁਨੀਆਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਪ, ਫ, ਬ, ਭ, ਮ ਦੋ-ਹੋਠੀ ਪੁਨੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ /ਮ/ ਨਾਸਕੀ ਪੁਨੀ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਮੌਖਿਕ ਪੁਨੀਆਂ ਹਨ।

(6) ਸੁਰਯੰਤਰੀ ਜਾਂ ਘੰਡੀ : /ਹ/ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਸਥਾਨ ਸੰਘ ਵਿੱਚ ਸਾਹ ਨਾਲੀ ਦੇ ਉਤਲੇ ਸਿਰੇ ਦਾ ਮੂੰਹ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਕੰਠ ਦੁਆਰਾ ਜਾਂ ਘੰਡੀ ਦਾ ਮੂੰਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਨੀ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵੇਲੇ ਸਾਹ ਦੀ ਹਵਾ ਰੁਕਦੀ ਨਹੀਂ ਪਰ ਸਾਹ ਦਾ ਪਰਵਾਹ ਕਾਇਮ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਪੁਨੀ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵੇਲੇ ਗਲੇ ਵਿਚਲੀ ਥਾਂ ਸੋੜੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(ਅ) ਉਚਾਰਨ ਢੰਗ/ਵਿਧੀ : ਫੇਫੜਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਰਹੀ ਹਵਾ ਉਚਾਰਨ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਜਿਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਰੋਕ ਕੇ ਛੱਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ 'ਉਚਾਰਨ ਵਿਧੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਚਾਰਨ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੇ ਦੋ ਮੁੱਖ ਵਰਗ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ: ਡੱਕਵੇਂ ਵਿਅੰਜਨ ਅਤੇ ਅਡੱਕਵੇਂ ਵਿਅੰਜਨ।

(1) ਡੱਕਵੇਂ ਵਿਅੰਜਨ : ਡੱਕਵੇਂ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਫੇਫੜਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਰਹੀ ਹਵਾ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੋਕ ਕੇ ਇਕਦਮ ਛੱਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਕ, ਖ, ਗ, ਚ, ਛ, ਜ, ਟ, ਠ, ਡ, ਤ, ਥ, ਦ, ਪ, ਫ, ਬ ਪੰਦਰਾਂ ਡੱਕਵੇਂ ਵਿਅੰਜਨ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵੇਲੇ ਸਾਹ ਦ ਹਵਾ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰੋਕ ਕੇ ਇਕਦਮ ਛੱਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮ, ਨ, ਠ, (ਝ), ਲ, ਲ਼, ਰ, ਝ, ਸ, (ਸ਼) ਤੇ ਹ ਅਡੱਕਵੀਆਂ ਵਿਅੰਜਨ ਪੁਨੀਆਂ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵੇਲੇ ਹਵਾ ਨੂੰ ਅੰਸ਼ਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰੋਕ ਕੇ ਛੱਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡੱਕਵੇਂ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਨੂੰ ਨਾਦ (ਆਵਾਜ਼) ਤੇ ਪਰਾਣਤਾ (ਸਾਹ ਦੀ ਮਿਕਦਾਰ) ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਰਮਵਾਰ ਨਾਦੀ/ਅਨਾਦੀ ਅਤੇ ਮਹਾਂਪ੍ਰਾਣ/ਅਲਪਪ੍ਰਾਣ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਦੀ ਨੂੰ ਸਘੋਸ਼ ਅਤੇ ਅਨਾਦੀ ਨੂੰ ਅਘੋਸ਼ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਦ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸੁਰ ਤੰਦਾਂ ਦੀ ਕੰਬਾਹਟ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਬਹੁਤ ਹੀ ਬਰੀਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਘੰਡੀ ਦੇ ਬਾਹਰਲੇ ਪਾਸੇ ਹੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਇਹ ਬੰਦ ਜਾਂ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਹ ਨੂੰ ਰੋਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੁਨੀ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਯੋਗਦਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਪੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਸੁਰ ਤੰਦਾਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਪੁਨੀ ਉਚਾਰਨ ਵੇਲੇ ਕੰਬਣੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਪੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਦੀ ਪੁਨੀਆਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਗ, ਜ, ਡ, ਦ, ਬ ਨਾਦੀ ਵਿਅੰਜਨ ਹਨ ਅਤੇ ਕ, ਖ, ਚ, ਛ, ਟ, ਠ, ਤ, ਥ, ਪ, ਫ ਅਨਾਦੀ ਵਿਅੰਜਨ ਪੁਨੀਆਂ ਹਨ। ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਅਡੱਕਵੀਆਂ ਪੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਾਦ ਅਤੇ ਫਰਾਣਤਾ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਅੰਤਰ ਬਹੁਤਾ ਸਾਰਥਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉੱਚ ਡੱਕਵੇਂ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਦੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਨਾਦੀ ਵਿਅੰਜਨ ਪੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਸੁਰ ਤੰਦਾਂ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਭਾਵ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਬਣੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਇਸੇ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਅਨਾਦੀ ਪੁਨੀਆਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣਤਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਫੇਫੜਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਆਉਂਦੀ ਸਾਹ ਦੀ ਹਵਾ ਦੀ ਮਿਕਦਾਰ ਨਾਲ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਪੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵੇਲੇ ਸਾਹ ਦੀ ਹਵਾ ਸਧਾਰਨ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਵਰਤਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਪੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਮਹਾਂਪ੍ਰਾਣ ਪੁਨੀਆਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੁਨੀਆਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਸਾਹ ਦੀ ਸਧਾਰਨ ਮਾਤਰਾ ਨਾਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਲਪਪ੍ਰਾਣ ਪੁਨੀਆਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਖ, ਛ, ਠ, ਥ, ਫ ਮਹਾਂਪ੍ਰਾਣ ਵਿਅੰਜਨ ਪੁਨੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਕ, ਗ, ਚ, ਜ, ਟ, ਡ, ਤ, ਦ, ਪ, ਬ ਅਲਪਪ੍ਰਾਣ ਵਿਅੰਜਨ ਪੁਨੀਆਂ ਹਨ।

(2) ਅਡੱਕਵੇਂ ਵਿਅੰਜਨ : ਅਡੱਕਵੇਂ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਫੇਫੜਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਉਚਾਰਨ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਨਸਿਕੀ, ਪਾਰਸ਼ਵਿਕ, ਟਿਲ ਫਲੈਪ ਅਤੇ ਸਪਰਸ਼ ਸੰਘਰਸ਼ੀ ਵਿਅੰਜਨ ਹਨ।

ਨੋਟ

- (ੳ) ਨਾਸਿਕੀ ਵਿਅੰਜਨ : ਨਾਸਿਕੀ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਮੂੰਹ-ਪੋਲ ਕੋਮਲ ਤਾਲੂ ਨਾਲ ਬੰਦ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹਵਾ ਨੱਕ ਦੇ ਰਸਤੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ (ਙ), (ਞ), (ਣ), (ਨ), (ਮ) ਪੰਜ ਨਾਸਿਕੀ ਵਿਅੰਜਨ ਧੁਨੀਆਂ ਹਨ।
- (ਅ) ਪਾਰਸ਼ਵਿਕ ਵਿਅੰਜਨ : ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਜੀਭ ਦੀ ਨੋਕ ਉਚਾਰਨ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਫੇਫੜਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਆਉਂਦੀ ਹਵਾ ਨੂੰ ਰੋਕਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ /ਲ/ ਅਤੇ /ਲ਼/ ਪਾਰਸ਼ਵਿਕ ਧੁਨੀਆਂ ਹਨ।
- (ੲ) ਟਿਲ ਫਲੈਪ : ਇਨ੍ਹਾਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਚੁਸਤ ਉਚਾਰਨ ਕਿਸੇ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਇਕਦਮ ਛੋਹ ਕੇ ਆਪਣੀ ਮੂਲ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪਰਤ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਉਲਟ-ਜੀਭੀ ਫਲੈਪ ਧੁਨੀ ਹੈ /ਰ/ ਟਿਲ ਧੁਨੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਚੁਸਤ ਉਚਾਰਨ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਛੋਹਦਾ ਹੈ।
- (ਸ) ਸਪਰਸ਼ ਸੰਘਰਸ਼ੀ ਵਿਅੰਜਨ : ਸਪਰਸ਼ ਸੰਘਰਸ਼ੀ ਵਿਅੰਜਨ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਫੇਫੜਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਦੀ ਹਵਾ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਉਚਾਰਨ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੋਕ ਕੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹਵਾ ਉਚਾਰਨ ਅੰਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਖਹਿਕੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਸਪਰਸ਼ ਸੰਘਰਸ਼ੀ ਵਿਅੰਜਨ ਧੁਨੀਆਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਦੰਤੀ /ਸ/, ਤਾਲਵੀ /ਸ਼/ ਅਤੇ ਸੁਰਯੰਤਰੀ /ਹ/ ਸਪਰਸ਼ ਸੰਘਰਸ਼ੀ ਧੁਨੀਆਂ ਹਨ।
- (ਹ) ਸਰਕਵੇਂ ਜਾਂ ਖਿਸਕਵੇਂ ਵਿਅੰਜਨ : ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ /ਯ/ ਤੇ /ਵ/ ਦੋਵੇਂ ਸਰਕਵੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਸਰਕਵਾਂ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਇਹ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਕਿਤੇ ਸਵਰਾਂ ਵਿੱਚ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਰਧ-ਸਵਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। /ਯ/ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਲਈ ਜੀਭ ਪਹਿਲਾਂ /ਈ/ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਉੱਤੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਚਾਰਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਅਗਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵੱਲ ਖਿਸਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। /ਯ/ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਬੁੱਲ੍ਹ ਖਿਲਰਵੇਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਜੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਕੋਈ ਗੋਲ ਸਵਰ ਆਵੇ ਤਾਂ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਲਾਈ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ 'ਯੋਧਾ' ਤੇ 'ਯੂਰਪ' ਵਿੱਚ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ /ਯ/ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵਿੱਚ ਸਵਰ ਤੇ ਵਿਅੰਜਨ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਗੁਣ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
- /ਵ/ ਦਾ ਉਚਾਰਨ /ਉ/ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਝੱਟ ਹੀ ਜੀਭ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਸਰਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਚਾਰਨ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਬੁੱਲ੍ਹ ਗੋਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਜੇ ਪਿਛੋਂ ਅਗੋਲ ਸਵਰ ਆਵੇ, (ਜਿਵੇਂ 'ਵਾਰ' ਤੇ 'ਵੀਰ' ਵਿੱਚ) ਤਾਂ /ਵ/ ਲਈ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੋਲਾਈ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਪਿਛੋਂ ਕੋਈ ਗਲ ਸਵਰ ਆਵੇ, ਜਿਵੇਂ 'ਵੋਟ' ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਗੋਲਾਈ ਪੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ /ਵ/ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਵਰ ਤੇ ਵਿਅੰਜਨ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਗੁਣ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ /ਯ/ ਤੇ /ਵ/ ਕਿਤੇ ਸਵਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਗਯਾਨੀ ਤੋਂ ਗਿਆਨੀ, ਗੁਵਾਚਾ ਤੋਂ ਗੁਆਚਾ, ਯੋਧਾ ਤੋਂ ਜੋਧਾ, ਵਯਾਜ ਤੋਂ ਬਿਆਜ ਆਦਿ।

ਨੋਟ: ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਨ ਵਿੱਚ ਜ, ਫ, ਙ, ਵ ਆਦਿ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਨੂੰ ਬਰੈਕਟਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜ, ਫ ਦੋ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅੰਜਨ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਸਥਾਨ ਤਾਂ ਜ, ਫ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਅਰਥ-ਵਿਰੋਧੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਇਹ ਸੁਤੰਤਰ ਬਦਲੀ ਵਾਲੇ ਵਿਅੰਜਨ ਹਨ। ਙ, ਵ ਅਜੋਕੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵਿੱਚੋਂ ਲੋਪ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗ/ਗ਼ ਅਤੇ ਖ/ਖ਼ ਵਿੱਚ ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਉਚਾਰਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਅਰਥ-ਵਿਰੋਧ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਘ, ਙ, ਞ, ਟ, ਠ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਸੁਰ ਉਚਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ 10 ਸਵਰ, 2 ਅਰਧ-ਸਵਰ ਅਤੇ 29 ਵਿਅੰਜਨ ਹਨ। ਇਹ ਤੱਥ ਗਿੱਲ ਅਤੇ ਗਲੀਸਨ 1969 ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ।

ਨੋਟ

ਨੋਟਸ   ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ 10 ਸਵਰ, 2 ਅਰਧ-ਸਵਰ ਅਤੇ 29 ਵਿਅੰਜਨ ਹਨ। ਇਹ ਤੱਥ ਗਿੱਲ ਅਤੇ ਗਲੀਸਨ 1969 ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ

2. ਦੱਸੋ ਕਿ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਬਿਆਨ 'ਸਹੀ' ਹਨ ਜਾਂ 'ਗਲਤ'

- (i) ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ 10 ਸਵਰ, 2 ਅਰਧ-ਸਵਰ ਅਤੇ 29 ਵਿਅੰਜਨ ਹਨ। ਇਹ ਤੱਥ ਗਿੱਲ ਅਤੇ ਗਲੀਸਨ 1969 ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ।
- (ii) /ਯ/ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਲਈ ਜੀਭ ਪਹਿਲਾਂ /ਈ/ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਉੱਤੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਚਾਰਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਅਗਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵੱਲ ਖਿਸਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
- (iii) ਡੱਕਵੇਂ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਵਿੱਚ ਨਸਿਕੀ, ਪਾਰਸ਼ਵਿਕ, ਟਿਲ ਫਲੈਪ ਅਤੇ ਸਪਰਸ਼ ਸੰਘਰਸ਼ੀ ਵਿਅੰਜਨ ਹਨ।

20.3 ਸਾਰ ਅੰਸ਼

- ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਙ, ਞ, ਣ, ਞ, ਲ, ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਵਿਅੰਜਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨਾਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਙ, ਞ ਆਮ ਕਰਕੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਕਰਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਸਮਸਥਾਨੀ ਡੱਕਵੇਂ ਵਿਅੰਜਨ ਕ, ਖ ਜਾਂ ਚ, ਜ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ:
  - ਕੰਘਾ   /ਕ ਅ ਙ ਘ ਆ/
  - ਚੰਗਾ   /ਚ ਅ ਙ ਗ ਆ/
- /ਙ/ ਦੀ ਥਾਂ /ਗ/ ਤੇ /ਞ/ ਦੀ ਥਾਂ /ਜ/ ਵਰਤਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਬਣ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ: ਸਿੰਙ ਤੋਂ ਸਿੰਗ, ਵੰਙ ਤੋਂ ਵੰਗ, ਜੰਞ ਤੋਂ ਜੰਜ, ਕਾਂਞਣ ਤੋਂ ਕਾਂਜਣ ਆਦਿ ਵਿੱਚ। ਙ, ਞ, ਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਅਖੀਰਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਹੀ ਆ ਸਕਦੇ ਹਨ।
- ਉਚਾਰਨ ਸਥਾਨ : ਉੱਪਰ ਦੱਸੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਸ਼ਤ ਉਚਾਰਨ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਉਚਾਰਨ ਸਥਾਨ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਥਾਨ ਸਥਿਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਚੁਸਤ ਉਚਾਰਕ ਉਸ ਨਾਲ ਛੋਹ ਕੇ ਰਾਹ ਨੂੰ ਰੋਕ ਕੇ ਛੱਡਦਾ ਹੋਇਆ ਪੁਨੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਵਿਅੰਜਨ ਪੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਛੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ: ਦੋ-ਹੋਠੀ, ਉਲਟ-ਜੀਭੀ, ਤਾਲਵੀ, ਕੰਠੀ ਅਤੇ ਸੁਰਯੰਤਰੀ।
  - (1) ਕੰਠੀ : ਕੰਠੀ ਪੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਜੀਭ ਦਾ ਪਿਛਲਾ ਹਿੱਸਾ ਕੋਮਲ ਤਾਲੂ ਨਾਲ ਛੋਹ ਕੇ ਫੇਫੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀ ਹਵਾ ਨੂੰ ਰੋਕ ਪਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੁਨੀਆਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਕ, ਖ, ਗ, ਘ, ਙ ਕੰਠੀ ਪੁਨੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ /ਙ/ ਨਾਸਕੀ ਪੁਨੀ ਹੈ ਤੇ ਬਾਕੀ ਮੌਖਿਕ।
  - (2) ਤਾਲਵੀ : ਇਹ ਪੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਜੀਭ ਦਾ ਮੱਧ ਤਾਲੂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਛੋਹ ਕੇ ਫੇਫੜਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਰਹੀ ਹਵਾ ਨੂੰ ਰੋਕ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੁਨੀਆਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਚ, ਛ, ਜ, ਝ, ਞ ਤਾਲਵੀ ਪੁਨੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ /ਞ/ ਨਾਸਕੀ ਪੁਨੀ ਹੈ ਤੇ ਬਾਕੀ ਮੌਖਿਕ।
  - (3) ਉਲਟ-ਜੀਭੀ : ਇਹ ਪੁਨੀਆਂ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਜੀਭ ਦੀ ਨੌਕ ਪੁੱਠੇ ਪਾਸਿਓਂ ਸਖਤ ਤਾਲੂ ਨਾਲ ਛੋਹ ਕੇ ਫੇਫੜਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਰਹੀ ਹਵਾ ਨੂੰ ਰੋਕਦੀ ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੁਨੀਆਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਟ, ਠ, ਡ, ਢ, ਣ ਉਲਟ ਜੀਭੀ ਪੁਨੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ /ਣ/ ਨਾਸਕੀ ਪੁਨੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਮੌਖਿਕ।

ਨੋਟ

- (4) ਦੰਤੀ : ਦੰਤੀ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਜੀਭ ਦੀ ਨੌਕ ਉਪਰਲੇ ਦੰਦਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਛੋਹ ਕੇ ਫੇਫੜਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਆਉਂਦੀ ਹਵਾ ਨੂੰ ਰੋਕਦੀ ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧੁਨੀਆਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਤ, ਥ, ਦ, ਧ, ਨ ਦੰਤੀ ਧੁਨੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ /ਨ/ ਨਾਸਕੀ ਧੁਨੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਮੌਖਿਕ।
- (5) ਦੋ-ਹੋਠੀ : ਦੋ-ਹੋਠੀ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਹੇਠਲੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਉਪਰਲੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਫੇਫੜਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਆਉਂਦੀ ਹਵਾ ਨੂੰ ਰੋਕਦੇ ਹੋਏ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧੁਨੀਆਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਪ, ਫ, ਬ, ਭ, ਮ ਦੋ-ਹੋਠੀ ਧੁਨੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ /ਮ/ ਨਾਸਕੀ ਧੁਨੀ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਮੌਖਿਕ ਧੁਨੀਆਂ ਹਨ।
- (6) ਸੁਰਜੰਤਰੀ ਜਾਂ ਘੰਡੀ : /ਹ/ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਸਥਾਨ ਸੰਘ ਵਿੱਚ ਸਾਹ ਨਾਲੀ ਦੇ ਉਤਲੇ ਸਿਰੇ ਦਾ ਮੂੰਹ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਕੰਠ ਦੁਆਰਾ ਜਾਂ ਘੰਡੀ ਦਾ ਮੂੰਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਧੁਨੀ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵੇਲੇ ਸਾਹ ਦੀ ਹਵਾ ਰੁਕਦੀ ਨਹੀਂ ਪਰ ਸਾਹ ਦਾ ਪਰਵਾਹ ਕਾਇਮ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਧੁਨੀ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵੇਲੇ ਗਲੇ ਵਿਚਲੀ ਥਾਂ ਸੌੜੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
- ਉਚਾਰਨ ਵਿਧੀ : ਫੇਫੜਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਰਹੀ ਹਵਾ ਉਚਾਰਨ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਜਿਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਰੋਕ ਕੇ ਛੱਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ 'ਉਚਾਰਨ ਵਿਧੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਚਾਰਨ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੇ ਦੋ ਮੁੱਖ ਵਰਗ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ: ਡੱਕਵੇਂ ਵਿਅੰਜਨ ਅਤੇ ਅਡੱਕਵੇਂ ਵਿਅੰਜਨ।
- (1) ਡੱਕਵੇਂ ਵਿਅੰਜਨ : ਡੱਕਵੇਂ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਫੇਫੜਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਰਹੀ ਹਵਾ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੋਕ ਕੇ ਇਕਦਮ ਛੱਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਕ, ਖ, ਗ, ਚ, ਛ, ਜ, ਟ, ਠ, ਡ, ਤ, ਥ, ਦ, ਪ, ਫ, ਬ ਪੰਦਰਾਂ ਡੱਕਵੇਂ ਵਿਅੰਜਨ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵੇਲੇ ਸਾਹ ਦ ਹਵਾ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰੋਕ ਕੇ ਇਕਦਮ ਛੱਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮ, ਨ, ਣ, (ਞ), ਲ, ਲ਼, ਰ, ਝ, ਸ, (ਸ਼) ਤੇ ਹ ਅਡੱਕਵੀਆਂ ਵਿਅੰਜਨ ਧੁਨੀਆਂ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵੇਲੇ ਹਵਾ ਨੂੰ ਅੰਸ਼ਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰੋਕ ਕੇ ਛੱਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡੱਕਵੇਂ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਨੂੰ ਨਾਦ (ਆਵਾਜ਼) ਤੇ ਪਰਾਣਤਾ (ਸਾਹ ਦੀ ਮਿਕਦਾਰ) ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਰਮਵਾਰ ਨਾਦੀ/ਅਨਾਦੀ ਅਤੇ ਮਹਾਂਪ੍ਰਾਣ/ਅਲਪਪ੍ਰਾਣ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਦੀ ਨੂੰ ਸਘੋਸ਼ ਅਤੇ ਅਨਾਦੀ ਨੂੰ ਅਘੋਸ਼ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- (2) ਅਡੱਕਵੇਂ ਵਿਅੰਜਨ : ਅਡੱਕਵੇਂ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਫੇਫੜਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਉਚਾਰਨ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਨਸਿਕੀ, ਪਾਰਸ਼ਵਿਕ, ਟ੍ਰਿਲ ਫਲੈਪ ਅਤੇ ਸਪਰਸ਼ ਸੰਘਰਸ਼ੀ ਵਿਅੰਜਨ ਹਨ।

20.4 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼

- ਅਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ : ਜੋ ਕਾਰਜ ਨਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

20.5 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਵਿਅੰਜਨ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰੋ।
2. ਵਿਅੰਜਨ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਵਰਗੀਕਰਨ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
3. ਅਰਧ-ਸਵਰਾਂ ਤੋਂ ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ?
4. ਉਚਾਰਨ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਕਿੰਨੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ? ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ ਕਰੋ।
5. ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਸਮਝਾਓ।

ਉੱਤਰ: ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ

1. (i) ਦੋ (ii) ਚੁਸਤ (iii) ਸੁਸਤ (iv) 10, 2, 29

ਨੋਟ

2. (i) ਸਹੀ

(ii) ਸਹੀ

(iii) ਗਲਤ

20.6 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ

ਬੁਕਸ

1. ਪੰਜਾਬੀ ਗਾਇਡ - ਇਲੈਕਟਿਵ (ਪਾਰਟ-I, II, III) : ਡੀ. ਐਚ. ਬੀ. ਸਿੰਘ, ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਐਮ.ਬੀ.ਡੀ. ਹਾਉਸ, ਜਲੰਧਰ।
2. ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਗਿਆਨੀ ਗਾਇਡ : ਗਿਆਨੀ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਐਮ.ਏ. (ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੀਆਂ), ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਧਨਪਤ ਰਾਏ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, ਜਲੰਧਰ।
3. ਪੰਜਾਬੀ ਗਾਇਡ - ਲਾਜ਼ਮੀ (ਟੀ.ਡੀ.ਸੀ.ਪਾਰਟ-II) : ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਜੋਤੀ ਬੁੱਕ ਡਿਪੋ ਪ੍ਰ.ਲਿ. ਕਰਨਾਲ।
4. ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਨ (ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ) : ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ, ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ।

ਇਕਾਈ-21: ਪੰਜਾਬੀ ਧੁਨੀ-ਪ੍ਰਬੰਧ : ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਅਖੰਡੀ ਧੁਨੀਆਂ

ਨੋਟ

ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ

ਉਦੇਸ਼

ਜਾਣਕਾਰੀ

21.1 ਪੰਜਾਬੀ ਧੁਨੀ-ਪ੍ਰਬੰਧ

21.2 ਪਾਰਖੰਡੀ ਜਾਂ ਅਖੰਡੀ ਧੁਨੀਆਂ

21.3 ਵਾਕ-ਸੁਰ

21.4 ਸਾਰ ਅੰਸ਼

21.5 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼

21.6 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

21.7 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ

ਉਦੇਸ਼

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ:

- ਪੰਜਾਬੀ ਧੁਨੀ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਾ।
- ਪਾਰਖੰਡੀ ਜਾਂ ਅਖੰਡੀ ਧੁਨੀਆਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨੀ।
- ਵਾਕ-ਸੁਰ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨਾ।

ਜਾਣਕਾਰੀ

ਹੁਣ ਤੱਕ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਬੋਲਯੰਤਰ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਭਾਸ਼ਾਈ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਵਰਗ ਵੰਡ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ: ਖੰਡੀ ਧੁਨੀਆਂ ਅਤੇ ਪਾਰਖੰਡੀ (ਅਖੰਡੀ) ਧੁਨੀਆਂ। ਇਸ ਇਕਾਈ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਪਾਰਖੰਡੀ (ਅਖੰਡੀ) ਧੁਨੀਆਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਾਂਗੇ।

21.1 ਪੰਜਾਬੀ ਧੁਨੀ-ਪ੍ਰਬੰਧ

ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਉਚਾਰਨ ਅੰਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਸੀਮਤ ਧੁਨੀਆਂ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਇੱਕ ਭਾਸ਼ਾ ਲਈ ਕੁੱਝ ਗਿਣਤੀ ਦੀਆਂ ਸੀਮਤ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਹੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਬੁਲਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੀਮਤ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਪ੍ਰਸੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਉਚਾਰ ਕੇ, ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਧੁਨੀ-ਵਿਉਂਤ (Phonology) ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਧੁਨੀ-ਵਿਗਿਆਨ (Phonetics), ਧੁਨੀ-ਵਿਉਂਤ ਲਈ ਸਿਧਾਂਤਕ ਚੌਖਟਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਧੁਨੀ-ਵਿਉਂਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਉਹ ਸ਼ਾਖਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਉਚਰਿਤ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਢਾਂਚਿਆਂ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧੁਨੀ-ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਧਰਾਂ 'ਤੇ ਪਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

1. ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਉਚਾਰਨ ਅੰਗਾਂ ਨਾਲ ਭਾਸ਼ਾ ਧੁਨੀਆਂ ਉਚਾਰਦਾ ਹੈ।
2. ਇਹ ਧੁਨੀਆਂ ਹਵਾ ਰਾਹੀਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਰੋਤੇ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਤੱਕ ਪੁੱਜਦੀਆਂ ਹਨ।
3. ਸਰੋਤ ਕੰਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਬਰੀਕ ਤੰਤੂਆਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ-ਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਲਿਜਾ ਕੇ

ਨੋਟ

ਅਰਥ ਨਿਖੇੜ ਕਰਦਾ ਹੈ।

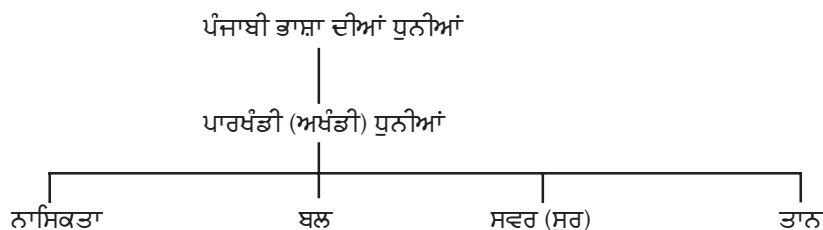
ਇਸ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਪੁਨੀ-ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

1. ਉਚਾਰਨ ਪੁਨੀ-ਵਿਗਿਆਨ
2. ਸੰਚਾਰਨ ਪੁਨੀ-ਵਿਗਿਆਨ
3. ਸ਼ਰਵਣ ਪੁਨੀ-ਵਿਗਿਆਨ

ਇਉਂ ਪੁਨੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਪੁਨੀਆਂ ਦੇ ਬੋਲਣ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਸੁਣਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੱਕ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਭਾਵ ਸਾਡੇ ਫੇਫੜਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਨਿਕਲਦੀ ਸਾਹ ਦੀ ਹਵਾ-ਰੋਂ ਅਤੇ ਸਾਡੀਆਂ ਨਾਸਾਂ ਦੇ ਪੋਲ ਤੇ ਮੂੰਹ ਦੇ ਅੰਗ (ਸੰਘ, ਘੰਡੀ, ਕਾਂ, ਤਾਲੂ, ਦੰਦ, ਜੀਭ, ਸੁਰ ਤੰਦਾਂ ਆਦਿ) ਭਾਸ਼ਾਈ ਪੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਬੋਲਣ ਸਮੇਂ ਕਿਵੇਂ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ? ਇਹ ਪੁਨੀਆਂ ਮੂੰਹ ਪੋਲ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ, ਜਵਾ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੁਣਨਹਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਤੱਕ ਕਿਵੇਂ ਪਹੁੰਚਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸਰੋਤ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦਿਮਾਗ ਨੂੰ ਸੁਣਨਹਾਰੇ ਕਿਵੇਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ? ਆਦਿ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਪੁਨੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁਨੀ-ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਕਾਰਜ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਲੱਭਣਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਵਿਉਂਤ ਵਿੱਚ ਉਸ ਸਮੱਗਰੀ ਦੇ ਪਾਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਨੀ-ਵਿਉਂਤ ਭਾਸ਼ਾ ਪੁਨੀਆਂ ਦੇ ਵਿਹਾਰਕ ਪੱਖ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਸੋ ਪੁਨੀ-ਵਿਉਂਤ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਪੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਅਤੇ ਕਾਰਜੀ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

21.2 ਪਾਰਖੰਡੀ ਜਾਂ ਅਖੰਡੀ ਪੁਨੀਆਂ

ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸਵਰ, ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁੱਝ ਸੰਗੀਤ ਤੱਤ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਪਾਰਖੰਡੀ ਜਾਂ ਅਖੰਡੀ ਪੁਨੀਆਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਬਲ, ਨਾਸਿਕਤਾ, ਸਵਰ ਅਤੇ ਪਿੱਚ ਜਾਂ ਤਾਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀਆਂ। ਇਹ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਖੰਡੀ ਪੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਹੀ ਆਪਣਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਕਾਰਜ ਸਾਕਾਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਬੋਲਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਪਾਰਖੰਡੀ (ਅਖੰਡੀ) ਪੁਨੀਆਂ (Supera-Segmental Phonemes) ਦੀ ਇਸ ਸਮੁੱਚੀ ਵਰਗ-ਵੰਡ ਨੂੰ ਹੇਠਲੀ ਆਰੇਖ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ:

21.2.1 ਨਾਸਿਕਤਾ

ਉਚਾਰਨ ਵਿਧੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਮੌਖਿਕ ਤੇ ਨਾਸਕੀ ਦੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੌਖਿਕ ਪੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵੇਲੇ ਸਾਹ ਦੀ ਹਵਾ ਮੂੰਹ ਰਸਤੇ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਸਕੀ ਪੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵੇਲੇ ਕੋਮਲ ਤਾਲੂ ਹੇਠਾਂ ਡਿੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਮੂੰਹ ਦਾ ਦਾ ਰਸਤਾ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹਵਾ ਨੱਕ ਰਸਤੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਚਾਰੀਆਂ ਪੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਸਕੀ ਪੁਨੀਆਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਪਾਰਖੰਡੀ (ਅਖੰਡੀ) ਪੁਨੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਾਸਿਕਤਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਿਰਫ ਸਵਰਾਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਪੁਨੀ-ਵਿਉਂਤ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਨਾਸਕੀ ਪੁਨੀਆਂ ਵੀ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਪਰਾਣਤਾ ਤੇ ਨਾਦ ਵਾਂਗ ਨਾਸਿਕਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਲੱਛਣ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਲਈ /ਮ/ ਨੂੰ ਅਸੀਂ /ਪ/, /ਫ/, /ਬ/ ਦਾ ਨਾਸਕੀ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਸਗੋਂ ਇਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਇੱਕ ਵੱਖਰਾ ਵਿਅੰਜਨ ਹੈ। ਪਰ /ਅਂ/ ਨਾਲੋਂ ਅਸੀਂ ਵੱਖਰਾ ਸਵਰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਗੋਂ ਇਸ ਨੂੰ /ਆ/ ਦਾ ਹੀ ਨਾਸਕੀ ਰੂਪ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਵਰਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾਸਿਕਤਾ ਇੱਕ ਅਖੰਡੀ ਪੁਨੀ

ਵਜੋਂ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਸਾਰੇ ਮੌਖਿਕ ਸਵਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾਸਕੀ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਸਵਰਾਂ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਨਿਖੇੜ ਕੇ ਵਰਤਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਹ ਅਖੰਡੀ ਧੁਨੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ:

ਨੋਟ

ਜੱਗ	:	ਜੰਗ
ਸਾਗ	:	ਸਾਂਗ
ਹੱਸ	:	ਹੰਸ
ਅੱਗ	:	ਅੰਗ
ਗੋਂਦ	:	ਗੋਂਦ
ਸੌਂ	:	ਸੌਂ
ਚੌਕਾ	:	ਚੌਕਾ

ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਬਦ ਜੁੱਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਾਸਿਕਤਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸਾਰਥਕ, ਨਿਖੇੜ ਤੇ ਵਿਰੋਧਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਸਿਕਤਾ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਬਦਲ ਗਏ ਹਨ।

ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਅਰਥਹੀਣ ਨਾਸਿਕਤਾ ਵੀ ਹੈ ਭਾਵ ਕਿਸੇ ਸਵਰ ਦੇ ਨਾਸਕੀ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਉਦੋਂ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਨਾਸਕੀ ਵਿਅੰਜਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਣ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਸਵਰ ਨਾਸਕੀ ਹੋਵੇ ਪਰ ਸ਼ਰਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਵਰ ਅੰਤਮ ਹੋਵੇ। ਨਾਸਕੀ ਵਿਅੰਜਨ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਸਵਰ ਜੇਕਰ ਅੰਤਮ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਨਾਸਕੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਅਜਿਹਾ ਸਵਰ ਅੰਤਮ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਨਾਸਿਕਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਬੋਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕੁਮਾਰ, ਜਨੌਰ, ਭਨਾਈ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ /ਆ/ ਤੇ /ਔ/ ਸਵਰਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਨਾਸਿਕੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਨਾਸਿਕਤਾ ਦਾ ਇੱਕ ਲੱਛਣ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਇਕੱਠੇ ਆਉਣ, ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸਵਰ ਨਾਸਕੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਦੂਜੇ ਸਵਰ ਵੀ ਨਾਸਿਕੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਆਈਆਂ, ਲਿਖਾਈਆਂ, ਤਿਹਾਈਆਂ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

21.2.2 ਬਲ

ਧੁਨੀ-ਵਿਉਂਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਬਲ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਉਚਾਰਨ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਘੇਰਾ ਉਚਾਰਥੰਡ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਬੋਲਣ ਵੇਲੇ ਅਸੀਂ ਉਸਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਜਾਂ ਉਚਾਰਥੰਡ ਉੱਤੇ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਦਵਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਕਿਸੇ ਧੁਨੀ ਉੱਤੇ ਵੱਧ ਦਵਾ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਕਿਸੇ 'ਤੇ ਘੱਟ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਹ ਦੀ ਹਵਾ ਕਤੇ ਬਲ ਸਹਿਤ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਨਿਕਲਦੀ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਬਲ ਰਹਿਤ। ਇਉਂ ਕਿਸੇ ਧੁਨੀ ਜਾਂ ਉਚਾਰਥੰਡ 'ਤੇ ਜੋ ਦਵਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ 'ਬਲ' ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਬਲ ਉਚਾਰ ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਵੱਧ ਮਾਤਰਾ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚਲੇ ਅੰਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਅੰਸ਼ ਉੱਤੇ ਖ਼ਾਸ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਅੰਸ਼ਾਂ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜਣਾ ਹੈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਵਿਰੋਧ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਅਰਥ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ: ਤਲਾ (ਜੁੱਤੀ ਦਾ ਹੇਠਲਾ ਹਿੱਸਾ) ਤੇ ਤਲਾ (ਪਾਣੀ ਦਾ) ਦੋ ਸ਼ਬਦ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਉਚਾਰਨ ਪੱਖ 'ਤੇ ਜੋ ਫ਼ਰਕ ਉਭਰਦਾ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਕਾਰਣ ਬਲ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਸ਼ਬਦ /ਸੱਜਾ-ਸਜਾ-ਸਜਾ/ ਤਿੰਨ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਬਲ ਦੀ ਹੋਂਦ ਇੱਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਚਾਰਥੰਡਾਂ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਬਲ ਆਮ ਕਰਕੇ ਲੰਮੇ ਜਾਂ ਦੀਰਘ ਸਵਰਾਂ 'ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ 'ਮਿਆਦ' ਅਤੇ 'ਅਚਾਰ' ਵਿੱਚ ਬਲ /ਆ/ ਸਵਰ 'ਤੇ ਮਾਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਬਲ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੁੱਤ ਵਿਅੰਜਨਾਂ 'ਤੇ ਹੀ ਸਾਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੁੱਤ ਧੁਨੀ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਬਲਾਤਮਕ ਧੁਨੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਬਲ ਅਤੇ ਸੁਰ ਇਕੋ ਹੀ ਉਚਾਰਥੰਡ 'ਤੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਉਚਾਰਥੰਡ 'ਤੇ ਬਲ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਸੇ ਉਚਾਰਥੰਡ 'ਤੇ ਸੁਰ ਮਾਰਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਬਲ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪਹਿਲੇ ਜਾਂ ਦੂਸਰੇ ਉਚਾਰਥੰਡ 'ਤੇ ਹੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਉਚਾਰਥੰਡ 'ਤੇ ਬਲ ਉਦੋਂ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਪਹਿਲ ਉਚਾਰਥੰਡ ਦਾ ਸਵਰ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਗੁੱਟ ਦੇ ਸਵਰਾਂ /ਉ, ਅ, ਇ/ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਇੱਕ ਹੋਵੇ। ਜੇਕਰ

ਨੋਟ

ਪਹਿਲੇ ਉਚਾਰਖੰਡ ਦਾ ਸਵਰ ਬਾਹਰਲੇ ਗੁੱਟ ਦੇ ਸਵਰਾਂ /ਈ, ਏ, ਐ, ਆ, ਔ, ਓ, ਊ/ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਇਕ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਬਲ ਪਹਿਲੇ ਉਚਾਰਖੰਡ 'ਤੇ ਹੀ ਆਵੇਗਾ।

21.2.3 ਸੁਰ

ਸੁਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲੀ ਪਾਰਖੰਡ (ਅਖੰਡ) ਪੁਨੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਸੁਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਭਾਸ਼ਾ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਤਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਆਰੀਆ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਹੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ 'ਸੁਰ' ਦੀ ਸਾਰਥਕ ਹੋਂਦ ਹੈ। ਉਂਜ ਦੁਨੀਆ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ 'ਸੁਰ' ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸਾਉਥ ਏਸ਼ੀਅਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੁਰ ਹੈ। ਚੀਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਸੁਰਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਸੁਰ ਕਿਸ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਆਈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਖੋਜ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ 'ਸੁਰ' ਦੀ ਪਛਾਣ ਕੀਤੀ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬੀ (ਭਾਰਤੀ) ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ (ਮਲਵਈ, ਮਾਝੀ, ਦੁਆਬੀ ਅਤੇ ਪੁਆਧੀ) ਵਿੱਚ ਸੁਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੈ, ਪਰ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬੀ (ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ) ਦੀਆਂ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸੁਰ-ਰਹਿਤ ਹਨ।

ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਉਚਾਰਨ ਅੰਗਾਂ ਨਾਲ ਭਾਸ਼ਾ ਪੁਨੀਆਂ ਉਚਾਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਹ ਦੀ ਹਵਾ ਬਹਾਰ ਨੂੰ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਪੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵੇਲੇ ਸਾਡੇ ਗਲੇ ਵਿੱਚ ਸੁਰ ਤੰਦਾਂ ਕੰਬਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਉੱਚੀ ਜਾਂ ਨੀਵਾਂ ਬਲਣ ਨਾਲ ਸੁਰ ਤੰਦਾਂ ਦੇ ਕੰਬਣ ਦੀ ਗਤੀ ਵਧ-ਘਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਰ ਤੰਦਾਂ ਦੇ ਕੰਬਣ ਦੀ ਗਤੀ ਨੂੰ ਪਿੱਚ ਜਾਂ ਤਾਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਰ ਤੰਦਾਂ ਦੇ ਕੰਬਣ ਦੀ ਗਤੀ ਦਾ ਉਤਰਾ-ਚੜ੍ਹਾ ਕਈ ਵਾਰ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਾਰਥਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਸਦੇ ਵਧਣ-ਘਟਣ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਫਰਕ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚਲੇ ਸਵਰਾਂ ਤੇ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਅਤੇ ਗਿਣਤੀ ਉਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਦੋ ਸ਼ਬਦ ਪਾੜਾ (ਵਿੱਥ) ਤੇ ਪਾੜ੍ਹਾ (ਪੜ੍ਹਾਕੂ) ਦੀਆਂ ਪੁਨੀਆਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਤੇ ਗਿਣਤੀ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਫਰਕ ਹੈ। ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਇਹ ਫਰਕ ਪਿੱਚ ਕਾਰਣ ਹੈ। ਸੁਰ ਦਾ ਆਧਾਰ ਇਹੀ ਪਿੱਚ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਸੁਰਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸਾਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ: ਲਹਿੰਦੀ ਸੁਰ, ਪੱਧਰੀ ਸੁਰ, ਚੜ੍ਹਦੀ ਸੁਰ।

ਜਦੋਂ ਪਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਬਿੰਦੂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਵੱਲ ਚੜ੍ਹਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਚੜ੍ਹਦੀ ਜਾਂ ਉੱਚੀ ਸੁਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਬਿੰਦੂ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਡਿਗਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਲਹਿੰਦੀ ਜਾਂ ਨੀਵੀਂ ਸੁਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਪਿੱਚ ਨਾ ਉਪਰ ਵੱਲ ਉਠਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੇਠਾਂ ਵੱਲ ਡਿਗਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸਨੂੰ ਪੱਧਰੀ ਸੁਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸੁਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਨਾਦੀ ਮਹਾਂਪ੍ਰਾਣ ਪੁਨੀਆਂ /ਘ, ਝ, ਞ, ਟ, ਠ/ ਦੇ ਲੋਪ ਹੋਣ ਨਾਲ ਅਤੇ /ਹ/ ਪੁਨੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਨੇਵਲੇ ਸਵਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠਾਂ ਆ ਜਾਣ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨਾਂ ਹੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪੁਨੀਆਂ ਸੁਰ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪੁਨੀਆਂ ਤਰਤੀਬਵਾਰ /ਕ, ਚ, ਟ, ਤ, ਪ/ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਤੇ ਅਖੀਰਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪੁਨੀਆਂ ਤਰਤੀਬਵਾਰ /ਗ, ਜ, ਡ, ਦ, ਬ/ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਬਲੀ ਸਵਰ ਉਤੇ ਲਹਿੰਦੀ ਸੁਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਅਖੀਰਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਬਲੀ ਸਵਰ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਦੀ ਸੁਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਚੜ੍ਹਦੀ ਜਾਂ ਲਹਿੰਦੀ ਸੁਰ ਦਾ ਆਉਣਾ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਵਾ ਕਿਹੜੇ ਸਵਰ 'ਤੇ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਦਵਾ ਪਹਿਲੇ ਸਵਰ 'ਤੇ ਹੈ ਤਾਂ ਚੜ੍ਹਦੀ ਸੁਰ ਅਤੇ ਜੇ ਦਵਾ ਪਿਛਲੇ ਸਵਰ 'ਤੇ ਹੈ ਤਾਂ ਲਹਿੰਦੀ ਸੁਰ ਸਾਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

/ਹ/ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੈ। ਇਥੇ ਅਸੀਂ ਮਾਝੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਮਾਝੀ ਵਿੱਚ /ਹ/ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨਾਂ ਹੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੁਰ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਅਖੀਰਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਚੜ੍ਹਦੀ ਸੁਰ, ਮੁਢਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਲਹਿੰਦੀ ਸੁਰ ਤੇ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸੁਰ ਦਾ ਚੜ੍ਹਦੀ ਜਾਂ ਲਹਿੰਦੀ ਹੋਣਾ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਵਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਕੀ ਹੈ? ਜੇਕਰ /ਹ/ ਪੁਨੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਚਰਦੇ ਸਵਰ ਉੱਤੇ ਹੋਵੇ ਤਾਂ /ਹ/ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਚੜ੍ਹਦੀ ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਦਵਾ /ਹ/ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਵਿਚਰਦੇ ਸਵਰ ਉੱਤੇ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਲਹਿੰਦੀ ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਇਹ ਨੁਕਤਾ ਅਹਿਮ ਬਲ ਤੇ ਸੁਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ‘ਬਲ’ ਸਿਰਲੇਖ ਤਹਿਤ ਵਿਚਾਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ। ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਰ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਅਹਿਮ ਪਹਿਲੂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੁਰ ਦੇ ਇੱਕ ਉਚਾਰਖੰਡ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਉਚਾਰਖੰਡ ‘ਤੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਫਰਕ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:

ਨੋਟ

ਭਰਾ (ਰਿਸ਼ਤਾ) : ਭਰਾ (ਪੰਡ)
ਘੜਾ (ਛਿਲਣਾ) : ਘੜਾ (ਭਾਂਡਾ)

21.2.4 ਤਾਨ-ਵਾਕ ਸੁਰ ਦਾ ਆਧਾਰ

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਾਣ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜਦੋਂ ਪਿੱਚ ਵਾਕ ਦੇ ਪੱਧਰ ‘ਤੇ ਸਾਰਥਿਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ‘ਵਾਕ-ਸੁਰ’ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਕ-ਸੁਰ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵੀ ਪਿੱਚ ਜਾਂ ਤਾਨ ਹੈ। ਵਾਕ-ਸੁਰ ਦੇ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਵਾਕ ਵਿਚਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਰਥਾਂ ‘ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ, ਸਗੋਂ ਸਮੁੱਚੇ ਵਾਕ ਦੇ ਅਰਥ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹੇਠਾਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਾਕ-ਸੁਰ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਉਹ ਚਲਾ ਗਿਆ।
ਉਹ ਚਲਾ ਗਿਆ ?
ਉਹ ਚਲਾ ਗਿਆ!

ਪਹਿਲਾ ਵਾਕ ਸਧਾਰਨ ਬਿਆਨੀਆਂ ਵਾਕ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬੁਲਾਰਾ ਘਟਨਾ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਵਿੱਚ ਬੁਲਾਰਾ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹਿੱਤ ਹੁੰਗਾਰਾ ਭਾਲਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸੁਆਲੀਆ ਵਾਕ ਹੈ। ਤੀਸਰਾ ਵਿਸਮਿਕ ਵਾਕ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਬੁਲਾਰੇ ਨੇ ਘਟਨਾ ‘ਤੇ ਪਰਤੀਕਰਮ ਵਜੋਂ ਆਪਣੇ ਮਨੋਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਵਾਕ ਸੁਰ ਦਾ ਗਿਆਨ ਆਮ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਵਾਕ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਹਿੱਸੇ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਉਪਰੋਕਤ ਵਾਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਹਿਲੇ ਵਾਕ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਪਿੱਚ ਹੇਠਾਂ ਨੂੰ ਡਿਗਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਵਾਕ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਪਿੱਚ ਉਪਰ ਉੱਠਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਤੀਜੇ ਵਾਕ ਵਿੱਚ ਪਿੱਚ ਪੱਧਰੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

21.3 ਵਾਕ-ਸੁਰ

ਜਦੋਂ ਪਿੱਚ ਵਾਕ ਦੇ ਪੱਧਰ ‘ਤੇ ਸਾਰਥਿਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ‘ਵਾਕ-ਸੁਰ’ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਕ-ਸੁਰ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵੀ ਪਿੱਚ ਜਾਂ ਤਾਨ ਹੈ। ਵਾਕ-ਸੁਰ ਦੇ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਵਾਕ ਵਿਚਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਰਥਾਂ ‘ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ, ਸਗੋਂ ਸਮੁੱਚੇ ਵਾਕ ਦੇ ਅਰਥ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਡਾ. ਜੋਸ਼ੀ ਨੇ ਵਾਕ ਸੁਰ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਤੇ ਅਪੂਰਨ ਵਾਕ ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ। ਪੂਰਨ ਤੇ ਅਪੂਰਨ ਵਾਕ ਸੁਰ ਦਾ ਨਿਖੇੜਾ ਇਸ ਨੁਕਤੇ ‘ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਬੁਲਾਰਾ ਆਪਣੇ ਉਚਾਰ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਜੇਕਰ ਉਚਾਰ ਪੂਰਨ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਉਚਾਰ ਨਾਲ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਵਾਕ ਸੁਰ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਵਾਕ ਸੁਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਉਚਾਰ ਅਜੇ ਅਪੂਰਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਉੱਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਵਾਕ ਸੁਰ ਨੂੰ ਅਪੂਰਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

21.3.1 ਪੂਰਨ-ਵਾਕ ਸੁਰ

ਪੂਰਨ ਵਾਕ-ਸੁਰ ਦੀਆਂ ਅੱਗੋਂ ਤਿੰਨ ਵੰਨਗੀਆਂ ਹਨ:

ਪਹਿਲੀ ਵੰਨਗੀ ਵਿੱਚ ਪਿੱਚ ਦਰਮਿਆਨੇ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਕੇ ਹੇਠਾਂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਡਿਗਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਾਕ ਦੇ ਪੂਰੇ ਹੋਣ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਵਾਕ-ਸੁਰ ਬਿਆਨੀਆਂ ਵਾਕਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ‘ਕ’ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਸੁਆਲੀਆ ਵਾਕਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਸਾਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:

ਸੋਹਣੀ ਪਿੰਡ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।
ਸੋਹਣੀ ਕਿੱਥੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ?
ਉਹ ਬਰਨਾਲੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਤੁਹਾਡੇ ਘਰ ਕੌਣ ਆਇਆ ਸੀ?

ਦੂਜੀ ਵੰਨਗੀ ਵਿੱਚ ਪਿੱਚ ਉੱਪਰ ਵੱਲ ਵਧਦੀ ਹੈ ਇਸ ਵੰਨਗੀ ਦੇ ਵਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਸੁਆਲੀਆ ਵਾਕ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਹਾਂ ਜਾਂ ਨਾਂਹ ਵਿੱਚ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ:

ਅੱਜ ਸਕੂਲ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਏ ਹਨ?

ਅੱਜ ਛੁੱਟੀ ਹੈ?

ਭਲਕੇ ਕਾਲਜ ਬੰਦ ਰਹੇਗਾ?

ਤੀਜੀ ਵੰਨਗੀ ਦੇ ਵਾਕ-ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਪਿੱਚ ਉੱਚੀ ਪੱਧਰ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਭਾਵ ਪਿੱਚ ਨਾ ਤਾਂ ਉਪਰ ਉਠਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਹੇਠਾਂ ਵੱਲ ਡਿਗਦੀ ਹੈ। ਪਿੱਚ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਵਿਸਮਿਕ ਵਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:

ਸਾਹਬੋ ਦੌੜ ਗਈ!

ਰੋਟੀ ਹੋਟਲੋਂ ਆਈ ਹੈ!

ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਸਜਾ ਹੋ ਗਈ!

21.3.2 ਅਪੂਰਨ ਵਾਕ-ਸੁਰ

ਅਪੂਰਨ ਵਾਕ-ਸੁਰ ਉੱਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਵਾਕ-ਸੁਰ ਦੀਆਂ ਦੋ ਵੰਨਗੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ:

ਪਹਿਲੀ ਵੰਨਗੀ ਵਿੱਚ ਪਿੱਚ ਨਾ ਉਪਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਉਠਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਹੇਠਾਂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਡਿਗਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਕਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਕਤਾ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆਂ ਕੁੱਝ ਝਿਜਕ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰੇ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਕਹਿਣੀ ਤਾਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਕਾਰਣ ਕਹਿ ਨਾ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ। ਜਿਵੇਂ:

ਉਹ ਚਲਾ ਤਾਂ ਗਿਆ ਪਰ .....

ਮੁੰਡਾ ਪੜ੍ਹ ਤਾਂ ਗਿਆ ਪਰ .....

ਘਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਮਾੜੀ ਗੱਲ ਨੀ ਪਰ .....

ਚੋਰ ਫੜ੍ਹਣ ਦਾ ਕੀ ਲਾਭ ਜੇ .....

ਦੂਜੀ ਵੰਨਗੀ ਵਿੱਚ ਪਿੱਚ ਮੱਧਵਰਤੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਇਰਧ-ਗਿਰਧ ਹੀ ਟਿਕੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮੰਤਵਾਂ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਗਿਣਤੀ ਕਰਨ ਲਈ, ਕੋਈ ਸੂਚੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਜਾਂ ਦੂਰ ਖੜ੍ਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਆਦਿ ਮੰਤਵਾਂ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:

ਮੁੰਡਿਆ, ਚਾਹ ਪੀ ਜਾ।

ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਉਥੇ ਹਾਜ਼ਰ ਸਾਂ ਮੈਂ ਦੀਪਾ, ਬਾਪੂ ਤੇ ਭੂਆ।

ਸਾਰਾ ਸਮਾਨ ਮੁੱਕਿਆ ਪਿਐ, ਦਾਲ, ਖੰਡ, ਆਟਾ, ਚੌਲ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ

1. ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ:

- (i) ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸਵਰ, ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁੱਝ ਸੰਗੀਤ ਤੱਤ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ .....ਜਾਂ ..... ਧੁਨੀਆਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- (ii) ਡਾ. ਜੋਸ਼ੀ ਨੇ ਵਾਕ ਸੁਰ ਨੂੰ ..... ਤੇ ..... ਵਾਕ ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ।
- (iii) ਸੁਰ ਦਾ ਆਧਾਰ ..... ਹੈ।

21.4 ਸਾਰ ਅੰਸ਼

- ਧੁਨੀ-ਵਿਗਿਆਨ (Phonetics), ਧੁਨੀ-ਵਿਉਂਤ ਲਈ ਸਿਧਾਂਤਕ ਚੌਖਟਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਧੁਨੀ-ਵਿਉਂਤ ਭਾਸ਼ਾ

ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਉਹ ਸ਼ਾਖਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਉਚਿਤ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਢਾਂਚਿਆਂ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸਵਰ, ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁੱਝ ਸੰਗੀਤ ਤੱਤ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਪਾਰਖੰਡੀ ਜਾਂ ਅਖੰਡੀ ਧੁਨੀਆਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਬਲ, ਨਾਸਿਕਤਾ, ਸਵਰ ਅਤੇ ਪਿੱਚ ਜਾਂ ਤਾਨ।

- ਨਾਸਿਕਤਾ: ਉਚਾਰਨ ਵਿਧੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਮੌਖਿਕ ਤੇ ਨਾਸਕੀ ਦੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੌਖਿਕ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵੇਲੇ ਸਾਹ ਦੀ ਹਵਾ ਮੂੰਹ ਰਸਤੇ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਸਕੀ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵੇਲੇ ਕੌਮਲ ਤਾਲੂ ਹੇਠਾਂ ਡਿੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਮੂੰਹ ਦਾ ਦਾ ਰਸਤਾ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹਵਾ ਨੱਕ ਰਸਤੇ ਬਾਹਰ ਨਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਚਾਰੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਸਕੀ ਧੁਨੀਆਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ਬਲ: ਧੁਨੀ-ਵਿਉਂਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਬਲ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਉਚਾਰਨ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਘੇਰਾ ਉਚਾਰਖੰਡ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਬੋਲਣ ਵੇਲੇ ਅਸੀਂ ਉਸਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਜਾਂ ਉਚਾਰਖੰਡ ਉੱਤੇ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਦਵਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਕਿਸੇ ਧੁਨੀ ਉੱਤੇ ਵੱਧ ਦਵਾ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਕਿਸੇ 'ਤੇ ਘੱਟ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਹ ਦੀ ਹਵਾ ਕਤੇ ਬਲ ਸਹਿਤ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਨਿਕਲਦੀ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਬਲ ਰਹਿਤ। ਇਉਂ ਕਿਸੇ ਧੁਨੀ ਜਾਂ ਉਚਾਰਖੰਡ 'ਤੇ ਜੋ ਦਵਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ 'ਬਲ' ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਬਲ ਉਚਾਰ ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਵੱਧ ਮਾਤਰਾ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ।
- ਸੁਰ: ਸੁਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲੀ ਪਾਰਖੰਡ (ਅਖੰਡ) ਧੁਨੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਸੁਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਭਾਸ਼ਾ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਤਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਆਰੀਆ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਹੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ 'ਸੁਰ' ਦੀ ਸਾਰਥਕ ਹੋਂਦ ਹੈ। ਉਂਜ ਦੁਨੀਆ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ 'ਸੁਰ' ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।
- ਤਾਨ: ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਾਣ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜਦੋਂ ਪਿੱਚ ਵਾਕ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਾਰਥਿਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ 'ਵਾਕ-ਸੁਰ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਕ-ਸੁਰ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵੀ ਪਿੱਚ ਜਾਂ ਤਾਨ ਹੈ। ਵਾਕ-ਸੁਰ ਦੇ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਵਾਕ ਵਿਚਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਰਥਾਂ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ, ਸਗੋਂ ਸਮੁੱਚੇ ਵਾਕ ਦੇ ਅਰਥ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
- ਵਾਕ-ਸੁਰ: ਡਾ. ਜੋਸ਼ੀ ਨੇ ਵਾਕ ਸੁਰ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਤੇ ਅਪੂਰਨ ਵਾਕ ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ। ਪੂਰਨ ਤੇ ਅਪੂਰਨ ਵਾਕ ਸੁਰ ਦਾ ਨਿਖੇੜਾ ਇਸ ਨੁਕਤੇ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਬੁਲਾਰਾ ਆਪਣੇ ਉਚਾਰ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਜੇਕਰ ਉਚਾਰ ਪੂਰਨ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਉਚਾਰ ਨਾਲ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਵਾਕ ਸੁਰ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਵਾਕ ਸੁਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਜੇ ਉਚਾਰ ਅਜੇ ਅਧੂਰਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਉੱਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਵਾਕ ਸੁਰ ਨੂੰ ਅਪੂਰਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

21.5 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼

- ਤੰਤੂ : ਨਾੜੀ
- ਅਪੂਰਨ : ਜੋ ਪੂਰਨ ਨਾ ਹੋਵੇ।
- ਵੰਨਗੀਆਂ : ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ।

21.6 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਵਾਕ-ਸੁਰ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?
2. ਪਾਰਖੰਡੀ ਧੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ?
3. ਪਾਰਖੰਡੀ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਵਰਗ-ਵੰਡ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ ਕਰੋ।

ਨੋਟ

4. ਪੂਰਨ ਵਾਕ-ਸੁਰ ਨੂੰ ਕਿੰਨੀਆਂ ਵੰਨਗੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੰਨਗੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ ਕਰੋ।

ਉੱਤਰ: ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ

1. (i) ਪਾਰਖੰਡੀ, ਅਖੰਡੀ (ii) ਪੂਰਨ, ਅਪੂਰਨ (iii) ਪਿੱਚ

21.7 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ

ਬੁਕਸ

1. ਪੰਜਾਬੀ ਗਾਇਡ - ਇਲੈਕਟਿਵ (ਪਾਰਟ-I, II, III) : ਡੀ. ਐਚ. ਬੀ. ਸਿੰਘ, ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਐਮ.ਬੀ.ਡੀ. ਹਾਉਸ, ਜਲੰਧਰ।
2. ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਗਿਆਨੀ ਗਾਇਡ : ਗਿਆਨੀ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਐਮ.ਏ. (ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੀਆਂ), ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਧਨਪਤ ਰਾਏ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, ਜਲੰਧਰ।
3. ਪੰਜਾਬੀ ਗਾਇਡ - ਲਾਜ਼ਮੀ (ਟੀ.ਡੀ.ਸੀ.ਪਾਰਟ-II) : ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਜੋਤੀ ਬੁੱਕ ਡਿਪੋ ਪ੍ਰ.ਲਿ. ਕਰਨਾਲ।
4. ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਨ (ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ) : ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ, ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ।

ਇਕਾਈ-22: ਬਲ, ਨਾਸਿਕਤਾ: ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਸਾਰਥਿਕਤਾ

ਨੋਟ

ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ

ਉਦੇਸ਼

ਜਾਣਕਾਰੀ

22.1 ਪਾਰਖੰਡੀ ਜਾਂ ਅਖੰਡੀ ਧੁਨੀਆਂ

22.2 ਬਲ

22.3 ਨਾਸਿਕਤਾ

22.4 ਸਾਰ ਅੰਸ਼

22.5 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼

22.6 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

22.7 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ

ਉਦੇਸ਼

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ:

- ਪਾਰਖੰਡੀ ਜਾਂ ਅਖੰਡੀ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣਾ।
- ਬਲ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨੀ।
- ਨਾਸਿਕਤਾ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨੀ।

ਜਾਣਕਾਰੀ

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪਿਛਲੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਨ ਸਮਰੱਥਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ: (1) ਖੰਡੀ ਧੁਨੀਆਂ, (2) ਪਾਰਖੰਡੀ ਜਾਂ ਅਖੰਡੀ ਧੁਨੀਆਂ ਖੰਡੀ ਧੁਨੀਆਂ (Segmental Phonemes) : ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਚਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਬੋਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੱਖਰਾ ਕਰਕੇ ਨਿਖੇੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੰਡਾਂ ਜਾਂ ਇਕਾਈਆਂ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰਕੇ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

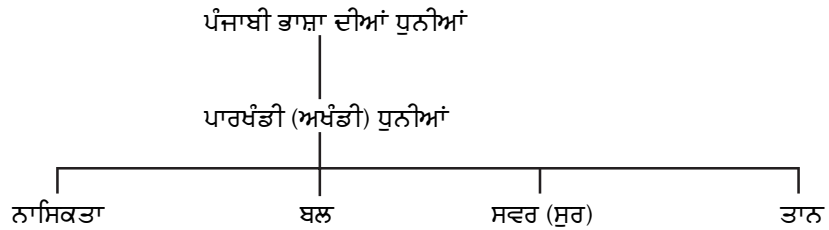
ਪਾਰਖੰਡੀ ਜਾਂ ਅਖੰਡੀ ਧੁਨੀਆਂ (Supera-Segmental Phonemes) : ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸਵਰ ਅਤੇ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁੱਝ ਸੰਗੀਤ ਤੱਤ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਪਾਰਖੰਡੀ ਜਾਂ ਅਖੰਡੀ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਬਲ (Stress), ਨਾਸਿਕਤਾ (Nasalization), ਸਵਰ (Tone) ਅਤੇ ਤਾਨ (Pitch)। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀਆਂ। ਇਹ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਖੰਡੀ ਧੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਹੀ ਆਪਣਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਕਾਰਜ ਸਾਕਾਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਬੋਲਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

22.1 ਪਾਰਖੰਡੀ ਜਾਂ ਅਖੰਡੀ ਧੁਨੀਆਂ

ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸਵਰ, ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁੱਝ ਸੰਗੀਤ ਤੱਤ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਪਾਰਖੰਡੀ ਜਾਂ ਅਖੰਡੀ ਧੁਨੀਆਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਬਲ, ਨਾਸਿਕਤਾ, ਸਵਰ ਅਤੇ ਪਿੱਚ ਜਾਂ ਤਾਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਧੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀਆਂ। ਇਹ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਖੰਡੀ ਧੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਹੀ ਆਪਣਾ

ਨੋਟ

ਭਾਸ਼ਾਈ ਕਾਰਜ ਸਾਕਾਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਬੋਲਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਪਾਰਖੰਡੀ (ਅਖੰਡੀ) ਧੁਨੀਆਂ (Supera-Segmental Phonemes) ਦੀ ਇਸ ਸਮੁੱਚੀ ਵਰਗ-ਵੰਡ ਨੂੰ ਹੇਠਲੀ ਆਰੇਖ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ:

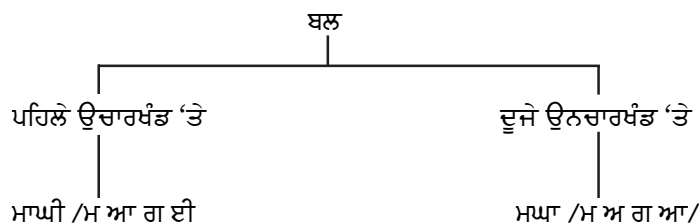
22.2 ਬਲ (Stress)

ਧੁਨੀ-ਵਿਉਂਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਬਲ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਉਚਾਰਨ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਘੇਰਾ ਉਚਾਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਬੋਲਣ ਵੇਲੇ ਅਸੀਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਜਾਂ ਉਚਾਰਖੰਡਾਂ ਉੱਤੇ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਦਬਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਕਿਸੇ ਧੁਨੀ ਉੱਤੇ ਵੱਧ ਦਬਾ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਕਿਸੇ 'ਤੇ ਘੱਟ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਹ ਦੀ ਹਵਾ ਕਿਤੇ ਬਲ ਸਹਿਤ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਬਲ ਰਹਿਤ। ਇਉਂ ਕਿਸੇ ਧੁਨੀ ਜਾਂ ਉਚਾਰਨ ਉੱਤੇ ਜੋ ਦਬਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ 'ਬਲ' ਹੈ ਭਾਵ ਬਲ ਉਚਾਰ ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਵੱਧ ਮਾਤਰਾ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚਲੇ ਅੰਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਅੰਸ਼ ਉੱਤੇ ਖਾਸ ਜ਼ੋਰ ਦੇਕੇ, ਉਸਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਅੰਸ਼ਾਂ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜਨਾ ਹੈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਵਿਰੋਧ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਅਰਥ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ: ਤਲਾ (ਜੁੱਤੀ ਦਾ ਹੇਠਲਾ ਹਿੱਸਾ) ਅਤੇ ਤਲਾ (ਪਾਣੀ ਦਾ) ਦੋ ਸ਼ਬਦ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਉਚਾਰਨ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਜੋ ਫ਼ਰਕ ਉਭਰਦਾ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਕਾਰਣ ਬਲ ਦੋ ਹੋਂਦ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਉਚਾਰ ਖੰਡ ਉੱਤੇ ਬਲ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਦੂਜੇ ਉਚਾਰਖੰਡ 'ਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਰਥਿਕ ਤੇ ਨਿਖੇੜੂ ਧੁਨੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦ: ਸੱਜਾ, ਸਜਾ ਤੇ ਸਜਾ ਤਿੰਨ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਬਲ ਦੀ ਹੋਂਦ ਇੱਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਚਾਰਖੰਡਾਂ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਬਲ ਆਮ ਕਰਕੇ ਲੰਮੇ ਜਾਂ ਦੀਰਘ ਸਵਰਾਂ 'ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ 'ਮਿਆਦ' ਅਤੇ 'ਆਚਾਰ' ਵਿੱਚ ਬਲ "ਆ" ਸਵਰ ਤੇ ਮਾਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਬਲ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੁੱਤ ਵਿਅੰਜਨਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਸਾਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੁੱਤ ਧੁਨੀ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਬਲਾਤਮਕ ਧੁਨੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਬਲ ਅਤੇ ਸੁਰ ਇੱਕੋ ਹੀ ਉਚਾਰਖੰਡ ਉੱਤੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਉਚਾਰਖੰਡ 'ਤੇ ਬਲ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਸੇ ਉਚਾਰਖੰਡ 'ਤੇ ਸੁਰ ਮਾਰਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਬਲ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਪਹਿਲੇ ਜਾਂ ਦੂਸਰੇ ਉਚਾਰਖੰਡ 'ਤੇ ਹੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਉਚਾਰਖੰਡ 'ਤੇ ਬਲ ਉਦੋਂ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਪਹਿਲੇ ਉਚਾਰਖੰਡ ਦਾ ਸਵਰ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਗੁੱਟ ਦੇ ਸਵਰਾਂ: ਉ, ਅ, ਇ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਇੱਕ ਹੋਵੇ। ਜੇਕਰ ਪਹਿਲੇ ਉਚਾਰਖੰਡ ਦਾ ਸਵਰ ਬਾਹਰਲੇ ਗੁੱਟ ਦੇ ਸਵਰਾਂ: ਈ, ਏ, ਐ, ਆ, ਔ, ਓ, ਉ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਇੱਕ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਬਲ ਪਹਿਲੇ ਉਚਾਰਖੰਡ 'ਤੇ ਹੀ ਆਵੇਗਾ।

ਮਿਸਾਲ ਲਈ:

22.3 ਨਾਸਿਕਤਾ (Nasalization)

ਨੋਟ

ਉਚਾਰਨ ਵਿਧੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਮੌਖਿਕ ਤੇ ਨਾਸਕੀ ਦੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੌਖਿਕ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵੇਲੇ ਸਾਹ ਦੀ ਹਵਾ ਮੂੰਹ ਰਸਤੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਸਕੀ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵੇਲੇ ਕੋਮਲ ਤਾਲੂ ਹੇਠਾਂ ਡਿੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਮੂੰਹ ਦਾ ਰਸਤਾ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਵਾ ਨੱਕ ਰਸਤੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਚਾਰੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਸਕੀ ਧੁਨੀਆਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਪਾਰਖੰਡੀ ਧੁਨੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਾਸਿਕਤਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਿਰਫ਼ ਸਵਰਾਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਡਾ. ਹਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਨਾਸਿਕਤਾ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ: ਅਰਥਹੀਣ ਨਾਸਿਕਤਾ ਅਤੇ ਅਰਥਪੂਰਨ ਨਾਸਿਕਤਾ।

(1) ਅਰਥਹੀਣ ਨਾਸਿਕਤਾ: ਅਰਥਹੀਣ ਨਾਸਿਕਤਾ ਅਜਿਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਇਹ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ:

(ੳ) ਨਾਸਿਕੀ ਵਿਅੰਜਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਣ ਉਸਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਸਵਰ ਅਤੇ ਮਗਰੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਸਵਰ, ਜੇ ਉਹ ਅੰਤਮ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਅਨੁਨਾਸਿਕੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਖਾਣ, ਦੇਣ ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਰਿਆ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਾਸਿਕਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੀ-ਖਾ, ਦੇ।

(ਅ) ਨਾਸਿਕੀ ਵਿਅੰਜਨ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਸਵਰ ਜੇਕਰ ਅੰਤਮ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਅਨੁਨਾਸਿਕੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਖਾਣਾ, ਦੇਣਾ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ। ਪਰ ਜੇਕਰ ਅਜਿਹਾ ਸਵਰ ਅੰਤਮ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਨਾਸਿਕਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਜਮਾਈ, ਕਨਾਲ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ।

(ੲ) ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਸਵਰ ਇਕੱਠੇ ਆ ਜਾਣ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜੇਕਰ ਇੱਕ ਸਵਰ ਅਨੁਨਾਸਿਕੀ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਹੋਰਨਾਂ ਸਵਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅਨੁਨਾਸਿਕੀ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿਰਿਆ (ਖਾ) ਬਿਨਾਂ ਨਾਸਿਕੀ ਤੋਂ ਹੈ, ਪਰ /ਖਾਣਿਆਂ/ ਦੇ ਤਿੰਨੇ ਸਵਰ ਅਨੁਨਾਸਿਕੀ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਹੀ /ਜਾਂਦਿਆਂ/, /ਰੋਇਆਂ/, ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

(ਸ) ਅਰਥ ਸਵਰ /ਵ/ ਵੀ ਅਨੁਨਾਸਿਕਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਅੱਗੇ-ਪਿੱਛੇ ਵਧਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ /ਵ/ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਸਵਰ ਅਨੁਨਾਸਿਕੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ /ਵ/ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਸਵਰ ਵੀ ਅਨੁਨਾਸਿਕੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ /ਖਾਵਾਂ/ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ /ਖ/ ਦਾ /ਅ/ ਮੌਖਿਕ ਹੈ, ਪਰ /ਵ/ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਅਨੁਨਾਸਿਕੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਵੀ ਅਨੁਨਾਸਿਕੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦ ਹਨ, /ਜੀਵੇਂ/, /ਧੋਵੇਂ/, /ਪੀਵੇਂ/ ਆਦਿ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜੇਕਰ /ਵ/ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਸਵਰ ਅਨੁਨਾਸਿਕੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ /ਵ/ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਵਰ ਨੂੰ ਅਨੁਨਾਸਿਕੀ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ /ਸੌਵੇਂ/ (ਉਹ ਸੌਵੇਂ) ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ /ਵ/ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਏ ਸਵਰ ਨੂੰ ਉਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਸਵਰ ਨੂੰ ਵੀ ਅਨੁਨਾਸਿਕੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

(2) ਅਰਥਪੂਰਨ ਨਾਸਿਕਤਾ:

(1) ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਆਕਰਨਿਕ ਰੂਪ ਅਰਥਪੂਰਨ ਨਾਸਿਕਤਾ ਵਾਲੇ ਵੀ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ-

(ੳ) ਇਸਤਰੀ ਲਿੰਗ ਬਹੁਵਚਨ ਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਅਨੁਨਾਸਿਕੀ /ਅ/ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ /ਕੁੜੀਆਂ/, /ਤੀਵੀਆਂ/, /ਮਰਾਸਣਾਂ/, ਬੇਗਮਾਂ/ ਆਦਿ।

(ਅ) ਪੁਲਿੰਗ ਬਹੁਵਚਨ ਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਕੀ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਵੀ /ਆਂ/ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ /ਮੁੰਡਿਆਂ/, /ਆਦਮੀਆਂ/, /ਭਰਾਵਾਂ/, /ਮੇਜਾਂ/ ਆਦਿ।

(ੲ) ਇਸਤਰੀ ਲਿੰਗ ਬਹੁਵਚਨਾਂ ਅਤੇ ਪੁਲਿੰਗ ਬਹੁਵਚਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਵੀ /ਆਂ/ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ /ਸੋਹਣੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ/, ਸਾਰਿਆਂ ਮੁੰਡਿਆਂ/, ਆਦਿ।

ਨੋਟ

- (2) ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕੁੱਝ ਕਿਰਿਆ ਰੂਪ ਵੀ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਅਨੁਨਾਸਿਕੀ ਸਵਰ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ-
 (ੳ) ਸਾਧਾਰਨ ਭੂਤਕਾਲ ਕਿਰਿਆ ਇਸਤਰੀ ਲਿੰਗ ਬਹੁਵਚਨ ਵਿੱਚ /ਲਿਖੀਆਂ/, /ਪੜ੍ਹੀਆਂ/, /ਗੁਆਚੀਆਂ/ ਆਦਿ।
 (ਅ) ਸੰਭਾਵੀ ਬਵਿੱਖਤ ਉੱਤਮ-ਪੁਰਖ ਅਤੇ ਮੱਧਮ ਪੁਰਖ ਇੱਕ ਵਚਨ ਵਿੱਚ /ਜਾਵਾਂ/, /ਖਾਵਾਂ/, /ਸੋਵਾਂ/, ਆਦਿ।
 (ੲ) ਕਿਰਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣੀ ਕਿਰਦੰਤ ਵਿੱਚ / ਪੜ੍ਹੀਆਂ/, /ਖਾਂਦਿਆਂ/, /ਦੇਖਿਆਂ/, ਆਦਿ।
 (ਸ) ਕੁੱਝ ਸਹਾਇਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ /ਹਾਂ/, /ਹੈਂ/, /ਸੈਂ/, /ਏਂ/ ਆਦਿ।
 (3) ਅਪਾਦਾਨ ਕਾਰਕ ਦੇ ਸੰਮਿਲਤ ਸੰਬੰਧਕੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ /ਘਰੋਂ/, /ਘੋੜਿਓਂ/ ਆਦਿ।
 (4) ਅਧਿਕਰਨ ਕਾਰਕ ਦੇ ਸੰਮਿਲਤ ਸੰਬੰਧਕੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ /ਹੱਥੀਂ/, /ਪੈਰੀਂ/, /ਬਾਹੀਂ/, /ਅੱਖੀਂ/ ਆਦਿ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ:

1. ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ:

- (i) ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਨ ਸਮਰੱਥਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ..... ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- (ii) ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਬਲ ਅਤੇ ਸੁਰ ਇੱਕੋ ਹੀ ..... ਉੱਤੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।
- (iii) ਉਚਾਰਨ ਵਿਧੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ..... ਤੇ ..... ਦੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- (iv) ਡਾ. ਹਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਨਾਸਿਕਤਾ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ: ..... ਨਾਸਿਕਤਾ ਅਤੇ ..... ਨਾਸਿਕਤਾ।

22.4 ਸਾਰ ਅੰਸ਼

- ਖੰਡੀ ਪੁਨੀਆਂ (Segmental Phonemes) : ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਚਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।
- ਪਾਰਖੰਡੀ ਜਾਂ ਅਖੰਡੀ ਪੁਨੀਆਂ (Supera-Segmental Phonemes) : ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸਵਰ ਅਤੇ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁੱਝ ਸੰਗੀਤ ਤੱਤ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਪਾਰਖੰਡੀ ਜਾਂ ਅਖੰਡੀ ਪੁਨੀਆਂ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।
- ਕਿਸੇ ਪੁਨੀ ਜਾਂ ਉਚਾਰਨ ਉੱਤੇ ਜੋ ਦਬਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ 'ਬਲ' ਹੈ ਭਾਵ ਬਲ ਉਚਾਰ ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਵੱਧ ਮਾਤਰਾ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚਲੇ ਅੰਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਅੰਸ਼ ਉੱਤੇ ਖ਼ਾਸ ਜ਼ੋਰ ਦੇਕੇ, ਉਸਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਅੰਸ਼ਾਂ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜਨਾ ਹੈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਵਿਰੋਧ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਅਰਥ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਨਾ ਹੈ।
- ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ: ਤਲਾ (ਜੁੱਤੀ ਦਾ ਹੇਠਲਾ ਹਿੱਸਾ) ਅਤੇ ਤਲਾ (ਪਾਣੀ ਦਾ) ਦੋ ਸ਼ਬਦ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਉਚਾਰਨ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਜੋ ਫ਼ਰਕ ਉਭਰਦਾ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਕਾਰਣ ਬਲ ਦੋ ਹੋਂਦ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਉਚਾਰ ਖੰਡ ਉੱਤੇ ਬਲ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਦੂਜੇ ਉਚਾਰਖੰਡ 'ਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਰਥਿਕ ਤੇ ਨਿਖੇੜੂ ਪੁਨੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦ: ਸੱਜਾ, ਸਜਾ ਤੇ ਸਜਾ ਤਿੰਨ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ।
- ਉਚਾਰਨ ਵਿਧੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਮੌਖਿਕ ਤੇ ਨਾਸਕੀ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੌਖਿਕ ਪੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵੇਲੇ ਸਾਹ ਦੀ ਹਵਾ ਮੂੰਹ ਰਸਤੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਸਕੀ ਪੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵੇਲੇ ਕੋਮਲ ਤਾਲੂ ਹੇਠਾਂ ਡਿੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਮੂੰਹ ਦਾ ਰਸਤਾ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਵਾ ਨੱਕ

ਰਸਤੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਚਾਰੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਸਕੀ ਧੁਨੀਆਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

- ਡਾ. ਹਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਨਾਸਿਕਤਾ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ: ਅਰਥਹੀਣ ਨਾਸਿਕਤਾ ਅਤੇ ਅਰਥਪੂਰਨ ਨਾਸਿਕਤਾ।

22.5 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼

- ਨਾਸਕੀ : ਨੱਕ ਰਸਤੇ ਉਚਾਰੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ।

22.6 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਉਚਾਰਨ ਵਿਧੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਮੌਖਿਕ ਤੇ ਨਾਸਕੀ ਕਿੰਨੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ?
2. ਬਲ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?
3. ਨਾਸਿਕਤਾ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?
4. ਬਲ ਅਤੇ ਨਾਸਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਕੀ ਅੰਤਰ ਹੈ?

ਉੱਤਰ : ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ

1. (i) ਦੋ (ii) ਉਚਾਰਖੰਡ (iii) ਮੌਖਿਕ, ਨਾਸਕੀ (iv) ਅਰਥਹੀਣ, ਅਰਥਪੂਰਨ

22.7 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ

ਬੁਕਸ

1. ਪੰਜਾਬੀ ਗਾਇਡ - ਇਲੈਕਟਿਵ (ਪਾਰਟ-I, II, III) : ਡੀ. ਐਚ. ਬੀ. ਸਿੰਘ, ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਐਮ. ਬੀ. ਡੀ. ਹਾਉਸ, ਜਲੰਧਰ।
2. ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਗਿਆਨੀ ਗਾਇਡ : ਗਿਆਨੀ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਐਮ. ਏ. (ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੀਆਂ), ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਧਨਪਤ ਰਾਏ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, ਜਲੰਧਰ।
3. ਪੰਜਾਬੀ ਗਾਇਡ - ਲਾਜ਼ਮੀ (ਟੀ. ਡੀ. ਸੀ. ਪਾਰਟ-II) : ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਜੋਤੀ ਬੁੱਕ ਡਿਪੋ ਪ੍ਰ. ਲਿ. ਕਰਨਾਲ।
4. ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਨ (ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ) : ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ, ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ।

ਨੋਟ

ਇਕਾਈ-23: ਸੁਰ ਅਤੇ ਵਾਕ-ਸੁਰ : ਸਥਾਪਤੀ ਅਤੇ ਆਧਾਰ

ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ
ਉਦੇਸ਼
ਜਾਣਕਾਰੀ
23.1 ਸੁਰ
23.2 ਵਾਕ-ਸੁਰ
23.3 ਸਾਰ ਅੰਸ਼
23.4 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼
23.5 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ
23.6 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ

ਉਦੇਸ਼

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ:

- ਸੁਰ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨੀ।
- ਵਾਕ-ਸੁਰ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨੀ।

ਜਾਣਕਾਰੀ

ਸੁਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲੀ ਪਾਰਖੰਡ (ਅਖੰਡ) ਧੁਨੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਸੁਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਭਾਸ਼ਾ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਤਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਆਰੀਆ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਹੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ 'ਸੁਰ' ਦੀ ਸਾਰਥਕ ਹੋਂਦ ਹੈ। ਉੱਜ ਦੁਨੀਆ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ 'ਸੁਰ' ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬੀ (ਭਾਰਤੀ) ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ (ਮਲਵਈ, ਮਾਝੀ, ਦੁਆਬੀ ਅਤੇ ਪੁਆਧੀ) ਵਿੱਚ ਸੁਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੈ, ਪਰ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬੀ (ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ) ਦੀਆਂ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸੁਰ-ਰਹਿਤ ਹਨ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿੱਚ ਹ, ਘ, ਝ, ਞ, ਟ, ਠ ਨਾਲ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਸੁਰ (Tone) ਉੱਠਦੀ ਹੈ। ਲਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਲਗਭਗ ਲਿਖੇ ਵਰਗਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਸੁਰ ਅਤੇ ਵਾਕ-ਸੁਰ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਾਂਗੇ।

23.1 ਸੁਰ

ਸੁਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲੀ ਪਾਰਖੰਡ (ਅਖੰਡ) ਧੁਨੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਸੁਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਭਾਸ਼ਾ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਤਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਆਰੀਆ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਹੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ 'ਸੁਰ' ਦੀ ਸਾਰਥਕ ਹੋਂਦ ਹੈ। ਉੱਜ ਦੁਨੀਆ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ 'ਸੁਰ' ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸਾਉਥ ਏਸ਼ੀਅਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੁਰ ਹੈ। ਚੀਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਸੁਰਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਸੁਰ ਕਿਸ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਆਈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਖੋਜ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ 'ਸੁਰ' ਦੀ ਪਛਾਣ ਕੀਤੀ।

23.1.1 ਸੁਰ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਅਤੇ ਆਧਾਰ

ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬੀ (ਭਾਰਤੀ) ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ (ਮਲਵਈ, ਮਾਝੀ, ਦੁਆਬੀ ਅਤੇ ਪੁਆਧੀ) ਵਿੱਚ ਸੁਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੈ, ਪਰ

ਨੋਟ

ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬੀ (ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ) ਦੀਆਂ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸੁਰ-ਰਹਿਤ ਹਨ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿੱਚ ਹ, ਘ, ਝ, ਞ, ਟ, ਠ ਨਾਲ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਸੁਰ (Tone) ਉੱਠਦੀ ਹੈ। ਲਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਲਗਭਗ ਲਿਖੇ ਵਰਗਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਜਿੱਥੇ ‘ਹ’ ਲਿਖਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ‘ਹ’ ਹੀ ਉਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਮਲਵਈ ਵਿੱਚ ਮੁੱਢਲੇ ‘ਹ’ ਦਾ ਪੂਰਾ ਉਚਾਰਨ ਹੈ, ਪਰ ਵਿਚਲਾ ਅਤੇ ਛੇਕੜਲਾ ‘ਹ’ ਕਿਤੇ ਪੂਰਾ ਉਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਸੁਰ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਮਾਝੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਆਰੰਭ ਦਾ ‘ਹ’ ਤਾਂ ਨੀਵੀਂ ਸੁਰ ਨਾਲ ਉਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਵਿਚਲਾ ਅਤੇ ਅੰਤਿਮ ‘ਹ’ ਉੱਚੀ ਸੁਰ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ‘ਚਾਹ’ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ‘ਚ੍ਹਾ’ ਬੋਲਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਘ, ਝ, ਞ, ਟ, ਠ ਦਾ ਲਹਿੰਦੀ ਵਿਚਲਾ ਉਚਾਰਨ ਤਾਂ ਲਿਖੇ ਵਰਗਾ ਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਉਚਾਰੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕ, ਚ, ਟ, ਤ, ਪ ਵਰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੁਰ ਨੀਵੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਘੋੜਾ (ਕੋੜਾ), ਝੋਲਾ (ਚੋਲਾ) ਆਦਿ। ਪਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਵਿਚਲੇ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਗ, ਜ, ਡ, ਦ, ਅਤੇ ਬ ਵਾਂਗ ਉਚਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਸੁਰ ਉੱਚੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸੰਘ (ਸੰ/ਗ), ਸੰਝ (ਸੰ/ਜ), ਠੰਢ (ਠੰ/ਡ) ਆਦਿ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ? ਸੁਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਪੁੱਠਾ ਕਾਮਾ (?) ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਉਚਾਰਨ ਅੰਗਾਂ ਨਾਲ ਭਾਸ਼ਾ ਧੁਨੀਆਂ ਉਚਾਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਹ ਦੀ ਹਵਾ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵੇਲੇ ਸਾਡੇ ਗਲੇ ਵਿੱਚ ਸੁਰ ਤੰਦਾਂ (Vocal Cards) ਕੰਬਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਉੱਚੀ ਜਾਂ ਨੀਵੀਂ ਬੋਲਣ ਨਾਲ ਸੁਰ ਤੰਦਾਂ ਦੇ ਕੰਬਣ ਦੀ ਗਤੀ ਵਧ-ਘਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੁਰ ਤੰਦਾਂ ਦੇ ਕੰਬਣ ਦੀ ਗਤੀ ਨੂੰ ਪਿੱਚ (Pitch) ਜਾਂ ਤਾਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਰ ਤੰਦਾਂ ਦੇ ਕੰਬਣ ਦੀ ਗਤੀ ਦਾ ਉਤਰਾ-ਚੁੜਾ ਕਈ ਵਾਰ ਸ਼ਮਦ ਦੇ ਪੱਧਰ ‘ਤੇ ਸਾਰਥਿਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਸਦੇ ਵਧਣ-ਘਟਣ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਫ਼ਰਕ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚਲੇ ਸਵਰਾਂ ਤੇ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਅਤੇ ਗਿਣਤੀ ਉਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਪਾੜਾ (ਵਿਥ) ਤੇ ਪਾੜ੍ਹਾ (ਪੜ੍ਹਾਕੂ) ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਤੇ ਗਿਣਤੀ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਫ਼ਰਕ ਹੈ। ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਇਹ ਫ਼ਰਕ ਪਿੱਚ ਕਾਰਣ ਪਿਆ ਹੈ। ਜੇ ਜਦੋਂ ਪਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਪੱਧਰ ‘ਤੇ ਸਾਰਥਿਕ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ‘ਸੁਰ’ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਰ ਦਾ ਆਧਾਰ ਏਹੀ ਪਿੱਚ ਹੈ। ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੁਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਵਰਾਂ ‘ਤੇ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਏਹੀ ਪਿੱਚ ਵਾਕ ਦੇ ਪੱਧਰ ‘ਤੇ ਸਾਰਥਿਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ‘ਵਾਕ-ਸੁਰ’ (Intonation) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

23.1.2 ਸੁਰ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਸੁਰਾਂ ਮੰਨੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ-

- (1) ਉੱਚੀ ਜਾਂ ਚੜ੍ਹਦੀ ਸੁਰ : ਇਹ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਅਤੇ ਵਿਚਾਲੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਚਾਹ, ਸਾਹ, ਰਾਹ, ਰਹਿ, ਕਹਿ, ਲੀਹ, ਪੀਹ, ਮੋਹ, ਅਗਾਂਹ, ਪਿਛਾਂਹ, ਬਾਂਹ ਆਦਿ ਉੱਚੀ ਸੁਰ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ।
- (2) ਮੱਧਵਰਤੀ ਜਾਂ ਪੱਧਰੀ ਸੁਰ: ਇਹ ਨਾ ਉੱਚੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਨੀਵੀਂ। ਇਹ ਸੁਰ ਆਮ ਕਰਕੇ ਹ੍ਰਸਵ ਸਵਰ ਵਾਲੇ ਉਚਾਰ ਖੰਡ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਦੀਘਰ ਸਵਰ ਨਾਲ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਜਨਾਬ, ਜ਼ਮੀਨ, ਮਰੋੜ ਆਦਿ।
- (3) ਨੀਵੀਂ ਜਾਂ ਲਹਿੰਦੀ ਸੁਰ: ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਘ, ਝ, ਞ, ਟ ਅਤੇ ਠ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਘੋੜਾ, ਢੋਲ, ਪੋਲਾ, ਭਾਰ ਆਦਿ।

ਉੱਚੀ ਸੁਰ

ਮੱਧਵਰਤੀ ਸੁਰ

ਨੀਵੀਂ ਸੁਰ

ਨੋਟ	ਚੜ੍ਹ	ਚੁੜਾ	ੜੜ
	ਕਲ੍ਹ	ਕਲ੍ਹਾ	ਘਲ
	ਟਾਲ੍ਹੀ	ਟਾਲੀ	ਟਾਲੀ
	ਕੋੜਾ	ਕੋੜਾ	ਘੋੜਾ

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਇਹ ਨੁਕਤਾ ਵੀ ਅਹਿਮ ਹੈ ਕਿ ਬਲ ਤੇ ਸੁਰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਰ ਦਾ ਇੱਕ ਅਹਿਮ ਪਹਿਲੂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੁਰ ਦੇ ਇੱਕ ਉਚਾਰਥੰਡ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਉਚਾਰਥੰਡ 'ਤੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਫ਼ਰਕ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਭਰਾ (ਰਿਸ਼ਤਾ) - /ਪ ਅ ਰ ਆ/ : ਭਰਾ (ਪੰਡ) - /ਪ ਅ ਰ ਆ/

23.2 ਵਾਕ-ਸੁਰ

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਾਣ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜਦੋਂ ਪਿੱਚ ਵਾਕ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਾਰਥਿਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ 'ਵਾਕ-ਸੁਰ' (Intonation) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

23.2.1 ਵਾਕ-ਸੁਰ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਅਤੇ ਆਧਾਰ :

ਸੁਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਕ-ਸੁਰ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵੀ ਪਿੱਚ ਜਾਂ ਤਾਨ ਹੈ। ਵਾਕ-ਸੁਰ ਦੇ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਵਾਕ ਵਿਚਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਰਥਾਂ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ, ਸਗੋਂ ਸਮੁੱਚੇ ਵਾਕ ਦੇ ਅਰਥ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹੇਠਾਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਾਕ-ਸੁਰ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਉਹ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਉਹ ਚਲਾ ਗਿਆ ?

ਉਹ ਚਲਾ ਗਿਆ!

ਪਹਿਲਾ ਵਾਕ ਸਧਾਰਨ ਬਿਆਨੀਆਂ ਵਾਕ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬੁਲਾਰਾ ਘਟਨਾ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਵਿੱਚ ਬੁਲਾਰਾ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹਿੱਤ ਹੁੰਗਾਰਾ ਭਾਲਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸੁਆਲੀਆ ਵਾਕ ਹੈ। ਤੀਸਰਾ ਵਿਸਮਿਕ ਵਾਕ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਬੁਲਾਰੇ ਨੇ ਘਟਨਾ 'ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਵਜੋਂ ਆਪਣੇ ਮਨੋਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਵਾਕ ਸੁਰ ਦਾ ਗਿਆਨ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਾਕ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਹਿੱਸੇ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਉਪਰੋਕਤ ਵਾਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਹਿਲੇ ਵਾਕ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਪਿੱਚ ਹੇਠਾਂ ਨੂੰ ਡਿਗਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਵਾਕ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਪਿੱਚ ਉੱਪਰ ਉੱਠਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਤੀਜੇ ਵਾਕ ਵਿੱਚ ਪਿੱਚ ਪੱਧਰੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਡਾ. ਜੋਸ਼ੀ ਨੇ ਵਾਕ ਸੁਰ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਤੇ ਅਪੂਰਨ ਵਾਕ ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ। ਪੂਰਨ ਤੇ ਅਪੂਰਨ ਵਾਕ ਸੁਰ ਦਾ ਨਿਖੇੜਾ ਇਸ ਨੁਕਤੇ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਬੁਲਾਰਾ ਆਪਣੇ ਉਚਾਰ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਜੇਕਰ ਉਚਾਰ ਪੂਰਨ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਉਚਾਰ ਨਾਲ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਵਾਕ ਸੁਰ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਵਾਕ ਸੁਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਉਚਾਰ ਅਜੇ ਅਪੂਰਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਉੱਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਵਾਕ ਸੁਰ ਨੂੰ ਅਪੂਰਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

23.2.2 ਵਾਕ-ਸੁਰ ਦੀਆਂ ਵੰਨਗੀਆਂ

ਡਾ. ਜੋਸ਼ੀ ਨੇ ਵਾਕ ਸੁਰ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਤੇ ਅਪੂਰਨ ਵਾਕ ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ। ਪੂਰਨ ਤੇ ਅਪੂਰਨ ਵਾਕ ਸੁਰ ਦਾ ਨਿਖੇੜਾ ਇਸ ਨੁਕਤੇ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਬੁਲਾਰਾ ਆਪਣੇ ਉਚਾਰ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਜੇਕਰ ਉਚਾਰ ਪੂਰਨ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਉਚਾਰ ਨਾਲ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਵਾਕ ਸੁਰ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਵਾਕ ਸੁਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਉਚਾਰ ਅਜੇ ਅਪੂਰਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਉੱਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਵਾਕ ਸੁਰ ਨੂੰ ਅਪੂਰਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

(ੳ) ਪੂਰਨ ਵਾਕ-ਸੁਰ:

ਜੇਕਰ ਉਚਾਰ ਪੂਰਨ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਉਚਾਰ ਨਾਲ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਵਾਕ ਸੁਰ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਵਾਕ ਸੁਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

(i) ਪੂਰਨ ਵਾਕ-ਸੁਰ ਦੀਆਂ ਵੰਨਗੀਆਂ

ਨੋਟ

ਪੂਰਨ ਵਾਕ-ਸੁਰ ਦੀਆਂ ਅੱਗੋਂ ਤਿੰਨ ਵੰਨਗੀਆਂ ਹਨ:

ਪਹਿਲੀ ਵੰਨਗੀ ਵਿੱਚ ਪਿੱਚ ਦਰਮਿਆਨੇ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਕੇ ਹੇਠਾਂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਡਿਗਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਾਕ ਦੇ ਪੂਰੇ ਹੋਣ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਵਾਕ-ਸੁਰ ਬਿਆਨੀਆਂ ਵਾਕਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ 'ਕ' ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਸੁਆਲੀਆ ਵਾਕਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਸਾਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:

ਸੋਹਣੀ ਪਿੰਡ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਮੋਹਣੀ ਕਿੱਥੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ?

ਉਹ ਬਰਨਾਲੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਦੂਜੀ ਵੰਨਗੀ ਵਿੱਚ ਪਿੱਚ ਉੱਪਰ ਵੱਲ ਵਧਦੀ ਹੈ ਇਸ ਵੰਨਗੀ ਦੇ ਵਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਸੁਆਲੀਆ ਵਾਕ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਹਾਂ ਜਾਂ ਨਾਂਹ ਵਿੱਚ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ:

ਅੱਜ ਸਕੂਲ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਏ ਹਨ ?

ਅੱਜ ਛੁੱਟੀ ਹੈ ?

ਭਲਕੇ ਕਾਲਜ ਬੰਦ ਰਹੇਗਾ ?

ਤੀਜੀ ਵੰਨਗੀ ਦੇ ਵਾਕ-ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਪਿੱਚ ਉੱਚੀ ਪੱਧਰ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਭਾਵ ਪਿੱਚ ਨਾ ਤਾਂ ਉੱਪਰ ਉਠਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਹੇਠਾਂ ਵੱਲ ਡਿਗਦੀ ਹੈ। ਪਿੱਚ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਵਿਸਮਿਕ ਵਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:

ਸਾਹਬੋ ਦੌੜ ਗਈ!

ਰੋਟੀ ਹੋਟਲੋਂ ਆਈ ਹੈ!

ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਸਜਾ ਹੋ ਗਈ!

(ਅ) ਅਪੂਰਨ ਵਾਕ-ਸੁਰ:

ਜੇ ਉਚਾਰ ਅਜੇ ਅਧੂਰਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਉੱਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਵਾਕ ਸੁਰ ਨੂੰ ਅਪੂਰਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

(i) ਅਪੂਰਨ ਵਾਕ-ਸੁਰ ਦੀਆਂ ਵੰਨਗੀਆਂ

ਅਪੂਰਨ ਵਾਕਾਂ ਉੱਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਵਾਕ-ਸੁਰ ਦੀਆਂ ਦੋ ਵੰਨਗੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ:

ਪਹਿਲੀ ਵੰਨਗੀ ਵਿੱਚ ਪਿੱਚ ਨਾ ਉੱਪਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਉਠਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਹੇਠਾਂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਡਿਗਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਕਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਕਤਾ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆਂ ਕੁੱਝ ਝਿਜਕ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰੇ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਕਹਿਣੀ ਤਾਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਕਾਰਣ ਕਹਿ ਨਾ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ। ਜਿਵੇਂ:

ਉਹ ਚਲਾ ਤਾਂ ਗਿਆ ਪਰ .....

ਮੁੰਡਾ ਪੜ੍ਹ ਤਾਂ ਗਿਆ ਪਰ .....

ਘਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਮਾੜੀ ਗੱਲ ਨੀ ਪਰ .....

ਦੂਜੀ ਵੰਨਗੀ ਵਿੱਚ ਪਿੱਚ ਮੱਧਵਰਤੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਇਰਧ-ਗਿਰਧ ਹੀ ਟਿਕੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮੰਤਵਾਂ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਗਿਣਤੀ ਕਰਨ ਲਈ, ਕੋਈ ਸੂਚੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਜਾਂ ਦੂਰ ਖੜ੍ਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਆਦਿ ਮੰਤਵਾਂ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:

ਮੁੰਡਿਆ, ਚਾਹ ਪੀ ਜਾ।

ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਉਥੇ ਹਾਜ਼ਰ ਸਾਂ ਮੈਂ ਦੀਪਾ, ਬਾਪੂ ਤੇ ਭੂਆ।

ਸਾਰਾ ਸਮਾਨ ਮੁੱਕਿਆ ਪਿਐ, ਦਾਲ, ਖੰਡ, ਆਟਾ, ਚੌਲ।

ਨੋਟ

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ:

1. ਦੱਸੋ ਕਿ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਬਿਆਨ 'ਸਹੀ' ਹਨ ਜਾਂ 'ਗਲਤ' :

- (i) ਅਪੂਰਨ ਵਾਕਾਂ ਉੱਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਵਾਕ-ਸੁਰ ਦੀਆਂ ਦੋ ਵੰਨਗੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ
- (ii) ਜੇਕਰ ਉਚਾਰ ਪੂਰਨ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਉਚਾਰ ਨਾਲ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਵਾਕ ਸੁਰ ਨੂੰ ਅਪੂਰਨ ਵਾਕ ਸੁਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।
- (iii) ਜਦੋਂ ਪਿੱਚ ਵਾਕ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਾਰਥਿਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ 'ਵਾਕ-ਸੁਰ' (Intonation) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

23.3 ਸਾਰ ਅੰਸ਼

- ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬੀ (ਭਾਰਤੀ) ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ (ਮਲਵਈ, ਮਾਝੀ, ਦੁਆਬੀ ਅਤੇ ਪੁਆਧੀ) ਵਿੱਚ ਸੁਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੈ, ਪਰ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬੀ (ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ) ਦੀਆਂ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸੁਰ-ਰਹਿਤ ਹਨ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿੱਚ ਹ, ਘ, ਝ, ਢ, ਧ, ਭ ਨਾਲ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਿਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਸੁਰ (Tone) ਉੱਠਦੀ ਹੈ।
- ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿੱਚ ਹ, ਘ, ਝ, ਢ, ਧ, ਭ ਨਾਲ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਿਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਸੁਰ (Tone) ਉੱਠਦੀ ਹੈ।
- ਸੁਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਕ-ਸੁਰ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵੀ ਪਿੱਚ ਜਾਂ ਤਾਨ ਹੈ। ਵਾਕ-ਸੁਰ ਦੇ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਵਾਕ ਵਿਚਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਰਥਾਂ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ, ਸਗੋਂ ਸਮੁੱਚੇ ਵਾਕ ਦੇ ਅਰਥ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
- ਡਾ. ਜੋਸ਼ੀ ਨੇ ਵਾਕ ਸੁਰ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਤੇ ਅਪੂਰਨ ਵਾਕ ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ। ਪੂਰਨ ਤੇ ਅਪੂਰਨ ਵਾਕ ਸੁਰ ਦਾ ਨਿਖੇੜਾ ਇਸ ਨੁਕਤੇ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਬੁਲਾਰਾ ਆਪਣੇ ਉਚਾਰ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ।
- ਜੇਕਰ ਉਚਾਰ ਪੂਰਨ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਉਚਾਰ ਨਾਲ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਵਾਕ ਸੁਰ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਵਾਕ ਸੁਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।
- ਜੇ ਉਚਾਰ ਅਜੇ ਅਪੂਰਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਉੱਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਵਾਕ ਸੁਰ ਨੂੰ ਅਪੂਰਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।
- ਪੂਰਨ ਵਾਕ-ਸੁਰ ਦੀਆਂ ਅੱਗੋਂ ਤਿੰਨ ਵੰਨਗੀਆਂ ਹਨ।
- ਅਪੂਰਨ ਵਾਕਾਂ ਉੱਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਵਾਕ-ਸੁਰ ਦੀਆਂ ਦੋ ਵੰਨਗੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

23.4 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼

- ਧੁਨੀ : ਬੋਲਣ ਸਮੇਂ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਵਾਲੇ ਸੁਰ ਜਾਂ ਆਵਾਜ਼।
- ਉਚਾਰਨ ਅੰਗ : ਭਾਸ਼ਾਈ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਬੋਲਣ ਸਮੇਂ ਸਹਾਈ ਅੰਗ।

23.5 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਸੁਰ ਅਤੇ ਵਾਕ-ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਕੀ ਅੰਤਰ ਹੈ? ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ ਕਰੋ।
2. ਸੁਰ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਅਤੇ ਆਧਾਰ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ? ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
3. ਸੁਰ ਦੀ ਕਿੰਨੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਮੰਨੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ?
4. ਵਾਕ-ਸੁਰ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਅਤੇ ਆਧਾਰ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ? ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
5. ਵਾਕ-ਸੁਰ ਦੀ ਕਿੰਨੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਮੰਨੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ?

ਉੱਤਰ : ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ

1. (i) ਸਹੀ (ii) ਗਲਤ (iii) ਸਹੀ

23.6 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ

ਨੋਟ

ਬੁਕਸ

1. ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਨ (ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ) : ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ, ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ।

ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ

ਉਦੇਸ਼

ਜਾਣਕਾਰੀ

24.1 ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਰ-ਪ੍ਰਬੰਧ

24.2 ਸਾਰ ਅੰਸ਼

24.3 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼

24.4 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

24.5 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ

ਉਦੇਸ਼

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ:

- ਸੁਰ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨੀ।

ਜਾਣਕਾਰੀ

ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਉਚਾਰਨ ਅੰਗਾਂ ਨਾਲ ਭਾਸ਼ਾ ਧੁਨੀਆਂ ਉਚਾਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਹ ਦੀ ਹਵਾ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵੇਲੇ ਸਾਡੇ ਗਲੇ ਵਿੱਚ ਸੁਰ ਤੰਦਾਂ (Vocal Cards) ਕੰਬਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਉੱਚੀ ਜਾਂ ਨੀਵਾਂ ਬੋਲਣ ਨਾਲ ਸੁਰ ਤੰਦਾਂ ਦੇ ਕੰਬਣ ਦੀ ਗਤੀ ਵਧ-ਘਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੁਰ ਤੰਦਾਂ ਦੇ ਕੰਬਣ ਦੀ ਗਤੀ ਨੂੰ ਪਿੱਚ (Pitch) ਜਾਂ ਤਾਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਰ ਤੰਦਾਂ ਦੇ ਕੰਬਣ ਦੀ ਗਤੀ ਦਾ ਉਤਰਾ-ਚੁੜਾ ਕਈ ਵਾਰ ਸ਼ਮਦ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਾਰਥਿਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਸਦੇ ਵਧਣ-ਘਟਣ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਫ਼ਰਕ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚਲੇ ਸਵਰਾਂ ਤੇ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਅਤੇ ਗਿਣਤੀ ਉਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਪਾੜਾ (ਵਿਥ) ਤੇ ਪਾੜ੍ਹਾ (ਪੜ੍ਹਾਕੂ) ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਤੇ ਗਿਣਤੀ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਫ਼ਰਕ ਹੈ। ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਇਹ ਫ਼ਰਕ ਪਿੱਚ ਕਾਰਣ ਪਿਆ ਹੈ। ਜੇ ਜਦੋਂ ਪਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਾਰਥਿਕ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ 'ਸੁਰ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਰ ਦਾ ਆਧਾਰ ਏਹੀ ਪਿੱਚ ਹੈ। ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੁਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਵਰਾਂ 'ਤੇ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਏਹੀ ਪਿੱਚ ਵਾਕ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਾਰਥਿਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ 'ਵਾਕ-ਸੁਰ' (Intonation) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

24.1 ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਰ-ਪ੍ਰਬੰਧ

ਸੁਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲੀ ਪਾਰਖੰਡ (ਅਖੰਡ) ਧੁਨੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਸੁਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਭਾਸ਼ਾ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਤਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਆਰੀਆ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਹੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ 'ਸੁਰ' ਦੀ ਸਾਰਥਕ ਹੋਂਦ ਹੈ। ਉਂਜ ਦੁਨੀਆ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ 'ਸੁਰ' ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸਾਉਥ ਏਸ਼ੀਅਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੁਰ ਹੈ। ਚੀਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਸੁਰਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਸੁਰ ਕਿਸ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਆਈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਖੋਜ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ 'ਸੁਰ' ਦੀ ਪਛਾਣ ਕੀਤੀ।

ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਉਚਾਰਨ ਅੰਗਾਂ ਨਾਲ ਭਾਸ਼ਾ ਧੁਨੀਆਂ ਉਚਾਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਹ ਦੀ ਹਵਾ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ

ਨੋਟ

ਪੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵੇਲੇ ਸਾਡੇ ਗਲੇ ਵਿੱਚ ਸੁਰ ਤੰਦਾਂ (Pitchocal Cards) ਕੰਬਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਉੱਚੀ ਜਾਂ ਨੀਵਾਂ ਬੋਲਣ ਨਾਲ ਸੁਰ ਤੰਦਾਂ ਦੇ ਕੰਬਣ ਦੀ ਗਤੀ ਵਧ-ਘਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੁਰ ਤੰਦਾਂ ਦੇ ਕੰਬਣ ਦੀ ਗਤੀ ਨੂੰ ਪਿੱਚ (Pitch) ਜਾਂ ਤਾਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਰ ਤੰਦਾਂ ਦੇ ਕੰਬਣ ਦੀ ਗਤੀ ਦਾ ਉਤਰਾ-ਚੁੜਾ ਕਈ ਵਾਰ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਾਰਥਿਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਸਦੇ ਵਧਣ-ਘਟਣ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਫ਼ਰਕ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚਲੇ ਸਵਰਾਂ ਤੇ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਅਤੇ ਗਿਣਤੀ ਉਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਪਾੜਾ (ਵਿਥ) ਤੇ ਪਾੜ੍ਹਾ (ਪੜ੍ਹਾਕੂ) ਦੀਆਂ ਪੁਨੀਆਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਤੇ ਗਿਣਤੀ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਫ਼ਰਕ ਹੈ। ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਇਹ ਫ਼ਰਕ ਪਿੱਚ ਕਾਰਣ ਪਿਆ ਹੈ। ਸੋ ਜਦੋਂ ਪਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਾਰਥਿਕ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ 'ਸੁਰ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਰ ਦਾ ਆਧਾਰ ਏਹੀ ਪਿੱਚ ਹੈ। ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੁਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਵਰਾਂ 'ਤੇ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਸੁਰਾਂ ਮੰਨੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ- ਉੱਚੀ ਜਾਂ ਚੜ੍ਹਦੀ ਸੁਰ, ਮੱਧਵਰਤੀ ਜਾਂ ਪੱਧਰੀ ਸੁਰ, ਨੀਵੀਂ ਜਾਂ ਲਹਿੰਦੀ ਸੁਰ।

ਜਦੋਂ ਪਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨਿਸਚਿਤ ਬਿੰਦੂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਵੱਲ ਚੜ੍ਹਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਚੜ੍ਹਦੀ ਜਾਂ ਉੱਚੀ ਸੁਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਨਿਸਚਿਤ ਬਿੰਦੂ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਵੱਲ ਡਿਗਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਲਹਿੰਦੀ ਜਾਂ ਨੀਵੀਂ ਸੁਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਪਿੱਚ ਨਾ ਉੱਪਰ ਵੱਲ ਉਠਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਹੇਠਾਂ ਵੱਲ ਡਿਗਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸਨੂੰ ਪੱਧਰੀ ਜਾਂ ਮੱਧਵਰਤੀ ਸੁਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੱਧਰੀ ਸੁਰ ਦਰਅਸਲ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਮੂਲ/ਸਧਾਰਨ ਸੁਰ ਹੈ। ਲਹਿੰਦੀ ਸੁਰ ਨਾਲ ਉਚਾਰੇ ਸਵਰ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਵਕਫ਼ਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੱਧਰੀ ਸੁਰ ਨਾਲ ਉਚਾਰੇ ਸਵਰ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਵਕਫ਼ਾ ਇਸ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਚੜ੍ਹਦੀ ਸੁਰ ਨਾਲ ਉਚਾਰੇ ਸਵਰ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਵਕਫ਼ਾ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸੁਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਨਾਦੀ ਮਹਾਂਪਰਾਣ ਪੁਨੀਆਂ /ਘ, ਝ, ਞ, ਟ, ਠ/ ਦੇ ਲੋਪ ਹੋਣ ਨਾਲ ਅਤੇ /ਹ/ ਪੁਨੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਨੇੜਲੇ ਸਵਰ ਦੇ ਪਰਭਾਵ ਹੇਠਾਂ ਆ ਜਾਣ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨਾਂ ਹੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪੁਨੀਆਂ ਸੁਰ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪੁਨੀਆਂ ਤਰਤੀਬਵਾਰ /ਕ, ਚ, ਟ, ਤ, ਪ/ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਤੇ ਅਖ਼ੀਰਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪੁਨੀਆਂ ਤਰਤੀਬਵਾਰ /ਗ, ਜ, ਡ, ਦ, ਬ/ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਬਲੀ ਸਵਰ ਉਤੇ ਲਹਿੰਦੀ ਸੁਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਅਖ਼ੀਰਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਬਲੀ ਸਵਰ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਦੀ ਸੁਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਚੜ੍ਹਦੀ ਜਾਂ ਲਹਿੰਦੀ ਸੁਰ ਦਾ ਆਉਣਾ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਬਾ ਕਿਹੜੇ ਸਵਰ 'ਤੇ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਦਬਾ ਪਹਿਲੇ ਸਵਰ 'ਤੇ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਚੜ੍ਹਦੀ ਸੁਰ ਅਤੇ ਜੇ ਦਬਾ ਪਿਛਲੇ ਸਵਰ 'ਤੇ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਲਹਿੰਦੀ ਸੁਰ ਸਾਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅੱਗੇ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਸਥਿਤੀ	ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਚਾਰਲੀ ਸਥਿਤੀ		ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਅਖ਼ੀਰਲੀ ਸਥਿਤੀ
	ਦਬਾ ਪਹਿਲੇ ਸਵਰ 'ਤੇ	ਦਬਾ ਪਿਛਲੇ ਸਵਰ 'ਤੇ	
ਘਰ /ਕ ਅ ਰ/ ਧਾਰ /ਤ ਅ ਰ/ ਢੱਬ /ਟ ਅ ਬਬ/ ਭਾਰ /ਪ ਆ ਰ/ ਝੱਗ /ਚ ਅ ਗਗ/	ਕੋਝੀ /ਕ ਓ ਜ ਈ/ ਚੋਭੀ /ਚ ਓ ਬ ਈ/ ਮਾਘੀ /ਮ ਆ ਗ ਈ/ ਦੋਧੀ /ਦ ਓ ਦ ਈ/ ਕੱਢੀ /ਕ ਅ ਡ ਡ ਈ/	ਮਘਾ /ਮ ਅ ਗ ਆ/ ਸੁਝਾ /ਸ ਉ ਜ ਆ/ ਕਢਾ /ਕ ਅ ਡ ਆ/ ਭਰਾ /ਪ ਅ ਰ ਆ/ ਲਭਾ /ਲ ਅ ਬ ਆ/	ਮਾਘ /ਮ ਆ ਗ/ ਲਾਭ /ਲ ਆ ਬ/ ਦੁੱਧ /ਦ ਉ ਦਦ/ ਕੁੱਝ /ਕ ਉ ਜਜ/ ਕਾਢ /ਕ ਆ ਡ/

ਨੋਟ

/ਹ/ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੈ। ਇਥੇ ਅਸੀਂ ਮਾਝੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰਾਂਗੇ। ਮਾਝੀ ਵਿੱਚ /ਹ/ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨਾਂ ਹੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੁਰ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਅਖ਼ੀਰਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਚੜ੍ਹਦੀ ਸੁਰ, ਮੁਢਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਲਹਿੰਦੀ ਸੁਰ ਅਤੇ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਚੜ੍ਹਦੀ ਜਾਂ ਲਹਿੰਦੀ ਸੁਰ ਦਾ ਹੋਣਾ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਬਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਕੀ ਹੈ?

ਜੇਕਰ ਦਬਾ /ਹ/ ਪੁਨੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਚਰਦੇ ਸਵਰ ਉੱਤੇ ਹੋਵੇ ਤਾਂ /ਹ/ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਚੜ੍ਹਦੀ ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਦਬਾ /ਹ/ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਵਿਚਰਦੇ ਸਵਰ ਉੱਤੇ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਲਹਿੰਦੀ ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹੇਠਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ:

ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਸਥਿਤੀ	ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਚਾਰਲੀ ਸਥਿਤੀ		ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਅਖ਼ੀਰਲੀ ਸਥਿਤੀ
	ਦਬਾ /ਹ/ ਤੋਂ ਬਾਅਦ	ਦਬਾ /ਹ/ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ	
ਹਾਰ /ਆ ਰ/ ਹੋਰ /ਓ ਰ/	ਜ਼ਹਾਜ਼ /ਜ਼ ਆ ਜ਼/ ਬਹਾਰ /ਬ ਆ ਰ/	ਬਾਹਰ /ਬ ਆ ਰ/ ਕਾਹਲ /ਕ ਆ ਲ/	ਚਾਰ /ਚ ਆ/ ਜਾਰ /ਜ ਆ/

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਇਹ ਨੁਕਤਾ ਵੀ ਅਹਿਮ ਹੈ ਕਿ ਬਲ ਤੇ ਸੁਰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਰ ਦਾ ਇੱਕ ਅਹਿਮ ਪਹਿਲੂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੁਰ ਦੇ ਇੱਕ ਉਚਾਰਖੰਡ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਉਚਾਰਖੰਡ 'ਤੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਫ਼ਰਕ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :

ਭਰਾ (ਰਿਸ਼ਤਾ) - /ਪ ਅ ਰ ਆ/ : ਭਰਾ (ਪੰਡ) - /ਪ ਅ ਰ ਆ/
ਘੜਾ (ਛਿਲਣਾ) /ਕ ਅ ਝ ਆ/ : ਘੜਾ (ਭਾਂਡਾ) /ਕ ਅ ਝ ਆ/

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ

1. ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ:

- (i) ਚੜ੍ਹਦੀ ਸੁਰ ਨਾਲ ਉਚਾਰੇ ਸਵਰ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਵਕਫ਼ਾ ਸਭ ਤੋਂ ..... ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- (ii) 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ..... ਦੀ ਪਛਾਣ ਕੀਤੀ।
- (iii) ਸੁਰ ਤੰਦਾਂ ਦੇ ਕੰਬਣ ਦੀ ਗਤੀ ਨੂੰ ..... ਜਾਂ ..... ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- (iv) ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ..... ਸੁਰਾਂ ਮੰਨੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।
- (v) ਜੇਕਰ ਦਬਾ /ਹ/ ਪੁਨੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਚਰਦੇ ਸਵਰ ਉੱਤੇ ਹੋਵੇ ਤਾਂ /ਹ/ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ..... ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

24.2 ਸਾਰ ਅੰਸ਼

- ਜਦੋਂ ਪਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨਿਸਚਿਤ ਬਿੰਦੂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਵੱਲ ਚੜ੍ਹਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਚੜ੍ਹਦੀ ਜਾਂ ਉੱਚੀ ਸੁਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਨਿਸਚਿਤ ਬਿੰਦੂ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਵੱਲ ਡਿਗਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਲਹਿੰਦੀ ਜਾਂ ਨੀਵੀਂ ਸੁਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਪਿੱਚ ਨਾ ਉੱਪਰ ਵੱਲ ਉਠਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਹੇਠਾਂ ਵੱਲ ਡਿਗਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸਨੂੰ ਪੱਧਰੀ ਜਾਂ ਮੱਧਵਰਤੀ ਸੁਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ਸੁਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲੀ ਪਾਰਖੰਡ (ਅਖੰਡ) ਪੁਨੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਸੁਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਭਾਸ਼ਾ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਤਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਆਰੀਆ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਹੀ ਇੱਕ

ਅਜਿਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ 'ਸੁਰ' ਦੀ ਸਾਰਥਕ ਹੋਂਦ ਹੈ। ਉਂਜ ਦੁਨੀਆ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ 'ਸੁਰ' ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸਾਉਥ ਏਸ਼ੀਅਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੁਰ ਹੈ।

ਨੋਟ

- ਚੀਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਸੁਰਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਸੁਰ ਕਿਸ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਆਈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਖੋਜ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ 'ਸੁਰ' ਦੀ ਪਛਾਣ ਕੀਤੀ।
- ਸੁਰ ਤੰਦਾਂ ਦੇ ਕੰਬਣ ਦੀ ਗਤੀ ਦਾ ਉਤਰਾ-ਚੁੜਾ ਕਈ ਵਾਰ ਸ਼ਮਦ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਾਰਥਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਸਦੇ ਵਧਣ-ਘਟਣ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਫ਼ਰਕ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚਲੇ ਸਵਰਾਂ ਤੇ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਅਤੇ ਗਿਣਤੀ ਉਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

24.3 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼

- ਗਤੀ : ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਚਾਲ।
- ਵਿਥ : ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਫਾਸਲਾ।

24.4 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਸੁਰ ਤੰਦਾਂ ਕੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ? ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
2. ਪਾਰਖੰਡੀ ਧੁਨੀਆਂ ਕੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ?
3. ਚੜ੍ਹਦੀ ਅਤੇ ਲੋਹਿੰਦੀ ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਕੀ ਅੰਤਰ ਹੈ?
4. ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਸਾਰਥਕ ਹੋਈਆਂ ਹਨ?

ਉੱਤਰ : ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ

1. (i) ਪਿੱਚ, ਤਾਨ (ii) ਘੱਟ (iii) ਸੁਰ
(iv) ਤਿੰਨ (v) ਚੜ੍ਹਦੀ

24.5 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ

ਬੁਕਸ

1. ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਨ (ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ) : ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ, ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ।

LOVELY PROFESSIONAL UNIVERSITY

Jalandhar-Delhi G.T. Road (NH-1)

Phagwara, Punjab (India)-144411

For Enquiry: +91-1824-300360

Fax.: +91-1824-506111

Email: odl@lpu.co.in